

КЛАСИЧНИЙ ПРИВАТНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

СОЦІАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Збірник наукових праць

Засновник і видавець:
Класичний приватний університет

Виходить 4 рази на рік

Засновано у 1998 році

ВИПУСК 51

Запоріжжя
Класичний приватний університет
2011

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 15340-3912Р від 22 червня 2009 р.

Редакційна колегія: **Бех В.П.**, д. філос. н., проф. (Київ); **Бондаренко О.В.**, д. філос. н., проф. (Запоріжжя); **Волович В.І.**, д. філос. н., проф. (Київ); **Воронкова В.Г.**, д. філос. н., проф. (Запоріжжя); **Євтух В.Б.**, д. і. н., проф., членкор. НАНУ (Київ); **Жоль К.К.**, д. філос. н., проф. (Київ); **Катаєв С.Л.**, д. соц. н., проф. (Запоріжжя); **Коваль І.М.**, д. політ. н., проф. (Одеса); **Куценко О.Д.**, д. соц. н., проф. (Київ); **Лобанова А.С.**, д. соц. н., проф. (Запоріжжя); **Марчук М.Г.**, д. філос. н., проф. (Чернівці); **Огаренко В.М.**, д. н. держ. упр., проф. (Запоріжжя); **Онищук В.М.**, д. соц. н., проф. (Одеса); **Победа Н.О.**, д. філос. н., проф. (Одеса); **Подшивалкіна В.І.**, д. соц. н., проф. (Одеса); **Полторак В.А.**, д. філос. н., проф. (Дніпропетровськ); **Романенко Ю.В.**, д. соц. н., доцент (Київ); **Сіднєв Л.М.**, д. філос. н., проф. (Запоріжжя); **Судаков В.І.**, д. соц. н., проф. (Київ); **Таран В.О.**, д. філос. н., проф. (Запоріжжя); **Тарасенко В.І.**, д. соц. н., проф. (Київ); **Хижняк Л.М.**, д. соц. н., проф. (Харків); **Цимбалюк Н.М.**, д. соц. н., проф. (Київ); **Чигрин В.О.**, д. соц. н., проф. (Запоріжжя); **Шавкун І.Г.**, д. філос. н., проф. (Запоріжжя); **Шуст Н.Б.**, д. соц. н., проф. (Київ); **Щербина В.М.**, д. соц. н., доц. (Запоріжжя); **Ядранський Д.М.**, д. соц. н., доц. (Запоріжжя); **Яковенко Ю.І.**, д. соц. н., проф. (Київ).

Голова редакційної ради: **Монаєнко А.О.**, д. ю. н., доц.
Головний редактор: **Ядранський Д.М.**, д. соц. н., доц.
Заступник: **Сіднєв Л.М.**, д. філос. н., проф.
Відповідальний за 51 випуск: **Катаєв С.Л.**, д. соц. н., проф.
Відповідальний секретар: **Коваль В.О.**, к. пед. н.

Ухвалено до друку вченою радою
Класичного приватного університету
протокол № 2 від 26 жовтня 2011 р.

- Збірник наукових праць входить до переліку наукових фахових видань України, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт за напрямом “Соціологія”, згідно з постановою президії ВАК України від 14.10.2009 р. № 1-05/4 (Бюл. ВАК України № 11, 2009).
- Збірник наукових праць виходить 4 рази на рік.
- Робочі мови збірника: українська, російська, англійська.
- Редакція матеріали не рецензує й не повертає. Статті до друку підписують за рекомендацією вченої ради Класичного приватного університету.
- Редакція приймає матеріали від авторів у роздрукованому вигляді з обов’язковим електронним варіантом у форматі MS-Word-97, 2000, XP.
- Відповідальність за точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів.
- При використанні матеріалів збірника посилання на “Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики” обов’язкова.
- Кожна наукова стаття, направлена до збірника, повинна мати такі елементи: УДК, анотації (до 100 слів) та ключові слова (3–10 слів) українською, російською та англійською мовами, постановка проблеми в загальному вигляді і її зв’язок з важливими науковими й практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких покладено початок вирішенню даної проблеми й на які орієнтується автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття; формулювання мети статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження й перспективи подальших розробок у цьому напрямі, література за алфавітом, підпис автора і дата.
- Паперовий варіант, підписаний автором, ідентичний набраному в електронному варіанті, завірена рецензія доктора наук відповідного профілю (крім випадків, коли автор сам має науковий ступінь доктора наук), довідка про автора на окремому аркуші (прізвище, ім’я, по батькові повністю, відповідно до паспортних даних, науковий ступінь, вчене звання, посада, місце роботи, адреса, телефони з кодом міста, e-mail), копія документа про сплату (18 гривень за сторінку) передаються відповідальному редакторові або надсилаються за адресою: 69002, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70-б, КПУ, кафедра соціології та соціальної роботи.
- Гроші треба перераховувати за реквізитами: КПУ / Філія АБ “Південний” р/р 26002310022201 / ОКПО 19278502 / МФО 313753 За друк статті в збірнику наукових праць “Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики”.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

<i>Андрущенко Г.І.</i> ТЕРМІНИ “ДОВІРА” І “СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ”: ОНТОЛОГІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ.....	7
<i>Безрукова О.А.</i> ДИСКУРС ТА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ (МІРКУВАННЯ З ПРИВОДУ ПРАЦІ К.-О. АПЕЛЯ).....	14
<i>Бондар Г.</i> ГЕНДЕР ТА ПОНЯТТЄВО-КАТЕГОРІЙНИЙ АПАРАТ ГЕНДЕРОЛОГІЇ, СОЦІОЛОГІЇ ГЕНДЕРУ ТА ГЕНДЕРНИХ СТУДІЙ: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ.....	22
<i>Горбань О.М., Катаєв С.Л.</i> ФІЗИЧНІ ЗАПОЗИЧЕННЯ В СОЦІОЛОГІЇ.....	28
<i>Полторак В.А., Петров О.В.</i> НАУКОВА СОЦІОЛОГІЯ ТА СОЦІОЛОГІЧНИЙ ПІАР: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ	35
<i>Романенко Ю.В.</i> ТЕХНОЛОГІЇ ТРАДИЦІОНАЛІСТСЬКОГО ІМПРИНТИНГУ ТА РИТУАЛЬНОГО ПРОГРАМУВАННЯ В СОЦІАЛІЗАЦІЇ.....	47
<i>Швець Д.Є.</i> СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ ТА ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЯ В ЗАБЕЗПЕЧЕННІ СОЦІАЛЬНОГО ВПОРЯДКУВАННЯ.....	57
<i>Щербина В.В.</i> ПОСТМОДЕРНІСТСЬКА КОНЦЕПЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДІЇ З. БАУМАНА	65
ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА	
<i>Бутковська Н.Ю.</i> ПРОЯВ ЕТНІЧНОЇ НЕРІВНОСТІ В МЕЖАХ КІЛЬКОХ ПОКОЛІНЬ (НА ПРИКЛАДІ ПОЛЬСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ).....	74
<i>Серга Т.О.</i> ТРАНСФОРМАЦІЯ ГЕНДЕРНОЇ СИСТЕМИ ТА ГЕНДЕРНИХ СТЕРЕОТИПІВ У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ	83
<i>Тугова А.П.</i> АНАЛІЗ ЧИТАТЕЛЬСЬКОГО ПОВЕДЕННЯ СОВРЕМЕННЫХ СТАРШЕКЛАСНИКОВ.....	92
<i>Фролова В.М.</i> СОЦІАЛЬНА СТАНДАРТИЗАЦІЯ В СОЦІАЛЬНІЙ ПОЛІТИЦІ ЯК ВИД СОЦІАЛЬНОЇ ТЕХНОЛОГІЇ	100
<i>Хрустальова М.С.</i> СІМЕЙНЕ ЩАСТЯ У СУСПІЛЬСТВІ РИЗИКІВ	109
СОЦІОЛОГІЯ КУЛЬТУРИ	
<i>Батюк Г.Ю.</i> ГЕНЕЗА ВІРТУАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ	117
<i>Ровенчак О.А.</i> ПРОБЛЕМИ І МОДЕЛІ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ АДАПТАЦІЇ УКРАЇНЦІВ У ГРЕЦІЇ ТА РЕАДАПТАЦІЇ В УКРАЇНІ.....	123

<i>Слющинський Б.В.</i> ЕТНОКУЛЬТУРА І СУСПІЛЬСТВО: ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ПРИАЗОВ'І.....	135
--	-----

СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИКИ

<i>Гугнін Е.А.</i> ЕЛЕКТОРАЛЬНА КУЛЬТУРА: ПОНЯТТЯ, СУТНІСТЬ ТА ТЕХНОЛОГІЇ ФОРМУВАННЯ	145
<i>Козуб О.А., Чигрин В.О.</i> ВПЛИВ ПОЛІТИЧНОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НА ФОРМУВАННЯ ЙОГО ЕЛЕКТОРАЛЬНИХ ПРЕФЕРЕНЦІЙ	155
<i>Огаренко Т.О.</i> СТАБІЛІЗАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА ЯК РЕЗУЛЬТАТ ВРЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН.....	163
<i>Сергієнко В.М.</i> ТИПОЛОГІЗАЦІЯ ЕЛІТ: ЗНАЧУЩІ КРИТЕРІЇ АНАЛІЗУ, ЗАКОНИ СТРУКТУРАЦІЇ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ЕЛІТ	172
<i>Шинкаренко О.Є.</i> ЕЛЕКТОРАЛЬНА ПОВЕДІНКА В СИСТЕМІ ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ (МЕТОДОЛОГІЧНІ ПИТАННЯ НАУКОВОГО АНАЛІЗУ)	181

СОЦІОЛОГІЯ ОСВІТИ

<i>Кузьмін В.В.</i> МОДЕЛЮВАННЯ СОЦІАЛІЗАЦІЇ СТУДЕНТІВ-СИРІТ У ВНЗ.....	189
<i>Терпан В.В.</i> ДОВІРА В СТРУКТУРІ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ СУЧАСНОГО УНІВЕРСИТЕТСЬКОГО СТУДЕНТСТВА	198
<i>Удовицька Т.А.</i> ПРИЙОМ ДО ВНЗ: СОЦІАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ, МОЖЛИВІ РИЗИКИ, ПРОБЛЕМИ ОПТИМІЗАЦІЇ	207
<i>Шапошникова І.В.</i> СОЦІОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРНОГО КАПІТАЛУ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ.....	214
<i>Щудло С.А.</i> ІНСТИТУЦІЙНІ ПАСТКИ ВІТЧИЗНЯНОЇ СИСТЕМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ.....	222

СОЦІОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ

<i>Батюк А.М.</i> НОРМИ ТА ДЕВІАЦІЇ В ПРАКТИКАХ ФІЗИЧНОЇ АКТИВНОСТІ: ТЕОРЕТИЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ.....	233
<i>Кириленко О.М.</i> СПОРТИЗАЦІЯ ЯК ТЕХНОЛОГІЯ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ.....	241
<i>Молчанов Ю.В.</i> ОСОБИСТІСНЕ ЗРОСТАННЯ ПЕРСОНАЛУ	250
<i>Мосьондз М.В.</i> ЖИТТЄВІ СТРАТЕГІЇ ЯК МЕХАНІЗМ СОЦІАЛЬНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ МОЛОДІ	258
<i>Позднякова-Кирбят'єва Е.Г.</i> ПРОЦЕС СОЦІАЛЬНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ ЯК ОРГАНІЧНА СКЛАДОВА СОЦІАЛІЗАЦІЇ	265

<i>Рыбакова О.А.</i>	
ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ СЕКСУАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ В СОВРЕМЕННОМ СОЦИОЛОГИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ	270
<i>Скідін Л.О.</i>	
ОСОБЛИВОСТІ ІГРОВОЇ ВЗАЄМОДІЇ СУБ'ЄКТІВ У ТОВАРНО-КОМЕРЦІЙНІЙ ВИСТАВІ ТИПУ “ЯРМАРОК”	278
<i>Турба О.О.</i>	
УРАХУВАННЯ МІЖПЕРСОНАЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ В СТУДЕНТСЬКИХ ГРУПАХ	292
<i>Хрустальов Ф.С.</i>	
СОЦІАЛЬНА РОБОТА З ОСОБАМИ, ЗАЛЕЖНИМИ ВІД АФФЛЮЕНЦА	299

ЕКОНОМІЧНА СОЦІОЛОГІЯ

<i>Зоська Я.В.</i>	
ОСОБЛИВОСТІ СПОЖИВАЦЬКИХ УСТАНОВОК НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА	306
<i>Зубенко О.О.</i>	
ФОРМАЛЬНА ТА НЕФОРМАЛЬНА ЗАЙНЯТОСТІ В СОЦІОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ.....	316
<i>Сюсель Ю.В.</i>	
ТРАНСФОРМАЦІЯ СПОЖИВАЦЬКОЇ ПОВЕДІНКИ ВІД РАДЯНСЬКОГО ДО ПОСТРАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	323
<i>Ядранський Д.М.</i>	
СОЦІОЛОГІЧНІ ЗАВДАННЯ СОЦІАЛЬНОГО АУДИТУ	333

СОЦІОЛОГІЯ МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ

<i>Довгаль І.В.</i>	
КОМУНІКАТИВНІ ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ДІАЛОГУ	341
<i>Катаєв С.Л., Мосаєв Ю.В.</i>	
УКРАЇНСЬКІ ТЕЛЕШОУ ЯК ЗАСІБ СОЦІАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ.....	348

ФІЛОСОФІЯ

<i>Аксьонова В.І.</i>	
ОНТОЛОГІЧНІ ТА АКСІОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ МІЖКУЛЬТУРНОЇ КОМУНІКАЦІЇ В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА	355
<i>Воронкова В.Г.</i>	
ФІЛОСОФСЬКО-АНТРОПОЛОГІЧНІ Й АКСІОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЕКОНОМІЧНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ “ЯК ЕКОНОМІКИ ДЛЯ ЛЮДИНИ”	367
<i>Воропаєва В.Г.</i>	
ФОРМУВАННЯ ДУХОВНИХ ЦІННОСТЕЙ ЯК СУБСТАНЦІЙНОЇ ОСНОВИ СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ КРИЗОВОГО СОЦІУМУ	380
<i>Максименюк М.Ю.</i>	
ФАКТОРИ І СТРАТЕГІЇ УРЕГУЛЮВАННЯ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ КОНФЛІКТІВ В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНО-КУЛЬТУРНОЇ ЄДНОСТІ СВІТОВОЇ СПІЛЬНОТИ	390
<i>Мельник В.В.</i>	
ЛЮДИНА В КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРНО-АНТРОПОЛОГІЧНИХ ВИКЛИКІВ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ І ПОСТМОДЕРНУ.....	404

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

УДК 316.61

АНДРУЩЕНКО Г.І.

ТЕРМІНИ “ДОВІРА” І “СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ”: ОНТОЛОГІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Статтю присвячено з’ясуванню того, як саме слід розуміти довіру і соціальний капітал – як “готові” чи як “сконструйовані” явища, що виникли у різних сферах життєдіяльності суспільства.

Ключові слова: довіра, соціальний капітал, авторитет, пізнання.

Актуальність дослідження. Вивчення походження термінологічного відображення людської довіри і соціального капіталу дає змогу говорити спочатку про складність цих явищ, а згодом про суперечність їх системного дослідження. Необхідність проведення певної аналітичної роботи для виявлення згаданих суперечностей повинно надати можливість виявити, зокрема, підстави наповнення термінів “довіра” і “соціальний капітал” характеристиками онтологічного змісту, в тому числі, з’ясування часу появи цих термінів та ролі у справі пізнання соціальної реальності.

Мета і завдання дослідження. Метою статті є з’ясування того, як саме слід розуміти довіру і соціальний капітал – як “готові” чи як “сконструйовані” явища, що виникли у різних сферах життєдіяльності суспільства далекого минулого.

Реалізація мети передбачає вирішення таких завдань:

- дослідити витoki явища довіри, спираючись на священні писання і наукові погляди соціологів з цього приводу;
- виявити тенденцію формування уявлень про довіру впродовж усіх стадій розвитку суспільства;
- вивчити еволюцію формування авторитетів як об’єктів людської довіри;
- на основі існуючих теорій соціального капіталу визначити передумови та особливості процесу становлення капіталу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Довіру можна віднести до низки явищ, що в сукупності виступають визначальною передумовою вирізнення людини на планеті серед інших живих істот відповідної епохи, бо вона соціокультурно символізує соціальні відносини. Свідчення про це містяться ще в священних писаннях, зокрема Євангелія життя, де зазначено, що Бог відвів жінці особливу роль – довірив їй місію

материнства, що є її істинним покликанням [1, с. 29]. Жінка покликана бути віддзеркаленням Божої любові: вона є образом Божого материнства, тому Бог довірив їй людину [1, с. 30].

Папа Іван Павло II пише про святиню тіла жінки, адже з неї народжується нова людина. Отже, жінка стає співробітницею Бога. Материнство пов'язане з особовою структурою жіночості та з особливим виміром дару. Творець дарує дитину батькам. Це вимагає повної віддачі матері, її згоди прийняти дар життя. Жінка приймає від Бога важливу і відповідальну місію – давати життя, співпрацювати з Богом у творенні нової людини [1, с. 18]. Жінка стає сильною, усвідомлюючи довіру. Бог “довіряє їй людину”, навіть в умовах суспільного приниження, в якому вона інколи може знаходитися.

Слід відзначити, що довіра Бога до людини була взаємною. Доказом цього є сторінки Біблії у книзі Вихід 15, 1–18 (пісня Мойсея), де вперше виявлено пісню, звернену до Бога. Аналіз символіки подій, що передували пісні Мойсея, свідчить про наявність довіри людей до церкви, оскільки він дав змогу виокремити символічний вираз “входження у Червоне море”, що означає беззастережну довіру до Бога, незважаючи на логіку фактів та аргументів [2, с. 26–27].

Вивчаючи особливості процесу пізнання реальності, речей, світу, засновником німецької класичної філософії І. Кант виявив тенденцію зникнення довіри людини до світу. Так, на його думку, антична людина виходила із відчуття довіри до світу, який завідомо був для неї Космосом, Ладом. Натомість сучасна людина виходить з недовіри, підозри, бо для неї (І. Кант довів це науково) світ – це Хаос, Безлад [3, с. 205].

Люди впродовж усіх епох свого існування формували уявлення про довіру, піддаючись загальноновизнаним впливам на свої переконання й поведінку зі сторони низки суб'єктів або відповідних доктрин: певної особи, організації, вчення завдяки притаманним або приписуваним їм властивостям або заслугам. Лише об'єкти довіри були різними. Спочатку – Бог (церква), окрема особа, пізніше – держава, що свідчить про факт певного “переливання” довіри із церкви у державу.

Отже, для людини завжди існував певний авторитет, який може бути як уособленим (Бог, політик, чиновник), так і знеособленим (суспільні інститути, норми). Проте, незважаючи на усвідомлення такого неособового характеру, люди все одно ставляться до авторитета як до особи внаслідок того, що за такими авторитетами все одно стоять люди (зокрема ті, хто безпосередньо запровадив інститути і норми).

Якщо визначати еволюцію формування авторитетів як об'єктів довіри людей, то слід сказати, що уособлення неживих предметів відоме ще з міфологічних часів (наприклад, здатність каменів і дерев розмовляти). Пізніше воно набуло форм наділення авторитетом умовно неживих речей – норм, інститутів. У модерні часи поряд із божественним, трансцендентним походженням норм та соціальних інститутів виникла ідея суспільного

договору, де авторитетом інститутів і норм є спільнота осіб-громадян, які домовились про їхню загальнозначущість [3, с. 226].

Як зауважив грецький православний філософ і богослов Х. Яннарас, “ми віримо в Бога тому, що Його Особистість, Його особисте існування викликають у нас почуття довіри. Віра – це і є процес з’єднання з істиною, процес злиття осіб. Далі вже не ми. Ми лише обираємо певний авторитет, і на цьому наша діяльність завершується. Далі авторитет втягує нас у себе, робить нас собою і приймає за нас рішення” [4, с. 102].

Таким чином, доречно говорити про постійно відсутню реальну автономію індивідів та постійно існуючий певний соціально-політичний авторитет, що є пріоритетним і викликає довіру. Прибічниками такої думки виступили Платон, Арістотель, Конфуцій, А. Августин, Ф. Аквінський, Н. Макіавеллі, Ж. Боден, Т. Гоббс, Б. Спіноза, Г. Гегель, Ф. Ніцше, Г. Моска, В. Парето, Д. Джентіле, Б. Муссоліні, А. Гітлер, К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін, Й. Сталін тощо [5].

Слід зазначити, що довіра у людських відносинах почала виникати ще на перших стадіях розвитку суспільства. Оскільки життя людей у цей період було зосереджене в основному на потребах, без задоволення яких було неможливим їх існування (сон, їжа тощо), то цілком природним є той факт, що довіра зародилась в економічній сфері життєдіяльності людей. Прослідкуємо це детальніше, почергово розглядаючи кожну із суспільних формацій.

Як соціальна, так і економічна компоненти довіри виявляються при соціальному (економічному) обміні, отриманні взаємної вигоди учасниками економічних відносин.

Вивчаючи “примітивні” суспільства, французький етнограф і соціолог К. Леві-Стросс встановив, що предметом соціального обміну між родами поряд з товарами і жінками було також знання, яке згідно зі звичаями, життєвими правилами чи сваволею її власника могло і повинно було стати спільним здобутком. Ця думка вченого є підтвердженням існування довіри між членами первісного суспільства, проте вона також доводить, що крім довіри у процесі обміну виготовленими товарами, наявною була й довіра людей одне до одного під час розкриття секретів власного виробництва [6, с. 213].

У первісному суспільстві із розвитком продуктивних сил відносини між людьми вийшли за рамки окремої общини і набули масштабнішого характеру. Дедалі більшою мірою почали враховуватися не лише родові чи релігійні традиції та зв’язки, а й ділові властивості людини: її здібності, навички, моральність та ін. У такому аспекті довіра почала набувати свого застосування, що в подальшому стало основною умовою виконання багатьох економічних операцій між людьми, зокрема надання кредиту [7, с. 262–263].

Довірчі відносини зароджувались й під час налагодження торговельних зв’язків. Д. Коулман, Ж. Ланда і А. Гриф підкреслюють, що цьому явищу сприяє акумулювання “репутації” кількох поколінь. Така

репутація виступає як основа рольових очікувань, а, отже, і впевненості у системі взаємодії [8, с. 92].

При рабовласницькому ладі розвиток довіри розглядають дещо у новому ракурсі. Тепер мова йде не лише про довіру між людьми з приводу налагодження відносин, а й про довіру Бога до людей. Така довіра, наприклад, виявлялась у тому, що внаслідок відсутності поняття “приватна власність” у майновому праві християн вся власність, у тому числі родова земля, вважалася довіреною Богом у тимчасове користування [9, с. 45].

При пануванні феодалізму на Україні досить високого рівня набув розвиток довіри, оскільки, наприклад, розповсюдженим було явище, коли русичі давали одне одному речі на зберігання. Проте у пізніші часи, на початку XIV ст., розвитку відносин між руськими новгородцями та німцями заважали часті випадки неповернення новгородцями боргів та підробка поставлених ними товарів (хутро, віск) [10, с. 34].

У капіталістичному суспільстві соціальні зв'язки все більшою мірою будувались на доброзичливості та довірі. За висловом О. Вільямсона, для того, щоб пристосуватися до несподіваних змін та забезпечити надійність виконання прийнятих зобов'язань, обидві сторони контракту повинні обмінюватися не просто обіцянками, а такими, що заслуговують на довіру [11, с. 200].

При соціалізмі політичні діячі, зокрема В. Ленін, усвідомили недоліки існуючої політики. Тому згодом було запроваджено нову економічну політику, якій вдалося підвищити ступінь довіри населення до держави.

Важливим чинником занепаду довіри до держави з боку населення став період застою 70-х – початку 80-х рр. XX ст., який змінився помітною економічною кризою. Ситуація товарного дефіциту не давала населенню змоги повною мірою реалізовувати свої потреби у товарах та послугах, тому значна частина заощаджень була вимушеною.

Повертаючись до питання сконструйованості понять “довіра” і “соціальний капітал”, слід сказати, що серед вітчизняних учених існують суперечливі думки стосовно цього. Зокрема, В. Сукачов, вивчаючи політичну довіру як складову соціального капіталу громадянського суспільства, вважає, що довіра не є іманентною рисою людського суспільства; вона виникла у певних історичних умовах і теоретично може зникнути.

На думку вченого, це зумовлено, з одного боку, спорідненістю довіри і автономії, свободи індивіда у обранні власної поведінки (наприклад, виконання/невиконання зобов'язань), а з іншого боку, неможливістю повністю передбачити поведінку партнерів або через наявність “часового лагу” (коли перший актор має розпочати діяльність раніше за інших), або через відсутність абсолютно надійної інформації про стратегію, цілі та мотивацію партнерів. Через це довіра відрізняється від звичайної раціональної калькуляції вигод та витрат, а також від ситуації, коли партнери можуть взаємно стримувати одне одного.

Ряд теорій соціального капіталу підкреслює, що існування груп зумовлене створенням, захистом та розподілом ресурсів. Входження до таких груп стає можливим завдяки виникненню так званої “свідомої дружності” з боку їх членів і базується на егоїстичному бажанні отримати доступ до благ, недоступних особі, яка не бере участі в тій чи іншій соціальній групі. Саме під час розширення соціальних груп формувалася і довіра. Як відомо, спочатку виникали певні групи, спільноти, учасниками яких були лише родичі або люди зі схожими особистісними чи професійними рисами (наприклад, армія). З часом розпочався процес залучення “чужих”, що дає змогу говорити про поступове конструювання довіри. Таким чином, довіра перетворюється на технологію розвитку суспільства.

Проте не всі теорії соціального капіталу погоджуються з існуванням останнього лише у межах певної групи людей. Так, Р. Патнам разом з іншими спеціалістами з політичних наук стверджував, що соціальний капітал може існувати не лише на рівні окремої ізольованої громади, але й на рівні суспільства в цілому. Він розглядається як колективне благо, а не індивідуальна власність, як соціокультурний феномен – культура довіри і толерантності [12, с. 6].

Слід зазначити, що тривалий час соціальний капітал був охоплений “білою сліпотою”. Як відомо, про таке явище говорять тоді, коли у суспільстві виникають такі речі чи предмети, в існування яких людина не вірить. Через це вона їх просто не бачить, оскільки мозок не в змозі їх ідентифікувати. Крім того, важливо враховувати й ситуації, коли людина насправді бачить певні предмети, але не хоче вірити в їх існування [13].

Саме так відбувалося і з формуванням соціального капіталу в суспільстві. Необхідність його визнання виникла тоді, коли почали з’являтися нові позиції людини у соціальній структурі: авторитет; розрізнення не лише за видом професії, а й за ступенем її престижності та здатності впливу на соціальне життя. Отже, ускладнення соціальних зв’язків сприяло тому, що людина перестала бути залежною від майна. Вона завдяки своїй мудрості почала мати можливість приймати раціональні рішення.

Варто зазначити, що набуття людиною мудрості здійснило безпосередній вплив й на характер міжособистісних відносин. Зокрема, це виявилось у ставленні до людей похилого віку. Так, на перших стадіях розвитку суспільства, коли життя залежало насамперед від їжі, то їли найстаріших його представників. Згодом, разом із розумінням людьми можливості покращення результатів своєї життєдіяльності за допомогою прийняття раціональних рішень, з’являються інші властивості – не лише жага до задоволення первинних потреб, а ще й шанування мудрості. Тому статус людей похилого віку змінився, адже з об’єкту споживання вони перетворилися на об’єкт поваги і шанування.

Якщо зазирнути до процесу становлення капіталу, то варто згадати той факт, що капітал з’явився для того, щоб розділяти рухомі й нерухомі

об'єкти, звідки і виникло поняття рухливої вартості. Таким чином, капітал – це результат конструкції людей, це спосіб зафіксувати певну частину реальності, а потім виділити його різновиди (не лише предмети, а згодом і моральний, політичний капітал).

Висновки. Отже, на нашу думку, соціальний капітал, як і довіра, є ноуменами, бо вони сконструйовані і так являють собою елементи соціальної реальності. Свідченням цього є, перш за все, еволюція соціальної структури суспільства, де утворилися окремі групи, лише члени яких, як правило, мали доступ до певного виду дефіцитних ресурсів. Проте соціальний капітал у поєднанні з довірою конструюється поступово незалежно від того, у межах якої кількості людей (групи, спільноти чи суспільства в цілому) він зародився.

Список використаної літератури

1. Іван Павло II. Апостольський лист, *Mulieris dignitatem* / Іван Павло II. – Рим, 1988.
2. Панкевич Г. Сакральне мистецтво. Монодія (унісонний спів) у світлі вчення Отців Церкви / Г. Панкевич // Слово. – 2005. – № 4 (25). – С. 26–27.
3. Ортега-і-Гасет Х. Кант (Роздуми до роковин) / Хосе Ортега-і-Гасет ; [пер. з ісп. В. Сахна]. – К. : Основи, 1994. – 424 с.
4. Яннарас Х. Предпосылки критической онтологии / Христос Яннарас. – М., 1985. – С. 101–103.
5. Гудзь Є. Герменевтична онтологія авторитету [Електронний ресурс] / Євген Гудзь. – Режим доступу: <http://www.theology.kiev.ua/engine.php?cid=13&ctype=regular>.
6. Соціологія : навч. посіб. / [ред. С.О. Макеев]. – 3-тє вид., стер. – К. : Знання, 2005. – 455 с. – (Вища освіта XXI століття).
7. Соболева Н.І. Соціологія суб'єктивної реальності / Наталя Іванівна Соболева. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2002. – 296 с.
8. Селигмен А. Проблема доверия / Адам Селигман ; [пер. с англ. И.И. Мюрберг, Л.В. Соболева]. – М. : Идея-Пресс, 2002. – 256 с.
9. Історія економічних учень : підручник : у 2 ч. / [ред. В.Д. Базилевич]. – 2-ге вид., випр. – К. : Знання, 2005. – Ч. 1. – 567 с.
10. Остафійчук В.Ф. Історія України: сучасне бачення : навч. посіб. / Василь Фокович Остафійчук. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К. : Знання – Прес, 2006. – 422 с.
11. Бастиа Ф. Экономические софизмы. Экономические гармонии / Фредерик Бастиа. – М. : Дело, 2000. – 232 с.
12. Сукачов В.В. Політична довіра як складова соціального капіталу громадянського суспільства : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01 / В.В. Сукачов ; Дніпропетр. нац. ун-т. – Д., 2005. – 17 с.
13. Белая слепота [Электронный ресурс] // НЛЮ. – 2007. – № 44. – Режим доступа: <http://www.liveinternet.ru/users/2690275/post134104881>.

Андрущенко А.И. Термины “доверие” и “социальный капитал”: онтологические характеристики

Статья посвящена выяснению того, как именно следует понимать доверие и социальный капитал – как “готовые” или как “сконструированные” явления, которые возникли в разных сферах жизнедеятельности общества.

Ключевые слова: доверие, социальный, капитал, авторитет, познание.

Andrushchenko A. The Terms “Trust” and “Social Capital”: the Ontological Characteristics

The article examines possibility of interpretation of trust and social capital as “ready” or as “designed” phenomena having emerged in different spheres of ability to live of the society.

Key words: *trust, social, capital, authority, knowledge.*

Надійшла в редакцію 18 вересня 2011 року

УДК 17:316.65

БЕЗРУКОВА О.А.

ДИСКУРС ТА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ (МІРКУВАННЯ З ПРИВОДУ ПРАЦІ К.-О. АПЕЛЯ)

У статті проаналізовано працю К.-О. Апеля “Дискурс і відповідальність. Проблема переходу до постконвенційної моралі”. На основі розробленої ним теорії відповідальності постає питання про роль етики як регулятора поведінки людей в умовах глобалізації.

Ключові слова: дискурс, відповідальність, етика, мораль.

Актуальність теми. При обговоренні проблеми відповідальності у сучасну епоху розрізняють універсалістську, формальну та внутрішню етику. Саме остання пов’язує відповідальність зі свободою. Згідно з поширеними поглядами практичної філософії, відповідальність – ключова категорія, що пов’язує людську свободу і соціальний лад. Поняття відповідальності найбільш вживане в практичній філософії, яка активно розробляє питання етики.

Ступінь розробки теми. Представники практичної філософії К.-О. Апель, Г. Йонас, В. Гьосле торкаються проблем відповідальності у зв’язку з обговоренням кризи сучасності. Проблема відповідальності обговорюється також у працях філософів Г. Ленка “Відповідальність в техніці”, М. Мерінга “Мораль спільної відповідальності”, соціолога Н. Лумана “Суспільна відповідальність соціології”.

Мета статті – на основі аналізу праці К.-О. Апеля “Дискурс і відповідальність. Проблема переходу до постконвенційної моралі” (1988), в якій обґрунтовано етику відповідальності як морального орієнтиру людської діяльності, виділити важливі тези для реалізації завдань сучасних суспільствознавчих дисциплін, зокрема соціальної філософії, соціології, етики.

Основний текст. Видатним представником сучасної теорії відповідальності є німецький філософ К.-О. Апель.

Філософські погляди К.-О. Апеля склалися на основі американського прагматизму, німецької герменевтики і полеміки з Ю. Хабермасом. К.-О. Апель увів поняття трансцендентальної прагматики. Стверджував первинність діалогу (інтерсуб’єктивної комунікації) над індивідуальною свідомістю. Основою цього діалогу К.-О. Апель вважає мову, зрозумілу за аналогією з кантівськими категоріями свідомості. Основою мови для К.-О. Апеля є парадигматичні очевидності [1].

У зв’язку з творчістю К.-О. Апеля постає питання про роль етики як регулятора поведінки людей в умовах глобалізації.

Етична складова соціального контролю проблематизується в сучасному суспільстві за низкою аргументів.

1. Глобалізація, яка розширюється і поглиблюється, що ускладнює процедури соціального контролю через зростання масштабів об'єктів, які потребують управлінського впливу.

2. Збільшення обсягів інформації (знання) і наростання темпів відновлення знань, що вимагає відновлення механізмів, інструментів соціального контролю, як за формою, так і за змістом.

Інструменти соціального контролю повинні бути адекватні, порівнянні, розмірні з обсягом інформації і темпами її відновлення. Етика як один із засобів соціального контролю повинна також оновлюватися. Теоретичне осмислення вимог до оновленої етики глобалізованого світу пропонує у своїх працях К.-О. Апель [2].

Проблематика відповідальності у певних повоєнних філософів деякою мірою породжена біографічними причинами. Участь у війні, осмислення війни спонукала філософів піднімати питання моралі та відповідальності. Проблематика відповідальності з'являється в найнесподіваніших контекстах. Так, у К.-О. Апеля – філософа, що вивчає трансцендентальні аспекти мовних практик, – з'являється праця “Дискурс і відповідальність”. У ній він розглядає моральні аспекти мовної взаємодії. Участь К.-О. Апеля у війні як солдата вермахту не могла не відбитися на його творчості. Будучи філософом, він не може цілком абстрагуватися від свого військового минулого і вводить у структуру своїх міркувань проблематику відповідальності. Трагічний досвід німецької історії, осмислення моральної катастрофи німецької нації вплинули на творчість К.-О. Апеля, спонукаючи його пам'ятати про значення відповідальності в кожній дії людини, включаючи мовну комунікацію, мовну гру. Комунікативне співтовариство К.-О. Апеля можливе при наявності відповідальності у членів цього співтовариства. Так, з'являється своєрідна концепція комунікативної відповідальності. І хоча цей термін К.-О. Апель не застосовує, фактично мова йде саме про цей аспект проблеми відповідальності та комунікації.

Аналізуючи феномен фашизму, його можливість і засоби, здатні запобігти йому, К.-О. Апель формулює філософську тезу, у якій заперечується моральний релятивізм, тобто стверджується, що не можна обґрунтувати моральність шляхом її виведення з чогось іншого. Подібно Е. Дюркгейму, що закликав пояснювати соціальне соціальним, так і К.-О. Апель вважав за необхідне моральне виводити з морального ж. Він називав це правило “остаточним обґрунтуванням”. К.-О. Апель вважав неспроможними суб'єктивістські установки екзистенціалізму і не погоджувався з тезами про історичне обґрунтування моралі. Він стверджував, що тільки зв'язок з минулим надає сьогоденню моральну обов'язковість і легітимність. Науковець намагався зрозуміти, чому фашизм міг ефективно використовувати для своїх цілей такі етичні категорії, як відчуття обов'язку, відчуття спільності, патріотизм. Історичне

обґрунтування етики зберігає небезпеку релятивізму, тому К.-О. Апел пропонує альтернативу – *когнітивістське* обґрунтування етики, з'єднуючи трансцендентальну рефлексію і інтерсуб'єктивність. Подібний синтез притаманний і Ю. Хабермасу. За його словами: “Не лише пізнання і використання об'єктивної природи є явище, підмет поясненню, але і інтерсуб'єктивність можливого розуміння... Тим самим фокус дослідження зміщується від когнітивно-інструментальної до комунікативної раціональності”. Для нього парадигматичне не відношення відособленого суб'єкта до чогось у об'єктивному світі, що можна уявити і чим можна маніпулювати, а інтерсуб'єктивний зв'язок, який встановлюють суб'єкти, які мають мовну компетентність і компетентність дії, домовляючись про щось один з одним [3].

А. Назарчук вважає, що про інтерсуб'єктивну (а значить і соціальну) природу мовного акта свідчать чотири нормативні вимоги до мовного акта, сприйняті К.-О. Апелем з універсальної прагматики Ю. Хабермаса, – зрозумілість вираження, істинність його пропозиціональних складових, нормативна правильність у перформативному аспекті та правдивість суб'єкта, що говорить. Мета теорії К.-О. Апеля – обґрунтувати *умови можливості і значущості* конвенцій [1].

А. Назарчук зауважує: “В основі проекту трансцендентальної прагматики лежить фундаментальне уявлення про нерозривний зв'язок раціональності і соціальності: Апел вважає, що немає розуму поза соціумом і немає соціуму без розуму, тобто, що кожна розумна істота (щонайменше, кінцева розумна істота) за необхідністю є соціальною. Він вважає також, що соціальність і раціональність неможливі без мови і навпаки – що мовне вираження не може бути таким поза і крім комунікативного співтовариства” [1].

Дотримання правил у трансцендентальній мовній грі є умовою ідеального комунікативного співтовариства, що уможлиблює функціонування реальних мовних ігор. Осмислене дотримання правил припускає відповідальність у діючого актора й акторів. Дотримуватися правила означає виявляти відповідальність за порядок взаємодії. Відповідальність у цьому випадку перешкоджає хаосу, має негонтропичний (такий, що перешкоджає ентропії) характер. Ентропія – те, що руйнує систему, негонтропія – те, що систему зміцнює, стабілізує.

Дотримання правил гри зберігає цю гру, дає можливість здійснювати ігрову взаємодію. Відповідальність за гру лежить на всіх учасниках такої взаємодії. Відсутність відповідальності хоча б в одного учасника руйнує гру. Взаємодія припиняється, відсутність відповідальності за гру позбавляє шансу виграти, домогтися успіху.

Люди, позбавлені відповідальності, не можуть домогтися успіху ні в грі, ні в житті. Дотримання правил переконує учасників взаємодії у взаємній відповідальності. Така переконаність є основою для виникнення, встановлення і збереження довіри. Довіра дуже важлива якість відносин, що базуються на відповідальності та впевненості, що учасники взаємодії

відповідальні, мають віру у відповідальність іншого. Довіра, у свою чергу, є основою соціального капіталу, що створює синергетичний ефект від спільної дії, забезпечуючи додаткову перевагу в суперництві й у спільних зусиллях досягти мети, розв'язати завдання.

Немає необхідності поглиблюватися в тонкощі теорії “мовних ігор” К.-О. Апеля, у якій здійснюється герменевтична підстава мови в “суб’єкт-суб’єктних” відносинах. Проблематика відповідальності виникає з контексту дискурсивної філософії, яка обговорює інтерсуб’єктивну взаємодію. Розуміння змісту висловлень у діалозі припускає згоду щодо висхідних контекстів і мовних практик.

Відповідно до словникового визначення дискурс – це “зв’язний текст у сукупності з екстралінгвістичними – прагматичними, соціокультурними, психологічними та іншими факторами; мова, розглянута як цілеспрямована соціальна дія, як компонент, що бере участь у взаємодії людей і механізмах їхньої свідомості (когнітивних процесах)” [4]. Є розбіжності між текстом і дискурсом. Текст – формальна конструкція, для розуміння якої достатньо змісту, що міститься у ньому. А дискурс крім тексту включає ситуації соціальної взаємодії, взаєморозуміння учасників дискурсу, значеннєві та соціальні контексти. Вивчення дискурсу включає лінгвістичні, соціологічні, психологічні й інші дослідницькі процедури.

Зазначимо деякі додаткові міркування і поняття. Для дискурсивної етики К.-О. Апеля важливо розрізняти трансцендентальну прагматику і герменевтику. У сучасній філософії трансцендентальне означає “єднальне частин змісту, що знаходяться по різні сторони деякої межі”. З’єднання двох різних частин змісту здійснюється за допомогою різних інструментів як лінгвістичного, так і соціального характеру. Звідси впливає необхідність у трансцендентальній прагматичі, що власне аналізує реальні, практичні способи взаєморозуміння в мовній взаємодії. Трансцендентальний інституціоналізм означає здатність інститутів працювати в різних реальних контекстах. Політика як соціальний інститут включає контексти влади, етики, соціальної дії і взаємодії. Проблематика відповідальності завдяки трансцендентальному інституціоналізму може вивчатися в її взаємозв’язках з політикою, економікою, правом і іншими контекстами.

Трансцендентальна прагматика цікава нам тим, що крім твердження, що мова є умовою можливості наук, аналітичної філософії, самій науці про мову, цей напрям дослідження припускає необхідним для розуміння тексту інтерпретатора і його візаві, учасника мовної взаємодії, комунікатора.

Філософська абстракція доповнюється учасниками соціальної взаємодії – комунікації. Звідси інтерес дискурсивної філософії К.-О. Апеля до учасників комунікативної взаємодії – комунікативного співтовариства. Вивчення ж комунікативних співтовариств може бути об’єктом інтересу і соціології. Філософія К.-О. Апеля виводить абстрактну науку на рівень конкретного соціологічного дослідження.

Синтаксичні, семантичні та прагматичні складові мови знаходяться в єдності. Але з погляду диференціації наук, ці аспекти мови реально вивчаються різною мірою філософією, лінгвістикою, соціологією. Акценти при вивченні комунікативних співтовариств у різних науках різні. Так, соціологія активно не займається синтаксичними і семантичними аспектами комунікативної взаємодії, її більше цікавлять соціальні умови здійснення комунікацій. Одними з таких умов є соціальні норми взаємодії, фонові очікування в соціальних комунікаціях, соціальна аргументологія.

“Нормативність комунікативних відносин створює передумову для твердження, що всі інтереси і вимоги людей відносно один одного можуть бути раціонально сприйняті тільки при аргументативному дискурсі. З цього погляду аргументацію варто розуміти як таку, що відбувається за правилами комунікативної дії, учасники якої контрафактично знаходяться в комунікативному зв'язку з необмеженим співтовариством учасників аргументації” [5].

Зазначені вище аспекти взаєморозуміння в комунікативному співтоваристві, а саме: соціальні норми взаємодії, фонові очікування в соціальних комунікаціях, соціальна аргументологія мають пряме відношення до проблематики відповідальності.

Трансцендентальна прагматика припускає наявність відповідальності за комунікацію в учасників комунікативного співтовариства. Ця відповідальність уможливорює ефективність і результативність комунікації, взаєморозуміння в комунікативному співтоваристві, консенсус і продовження взаємодії. Серед умов використання тими, хто спілкується, мовних знаків, що складає зміст прагматики мови, варто назвати відповідальність за адекватну передачу змісту, за збереження авторської концепції, за виразну інтерпретацію тексту. У цьому випадку ми можемо говорити не тільки про трансцендентальну, але і про екзистенціальну прагматику.

Трансцендентальна прагматика розглядає умови для здійснення ідеальної комунікації, що відповідає моральним вимогам. Екзистенціальна прагматика “досліджує реальну комунікацію, виявляє порушення моральних норм, що перешкоджає ефективності комунікативної взаємодії” [6, с. 3].

К.-О. Апель у своїй праці намагався обґрунтувати етику відповідальності як етику збереження буття реальної комунікативної спільноти й поступової реалізації в ній ідеальної комунікативної спільноти [2]. Сама назва доповіді, що включена у книгу: “Відповідальність сьогодні – тільки принцип збереження та самообмеження чи, водночас, і принцип визволення та здійснення гуманності?” має проблемний характер і виявляє позицію автора. Науковець вважає, що індустріальне суспільство не може вижити без етики розумного самообмеження. Але таке самообмеження здійснюється на засадах гуманності та демократії. Свою позицію німецький філософ аргументує із застосуванням концептів “ідеальної та реальної комунікативної спільноти”, “інтерсуб'єктивної

дійсності”, “комунікативної раціональності”. У працях К.-О. Апеля, як він сам стверджує, знаходить продовження та подальше обґрунтування “Принцип відповідальності” Г. Йонаса, на який філософ звертає увагу. Етика відповідальності за К.-О. Апелем є аспектом остаточного обґрунтування етики дискурсу. Німецький філософ не погоджується з позицією метафізичної відповідальності, яка породжує відчуття безсилля окремої людини з огляду на непередбачувані наслідки сьогоденної колективної діяльності [2, с. 46].

К.-О. Апель полемізує з тезою, яку він позначив, як “методологічний соліпсизм”, що “людина мусить нести відповідальність за ті дії, в яких вона бере участь”. Це, на його погляд, помилкове твердження з огляду на трансцендентальне рефлексивне обґрунтування комунікативної етики, або етики дискурсу. Згідно з такою етикою, “сєнс має бути таким, щоб ним як мовно артикульованим значенням можна було поділитися з іншими”. Філософ тут апелює до концепції “Семантичного поділу праці” Х. Патнема. К.-О. Апель вважає, що “людина у своєму мисленні претендує на інтерсуб’єктивну обов’язковість, цінність”. Ці тези є засадничими у комунікативній відповідальності. В реальному житті відбувається практичний дискурс. Це – дискурс, у якому норми обґрунтовуються відповідно до ситуацій, залежно від їхньої необхідності [2, с. 48]. Етика відповідальності впливає належним чином на практичний дискурс, щоб налаштувати комунікативну спільноту на добровільне, розумне самообмеження заради майбутнього.

Концепція К.-О. Апеля викликає підтримку в українського філософа А. Єрмоленка. Він у своїх працях намагається розвинути теорію комунікативної відповідальності [7; 8]. А. Єрмоленко вважає, що необхідні зміни моральних нормативно-ціннісних структур та відносин, що актуалізує проблему легітимації нових норм та цінностей, зокрема відповідальності перед майбутнім. Для обговорення цієї проблеми, наслідуючи К.-О. Апеля, А. Єрмоленко застосовує концепт дискурсу. Він розглядається як метод метаінституціональної легітимації норм, як засіб поєднання етичних норм та інституцій суспільства в комунікативній дії. А. Єрмоленко аналізує концепцію рефлексивно-когнітивістського граничного обґрунтування моральних норм відповідальності в комунікативній теорії. Таке обґрунтування відбувається на засадах симетричного відношення учасників універсального дискурсу (формально процедурний принцип справедливості). Український філософ вважає за необхідне дискурсивно-рефлексивне обґрунтування моральних норм, що забезпечує протидію скептицизму, релятивізму в етиці та критику догматичних схем. Такий підхід є своєрідним поширенням принципів демократії в філософії, в обговоренні проблем відповідальності.

Іншими особливостями сучасного дискурсу відповідальності є:

- концептуалізація страху поряд з екзистенціалами вини та сорому;

– консерватизм постпросвітництва та соціологічного просвітництва, які спрямовані на подолання антропоцентризму раціональної філософії моралі, онтологізації та екологізації етики та етизації екології;

– поширення імперативу Г. Йонаса: “Чини так, щоб наслідки твоєї дії не були руйнівними для майбутньої можливості життя на землі”.

А. Єрмоленко аналізує твердження Ю. Хабермаса, що має відношення до проблематики відповідальності, а саме: “Кожна значуща норма повинна відповідати умовам, що наслідки та побічні наслідки, котрі здогадно виникатимуть, із її всезагального застосування при задоволенні інтересів кожного індивіда, можуть бути без примусу сприйняті усіма учасниками”. При аналізі цього твердження А. Єрмоленко застосовує дискурсивно-комунікаційну теорію відповідальності. В результаті український філософ пропонує такий імператив: “Чини лише згідно із максимою, виходячи з якої ти міг би передбачити, що наслідки та побічні наслідки, які можуть виникнути із її всезагального застосування, будуть прийнятими для усього суцього, яке немов би приймає участь у дискурсі як рівноправний партнер, що може бути артикульоване представниками (суб’єктами) екологічних рухів, партій, котрі захищають його інтереси” [7, с. 28].

У монографії А. Єрмоленка “Етика відповідальності та соціальне буття людини (сучасна німецька практична філософія)” докладно проаналізовано переваги діалогічної відповідальності над монологічною [8]. Монологічна елітарна відповідальність спирається на технократичний горизонт конвенціонального етосу, основу якого складають традиції і соціальні інститути. Це патерналістський тип відповідальності за людей і світ. Діалогічна відповідальність заснована на демократичному горизонті комунікативної етики. Це спільна відповідальність на основі розумного консенсусу [8, с. 173].

Діалогічна відповідальність є результатом взаємозв’язків між зрілими особами комунікативного співтовариства. Це солідарна відповідальність, яка формується на засадах спільних рішень, діалогічного узгодження інтересів, волі до розумного консенсусу і демократії. Концепція консесуально-дискурсивного обґрунтування відповідальності припускає апеляцію до ідеального комунікативного співтовариства.

Висновки. Обґрунтування етики відповідальності як морального орієнтиру людської діяльності є важливим завданням суспільствознавчих дисциплін, зокрема соціальної філософії, соціології, етики.

Відповідальність – соціальний “клей”, що об’єднує людей в соціум. Відповідальність – первинна духовна субстанція, що перетворює сукупність людей в соціум або в один з видів асоціацій (Г. Зіммель). Інстанція перед якою звітує прасоціум, первинний соціум – це життя. Оскільки асоціація – форма життя соціальних істот. У структурі відповідальності чотири компоненти квадрата відповідальності: суб’єкт, предмет, інстанція та інший, партнер по комунікації, який разом з

суб'єктом утворює асоціацію. Причому цей “інший” може бути будь-якою кількістю від одного до незліченної множини інших.

Спільна і розділена відповідальність за збереження асоціацій, первинного соціального і утворює соціум, соціальне. Комунікативні засади відповідальності включають дискурс як свою органічну складову.

Список використаної літератури

1. Назарчук А.В. Мова в трансцендентальній прагматиці К.-О. Апеля [Електронний ресурс] / А.В. Назарчук. – К., 2004. – Режим доступу: http://www.i-u.ru/biblio/archive/nasarchuk_ja.

2. Ситниченко Л.А. Першоджерела комунікативної філософії. Апелю К.-О. Дискурс і відповідальність. Проблема переходу до постконвенційної моралі: навч. посіб. для студ. гуманіт. спец. вищ. навч. закладів / Л.А. Ситниченко; Міжнародний фонд “Відродження”. – К.: Либідь, 1996. – 176 с.

3. Habermas J. Theorie des kommunikativen Handelns V.I. – Frankfurt, 1981. – S. 524 [цит. по. Назарчук А.В. Мова в трансцендентальній прагматиці К.-О. Апеля [Електронний ресурс] / А.В. Назарчук. – К., 2004. – Режим доступу: http://www.i-u.ru/biblio/archive/nasarchuk_ja].

4. Арутюнова Н.Д. Дискурс / Н.Д. Арутюнова // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 136 с.

5. Дергачев В.А. Раскаленные рубежи: очерки маргинальной коммуникативности / В.А. Дергачев. – Одесса: Астропринт, 1998. – 102 с.

6. Волков О. Вступ до екзистенціальної прагматики політичного дискурсу / О. Волков. – Мелітополь: Видавничий будинок ММД, 2010. – 604 с.

7. Єрмоленко А.М. Дискурс етичних норм та цінностей в сучасній німецькій практичній філософії: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. філос. наук: спец. 09.00.05 / А.М. Єрмоленко. – К., 1996. – 56 с.

8. Ермоленко А.Н. Этика ответственности и социальное бытие человека (современная немецкая практическая философия) / А.Н. Ермоленко; НАН Украины; Институт философии. – К.: Наукова думка, 1994. – 200 с.

Безрукова О.А. Дискурс и ответственность (размышления по поводу работы К.-О. Апеля)

В статье анализируется работа К.-О. Апеля “Дискурс и ответственность. Проблема перехода к постконвенционной морали”. На основе разработанной им теории ответственности возникает вопрос о роли этики как регулятора поведения людей в условиях глобализации.

Ключевые слова: дискурс, ответственность, этика, мораль.

Bezrukova O. Discourse and Responsibility (Reflections on the Work of K.-O. Apel)

The article analyzes the work of K.-O. Apel “Discourse and responsibility. The problem of transition to postconventional morality”. On the basis of his theory of liability raises the question of the role of ethics as a regulator of behavior in the context of globalization.

Key words: discourse, responsibility, ethics, morality.

Надійшла в редакцію 23 вересня 2011 року

УДК 316

БОНДАР Г.

ГЕНДЕР ТА ПОНЯТТЄВО-КАТЕГОРІЙНИЙ АПАРАТ ГЕНДЕРОЛОГІЇ, СОЦІОЛОГІЇ ГЕНДЕРУ ТА ГЕНДЕРНИХ СТУДІЙ: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

Статтю присвячено реконцептуалізації базових понять гендерних студій та визначенню логіко-сміслових відношень між поняттями “гендер”, “гендерна система”, “гендерна стратифікація”, “гендерна культура”, “гендерний контракт”.

Ключові слова: гендер, гендерна система, гендерна стратифікація, гендерна культура, гендерний контракт.

Постановка наукової проблеми. Гендерні студії (вивчення гендеру) увійшли до наукового дискурсу в західноєвропейських країнах, США і Канади на початку 80-х рр. ХХ ст. А ще в 60-ті рр. ХХ ст. поняття “гендер” в сучасному розумінні – “співвідношення людей різної статі”, “соціальний конструкт статі” – було невідоме і вживалось лише на позначення граматичної категорії, яка дослівно перекладається українською мовою як “рід”. Гендерні студії, насамперед, були пов’язані зі спробами концептуалізації гендеру не стільки на науковому, скільки на публіцистичному та політико-ідеологічному рівні. Активне послуговування в науковому обігу багатьох європейських країнах поняттям “гендер” у новому значенні свідчить, що останніми десятиріччями відбулася соціологізація цього поняття в руслі усвідомлення зв’язку гендеру із соціальною структурою суспільства, його базовими політичними, економічними та духовно-ідеологічними інституціями.

Запровадження поняття “гендер” було спричинене необхідністю подолання поглядів на різні статеві риси та ролі як вияв “природних” якостей. Отже, наприкінці ХХ ст. гендерну роль розглядали не лише як вияв заданих природою особливостей, а і як систему соціальних очікувань щодо адекватної рольової поведінки; не як природну стать, а як “соціально-культурний конструкт”. Із цього погляду, деякі характерні риси жінок (наприклад, емоційність, схильність до самопожертви, орієнтованість на сім’ю і дітей) виступали не як природні якості, а як характеристики, сформовані певним типом соціальної системи.

Цілі статті та постановка завдань. Метою статті є побудова схеми співвідношення між базовими концептами гендерології, соціології гендеру та гендерних студій. Завданнями статті, у зв’язку з вищезазначеним, є: а) реконцептуалізація базових понять гендерних

студій; б) визначення логіко-сміслових відношень між поняттями “гендер”, “гендерна система”, “гендерна стратифікація”, “гендерна культура”, “гендерний контракт”.

Невизначена наукова проблема, якій присвячено статтю. Статтю присвячено проблемі концептуальної уніфікації поняттєвого апарату гендерних студій при встановленні розбіжностей та зон перетину цього поняттєвого апарату із соціологією гендеру та гендерологією.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, в яких започатковано вирішення наукової проблеми. Деякі автори, які орієнтовані на гендерну проблематику, вважають [5], що вперше термін “гендер” було запроваджено у науковий обіг американським психоаналітиком Р. Столлером у праці “Стать і гендер: про розвиток мужності та жіночності” (1968) [5, с. 78]. Автор визначав “гендер” як поняття, що виражає психологічні, соціальні, культурні особливості статі, відносно незалежні щодо власне біологічної статі. Тим самим було закладено вирізнення понять “маскулінність” і “фемінність”, що не пов’язані безпосередньо із біологічною статтю, а виражають суб’єктивно-психологічну і соціально-рольову самоідентифікацію.

Варто відзначити, що Р. Столлера не можна вважати засновником цього поняття. Набагато раніше австрійський психолог О. Вейнінгер [5, с. 80] охарактеризував цей соціально-рольовий диморфізм (дихотомію), характеризуючи психологічну стать як дещо, протиставлене тілу. На основі такого протиставлення О. Вейнінгером було виділено два справжніх і два змішаних гендери (Ч-Ч, Ч-Ж, Ж-Ж та Ж-Ч).

Такий підхід завдяки фундаторам гендерних студій було підтримано багатьма соціологами, він започаткував новий напрям соціальних досліджень – гендерних студій. Тепер термін “гендер” вживається в різних значеннях: як позначення статі – “соціальна стать”; як очікування того, що повинні робити чоловіки та жінки.

Однак, ми повинні дещо уточнити визначення цього поняття: гендер являє собою сукупність інтерналізованих соціальних ролей, які забезпечують фіксацію на рівні суб’єктивно-психічної самоідентифікації особи та соціальної групи свідомісних та поведінкових патернів (стереотипів), що характеризують носія певної біологічної статі. Іншими словами, гендер описує типову статево-рольову поведінку та патерни свідомості, що супроводжують функціонування психічної самоідентифікації чоловіків та жінок в їх біологічній даності. При цьому гендер не є залежним від цієї біологічної даності, оскільки виражає прескриптивну стать, а не факт природи (фізіології).

Семантичне поле цього поняття ще не до кінця окреслене та інституціоналізоване в соціології. Проте, в науковому дискурсі часто послуговуються терміном “гендерологія” (гендерний підхід), використовуючи їх як синонімічні.

Гендерний підхід може включати в себе:

а) окрему гендерну теорію, яка вивчає родину та соціальні відносини статей;

б) універсальну концепцію патріархату як системи панування в суспільстві;

в) загальнометодологічний підхід, що розглядає відносини статей як відношення влади [2, с. 144].

В сучасних дослідженнях можна зустріти також інтелектуальні проекти інституціалізації *фемінології* як складової гендерології.

Група російських дослідників, що поділяє зазначений погляд на виділення фемінології як особливого напрямку досліджень, зазначає таке: “Об’єкт гендерології – закономірності соціального конструювання статі. Предмет гендерології – закономірності репрезентації соціальних особливостей статі (гендер)... Фемінологія (від лат. *femina* – жінка) – це наука про становище і роль жінки в суспільстві. Вона виступає в двох аспектах: як наука і як навчальна дисципліна, новий компонент професійного навчання, вперше впроваджений при підготовці фахівців у галузі соціальної роботи. Об’єктом фемінології є закономірності соціального становища жінок, а предметом фемінології – соціально-політичні, економічні, соціально-психологічні закономірності вирішення жіночого питання (дискримінація жінок, нерівність статей).

Фемінологія розглядає сукупність соціально-економічних, політичних, правових, соціо-культурних умов, що склалися в суспільстві для реалізації спільних з чоловіками і специфічних інтересів жінок, забезпечення їх життєдіяльності в усіх сферах суспільного життя. Таке сучасне визначення фемінології. Звідси випливає, що головним об’єктом фемінології є жінки” [3].

Відмежування емпіричних досліджень гендеру від політико-ідеологічних проектів супроводжує становлення *гендерної соціології*. Стрижнем її наукового інтересу є проблематика соціально-рольових моделей поведінки носіїв різних гендерних ідентичностей в різних сегментах соціального простору, інституціях та соціальних групах. Поняття “*гендер*” (*gender*) означає сукупність соціально-рольових стереотипів, які, будучи спроекованими на представників біологічної статі (чоловічої та жіночої), задають соціальні очікування щодо їх самоідентифікації та нормативно-прийнятної/неприйнятної поведінки.

В сучасному суспільстві досить поширені вияви маскулінності у жінок і фемінності у чоловіків, що відображають результати загальносвітового процесу *гендерної трансфігурації*, систематизовано дослідженого в працях Е. Гідденса [3, с. 150]. *Маскулінність* як гендерна диспозиція асоціюється на рівні соціальної поведінки з активністю, незалежністю, самовпевненістю, а *фемінність* – із залежністю, боязкістю, сентиментальністю. Поєднання маскулінності та фемінності, досягнуте однією особою, свідчить про її *андрогінність* (від грец. *androgynos* – двостатевий). Маскулінність, фемінність та андрогінність є передумовами більш-менш варіативних моделей соціальної поведінки. Андрогінна особа

має більший вибір варіантів моделювання поведінки, є гнучкішою щодо соціального пристосування (адаптації). С. Бем [4, с. 65] пояснювала андрогінність як індивідуальну здатність особи залежно від конкретних ситуативних умов діяти водночас по-жіночому і по-чоловічому.

Однією з перших праць, де наявне встановлення концептуальних відмінностей між поняттями “стать” і “гендер”, була праця Г. Рабін “Обмін жінками” [4, с. 72]. Застосовуючи методи психоаналізу та структурної антропології, автор дослідила символічне значення факту обміну жінками в архаїчних суспільствах, дійшовши висновку, що саме обмін жінками між племенами відтворює чоловічу владу і структури ідентичності, які відносять жінок винятково до сімейної сфери й оцінюють їх як біологічний фактор.

Вперше чітке визначення поняття “гендер” з’явилося у праці Р. Унгер [5, с. 80] “Про редефініції понять стать і гендер”, в якій автор запропонувала використовувати слово “секс” (sex) у контексті позначення спеціальних біологічних аспектів людини і використовувати термін “гендер” (gender) при обговоренні соціальних, культурних та психологічних аспектів, тобто, рис, норм, стереотипів, ролей, що вважаються типовими і бажаними для тих, кого суспільство визначає як жінок або чоловіків.

Наступною важливою працею була книга А. Річ “Народжена жінкою: материнство як досвід і інститут”. Одна з основоположних ідей цієї праці полягала в тому, що гендер не є виключно “статеву прив’язаною” категорією, яка робить одних жінок маскулініними, а інших – фемінними (або ж чоловіків – маскулініними, фемінними або андрогінними), але що гендер скоріше є знаком позиції субординації, який визначає первинні відносини влади [4, с. 73].

Виклад основного матеріалу дослідження та обґрунтування отриманих наукових результатів. Сьогодні гендер як соціально-рольова стать, на відміну від біологічної статі, можна розглядати як один з базових вимірів соціальної структури суспільства (разом із класовою належністю, віком та іншими характеристиками), що організують соціальну систему. Тобто, є всі підстави говорити про гендерну стратифікацію.

Гендерна стратифікація – це певним чином структуровані відносини між гендерними групами, що визначають їх соціальні ролі та статуси, й пов’язані з ними індивідуальні можливості в освіті, професійній діяльності, доступі до влади, сексуальності, сімейній сфері та репродуктивній поведінці. Гендерні статуси діють в рамках культурного простору мовного суспільства, тобто, гендерам відповідає *гендерна культура*.

Гендерна культура – це система цінностей та відповідних їм нормативних установок, що регулюють відносини між гендерними групами в умовах певної моделі гендерної стратифікації. Гендерна культура дає можливість обґрунтувати (легітимувати) соціальну цінність чоловічої та жіночої статі, встановити межі типово чоловічого і типово

жіночого в поведінці, задати набір стимулів та обмежень щодо різних патернів свідомості та поведінки тощо.

Саме тому сучасні вчені говорять навіть не про гендер, а про *гендери*, підкреслюючи вживанням множини той факт, що ця категорія історично і культурно змінюється. Те, що вкладається в зміст виразу “бути жінкою” або “бути чоловіком”, змінюється від покоління до покоління, відрізняється у різних расових, етнічних, релігійних групах так само, як і у різних соціальних верствах. Про це свідчать історичні та етнографічні дослідження. Гендерна система передбачає методологічне розуміння гендеру як однієї зі стратифікуючих функцій суспільства і організованої нерівності між маскулініними, фемінними, андрогінними, інвертними та первертними гендерними групами. Методологічне значення поняття гендерної системи полягає в тому, що воно застосовується відносно аналізу відносин рівності/нерівності, прийняття/дискримінації, схвалення/несхвалення (осуду, негативного санкціонування), свободи/обмежень тощо між зазначеними групами. Так, в умовах гендерної системи європейських суспільств емансипативна поведінка жінок сприймається (переважно) схвально та із заохоченням. У Китаї та Японії такі поведінкові патерни стримуються на рівні системи соціалізації засобами більш-менш експліцитних негативних санкцій. Гендерна система Швеції та Канади припускає толерантне ставлення до носіїв інвертного гендеру (бісексуалів, гомосексуалів) в інституціалізації особливих форм сім’ї, тоді як гендерна система Росії унеможлиблює (принаймні, на рівні правових норм) таку толерантність і виправдовує гомофобію та дискримінаційне ставлення до гендерних меншин.

Гендерна стратифікація припускає, що гендер існує одночасно в структурному поділі суспільства, в його символічних значеннях і в індивідуальних ідентичностях, тобто, як відносини великих гендерних груп, властиві їм символічні системи та статусно-рольові образи, що припускають ідентифікацію/деідентифікацію з ними. Результатом цих процесів є укладення *гендерного контракту*.

Попередня концептуалізація тезаурусу гендерних студій дає змогу отримати такі *висновки*. В кожному суспільстві існує гендерна система як сукупність інституційно-ієрархізованих статусно-рольових взаємодій, що відтворює нормативний порядок доступності певних ресурсів та відповідних їм соціальних можливостей для носіїв різного гендеру (включаючи як домінантні (системоутворювальні) гендери, так і гендерні меншини, які є в кожному суспільстві). Саме вона визначає рівень привабливості/непривабливості, прийнятності/неприйнятності того чи іншого системоутворювального чи периферійного гендеру (гендерної групи) з погляду його розташування в гендерній стратифікації.

Список використаної літератури

1. Берн Шон. Гендерная психология / Шон Берн. – СПб. : Алетейя, 2002. – 344 с.

2. Гурко Т.А. Критика концепции половых ролей / Т.А. Гурко // Теория и методология гендерных исследований : курс лекций / [под ред. О.А. Ворониной]. – М. : Альта, 2001. – С. 144–156.

3. Здравомыслова Е. Кризис маскулинности в позднесоветском дискурсе / Е. Здравомыслова, А. Темкина // О мужестве : сб. ст. / [сост. С. Ушакин]. – М. : Фонд Ковалева, 2002. – С. 80–98.

4. Lauretis Teresa De. Technologies of Gender: Essay on Theory, Film and Fiction / Teresa De Lauretis. – Bloomington, 1987. – 309 p.

5. Ruerup Reinhard. Geschlecht und Geschichte: Ein Kommentar // Die Zukunft der Aufklaerung / Reinhard Ruerup. – Frankfurt am Main, Kohl-Verlag, 1988. – 222 s.

Бондар Г. Гендер и понятийно-категориальный аппарат гендерологии, социологи гендера и гендерных студий: к постановке проблемы

Статья посвящена реконцептуализации базовых понятий гендерных студий и определению логико-смысловых отношений между понятиями “гендер”, “гендерная система”, “гендерная стратификация”, “гендерная культура”, “гендерный контракт”.

Ключевые слова: *гендер, гендерная система, гендерная стратификация, гендерная культура, гендерный контракт.*

Bondar G. Gender and the Conceptual-categorical Apparatus of Genderology, Sociology of Gender and Gender Studios: Statement of the Problem

The article is devoted to reconceptualization of basic gender-studies-concepts and definition of logic-content relations between concepts “gender”, “gender system”, “gender stratification”, “gender culture”, “gender contract”.

Key words: *gender, gender system, gender stratification, gender culture, gender contract.*

Надійшла в редакцію 15 вересня 2011 року

УДК 316

ГОРБАНЬ О.М., КАТАЄВ С.Л.

ФІЗИЧНІ ЗАПОЗИЧЕННЯ В СОЦІОЛОГІЇ

У статті висвітлено деякі важливі соціологічні метафори, запозичені з фізики. Обґрунтовано доцільність міждисциплінарних запозичень.

Ключові слова: метафора, соціологія, запозичення з фізики.

Постановка проблеми. У сучасній соціології активно використовуються метафори, що запозичені з фізики. Вони збагачують теоретичне розуміння соціальних явищ і процесів.

Ще засновник соціології О. Конт, який мав технічну освіту, широко використовував метафори і приклади з фізики під час обговорення соціологічних проблем. Навіть його перша книга з соціології мала назву “Соціальна фізика”. У його книзі були розділи, що мали назву “Соціальна статика” і “Соціальна динаміка”.

Метафори можуть ясніше розкривати сховані змісти, що були встановлені чи теоретично виражати нові ідеї, які ще не знайшли чіткого відображення в поняттях. Метафора в соціології застосовується для характеристики нових соціальних явищ як спосіб їхнього пояснення. Метафора запозичується з інших наук для додання змісту більш точного значення. Цей зміст сприймається образно. Здавна в соціології використовуються фізичні метафори “простору”, “часу”, “поля”, “сили” та ін.

Але соціологія запозичує у фізики не тільки слова для метафоричного позначення соціальних явищ, а й деякі фізичні концепції для більш глибокого пояснення ряду аспектів соціального.

Метою статті є обговорення деяких важливих запозичень соціології з фізики на рівні концепцій і метафор.

Сучасний стан проблеми. Без метафор неможливе вираження думки. Це положення доказує обґрунтовує Дж. Лакоф у своїй книзі “Метафори, якими ми живемо” [1]. Він розглядає метафору як постійну понятійну конструкцію, і визначає її центральне місце в процесі розвитку думки. Широко використовується метафора в соціології організації. Один із напрямів постмодерністського розуміння організації – теорія метафор Г. Моргана [2], що пропонує спосіб вивчення організації через розкодування символічних процесів. Вражаючу аргументацію необхідності символічних способів соціального пізнання привів В. Бурлачук у своїй книзі про нераціональні форми збагнення й освоєння світу [3].

Основний текст. Метафора широко використовується в постмодерністській соціології з її специфічною формою викладу змісту, відомої як постмодерністська чутливість, що знаходить відображення в сформульованій М. Гайдеггером концепції “поетичного мислення”. Відповідно до цієї концепції, поетичні асоціації і метафори можуть слугувати способом розкриття змісту явищ. Метафора запозичується з різних наук, зокрема з фізики, де образ, обраний як метафора вже добре розроблений і вивчений. Метафорична концептуалізація дає змогу скласти об’ємне уявлення про суспільство. Іноді потрібна система метафор, щоб передати думку. Так, Ж. Бордїяр використовує не менше ніж десять метафор, у тому числі й фізичні, щоб розкрити своє розуміння того, що відбулося із сучасним суспільством.

Метафора – це спосіб образного уявлення реальності. За допомогою метафори слова і словосполучення сутність одних явищ розкривають через інші, використовуючи ефект чи контраст подоби. У науці використовуються наукові метафори, що дають змогу глибше розкрити сутність досліджуваних явищ. Метафора вимагає не буквального, а алегоричного розуміння. Аналогія дає змогу розкрити інші аспекти змісту. Буквальне і метафоричне використання слів не завжди протистоять один одному. Слово, що використовується як метафора, насправді може позначати явище, іншої назви якому ще немає. Наприклад, метафора – “віртуальне суспільство”. Дослідник звертається до властивостей віртуальності, і потім ці властивості розглядаються як атрибути суспільства.

Іноді як метафори виступають не образи, а найменування реальних явищ. Наприклад, на наш погляд, “віртуальне суспільство” – це метафора для позначення відносин, що існують у соціальних мережах Інтернету. Такого роду метафори можуть розглядатися не як тропи, а як адекватні найменування явища, тобто є вже не метафорами, а буквальними номінаціями, не образами, а поняттями.

На наш погляд, поняття віртуальності має різний сенс, що однак має загальну понятійну основу, яку можна сформулювати як феномен “неповноти існування”. В одному випадку віртуальною реальністю іменують світ Інтернету, у якому система соціальної комунікації опосередкована електронними засобами інформації. В іншому змісті поняття віртуальності означає “щось, що начебто є, і начебто його немає”. У факті “удаваності” того, до чого ставляться як до реальності, і є суть віртуальності. У віртуальному світі суб’єкт ставиться до фікції як до реальності. Наприклад, демократія, соціальна держава, правове суспільство – це поняття фактично є уявними для ряду країн з авторитарною демократією, тобто такою, котра знаходиться під контролем влади.

Звернемося до суті поняття віртуальності. Цей термін застосовується насамперед у фізиці елементарних часток. Існує клас елементарних часток, що називаються віртуальними. Віртуальні частки народжуються і гинуть випадково, непередбачено. Ці частки існують дуже короткий час: термін їх

життя становить 10^{-34} . Через це їх неможливо знайти, але вони існують. Ці частки пов'язують елементарні частки, вони необхідні для зв'язку всередині ядра, наприклад, між протоном і нейтроном. Їхнє існування здавалося б порушує закон збереження енергії і речовини. Загальний обсяг речовини звичайних елементарних часток дорівнює обсягу тих самих часток плюс віртуальні частки. Їх начебто немає, але вони насправді є. Вони реально спостерігаються не за допомогою нині відомих приладів, але вони є. Природа віртуальних часток описується принципом невизначеності (чи додатковості) Гайзенберга, відповідно до якого час існування часток пов'язаний з їхньою енергією.

Віртуальне – це можливе, ймовірне, але неодмінно існуюче. В усіх визначеннях існує спільне – неповнота існування, чи те, що не цілком відсутнє.

У комп'ютерній грі віртуальне – це те, завдяки чому створюється враження, що це реальне, але насправді – це не реально. З віртуальним суб'єкт оперує як із реальним. Варто звернути увагу на комунікаційну природу віртуальності. У фізиці віртуальними є частки, що відповідають за взаємозв'язок між іншими частками. Всесвітня комунікаційна система Інтернету – це віртуальний світ.

Характерною рисою постмодернізму є сприйняття реальності як віртуальної. Теперішню пострадянську економіку визначають як віртуальну, тому що більшість найважливіших економічних показників мають удаваний характер. Удавану економіку супроводжує віртуальна політика. У цілому формується віртуальний соціальний світ. Поняття віртуальності має різний зміст, але спільне в ньому те, що можна сформулювати як феномен “неповноти існування”.

Віртуальне відрізняється від тіньового, хоча і містить загальні риси. Тіньове – це таємне, сховане від очей, але безумовно існуюче. Віртуальне ж існує в перетвореному вигляді. З тіньовим віртуальне об'єднує компонент “таємниці”. Дійсна природа віртуального таємна. Наприклад, “мафії” притаманна неповнота існування. Мафія – це абстракція анонімних, нелегітимних, нелегальних владних сил, які не мають чіткої персоніфікації. Віртуальне виступає в двох типах. По-перше, це така реальність стосовно якої певні політичні суб'єкти поведуться так, ніби вона не існує. До цього класу відноситься “мафія”. По-друге, віртуальне – це удаване, до якого ставляться як до реального. До цього класу політичних явищ відносяться, наприклад, СНД. Ознаки віртуальності в умовах нашої країни притаманні також “демократії”. Вона ніби є і її ніби немає. Неповнота існування, уявність з ознаками реальності – всі ці характеристики віртуальності притаманні демократії пострадянських держав.

Існує еволюція метафори в поняття. Спочатку метафора є образом, за допомогою якого дослідник хоче виразити істотні властивості явища. Потім це слово стає метафорою-поняттям, у якому сполучаються образні й абстрактні компоненти. І, нарешті, метафора фактично відіграє роль

поняття як форми мислення, що виражає істотні властивості та відносини явища. Така понятійна еволюція відбувається під впливом конвенціонального дискурсу. Частота використання в наукових текстах і все більш чітка однозначність змісту слова сприяє перетворенню метафори з образу в поняття.

Рівень теорії, у рамках якої використовується метафора, може бути різним. Так, парадигмальна метафора слугує для позначення найбільш важливих концептуальних підходів, що використовує дослідник. Наприклад, суспільство як механізм, мережа або система. З'являються все нові парадигмальні метафори, наприклад, "цифрове суспільство". Метафора використовується для вираження більш точного уявлення про суспільство. Вона слугує для інтерпретації соціальних явищ, збагачує мову науки, дає можливість не тільки розуміти текст раціонально, але і відчувати зміст на рівні почуттів. Раціональне пізнання без почуттєвої підтримки не буде точним і правильним.

Постмодерністське суспільствознавство засноване на фізичних парадигмах неklasичного мислення. Випередження фізичного мислення можна пояснити її відносною неприв'язаністю зі звичними уявленнями здорового глузду. Світ елементарних часток вимагає парадоксального, нестандартного мислення, не прив'язує себе до очевидного і розумового. Суспільствознавство ж тісно пов'язане зі сферою здорового глузду, традиційної логіки, тому що об'єкт дослідження змушує бути ближче до "грунту" і не стимулює уявлення. Проте часи змінюються і сьогоднішнє громадське життя для свого пояснення вже не може задовольнитись традиційними уявленнями, класичним стилем мислення [4].

Для класичного принципу фундаменталізму є модерністська паралель – холізм, цілісність. Якщо для класичних уявлень частина і ціле співвідноситься в рамках здорового глузду, то фізика мікросвіту змусила по-іншому розглядати ці співвідношення: ціле і частина в посткласичному мисленні стали розглядатися як рівноправні. Холізм, як риса модерністської методології, розвивається в постмодерністській методології. Так, соціологічний підхід вбирає в себе інші дисциплінарні підходи. Ідея клонування, голографічного відображення, коли в кожній частині цілого міститься це ціле, співвідношення цілого та частки також набуває постмодерністського значення. У рамках сучасного постмодерністського мислення ідея віртуальної реальності висвітлюється в спростуванні самої проблеми цілого і частини: частина претендує на статус цілого, а ціле є частиною. Цілісність соціального світу, яка втілена, наприклад, в ідеї "єдиного радянського народу", замінена рівнозначними українською і російською ідеями. При тому рештки цілісності зберігаються, співіснують із частками у віртуальній якості. Співвідношення соціального цілого і частини приймає невизначений характер: ціле ніби є і ніби його немає. Це стосується феномена СНД й інших важливих проявів цілісного. Віртуальність цілого і частини вирішується ситуативно.

Постмодерністські феномени не мають назви. Віртуальну природу цих феноменів неможливо “найменувати”, тому що це вимагає визначеності, фіксації. Якщо ж назви з’являються, вони мають екзотичні номінації, наприклад, “плинна сучасність” (З. Бауман) [5].

Порушення просторово-часової структури викликає її саморуйнування. Поняття “соціального простору” досить поширене в сучасній соціології і також підпадає в постмодерністській гносеології під вплив фізичного мислення.

Постмодернізм не просто більш витончена новітня методологія соціального пізнання, але й об’єктивна характеристика соціальної реальності. Постмодерністське розуміння порядку конституюється з хаосу. Це не просто упорядкований хаос, а певне ставлення до хаосу як до своєрідного різновиду порядку. Таке розуміння дає змогу зберегти відчуття стабільності в умовах здавалося б дефіциту упорядкованості.

Іншим прикладом запозичення соціологічних ідей у фізики є теорія динамічної рівноваги відомого італійського соціолога В. Парето (1848–1923). Він навчався в Політехнічному університеті й одержав диплом інженера. Захистив дисертацію на тему “Основні принципи рівноваги твердих тіл”. Теорія економічної рівноваги, що перенесена В. Парето у сферу загальнотеоретичних уявлень про суспільство, стала згодом тією основою, на якій будувалася його соціологічна система. Пізніше поняття рівноваги стане одним з центральних у його соціологічних і економічних працях. Прагнучи зробити соціологію такою самою точною наукою як фізика, хімія й астрономія, він пропонував використовувати тільки емпірично обґрунтовані описові судження, чітко дотримуючись логічних правил переходу від спостережень до узагальнень. Трактуювання італійським соціологом проблем причинності, закономірності, соціального факту і деяких більш другорядних методологічних питань несе на собі відбиток впливу фізичного мислення. Так, В. Парето пропонував зображувати залежності між соціальними фактами у вигляді кількісних формул і показників. Соціолога, стверджував він, цікавить інтенсивність, сила, вага різних соціальних фактів і умов, а не сутнісний, необхідний характер взаємозв’язків між ними.

Поняття рівноваги було їм запозичене з фізики, побачивши прообраз суспільства в моделі рівноваги, усі частини якої жорстко взаємозалежні та фізично впливають один на одного. Зміни в одній частині системи негайно передаються іншій її частині, і вся система починає рухатися, поки знову не відновиться “динамічна рівновага”.

Соціальна система, на його думку, складається з особливих молекул – людей, що приводяться в рух потребами і раціональними інтересами, що зустрічає перешкоди на шляху до досягнення бажаного.

Процес відновлення еліти, що відбувається регулярно, соціолог називає її циркуляцією. Еліта і є той шар, а її циркуляція – той механізм суспільства, що підтримує останнє в нормальному, функціонуючому стані.

Циркуляцію еліти В. Парето вважає одним з основних законів існування людського суспільства [6].

Важливим прикладом впливу фізичного мислення на соціологію є творчість французького соціолога Ж. Бодрійяра. Він звертається до фізики за підтримкою багатьох своїх онтологічних і епістемологічних тверджень. Сучасний дослідник творчості Ж. Бодрійяра відзначає: “Багато критиків обвинувачують Бодрійяра в запереченні реальності, деякі висувують такі самі обвинувачення в повному обсязі проти квантових фізиків. Таким чином, я звернуся до фізики, оскільки здається, начебто праці Бодрійяра про “зникнення” емпіричних об’єктів і “утраті зовнішнього референта” обмежені тільки сферою чи семіотикою філософії. Однак, квантова фізика також служить визначеною підставою для твердження Бодрійяра про те, що об’єкт, чи референт, збиває нас і вислизає від наших спроб визначити й ідентифікувати його” [7]. Ж. Бодрійяр звертається до аналізу фізики з кількох причин. По-перше, він переконаний в тому, що зміни у фізиці є наслідком ширших зрушень у західній системі знання і репрезентації. По-друге, він стверджує, що онтологічні проблеми, позначені квантовою фізикою, показують, що подібні теоретичні ідеї не є тільки “метафізичними” і не обмежені тільки сферою ідеалістичної філософії.

Висновки. Метафора “віртуальне суспільство” характеризує неповноту існування деяких проголошуваних як реальні, а фактично уявних, властивостей суспільства. Концепція динамічної рівноваги фізичних систем використовується для більш глибокого розуміння соціальної рівноваги і циркуляції еліт. Ідеї квантової фізики використовуються в соціології для розгляду об’єктивного статусу соціальної реальності.

Міждисциплінарні запозичення є важливим методологічним засобом пояснення соціальних феноменів.

Список використаної літератури

1. Лакофф Дж. Метафоры, которыми мы живем : [пер. с англ.] / Дж. Лакофф, М. Джонсон. – 2-е изд. – М. : Изд-во ЛКИ, 2008.
2. Морган Гарет. Имиджи организации. Восемь моделей организационного развития / Гарет Морган. – М. : Вершина, 2006. – 416 с.
3. Бурлачук В.Ф. Символ и власть: роль символических структур в построении картины социального мира / В.Ф. Бурлачук. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2002. – 266 с.
4. Головаха Е.И. Социальное безумие / Е.И. Головаха, Н.В. Панина. – К. : Абрис, 1994. – 168 с.
5. Бауман З. Текущая современность / З. Бауман. – СПб. : Питер, 2008. – 240 с.
6. Парето В. Компендиум по общей социологии / В. Парето. – М. : ВШЭ, 2007.
7. Коул Стивен Дж. Онтология Бодрийяра: эмпирическое исследование и отказ от реального / Стивен Дж. Коул // Хора. – 2010. – № ½ (11/12).

Горбань А.Н., Катаев С.Л. Заимствования в социологии из физики

В статье освещаются некоторые важные социологические метафоры, которые заимствованы из физики. Обосновывается целесообразность междисциплинарных заимствований.

Ключевые слова: *метафора, соціологія, заимствования из физики.*

Gorban A., Kataev S. Borrowing in Sociology from the Physics

The article highlights some important sociological metaphors that are borrowed from physics. The authors substantiate the expediency of interdisciplinary borrowing.

Key words: *metaphor, sociology, borrowing from physics.*

Надійшла в редакцію 15 жовтня 2011 року

УДК 316.1

ПОЛТОРАК В.А., ПЕТРОВ О.В.

НАУКОВА СОЦІОЛОГІЯ ТА СОЦІОЛОГІЧНИЙ ПІАР: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

У статті проаналізовано важливу й актуальну в період розвитку демократичних процесів в Україні проблему використання соціологічних методів та технологій як інструмента отримання надійної та об'єктивної соціологічної інформації та здійснення впливу на процеси формування громадської думки.

Ключові слова: наукова соціологія, соціологічні піар-технології, громадська думка.

У сучасних умовах становлення в Україні демократії, розвитку багатопартійності, організації виборів з використанням різноманітних виборчих систем та застосуванням політичного маркетингу все більш актуальним стає питання щодо розмежування наукової соціології та активного використання в політичній та маркетинговій діяльності соціологічних методів, технологій. Це особливо важливо тому, що у світовій соціології (не так як в українській, де соціологів часто звинувачують у всіляких гріхах, навіть пов'язаних із фальсифікацією виборів) вже давно дійшли висновку, що соціологічні методи, зокрема опитування, можна використовувати як для одержання об'єктивної соціологічної інформації, так і для піарівського впливу на населення, виборців, громадську думку.

Метою статті є спроба визначити та обґрунтувати можливість використання соціологічних методів, насамперед, опитувань громадської думки, як ефективного та надійного інструмента наукової соціології, методу отримання надійної й об'єктивної соціологічної інформації та здійснення впливу на громадську думку, її формування.

Аналізуючи заявлену проблему, треба в першу чергу відповісти на питання відносно того, чи можливе взагалі використання соціологічних методів (будемо розглядати проблему на прикладі опитувань громади) для впливу на формування громадської думки, управління нею, тобто реалізації піарівських завдань у політичній діяльності (хоча не тільки). Вважаємо, що досить реальну позицію в цьому плані висловив відомий французький соціолог та політолог П. Бурд'є, оцінюючи вплив опитувань громадської думки на її формування.

Так у своїй праці “Соціологія політики” він поставив під сумнів три основні постулати, що імпліцитно задіяні в процесі опитування. “Так, усяке опитування громадської думки, – пише він, – передбачає, що всі

люди можуть мати думку або, інакше кажучи, що утворення думки доступно всім. Цей перший постулат я заперечу, ризикуючи зачепити чийсь наївно демократичні почуття. Другий постулат припускає, начебто всі думки значущі. Я вважаю за можливе довести, що це зовсім не так і факт підсумовування думок, що мають аж ніяк не одну й ту саму реальну силу, веде до утворення позбавлених сенсу артефактів. Третій постулат проявляється приховано: той простий факт, що всім ставиться одне й те саме запитання, припускає гіпотезу про існування консенсусу відносно проблематики, тобто згоди, що запитання заслуговують бути заданими” [2, с. 161].

Щодо ж позиції іншого французького фахівця із соціології політики П. Шампаня, то вона в цьому плані ще більш жорстка. Він принципово розглядає опитування, вивчення громадської думки як віртуальну реальність, яка створюється фахівцями політологами, журналістами, як методику формування “потрібної” їм громадської думки. “Фактично, – пише він, – мова йде про виникнення нового соціального простору, де панує сукупність дійових осіб – продавців опитувань, політологів, консультантів з питань комунікацій і політичного маркетингу, журналістів тощо. Використовуючи сучасні технології, такі як зондажі, телефонні опитування, комп’ютери, радіо, телебачення та інші, ці фахівці забезпечують незалежне політичне існування “громадській думці”, яку вони ж самі й фабрикують. Її аналіз та маніпулювання нею стали особливою професією. В результаті відбулися глибокі зміни в характері політичної діяльності” [7, с. 25].

Нарешті, є ще одне, на наш погляд, більш помірковане судження американського соціолога Дж.Ф. Бішопа щодо піарівської складової соціології та процесів вивчення громадської думки. Він, зокрема, вважає, що “значна частина того, що традиційно називається “громадською думкою” в мас-медіа і є результатом відповідних опитувань, насправді є ілюзією, артефактом вимірювання, що спровоковане особливостями дизайну анкети та її сприйняттям респондентами, які часто-густо конструюють свої думки “навмання” у відповідь на нерідко нечіткі та двозначні запитання, які їм пропонують” [1, с. 7].

Не в усьому погоджуючись з наведеними думками відомих соціологів, зазначимо, що вони цілком слушно ототожнюють таку важливу галузь соціології, як вивчення громадської думки, використання методів опитування, із паблік рилейшнз, точніше кажучи, можливостями використання соціологічних методів у піарі.

Це дуже важливо, оскільки сьогодні насправді поряд із науковою соціологією існує соціологічний піар. І те, що це твердження дуже часто заперечують деякі вчені-соціологи в тому плані, що соціологія – це виключно об’єктивна наука, свідчить лише про наявність якоїсь романтичної утопії. Вона зводиться до того (і це цілком можна пояснити в умовах країн, де соціологія тільки почала розвиватися вільно), що серед

усіх гуманітарних наук тільки соціологія та виключно вона дає чітке, об'єктивне наукове знання про суспільство.

Не заперечуючи того, що саме соціологія як наука, що використовує і кількісні методи, вигідно відрізняється від інших гуманітарних наук, не треба забувати про те, що вона все ж наука суспільна. Як справедливо зазначає Ю. Саєнко, “суб'єктивний чинник наявний у будь-якій науці, його визнають навіть фізики. Соціологія ж не природнича наука. Жорсткі рамки системи контролю в ній розмиті, багато невизначеності та дуже велика міра свободи дослідника” [10].

Цікавий (але, на нашу думку, не дуже переконливий) підхід до розмежування соціології як наукової дисципліни, з одного боку, і використання соціологічних методів і технологій у парі, з іншого, запропонував відомий український дослідник громадської думки В. Оссовський. Протягом вже ряду років він наполегливо проводить “лінію розподілу” між соціологічними дослідженнями громадської думки й так званими “полінгами”, тобто зондажами громадської думки, що виходять з безпосереднього “ринкового” замовлення й ініціюються маркетологами й політиками. Він вважає, що розбіжності тут зумовлені: моделлю суспільства, що досліджують соціолог і полстер; значенням, яке вони вкладають у поняття “думка”; методологією, якою вони користуються; специфікою, інституціоналізації дослідних структур; нарешті, мотивами ініціаторів досліджень громадської думки.

Ось на цій останній обставині слід зупинитися. «Базова відмінність між соціологією й полінгами, – пише В. Оссовський, – виходять з цільових функцій цих сфер активності. Соціологія – це наука, і як така вона орієнтована на пошук істини, пізнання соціальної дійсності. В “інформаційній індустрії” полінгів зондажі здійснюються з урахуванням актуальних потреб різних груп і інституцій, наприклад потреб медіа, партій, державних і суспільних інституцій і організацій. Полінгова інформація необхідна “тут” і “зараз”... Таким чином, полінги – це діяльність з надання послуг, підпорядкована актуальним практичним потребам замовника» [5, с. 19]. Звернемо увагу на те, що автор не вказує, що при проведенні полінгів одержувана інформація може свідомо спотворюватися, з її допомогою можна маніпулювати громадською думкою. Однак, явно натякає на це.

Коментуючи спроби В. Оссовського та деяких інших вчених “очистити” соціологію шляхом розмежування наукової соціології та полінгової діяльності, треба мати на увазі, що в цьому плані багато що залежить не тільки від методів та технологій, що використовуються, а й від того, яким чином реально актуалізуються і надалі використовуються в суспільній практиці результати соціологічних досліджень.

Зокрема, наполягаючи на різниці між соціологією, вивченням громадської думки та піаром як технологією впливу на громадську думку, ми, природно, повинні виходити з того, що діапазон подібних розбіжностей може бути як незначним, так і досить істотним. Іншими

словами, в одних випадках мова йде лише про “невеликі” порушення, які свідомо (іноді навіть – неусвідомлено) допускаються при проведенні соціологічних досліджень, в інших – про навмисні, практично не приховувані.

Окрім того, треба враховувати ту обставину, що не завжди використання соціологічних методів і технологій у піарівських цілях (найчастіше саме так ця проблема й трактується, що пояснюється як тим, що таких негативних прикладів більше, так і загрозами, які супроводжує використання деяких піар-технологій у політиці) призводить до негативних наслідків. Зокрема, не будемо забувати про те, що проведення референдуму 01.12.1991 р. в Україні (а референдум – це, безумовно, соціологічна піар-технологія) дало змогу підтвердити прагнення народу України до незалежності (нагадаємо, що на референдумі, проведеному в березні того самого року, більшість українців висловила думку щодо необхідності входження країни в загальносоюзну державу).

Спробуємо тепер визначити: чим насправді пояснюється можливість використання у паблік рилейшнз соціологічних методів та технологій? Справа в тому, що соціологія взагалі органічно містить деякі елементи піару. Що пояснюється специфікою суб’єкта, об’єкта соціологічного дослідження та методів, що в ньому використовуються.

Суб’єкт соціологічного дослідження, а в широкому значенні слова під ним ми розуміємо і замовника дослідження, і самого вченого, який здійснює дослідження, може впливати на його результати в найширшому діапазоні. Крайній випадок – коли соціолог може змінити на догоду замовникові результати дослідження й опублікувати фальшиві рейтинги. Однак до цього справа доходить нечасто. Набагато частіше зустрічаються ситуації, коли замовник “доручає” дослідникові в ході організації дослідження якимось чином використовувати “можливості соціології” для отримання бажаного результату в ході, приміром, опитування. Як це робиться? На це запитання можна одержати вичерпну відповідь, прочитавши спеціальну працю одного з авторів цієї статті О. Петрова, де охарактеризовані технології “корекції” одержуваних рейтингів з урахуванням “побажань” замовника [6].

Інший фактор, що дає змогу тим або іншим способом “використовувати” можливості соціології в паблік рилейшнз, – це власне об’єкт дослідження. Як такий, як правило, виступає громадська думка. Не будемо забувати про те, що й основним об’єктом паблік рилейшнз також виступає громадська думка. Тільки в першому випадку мова йде про його вивчення, у другому – про “управління” нею. Отже, специфіка громадської думки як соціального феномену така, що, як стверджував ще І. Кант, “це свідоме визнання чогось істинним, недостатнє як із суб’єктивного, так і з об’єктивного боку”.

Сутність громадської думки така, що вона являє собою (хоча в її визначенні мова йде про досить стійке й компетентне оцінне ставлення різних соціальних груп до проблем дійсності) досить рухливе й розмите явище. Це, у свою чергу, зумовлене тим, що громадська думка – це один зі

станів масової свідомості. “Отже, думка – це оцінне судження, що застосовне лише в ситуації, коли мова йде про відносини, пов’язані з, так би мовити, можливостями альтернативного оцінювання, тобто не стосуються віри або чітко встановленого знання” [7, с. 31].

Звідси – значні коливання, які відчуває громадська думка не тільки в різні періоди часу або відповідно до того, судженнями яких груп вона представлена, але й у ситуаціях, коли вона вивчається в процесі проведення опитувань, а також виборів і референдумів. Найкраще описала подібне явище відомий німецький соціолог Елізабет Ноель-Нойман, характеризуючи “ефект зміцнення останньої хвилини”, що, як вона довела, дійсно наявний у подібних ситуаціях і обґрунтований у “теорії спіралі мовчання”, запропонованій цією дослідницею.

Суть її полягає в такому: “Теорія спіралі умовчання виходить із того, що суспільство – не тільки знайомі один з одним групи – загрожує ізоляцією, відторгненням індивідами, що відхиляються від консенсусу, і що, з іншого боку, індивіди володіють часто неусвідомленим, імовірно, генетично вкоріненим страхом перед ізоляцією. Цей страх спонукує їх постійно з’ясовувати, які думки й способи поведінки схвалюються, затверджуються або не схвалюються, постійно викорінюються в їхньому оточенні... Якщо люди вважають, що відповідають консенсусу громадської думки, вони більш впевнені в собі й беруть участь у розмові, приватній або публічній, демонструють свої переконання, наприклад значками, наклейками, одягом й іншими доступними для публічного схвалення символами. Якщо ж люди переконані, що їх меншість, вони стають обережними і мовчазними, посилюючи у громадськості враження слабості свого табору...” [3, с. 289].

Виходячи зі сказаного, цілком зрозуміло, чому результати опитувань громадської думки або екзит-полів, проведених у період президентських виборів в Україні в 2004 р., приміром, у Донецьку й інших східних регіонах, демонстрували дуже низький рейтинг В. Ющенка. І, навпаки, у західних регіонах – низький рейтинг В. Януковича. Природно, у цілому, ставлення до кандидатів було саме таким. Водночас спостерігалось багато випадків, коли виборці побоювалися виражати свої переваги. Справа дійшла до того, що з метою уникнути подібного ефекту, який справляє “спіраль умовчання”, ряду соціологічних центрів довелося застосувати методику опитування “зі скриньками”, у ході якого виборці на виході з ділянок могли виразити в ході опитування свою справжню думку, опускаючи анкети в спеціальні урни, не побоюючись при цьому якої-небудь загрози, що нехай навіть не спостерігалася реально.

Отже, якщо підготувати й провести, опитування респондентів, які налаштовані певним чином, або попередньо, за допомогою “навідних” питань, то можна отримати цілком прогнозовані результати. Дійсно, які результати можна одержати, опитуючи людей бідних або навіть середнього статку напередодні підвищення цін на комунальні послуги? Взагалі ж подібне використання соціології виступає як одна з

найважливіших технологій піарщиків і політтехнологів у ході організації електоральних досліджень і референдумів. Висновок звідси цілком очевидний: дуже складно провести чітку межу, відокремити в діяльності, пов'язаній з роботою із громадською думкою, елементи, “чистого” вивчення, аналізу, з одного боку, і впливу на громадську думку – з іншого. Тому не впливати зовсім на громадську думку, вивчаючи її, практично неможливо.

Отже, зовсім не дискутуючи з положенням про те, що соціологічні дослідження в цілому й опитування громадської думки зокрема, виступають у сучасних умовах як один з найважливіших підходів до наукового пізнання законів функціонування й розвитку суспільства, пошуку рішень конкретних проблем, що стоять перед ним, варто зробити також зовсім очевидний, на наш погляд, висновок про те, що соціологічні методи, сам технологічний соціологічний підхід до вивчення суспільних явищ можуть “наповнюватися” піарівським змістом. Іншими словами, використовуватися фахівцями з управління суспільством, впливу на суспільні процеси, зокрема, соціальними технологами, політтехнологами.

Саме тому вкрай необхідний глибокий і детальний аналіз проблем використання соціології, соціологічних методів і технологій як піар-технологій. Такий аналіз зроблений в одній з українських праць [6] та дає змогу:

1) значно “очистити” використання соціологічних методів і технологій; тобто забезпечити гарантії невикористання піар-технологій при проведенні наукових досліджень, обмежувати вплив технологій, що використовуються, на процеси формування громадської думки (а не її об’єктивного фіксування);

2) повно та обґрунтовано пояснити сутність соціологічних піар-технологій, механізми їх функціонування, використання;

3) визначити те, наскільки при застосуванні таких підходів можуть використовуватися елементи “сірих” та “чорних” (на відміну від “білих”, тобто вільних від законодавчих та етичних порушень) технологій.

Які ж функції соціологічних піар-технологій у процесах їх використання в політичній діяльності? На жаль, відповідні дослідження практично не проводилися в Україні. Але в нашому розпорядженні є результати дослідження, проведеного в Росії. Причому (це особливо важливо!) на запитання дослідників відповідали не експерти, політики, соціологи, а безпосередньо населення (див. табл.).

Таблиця

**Оцінки громадською думкою основних функцій
опитувань громадської думки (відповіді на запитання:
“З якими судженнями Ви згодні, а з якими ні?”), % опитаних***

Судження	Скоріше згодні	Скоріше не згодні	Важко відповісти
Проведення соціологічних досліджень допомагає дізнатися думку простих людей про становище в їхньому місті, області, у	84	10	6

країні, щоб влада могла врахувати думку народу при вирішенні нагальних проблем			
Більшість опитувань проводиться для того, щоб одержати від людей інформацію про їхнє особисте життя й майно, щоб потім використовувати цю інформацію в корисливих цілях	16	74	10
Проведенням опитувань громадської думки в основному займаються вчені з метою наукового пізнання суспільства	67	18	16

Продовження табл.

Судження	Скоріше згодні	Скоріше не згодні	Важко відповісти
Більшість організацій, що проводять опитування населення, просто заробляють на цьому гроші, виконуючи певне замовлення, це звичайна комерційна діяльність	40	45	15
Результати опитувань громадської думки часто є сфабрикованими й публікуються в ЗМІ, щоб впливати на людей, схиляючи їх до певної поведінки	28	51	21
Результати опитувань використовуються органами влади, політиками, підприємцями для підвищення ефективності своєї діяльності	59	26	15

*Примітка. Дослідження проведене в Росії в 2005 р. центрами ЦИРКОН і ВЦИОМ за репрезентативною вибіркою з використанням методики інтерв'ю за місцем проживання й по телефону; обсяг вибіркової сукупності – 7532 респонденти [9, с. 115].

Результати цього дослідження переконливо показують, що навіть самі опитувані добре розуміють, що при проведенні соціологічних опитувань, крім наукових цілей (наукове пізнання суспільства, здобуття необхідної об'єктивної інформації відносно процесів, що відбуваються в суспільстві, та ін.), опитування громадської думки “виконують” і цілі піарівські, зокрема, формування громадської думки. Таким чином, можна зробити висновок, що соціологічні піар-технології, як і будь-які технології паблік рилейшнз, реалізують три ключові функції:

– контроль думки й поведінки громадськості з метою задоволення потреб організацій, політиків, партій тощо, від імені яких реалізуються піар-акції. У випадку із соціологічними піар-технологіями ця функція набуває особливої ваги. Подібні технології дають змогу, з одного боку, одержувати об'єктивну інформацію про стан громадської думки, а з іншого – отримувати інформацію, яку можна використовувати в певних (не обов'язково – корисливих) цілях;

– реагування на громадськість, тобто необхідність урахувати її позиції, наявні проблеми й “використовувати” все це в діяльності організації, компанії, партії, політика. Тут мова, безумовно, іде про такий важливий аспект соціологічних і маркетингових досліджень, що

пов'язаний з комерційною в широкому значенні цього слова діяльністю й цілком усвідомлюється широкими верствами громадськості;

– досягнення певних (у першу чергу, звичайно, взаємовигідних) відносин між суб'єктом піарівської діяльності, з одного боку, і її об'єктом – громадськістю, громадською думкою – з іншого. У цьому плані мова йде про те, що організація, політичний або інший діяч виступають стосовно громадської думки, громадськості як активні суб'єкти, які з використанням спеціальних засобів, методів і технологій (починаючи з організації спецподій і прес-посередництва й закінчуючи такими методами, як спонсорство, перфоманси, лобіювання, і такими засобами, як створення іміджу або фірмового стилю) досягають певних результатів у відносинах. Ще раз повторимо: подібні результати бувають частіше позитивними (це основна функція паблік рилейшнз). Однак, не виключаються й негативні, пов'язані з “фабрикацією” результатів опитувань і публікацією їх у ЗМІ, щоб впливати на людей, схиляючи їх до певної поведінки.

Якщо виходити з тих практичних функцій та завдань, що реалізуються при використанні соціологічних піар-технологій, то можна виділити такі їх різновиди (розглянути ті, що активно використовуються в українській політичній практиці, хоча можлива розробка й нових технологій):

- інформаційні технології;
- аналітичні технології;
- технології створення іміджу;
- пропагандистсько-агітаційні технології;
- технології вивчення та використання громадської думки;
- прогнозні технології;
- електоральні технології;
- консультативні технології.

Інформаційні соціологічні технології (іноді їх називають базовими), як очевидно, спрямовані на збирання різноманітної політичної, соціальної й іншої інформації в процесі підготовки й реалізації різноманітних піар-акцій і піар-кампаній, у тому числі електоральних. Зовні таку діяльність важко зарахувати до піарівської. У дійсності ж – справа тут не тільки в збиранні інформації, а, головним чином, у використанні подібної інформації для вирішення ряду найважливіших проблем, пов'язаних з організацією ефективних паблік рилейшнз. Це: виділення й використання на основі подібної інформації цільових груп громадськості або виборців; виділення й аналіз різних аспектів діяльності політичних конкурентів; вибір на основі подібної інформації ключових проблем виборчої кампанії; визначення й апробація її найбільш дієвих гасел тощо. Таким чином, збирання інформації, у першу чергу соціологічної, у ході організації політичних і електоральних кампаній виступає і як дійсно піарівська (а не тільки власне соціологічна) технологія.

Аналітичні технології. Використання методів і технологій соціології дає змогу в процесі організації політичних і електоральних кампаній вирішувати ряд ключових проблем. Так, при організації будь-якого піар-проекту або піар-кампанії постають питання, пов'язані з ретельним вивченням стану питання, вирішення якого намічено, а також виробленням креативної, іміджевої і медіастратегій, визначенням цільових груп громадськості, на які буде справлятися вплив тощо. У випадку ж з електоральною кампанією, виборами ключовий акцент аналітичної роботи робиться на розробку такого найважливішого документа, як стратегія виборчої кампанії. Для побудови останньої необхідне проведення спеціальних соціологічних досліджень, спрямованих на вивчення “портрета” виборчого округу; типології діючого електорату й специфіки його електоральної поведінки; аналіз найбільш гострих для округу соціальних проблем.

Технології створення іміджу. Якщо говорити про технології формування іміджу як соціально-політичного “образу” політичного діяча, то тут використання соціологічних піар-технологій має першорядне значення. Подібний імідж створюється шляхом виділення на основі іміджів бажаного (аудиторією, населенням, виборцями) і поточного (тобто такого, який політик реально має на відповідний момент часу) такого іміджу, що моделюється, або стратегічного іміджу. І потім – переведення характеристик подібного іміджу в різні контексти: візуальний, вербальний, подійний та ін. Зрозуміло, що така робота практично неможлива без використання соціологічних підходів, методів і технологій, приміром, первісно: визначення характеристик поточного й бажаного іміджів.

Пропагандистсько-агітаційні технології. Основними інструментами пропагандистського впливу на виборців, громадськість, населення виступають організаційні, політичні, журналістські технології. Однак, як показує практика піар-діяльності, соціологічні піар-технології виявляються в цьому плані часто-густо досить ефективними.

Мова, зокрема, йде про технології непрямого інформаційного впливу (респондентам при проведенні опитування ставиться питання про рівень їх поінформованості про політика або політичну партію; при цьому завданням є не виявити зазначений рівень, а навпаки, проінформувати населення про цього політика або цю партію); “методі зрушених альтернатив”: при формулюванні запитання анкети дається різна кількість позитивних і негативних альтернатив – можливих відповідей залежно від того, які цілі встановлені; технології “завдання критеріїв оцінки” (використовуються елементи іміджевої реклами, коли народ сам “впізнає” свого “героя”, керуючись “підказками”, даними в процесі опитування) й ін.

Технології вивчення й використання громадської думки. Що стосується проблем, пов'язаних з вивченням громадської думки, то в цьому плані переваги соціологічних технологій цілком очевидні. Мова йде про методи й технології дослідження громадської думки з метою її подальшого використання в публік рилейшнз, які, як відомо, являють

собою процес управління громадською думкою. Набагато складніша проблема використання громадської думки в піар-діяльності. У цілому зрозуміло, що в цьому плані можуть обговорюватися проблеми, по-перше, кристалізації громадської думки, наявної з того чи іншого питання, тобто її “прояву”, остаточного “складання”. По-друге, піар-впливу на громадську думку, що може служити цілям її “посилення” щодо конкретного політика або певної партії.

Прогнозні технології. Відомо, що існують такі методи прогнозування виборів, як статистичний (на основі наявної інформації про результати попередніх виборчих кампаній, а також врахування тенденцій передвиборчої кампанії, відносно якої здійснюється прогноз) і соціологічний – на основі результатів соціологічних досліджень, опитувань громадської думки. В останньому випадку соціологічні піар-технології виступають як основний метод прогнозування. Варто додати, що як основний інструмент прогнозування не тільки результатів виборчої кампанії, а й тенденцій розвитку політичної ситуації в країні або регіоні також виступають соціологічні технології, пов’язані з методами й процедурами експертних опитувань, які, на жаль, дотепер відпрацьовані недостатньо.

Електоральні технології. У принципі, багато з уже описаних соціологічних технологічних підходів, які використовуються у політиці, можна й варто віднести до електоральних, оскільки в першу чергу й найчастіше вони використовуються саме в процесі організації виборчих кампаній. Однак, необхідно виділити й так звані “чисті” електоральні соціологічні піар-технології. Базуються вони на тій основі, що й вибори, – це своєрідне опитування громадської думки. Отже, при їхньому проведенні можуть бути використані найрізноманітніші прийоми, способи роботи із громадською думкою, її організації (не виключаючи, звичайно, і маніпулювання нею), які можуть стимулювати, закріплювати тощо різні аспекти або елементи вираження й фіксації громадської думки. Наприклад, визначення “оптимальної” кількості кандидатів або, з іншого боку, використання в процесі виборів тих методів забезпечення надійності (або ненадійності) збору інформації, які застосовуються при проведенні звичайних опитувань.

Консультативні технології. Яке місце соціологічних технологій у структурі політичного консалтингу, що сьогодні практично завжди відносять до сфери публік рилейшнз? Як відзначено у відомій праці Д. Ольшанського й В. Пенькова “Політичний консалтинг” [4], ключовою ланкою подібної діяльності виступає експертна допомога політикам, яка, у свою чергу, підрозділяється на два види: діагностика політичного процесу, виявлення його проблемних аспектів, вироблення шляхів їхнього вирішення; консультування проектів, тобто розробка й сприяння впровадженню конкретних рішень у політичній сфері. Зрозуміло, що проблеми діагностики стану політичних процесів, тенденцій їхнього

розвитку в першу чергу вирішуються з використанням соціологічних технологій.

Висновки. На основі проведеного аналізу проблематики використання соціологічних методів та технологій у науковій соціології та соціологічних паблік рилейшнз встановлено, що, з одного боку, подібні методи активно використовуються в науковій соціології і дійсно дають можливість здобувати (при професійній та надійній організації досліджень) об'єктивну соціологічну інформацію щодо соціальних фактів, явищ процесів. З іншого боку, вони можуть використовуватися та використовуються в соціологічному піарі, оскільки дійсно дають змогу впливати певним чином на формування громадської думки. Головне: чітко розрізняти та не "змішувати" ці два різні аспекти використання соціологічних методик як у випадках, коли соціолог особисто здобуває відповідну інформацію, так і в тих, коли він її презентує замовнику дослідження або органам управління.

Список використаної літератури

1. Бішоп Дж.Ф. Ілюзія громадської думки: факт і артефакт в американських опитуваннях / Дж.Ф. Бішоп // Політичний менеджмент. – 2007. – № 1. – С. 3–9.
2. Бурдьє П. Социология политики : [пер. с фр.] / П. Бурдьє. – М. : Socio Logos, 1993. – 336 с.
3. Ноэль-Нойман Э. Общественное мнение. Открытие спирали молчания : [пер. с нем.] / Э. Ноэль-Нойман. – М. : Прогресс-Академия : Весь Мир, 1996. – 352 с.
4. Ольшанский Д.В. Политический консалтинг / Д.В. Ольшанский, В.Ф. Пеньков. – СПб. : Питер, 2005. – 448 с.
5. Оссовський В.Л. Соціологія громадської думки / В.Л. Оссовський. – К. : Фоліант : Стилос, 2005. – 186 с.
6. Петров О.В. Социологические пиар-технологии в политике / О.В. Петров. – К., 2007. – 280 с.
7. Полторац В.А. Социология общественного мнения / В.А. Полторац. – К. ; Днепропетровск : Социополис, 2000. – 264 с.
8. Шампань П. Делать мнение: новая политическая игра : [пер. с фр.] / П. Шампань. – М. : Socio Logos, 1997. – 317 с.
9. Шубина Л.В. Общественное мнение об опросах общественного мнения / Л.В. Шубина // Социс. – 2005. – № 11. – С. 138–141.
10. Кириченко И. Всепобеждающая цифирь: интервью с Ю. Саенко / И. Кириченко // Зеркало недели. – 2004. – 27 марта.

Полторац В.А., Петров О.В. Научная социология и социологический пиар: постановка проблемы

В статье анализируется важная и актуальная в период развития демократических процессов в Украине проблема использования социологических методов и технологий как инструмента получения надежной и объективной социологической информации и воздействия на процессы формирования общественного мнения.

Ключевые слова: научная социология, социологические пиар-технологии, общественное мнение.

Poltorak V., Petrov O. Scientific Sociology and Sociological PR: Formulation of the Problem

The article is devoted to the problem of using the sociological methods and technologies, which is very important and relevant in the period of development of democratic processes in Ukraine, first of all as a way of obtaining the reliable and objective sociological information. Secondly, as a technological impact on the processes of forming public opinion.

Key words: *the scientific sociology, the sociological PR-technologies, public opinion.*

Надійшла в редакцію 18 жовтня 2011 року

УДК 316

РОМАНЕНКО Ю.В.

ТЕХНОЛОГІЇ ТРАДИЦІОНАЛІСТСЬКОГО ІМПРИНТИНГУ ТА РИТУАЛЬНОГО ПРОГРАМУВАННЯ В СОЦІАЛІЗАЦІЇ

Статтю присвячено дослідженню технологій традиціоналістського імпринтингу та ритуального програмування в соціалізації. Визначено генезу та особливості імпринтингу, а також проаналізовано його взаємозв'язок із соціалізацією. Розглянуто характеристики технологій традиціоналістського імпринтингу та ритуального програмування та визначено їх роль у формуванні особистості в процесі соціалізації.

Ключові слова: технологія, імпринтинг, ритуал, програмування, особистість, соціалізація, соціальна система.

Постановка наукової проблеми. Актуальність дослідження вищезазначеної проблеми, насамперед, пов'язана із феноменом соціалізації, який достатньою мірою представлений у науковій літературі з теоретичної соціології. Хоча це питання і розглядало багато дослідників, проте проблема соціалізації не поставала у науковців саме в контексті метапрограмної і психотехнологічної зумовленості.

Отже, *проблема цього дослідження* полягає в протиріччі між необхідністю розробки теоретичних підходів в інтерпретації соціалізації як соціокультурного феномену і соціотехнологічного процесу та слабкою представленістю в науковій літературі відповідних теоретико-практичних напрацювань, присвячених комплексній рефлексії технологій традиціоналістського імпринтингу та ритуального програмування в соціалізації.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, в яких започатковано розв'язання наукової проблеми. Основою дослідження є монографії і статті, підручники та посібники українських та зарубіжних авторів, базові соціологічні теорії і концепції соціалізації індивідів, зокрема: Е. Аронсона, А. Бароніна, Е. Гоффмана, Р. Ділтса, Р. Ейкєрта, Л. Керролла, Х. Кохута, Т. Лірі, Р. Ліфтона, К. Лоренца, В. Малявіна, А. Ноймайра, Л. Переломова, Р. Уїлсона, М. Холла.

Цілі статті та постановка завдань. Мета статті – дослідження технологій традиціоналістського імпринтингу та ритуального програмування в соціалізації. Із зазначеної мети випливають такі завдання:

– визначити генезу та особливості імпринтингу, проаналізувати його взаємозв'язок із соціалізацією;

– розглянути характеристики технологій традиціоналістського імпринтингу та ритуального програмування, а також визначити їх роль у формуванні особистості в процесі соціалізації.

Виклад основного матеріалу дослідження та обґрунтування отриманих наукових результатів. Поняття імпринтингу вперше було використано етологом К. Лоренцом [14, с. 59]. Етимологічно термін перекладається як “запис” (“вдруківка”). В поведінці деяких живих організмів (зокрема птахів) спостерігається така закономірність: вони перетворюють на материнський об’єкт перше сприйняття живої чи неживої істоти.

Неоціненний внесок у створення імпринт-концепції в рамках психології еволюції внесли Т. Лірі і його послідовник Р. Уілсон. Необхідно також відзначити Еріксона і Р. Ділтса. Останній надав точне визначення: “Імпринт (від англ. *imprint* – запам’ятовувати, залишати слід) – це досвід або послідовність життєвих досвідів минулого, що сформували у людини переконання чи сукупність переконань” [11].

Імпринтинг здійснюється протягом певних, зазвичай дуже обмежених періодів життєвого циклу (сенсильних, критичних моментів імпринтної вразливості), причому протікає дуже швидко і безсвідомо. Межі особистого “Я” в імпринті розмиті, тобто важливі не тільки особистісні прояви, але й система відносин зі значущими іншими, що залучені в ситуацію. Мова йде про безсвідоме наслідування реакцій цих самих значущих, і це формує досвід.

Імпринт не обов’язково негативний, він може бути і сприятливим для розвитку особистості. Все залежить від характеру реакції на імпринтингові обставини, що виникають. Це, зокрема, підкреслював Т. Лірі в “Семи мовах Бога”, відзначаючи, що імпринти можуть бути важливим позитивним досвідом, що приводить до корисних переконань, і лише при травмуванні є проблематичним досвідом, який призводить до переконань, що обмежують [5, с. 147].

Імпринти можуть об’єднуватися в складні системи, особливо при наявності пізніших травматичних інформаційних фіксацій, які посилюють більш ранній імпринт. А виявляються вони, наприклад, у вигляді відчуття “глухого закутка” в житті, тобто безвиході, нездатності, покинутості, нікчемності тощо.

Незважаючи на незворотність результатів імпринтингу, їх можна нейтралізувати. У різних напрямках психології існують відмінні один від одного підходи до цього процесу, але перш за все важливо зрозуміти, в чому він полягає. Л. Керролл наводить цікаву метафору для пояснення: “Уявіть собі таке: вода у шланзі для поливу газону постійно перебуває під тиском. Тиск забезпечує велика водонапірна станція, і він є завжди. Однак, встановивши регульовані розбризкувачі води, ви можете контролювати цей тиск або навіть повністю звести його нанівець. Таким чином, для нейтралізації чогось потрібно щось додати” [4, с. 132].

Отже, *імпринтинг* – психофізіологічний механізм, суть якого полягає в тому, що враження чи образ, сприйняті в певний критичний період розвитку особи, міцно вкарбовуються в її пам'яті та ментальності, перетворюючись на стійку поведінкову програму, яку можна змінити за допомогою психотерапевтичних прийомів, а також соціодіагностичних та соціотерапевтичних технологій. Варто також зазначити, що екстраполюючи властивості психотехнологій на соціальну реальність, створюється можливість для ліквідації вкарбованих психопрограмок не тільки для окремих соціальних суб'єктів, але і для соціальних груп та окремого суспільства в цілому.

Імпринтинг тісно пов'язаний із двома формоутвореннями соціокультурної регуляції мислення та поведінки: *традицією* та *ритуалом*. І перше, і друге виражають консенсус щодо депривації соціальною системою потреби особи в особистому просторі та часі. Традиція, як і ритуал, не може функціонувати, якщо в процесі передання соціокодів з'являється певна інновація – утворюється альтернативно девіантне значення, що порушує гомогенність інформаційного потоку передаваних соціальною системою директив щодо належного мислення і поведінки. “Збій в програмі” призводить до механічної заміни ланки-особи, що дозволила собі порушити трансмісію соціокодів і домоглася мінімуму суб'єктності. Саме тому життя особи в цих соціальних системах мало що значить: її простір і час ущільнені соціальною системою засобами ритуалу.

Традиція і ритуал доповнюють одне одного, як антена і приймач: антена налаштовує приймач на хвилю, де звучить дещо, що не належить приймачеві та має бути лише передане, трансльоване для будь-кого. Завдяки ритуалу особа поводить себе так, начебто її не існувало, вона стає пустою, живим мерцем, привидом, що зображує ознаки фізичної присутності при соціопсихічній відсутності. Це і є досягнення того “тонкого” стану, в якому особа стає вже символічним конструктом.

«Прагнення розкласти життя на типові, нормативні моменти, відкрити нескінченність, що не зводиться до логічної одиниці абсолюту і тому приховує в собі потужність життя, видає потребу оголити те, що не піддається руйнуванню в людському – дещо, за визначенням, незвичайне і все ж всезагальне і звичайне. Життя “людини культури” – це акт преістотнення індивідуальної біографії в анонімну Долю світу, зведення суб'єктивної чуттєвості до цноти “стародавнього почуття” (*зущин*), в якому гранична інтенсивність переживання вже не відрізняється від безтурботного спокою» [7, с. 101].

Логіка функціонування традиції та ритуалу може бути відтворена за допомогою теорії соціальної драматургії Е. Гоффмана [13, с. 73]. Головною відмінністю від класичної сцени і перформансу тут буде те, що актори не знають сценарій і свої рольові партії до кінця. Адже йдеться не про завершену сукупність приписів, а про поле латентних очікувань, які створюють на шляху прояву життєвої активності особи відповідні “пастки”. Традиціоналізм і ритуалізм – це вчинення дії з острахом

помилитися через недосконале уявлення про “правильне”, оскільки знання про “правильне” є відокремленим від особи, воно є “надсвідомим колективним безсвідомим”.

Між колективним безсвідомим та інституційно-регулятивними формоутвореннями соціальної системи складаються відносини символічної трансгресії [10, с. 24], обміну символічним досвідом у вигляді значень, соціокодів, цінностей, норм та іншими, що в умовах традиціоналізму набувають специфічної вираженості. Йдеться про відкритість соціального архіву, де зберігаються колективні уявлення, їх висококонтекстуальність і несистематизованість. Тут вдалою була б пояснювальна метафора із пришвидченим перекладом для людини, яка недосконало володіє мовою: на тлі такого перекладу утворюються “пустоти” нерозуміння. Те саме стосується і ритуалу: в його використанні утворюються “пустоти”, а тому ритуальну поведінку супроводжують фобічні та гальмівні реакції на соціальне середовище.

У контексті теоретичних поглядів автора дослідження імпринтинг розглядається як одна із технологій соціалізації, що ґрунтується на тимчасовому або постійному блокуванні еґо-ідентичності, деперсоналізації особи з упровадженням в її психіку чіткого запису соціальних кодів-імпринтів, які перешкоджають становленню цілісної самості та закріплюють стан особистої фрагментації.

“Стартовим” моментом імпринтингу є ціннісно-інфляційний шок, що переживає особа під впливом фізичного або психічного екстремального стану (наприклад, насильства, приниження особистої гідності, раптового “розриву шаблонів” тощо). В момент такого переживання психіка стає тимчасово відкритою для відповідного “запису”, при цьому мова йде не просто про окремі образи, а і про світогляд чи базисні переконання. Так, в стародавніх культурах використовувались містеріальні ініціації, які були призначені для перетворення хитких прихильників певного релігійно-філософського вчення на adeptів-ортодоксів із непохитною позицією.

“Перед початком ініціацій новачка ставили на шкіру принесеної в жертву тварини, і він клявся, що лише смерть розімкне його уста і що він ніколи не розкриє секретів, довірених йому... Вважалося, що опівночі невидимі світи сходяться близько до земної сфери і що душі в цей час просковзують туди, набуваючи матеріального існування. З цієї причини велика кількість елевсинських езотерій відбувалася вночі (точніше, опівночі).

Оскільки в містеріях часто доводилося мати справу з людьми, що упускали свої філософські, духовно сприятливі можливості, зали для посвячення нагадували жахи Гадеса. Все це супроводжувалося вражаючими ритуальними драмами. Після проходження жорстоких випробувань із пастками і небезпеками кандидат отримував почесний титул *Містес*, тобто, той, хто бачить крізь туман або ж занавіс... Неофіт при ініціації проходить все більш блискучі кімнати, що символізує сходження душі від нижчих світів до області світла. Нарешті, він заходить

до кімнати зі склепіннями (арками), де стоїть гарно освітлена скульптура богині Церери. Тут, в присутності вищих жреців містерій, одягнутих в ошатний одяг, його посвячують у вищі секрети Елевсинських містерій” [12, с. 54–56].

Менш витончені варіації імпринтингу передбачають використання насильства з метою раптового виривання ідентичності з узвичаєного кола соціальних значень. Існує приклад із військовим училищем або будь-якою військовою частиною, де новобранців в перші дні приголомшують контрастом між звичайною для них цивільною культурою і напівкримінальними стереотипами нової організації.

Більш м’яким варіантом імпринтингу може бути техніка “бомбардування любов’ю”, що застосовується в тоталітарних релігійних сектах, у рекрутингу прихильників. Новоприбульця обдаровують (звісно, спеціально підготовлені члени організації) надмірно великою кількістю позитивних “погладжуваль” і емоційних заохочень, що створює безпрецедентну інфляцію цінностей і спроби перегляду “правильності” особистого світогляду. Людина починає вагатися з приводу адекватності картини світу, моральних переконань тощо. На місці тимчасового ціннісного вакууму виникає інтенсивний страх несеміотизованого і несигніфікованого простору і часу, який має бути заповнений альтернативними значеннями. І тут організаційні авторитети говорять: “Є вихід!”. Психіка людини заповнюється новими соціальними змістами: нормами, цінностями, стереотипами; водночас відбувається підміна его-центру організаційними інтроектами другого “Я”.

Як зазначають автори [8, с. 509–510], «релігії “Нового століття” систематично витрують зі свідомості своїх прихильників уявлення про себе як про самостійну, незалежну сутність, змушують його відмовитися від своїх інтересів і бажань на користь так званих спільних інтересів, за якими фактично приховуються своєкорисливі розрахунки лідера та його найближчого оточення. Свідомість соціально розвинутої людини ідеологи культів намагаються підмінити світовідчуттям дитини, яка покладається на готові рішення “батька”».

Немає сумнівів в тому, що така технологія соціалізації призначена для закладання регресійно інфантилізованого життєвого сценарію – соціального мікроперформативу для особи-дитини під наглядом соціального паноптикуму.

«Майстер говорить: “Я не створюю, а лише передаю. Будучи прихильником істини, я захоплююся традиціями глибокої давнини”» [9, с. 132].

Найбільш красномовною тут є перша фраза Конфуція: *він не створює, він передає (архівує)*. Мудрець не той, хто відкриває, а той, хто експлікує; відповідно і в сфері вчинків – добродесний не той, хто виявляє автономію волі (вчинок), а той, хто покладається на вже відкриті схематизми соціальної дії (ритуал, церемоніал).

Звертаючись до вже існуючих в літературі з психоаналізу напрацювань (Х. Кохут) є можливість виокремити особливості імпринтингу як технології соціалізації.

По-перше, імпринтинг пов'язаний зі штучним блокуванням особистої континуації – тобто, становлення у людини сталих рамок просторово-часової ідентичності. Це стає можливим як на рівні макросоціальності, так і окремих мікроорганізаційних (найчастіше – унінодальних) утворень. Імпринтинг на мікросоціальному рівні як технологію соціалізації використовують майже всі закриті організаційні структури, що зацікавлені у підриві поведінкової та мисленнєвої самодетермінації особи. Армія, служба безпеки, пенітенціарні установи, тоталітарні релігійні секти – всі ці організації прямо чи опосередковано використовують імпринтинг, оскільки деконтинуалізують особисте життя, роблять його суцільно публічним і “просвічуваним”.

Так, в армії особи (принаймні, рядового складу) майже повністю позбавлені особистого простору і часу, останній є регламентованим і цілераціонально організованим. Але йдеться навіть не стільки про деконтинуацію, скільки про її наслідки: особа перетворюється на реактивну істоту, кожен крок якої у внутрішньому плані її психічної організації перебуває під пильним оком інтеріоризованого соціального контролю.

По-друге, імпринтинг означає високий ступінь публіцизації особистих ролей мікрорівня, що усвідомлено або неусвідомлено сприймаються як продовження вертикалі влади. Такого роду вертикалізоване сприйняття сім'ї, дружнього оточення притаманне традиціоналістським суспільствам, хоча може створюватись штучно і на мікрорівні (коли, скажімо, уява особи вимальовує величезну ієрархію служників церкви).

По-третє, імпринтингові технології соціалізації знаходять застосування у висококонтекстуальних культурних середовищах. Низькоконтекстуальні культури із глобальною нормативною регуляцією непристосовані для імпринтингу саме з причин залишення соціоконтинуальних “пустот”, що заповнюються особою в її життєвій активності. Чим більше індивідуалізм легітимований в культурі та соціальності, тим більше внутрішніх диспозицій створює особа, укріплюючи свій мікросистемний анклав, тим з меншою імовірністю застосовуватиметься імпринтинг як технологія соціалізації.

Цю особливість легко виявити навіть на прикладі такого добре відомого феномену, як міжкультурні відмінності в фундаментальній помилці атрибуції. Адже, якщо представники азійських культур (зокрема китайці та корейці) віддають перевагу зовнішньоситуативним диспозиціям в оцінці дій інших (при приписуванні іншим людям причин їхньої поведінки) та приписують негативні атрибуції власному “Я” при невдачах, то результати соціокультурного імпринтингу свідчать про більш високу

ефективність азійських соціальних систем у застосуванні подібної технології.

“Лі і Селігман з’ясували, що американці китайського походження, не дивлячись на те, що вони проживають в Сполучених Штатах, не демонструють традиційну для білих американців помилку атрибуції на користь свого “Я”. Їх патерн атрибуції є ідентичним патерну студентів в самому Китаї. Існують також докази того, що люди в колективістських культурах, подібних Китаю, ухиляються від американського патерну атрибуції на користь свого “Я”, приписуючи свої невдачі внутрішнім причинам, а не зовнішнім” [1, с. 144].

Більше того, якщо життєва активність передбачає вольове цілепокладання, то внедріння імпринтингів призводить до заміщення вольової поведінки польовою.

Феномен польової поведінки розглядався у монографії та докторській дисертації на матеріалах з історії культури Китаю та конфуціансько-даоських етносоціальних спільнот [10, с. 115].

Виходячи з цього, сім’я в китайській соціальній системі перетворюється на ретранслятор генералізованих соціокодів, середовищем первинної підготовки для життя у великому соціумі. Встановлюється розвинута система вертикальної мобільності, макрофільтри меморіосеміозису, які жорстко відсіюють всіляку “неконструктивну” творчість та особистісну перформативність. “Великий батько” (що є вже не просто першообразом, але і аттрактором) веде війну проти гри і автентичності некерованої сублімації, замінюючи інтуїцію і інсайтмент матерналістської спонтанності керованим маріонетковим ритуалом, де відбувається своєрідне “усічення” творчих експериментів індивідуального існування. Природно, що про свободу від макросоціальності тут не може бути і мови: самотності індуса з космічною мрійливістю (саме такий стан припускають трансгенераційні диспозиції, сформовані завдяки відповідним психотехнологіям) протистоїть образ традиціоналістськи вихованого конфуціанця, спокушеного мистецтвом прецедентів.

А. Баронін зазначає: “Цінність форми у свідомості китайців, <...> переважає за своєю значущістю зміст того чи іншого явища, або дії, що дає змогу розглядати цей етнопсихологічний феномен в структурі психічного складу китайців як домінування форми над змістом. Характерним є те, що перевага віддається зовнішнім проявам ввічливості, поваги, вшанування і практично не звертається увага на почуття емоції та внутрішній стан людини. Тому в китайській свідомості укріпилось уявлення про те, що в спілкуванні значущим є не те, що ти думаєш в дійсності, а те, що передбачено в цій комунікативній ситуації для китайця” [2, с. 46].

Немає сумнівів в тому, що імпринтинг є потужним засобом програмування для соціальної системи, яка буває зацікавлена в прижиттєвому узалеженні особи і мінімізації девіантних проявів її поведінки. Для глибокого імпринтингу в тоталітарних інституційних матрицях використовують перезапис глибинних мотивацій, що спричиняє

відмову особи від своїх попередніх переконань та ціннісних настанов. Глибинний перезапис розпочинається із включення особи в різноманітні форми самозізнання і публіцизації, в прямому значенні – “вивернення підкладки”, на чому вибудовується ціла низка контрольованих соціальною системою диспозицій.

У праці Р. Ліфтона [6] подана така модель імпринтингу, що відображає реалії становлення китайської системи “виправлення мислення”. Тут треба відзначити, що в монографії, незважаючи на специфічну назву (*Thought Reform and the Psychology of Totalism: the Study of Brainwashing in China*), йдеться не просто про виправлення мислення, а про зміну мікросеміозису, тобто генералізованої системи пріоритування, периферизації, селекції та дигніфікації значень особою.

Перезапис відбувається саме на рівні заглушення глибинної ідентичності та мікросеміотичних практик, де витворюються альтернативні щодо соціальної системи значення. Отже, самосприйняття особи переорієнтовується із режиму суб’єктності в режим трансісійності та фрагментації, на місці можливої атомарної інтегрованої самості з’являється мозаїчна фрагментована самість. Доцільною при аналізі останньої можна вважати позицію синтезу соціології і селф-психології.

У соціології формується система реакцій на соціальне середовище, що визначається як “психологія пішака”. “Відчуваючи себе неспроможною приховатися від сил більш потужних, ніж вона, людина підкоряє все пристосуванню до них. Вона стає чутливою до всіх видів сигналів, експертом з прогнозування тиску середовища і кваліфікованим спеціалістом по управлінню ним таким чином, що її психологічна енергія скоріше зливається із течією, ніж хворобливо повертається проти. Це вимагає від людини активної участі в маніпулюванні іншими, а також в нескінченному коловороті зрад іншим та передписаних зрад самому собі” [6, с. 502].

Висновки. Отже, імпринтинг є передусім соціотехнологією формування підвищеної соціальної сенситизації – своєрідної інтерналізованої системи знецінення особистих значень при збереженні орієнтованості особи на оперативний моніторинг експектацій соціального середовища, яке подає сигнали про можливі відхилення щоразу, коли з’являються ознаки зв’язного (інтегрованого) “его”, тобто, особа виходить із режиму соціальної трансмісії і переходить в режим продукування особистих значень – режим суб’єктності.

Як уже відзначалося, м’які форми імпринтингу можуть застосовуватися в цілком респектабельних і легітимних соціальних практиках, наприклад, в педагогіці, яка уможливорює закладення програм фрагментації особи при наявності у неї опору щодо соціалізуючих впливів. Наприклад, різні форми морально-педагогічної проробки (рос. термін “проработка” краще відображає смислове навантаження цього процесу), що супроводжуються емоційним тиском у поєднанні із моралізуванням,

слугують меті не припустити в подальшому появу ознак опору авторитету і проявів небажаної поведінки.

Список використаної літератури

1. Аронсон Э. Социальная психология. Психологические законы поведения человека в социуме / Э. Аронсон, Т. Уилсон, Р. Эйкерт. – СПб. : ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2002. – 560 с.
2. Баронин А.С. Этническая психология / А.С. Баронин. – К. : Тандем, 2000. – 264 с.
3. Кохут Х. Анализ самости / Хайнц Кохут. – М. : Когито-Центр, 2003. – 368 с.
4. Кэрролл Ли. Большая книга притч. 20 лет Крайона / Ли Кэрролл. – К. : София, 2010. – 432 с.
5. Лири Т. Семь языков Бога / Тимоти Лири. – М. : Пересвет, 2001. – 224 с.
6. Лифтон Р.Д. Технология “промывки мозгов”: Психология тоталитаризма / Р.Д. Лифтон. – СПб. : Прайм-Еврознак, 2005. – 576 с.
7. Малявин В.В. Сумерки Дао. Культура Китая на пороге Нового времени / В.В. Малявин. – М. : АСТ, 2003. – 448 с.
8. Ноймайр А. Портрет диктатора / Антон Ноймайр // Психология господства и подчинения. – Мн., 1998. – С. 509–510.
9. Переломов Л.С. Конфуций: “Лунь юй” / Л.С. Переломов. – М. : Восточная литература, 1998. – 588 с.
10. Романенко Ю.В. Смыслопродуктування в соціальних системах / Ю.В. Романенко. – К. : Е та Е, 2005. – 276 с.
11. Уилсон Р.А. Психология эволюции / Р.А. Уилсон. – М. : София, 2005. – 327 с.
12. Холл М.П. Энциклопедическое изложение масонской, герметической, каббалистической и розенкрейцеровской символической философии / М.П. Холл – М. : Эксмо : Мидгард, 2007. – 864 с.
13. Goffman E. Frameanalysis / E. Goffman. – N-Y., 1974. – 359 p.
14. Lorenz K. Companions as factors in the bird's environment / K. Lorenz. – Harvard University Press, 1935. – 441 p.

Романенко Ю.В. Технологии традиционалистского импринтинга и ритуального программирования в социализации

Статья посвящена исследованию технологий традиционалистского импринтинга и ритуального программирования в социализации. Определены генезис и особенности импринтинга, а также проанализирована его взаимосвязь с социализацией. Рассмотрены характеристики технологий традиционалистского импринтинга и ритуального программирования и определена их роль в формировании личности в процессе социализации.

Ключевые слова: технология, импринтинг, ритуал, программирование, личность, социализация, социальная система.

Romanenko Y. Traditionalist Imprinting Technology and Ritual Programming in the Socialization

The article investigates the technologies of traditionalistic imprinting and ritual programming in socialization. The genesis and characteristics of imprinting are determined, as well as its correlation with socialization is analyzed. The characteristics of technologies of traditionalistic imprinting and

ritual programming are considered, also their role in personality's formation in the process of socialization is determined.

Key words: *technology, imprinting, ritual, programming, personality, socialization, social system.*

Надійшла в редакцію 18 жовтня 2011 року

УДК 316.334

ШВЕЦЬ Д.Є.

СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ ТА ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЯ В ЗАБЕЗПЕЧЕННІ СОЦІАЛЬНОГО ВПОРЯДКУВАННЯ

У статті розглянуто системологічні виміри концептуалізації соціальних інститутів як організованих соціально-рольових комплексів системної соціальності, що реалізують соціальне упорядкування.

Ключові слова: соціальні інститути, інституціалізація, соціальна системологія, соціальне упорядкування.

Постановка наукової проблеми. Соціальна система забезпечує функціонування відносно стійких форм суспільного життя, які дають змогу ординалізувати відносини між людьми в непередбачуваному суспільному середовищі, сформувати соціальний порядок через структуру цього середовища як лінійного, необхідного для задоволення об'єктивних потреб щодо безпеки, економічного відтворення, соціального патронату, продукування цінностей культури тощо. Таку роль виконують у суспільному житті соціальні інститути. Найзагальніше трактування поняття "соціальний інститут" таке: це впровадження в суспільне життя упорядкованих соціальних інтеракцій, що забезпечують прогнозованість, контрольованість та системну ієрархізованість соціального середовища. До вивчення цього феномену соціологія вдавалася з часу становлення її як науки.

Цілі статті та постановка завдань. Метою статті є визначення засадничих функцій соціальних інституцій як упорядковуючих нормативно-соціальних утворень соціальної системи в епістемологічно-системологічному вимірі.

Завданнями статті є визначення: а) явних (експліцитних) функцій соціальних інституцій у системологічному вимірі; б) неявних (імпліцитних) функцій соціальних інституцій у системологічному вимірі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, у яких започатковано розв'язання наукової проблеми. Як проблема соціологічного вивчення соціальні інститути беруть початок з часу становлення соціології як самостійної науки. В історико-соціологічному вимірі аналіз соціальних інституцій представлено переважно в еволюціоністських, позитивістських та структурно-функціоналістських соціологічних дослідженнях класичної і модернізованої спрямованості.

Серед еволюціоністських досліджень найвідомішими є праці Г. Спенсера, який пов'язував розвиток регулятивної системи суспільства з розвитком соціальних інститутів. Він вважав, що соціальні інститути

(“інституції”) є складниками каркаса соціуму і виникають у результаті процесу диференціації суспільства. Еволюцію регулятивної системи суспільства він поєднував з розумінням соціальних інститутів. Е. Дюркгейм пов’язував природу соціальних інститутів з визначенням суспільства як цілісності, тлумачив їх як “фабрики відтворення” соціальних відносин і зв’язків між людьми.

Серед позитивістських та структурно-функціоналістських соціологічних досліджень в аспекті аналізу соціальних інституцій відомі розробки Е. Дюркгейма, Т. Парсонса, П. Сорокіна, П. Штомпки, а серед українських дослідників – С. Войтовича.

Е. Дюркгейм [2, с. 89–93] тлумачив природу соціальних інститутів у контексті цілісності суспільства. Суспільство, на його думку, є органічною цілісністю, що складається з окремих груп та інститутів, кожний з яких відіграє свою функціональну роль. І головне завдання науки про суспільство – відкрити, яким чином постали інституції – політичні, юридичні, моральні, економічні, релігійні тощо, які причини породили їх, яким життєвим потребам вони відповідають.

П. Сорокін, вивчаючи соціальні інститути, класифікував їх, аналізував їхні функції в системі соціальної взаємодії суспільства і розглядав ці інститути як механізми соціального тестування, селекції і розподілу індивідів у суспільстві [6, с. 110].

Соціальні інститути стають центральним поняттям для американського соціолога Т. Парсонса, а саму соціологію він визначає як науку про інститути. У його тлумаченні інститути є зразками, що окреслюють фундаментальний зміст поведінки, якої ми маємо право очікувати від осіб, що виконують важливі стосовно структури ролі в системі суспільства [5, с. 60].

Як свідчить дослідження сучасного вітчизняного соціолога С. Войтовича [1, с. 5–7], у свій час у радянській соціології не виробився конкретний підхід до визначення соціальних інститутів. Вони розглядалися як сукупності елементів різного рівня і порядку, як суб’єкти діяльності, як предмет діяльності чи функції тощо. Внаслідок такого тлумачення соціальних інститутів до їх складу потрапляє наука, матеріальне виробництво, мистецтво тощо. З іншого боку, соціальним інститутом вважаються тільки певні компоненти або суттєві властивості, що трансформують певне соціальне явище в соціальний інститут. Отже, соціальний інститут визначається як певна форма соціальності, стабільне утворення, організована група людей, функціонально єдина система установ, політична організація.

Досить поширеним у радянській і зарубіжній соціології було визначення соціальних інститутів за сферами життя. Відповідно до цього, інститути поділялися на економічні, духовні, політичні тощо. Інакше кажучи, усі соціальні утворення в різних сферах суспільного життя зараховували до соціальних інститутів. Майже всі перелічені підходи до визначення соціальних інститутів, як свідчить аналіз С. Войтовича [1,

с. 27–28], визнають їх функціональну здатність налагоджувати суспільне життя і соціальний порядок через узгодження, об'єднання, організацію та інтеграцію намірів і поведінки соціальних суб'єктів, структурних і функціональних компонентів соціальної системи.

Більшість соціологів пояснює соціальні інститути насамперед як сукупність норм і цінностей, у яких втілено значущість (як для кожного індивіда, так і для суспільної системи) певних зразків поведінки.

Польський соціолог П. Штомпка [10], визначаючи поняття інституціоналізації, спочатку звертається до універсального змісту поняття структури, яку він розуміє як приховану мережу стійких регулярних зв'язків між елементами певної сфери дійсності, які суттєво впливають на розвиток її явищ. Далі, базуючись на цьому універсальному визначенні, П. Штомпка виокремлює чотири виміри – нормативний, ідеальний, інтеракційний та вимір інтересів, відповідно до яких описує чотири часткові процеси утворення соціальної структури. Процес інституціоналізації нормативної структури вчений пов'язує із соціальними нормами, цінностями та інституціями, що виникають навколо соціально значущих функцій – творчої, виховної, виробничої, релігійної, політичної тощо; процес артикуляції ідеальної структури він подає як процес появи і становлення стандартних переконань, поглядів, міфів, стереотипів; процес експансії інтеракційної структури пов'язує з розширенням мережі міжособистісних контактів і комунікацій; процес кристалізації структур інтересів – з виникненням нерівності між людьми в доступі до благ, влади, престижу.

Російський соціолог С. Фролов [8, с. 131] стверджує, що соціальний інститут – це організаційна система соціальних зв'язків і норм, яка об'єднує значущі суспільні цінності і процедури, що задовольняють основні потреби суспільства. Під суспільними цінностями він розуміє стандартизовані взірці поведінки в групових процесах, а під системою соціальних зв'язків – переплетіння ролей і статусів, за допомогою яких ця поведінка здійснюється й утримується в певних межах. Наприклад, в інституті родини сукупністю суспільних цінностей є кохання, сімейне життя, турбота про дітей, повага до батьків; суспільними процедурами є виховання дітей, допомога старшим, ведення домашнього господарства; виконуються ролі чоловіка, дружини, дітей, сина, брата тощо. Будь-який соціальний інститут виникає і функціонує, задовольняючи певну потребу. Якщо потреба стає незначною або взагалі зникає, то існування інституту втрачає сенс.

Невизначена наукова проблема, якій присвячено статтю. Статтю присвячено проблемі системологічного дослідження соціальних інституцій як засадничого утворення організованої соціальності.

Виклад основного матеріалу дослідження та обґрунтування отриманих наукових результатів. Сьогодні поняття соціального інституту є поширеним у вітчизняній і зарубіжній соціологічній літературі і пов'язується з такими суттєвими ознаками соціальних інститутів:

– соціальні інститути є комплексом формальних і неформальних правил поведінки, принципів, культурних норм, які регулюють різні сфери діяльності індивідів у суспільстві (сферу економіки, політики, освіти) та упорядковують індивідуальні дії людей відповідно до суспільних інтересів, сприяючи їх трансформації в соціальні дії;

– соціальні інститути охоплюють певну сукупність соціальних, більш або менш офіціалізованих статусно-рольових комплексів, які, набуваючи нормативно-ціннісної легітимованості, покликані розв'язувати важливі для розвитку суспільства завдання;

– соціальні інститути забезпечують відносну стійкість соціальних відносин, є подвійним соціальним утворенням: за формою – це організаційний механізм (сукупність організацій, спеціалістів, матеріальних та інформаційних засобів), за змістом – це функціональний механізм (сукупність соціальних норм у конкретній сфері соціальних відносин).

Сучасне суспільство характеризується функційним ускладненням системи соціальних інститутів. З одного боку, одна і та сама потреба може породжувати існування численних інститутів, а з іншого – кожен інститут реалізує комплекс базових потреб щодо соціалізації індивідів, трансляції соціальних норм і культурних цінностей, соціального досвіду.

Проте суспільство як соціальна реальність упорядковано не тільки інституціонально, а й організаційно. Соціальна організація є певним способом спільної діяльності людей, за якої вона набуває форми впорядкованої, врегульованої, скоординованої, спрямованої на досягнення конкретних цілей взаємодії. Організованість як атрибут процесів налагодження та узгодження поведінки індивідів притаманна всім суспільним утворенням: об'єднанням людей, закладам, установам тощо. Навіть поверховий погляд на людське суспільство дає змогу стверджувати, що більша частина соціальних груп існує в атомізованому вигляді або ж у вигляді організацій. Сутність ефекту організованості полягає в тому, що люди завдяки спільним зусиллям, можуть зробити значно більше, ніж діючи поодиноці. Результат спільної діяльності групи індивідів вищий, ніж сума результатів їх індивідуальних розрізнених зусиль. Таке явище зростання сукупного соціального потенціалу в ході сумісної діяльності називається соціальною синергією і є невід'ємною властивістю організацій. Проте, щоб ця властивість виявлялася повною мірою, організація повинна створювати дійсно оптимальні умови, які забезпечують спільні дії. Якщо ж таких умов не створено, може статися, що кожен з учасників взагалі не зможе здійснити якусь корисну діяльність, для якої ця організація створена. Таким чином, соціальна організація – це соціальна група, орієнтована на досягнення взаємопов'язаних специфічних цілей і формування високоформалізованих структур. Багато соціологів називають соціальні організації різновидом соціального інституту, але вони мають відмінні від них ознаки.

Соціальна організація утворена усвідомлено і цілеспрямовано для досягнення конкретних цілей своєї діяльності. Вона є певним засобом (інструментом) вирішення завдань. Мета, яку ставить організація, не обов'язково збігається з цілями людей, що беруть участь у її діяльності. Тому організація створює різні системи стимулювання, за допомогою яких залучає індивідів до діяльності для досягнення загальної мети.

Соціальна організація має чіткий загальнообов'язковий порядок, а система її статусів і ролей – ієрархічну структуру. Їй властивий високий ступінь формалізації відносин. Відповідно, правила, регламенти, розпорядок, охоплюють усю сферу поведінки її учасників, соціальні ролі яких чітко визначені, а відносини передбачають владу і підпорядкування (субординацію).

Для підтримування стабільності відносин, координації дій кожна організація повинна мати координаційний орган або систему управління. Функції її різноманітні, а оптимальний їх набір залежить від цілей організації, зовнішнього середовища.

Необхідною передумовою соціальної інтеграції і стабільності суспільства є наявність загальносуспільної системи цінностей – спільної мови, спільних ідеалів, моральних норм, вірувань тощо. Їхня інтеріоризація (засвоєння) забезпечує інтеграцію особистості в соціальну систему, а отже, є найпершою умовою нормального функціонування суспільства. Конкретним механізмом, що забезпечує соціальний порядок, інтеграцію, стійкість і стабільність суспільства, його відтворення, є соціальні інститути.

Проте є інститути, дуже необхідні суспільству, покликані до життя вічними цінностями. Учені зазначають, що таких інститутів принаймні п'ять: сімейні, політичні, економічні, освітні й релігійні. Зважаючи на те, що на сьогодні стали вкрай важливими цінності науки, до цього переліку можна було б додати інститут науки. Соціальна діяльність і медицина, що також починають характеризуватися жорстко встановленими візрцями і нормами поведінки, теж мають бути віднесені до інститутів.

До кожного інституту входить багато груп, які визначають інституційну поведінку. Так, інститут освіти реалізується через школи, ВНЗ тощо, інститут родини – через конкретні сім'ї, інститут релігії – через церковні організації тощо.

В. Оссовський [5, с. 46] зводить пояснення змісту соціальної інституції до такої структуризації:

- група осіб, покликана виконувати організаційно-ділові функції, важливі для певної спільноти;
- форма організації комплексу соціальних дій, які виконуються певними членами групи від імені всієї спільноти;
- комплекс установ і знарядь діяльності, які дають змогу певним членам групи виконувати публічні функції, що мають на меті задоволення потреб групи і регулювання поведінки її членів. Специфічними ознаками

інституції є сталість її форми, орієнтація на вирішення основних соціальних проблем, культурний статус і культурна легітимність.

Отже, в соціально-системологічному вимірі соціальні інститути – це певні форми організації і регулювання суспільного життя (політика, економіка, сім'я, релігія, освіта), що історично склалися і забезпечують виконання життєво важливих для суспільства функцій, включають сукупність норм, ролей, взірців поведінки, приписів, спеціальних установ, систему соціального контролю. Інституційна діяльність є формою людської діяльності, яка ґрунтується на чітко розробленій системі правил і норм, а також розвинутому соціальному контролю за її виконанням. Вона здійснюється людьми, об'єднаними в групи, асоціації, де є поділ на статуси і ролі згідно з потребами групи чи суспільства. Таким чином, інститути підтримують соціальну структуру та упорядкованість у суспільстві.

Без соціальних інститутів жодне сучасне суспільство існувати не може. Інститути є символами порядку й організованості в суспільстві.

Кожен соціальний інститут має спільні з іншими інститутами ознаки: настанови і взірці поведінки, культурні символи й утилітарні риси, кодекс усний і письмовий, ідеологію. Так, наприклад, інституту родини притаманні такі настанови і взірці поведінки, як прихильність, лояльність, відповідальність, повага; державі – законослухняність, субординація; освіті – прагнення до знань; бізнесу – підприємливість, економічність, прибутковість; релігії – поклоніння, лояльність, ушанування. Сім'я має такі символічні ознаки: культурні – шлюбна обручка, весільний ритуал; утилітарні – будинок, квартира, меблі; кодекс – сімейні заборони і дозволи; ідеологія – романтичне кохання, соціально-психологічна сумісність, індивідуалізм тощо.

Крім спільних ознак, інститути мають і специфічні, що залежать від потреб, які вони задовольняють. Деякі інститути не мають повного набору ознак. Це свідчить про те, що вони недосконалі, не розвинулися або занепали. Якщо ж таких інститутів більшість, то це означає, що суспільство, в якому вони функціонують, перебуває в глибокій кризі чи на початковій стадії розвитку.

Висновки. Соціальні інститути як підсистема соціального цілого, діяльність якої пов'язана з реалізацією життєво важливих потреб загальної системи, є основою всього соціального життя і забезпечує життєдіяльність людей через виконання певних функцій. Можна вважати, що основною функцією кожного інституту є задоволення суспільних потреб. Проте для здійснення цієї функції інститут має виконувати низку явних функцій, що забезпечують спільну діяльність людей, які намагаються задовольнити власні потреби; це – регулятивна, інтегративна, транслуюча та комунікативна функції. Регулятивна функція виявляється в тому, що функціонування соціальних інститутів забезпечує закріплення та відтворення суспільних відносин, створюючи певні шаблони поведінки. Уся життєдіяльність кожної людини відбувається через її участь у

функціонуванні різних інститутів. Людина, виконуючи ті чи інші ролі, додержується певних правил і знає, чого можна очікувати від людей, з якими вона взаємодіє. Саме за допомогою інститутів забезпечується передбачуваність поведінки, коли кожна людина задовольняє ролеві вимоги, тобто її дії відповідають соціальним очікуванням. Таке регулювання є необхідним для спільної діяльності. Інтегративна функція полягає в забезпеченні згуртування, взаємозалежності і взаємовідповідальності членів суспільства, що відбувається під впливом інституціоналізованих норм, правил, санкцій і системи ролей. Інтеграція людей в інститути передбачає консолідацію чи об'єднання зусиль, мобілізацію кожним членом групи своїх ресурсів для досягнення спільної мети й узгодження особистих цілей із цілями інших членів групи. Трансляційна функція полягає в передачі соціального досвіду новачкам соціальних інститутів. Це допомагає їм адаптуватися до цінностей, норм, ролей інституту і забезпечує нормальне його функціонування. Так, виховання дітей у сім'ї спрямоване на додержання сімейних традицій; церква залучає якомога більше людей до відповідної віри; державні установи орієнтують громадян на дотримання норм закону. Комунікативна функція полягає в поширенні інформації як у самому інституті з метою управління його діяльністю, так і в його взаємодії з іншими інститутами. Крім явних функцій, що розкриваються як визнана частина цілей соціальних інститутів, вирізняють ще й латентні функції, котрі здійснюються несвідомо і можуть офіційно не визнаватись. Явні функції є необхідними й очікуваними. Вони формуються й декларуються в кодексах і закріплені в системі ролей та статусів. Коли інститут не може впоратися з виконанням своїх явних функцій, вони можуть бути передані іншим інститутам. Поряд з прямими результатами дії соціальних інститутів існують такі, що не передбачаються заздалегідь і не є безпосередніми цілями цих інститутів. Наприклад, церква має на меті поширення віри з допомогою повчання і переконування. Проте незалежно від її мети з'являються фанатики, які починають гоніння на іновірців, і замість єднання починається розбрат. Отже, лише розуміння латентних функцій інститутів дає можливість уявити справжню картину соціального життя. Будь-який соціальний інститут успішно функціонуватиме тільки за певних умов, таких як: 1) наявність відповідних норм і приписів, що регулюватимуть поведінку людини в межах інституту; 2) інтеграція інституту в соціально-політичну, ідеологічну й ціннісну структуру суспільства, що забезпечує формально-правову основу його діяльності, з одного боку, і можливість здійснювати соціальний контроль над інституціональними типами діяльності – з іншого; 3) наявність матеріальної бази, яка б забезпечувала успішне виконання інститутом нормативних приписів і здійснення соціального контролю.

Список використаної літератури

1. Войтович С.О. Соціальні інститути суспільства: рід, влада, власність / С.О. Войтович. – К. : Вид-во Інституту соціології НАН України, 1998. – 212 с.
2. Дюркгейм Э. Метод социологии / Э. Дюркгейм. – М. : Наука, 1991. – 575 с.
3. Мартинюк І.О. Люди і ролі / І.О. Мартинюк, Н.І. Соболева. – К. : Україна, 1993. – 202 с.
4. Мид Дж. Интернализированные другие и самость / Дж. Мид // Американская социологическая мысль : тексты / [под ред. В.И. Добренкова]. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – С. 224–227.
5. Оссовський В.Л. Соціальна організація і соціальна інституція / В.Л. Оссовський // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 3. – С. 43–52.
6. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс ; [пер. с англ. Л.А. Седова, А.Д. Ковалёва ; под ред. М.С. Ковалёвой]. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 270 с.
7. Резник Ю.М. Введение в социальную теорию. Социальная онтология : пособие / Ю.М. Резник. – М. : Институт востоковедения РАН, 1999. – 514 с.
8. Резник Ю.М. Введение в социальную теорию. Социальная эпистемология : пособие / Ю.М. Резник. – М. : Институт востоковедения РАН, 1999. – 327 с.
9. Фролов С.С. Социология : учебник для высших учебных заведений / С.С. Фролов. – М. : Наука, 1994. – 256 с.
10. Штомпка П. Социология социальных изменений : [пер. с англ.] / П. Штомпка. – М. : ИНФРА-М, 1996. – 416 с.
11. Ritzer G. Sociological Theory / G. Ritzer. – N. Y. : McGraw-Hill, 1983. – 323 p.

Швец Д.Е. Социальные институты и институционализация в обеспечении социального порядка

В статье рассмотрены системологические измерения концептуализации социальных институтов как организованных социально-ролевых комплексов системной социальности, которые реализуют социальное упорядочение.

Ключевые слова: *социальные институты, институционализация, социальная системология, социальное упорядочение.*

Shvec D. Social Institutes and Institutsialization in the Guarantee of the Social Order

The article considers the systemological dimensions of social-institute-conceptualizations as organized social-role complexys of system society, trough which social ordinalization is realized.

Key words: *social institute, instituzialization, social systemology, social ordinalization.*

Надійшла в редакцію 23 вересня 2011 року

УДК 316 (075.8)

ЩЕРБИНА В.В.

ПОСТМОДЕРНІСТСЬКА КОНЦЕПЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДІЇ З. БАУМАНА

У статті розглянуто методологічні підходи до аналізу проблеми соціальної дії, проаналізовано різноманітні концепції соціальної дії. Особливо звертається увага на постмодерністську концепцію соціальної дії З. Баумана. Зокрема, відзначається, що З. Бауман пропонує застосовувати для характеристики соціальної дії терміни “соціальність”, “габітат”, “самоконституювання”, “конституювання”, “самозбирання”. Габітат, як місце і простір взаємодії, характеризується крайньою невизначеністю. У пошуках загальних принципів соціальної дії міститься найбільш слабе місце концепції постмодерну.

Ключові слова: соціальна дія, постмодерн, соціологія постмодерну, З. Бауман, риси постмодерну, постмодерна особистість, постмодерне суспільство.

Постановка проблеми. Проблема соціальної дії, її передумов, структури, механізму прояву та ефективності у повному обсязі почала обговорюватись у соціології лише після М. Вебера, тобто по суті в ХХ ст. До цього людська дія аналізувалась переважно з боку її ініціації, технології й ефективності. По суті вона як проблема була звужена до господарсько-економічної діяльності, переважно як мірило багатства й, більш конкретно, мірила споживчої, обмінної чи абстрактної вартості.

У власне соціологічну площину обговорення її перевів М. Вебер. Зміна типу суспільства та поява постмодерну призвела до змін у розумінні соціальної дії. Найбільшу увагу концепції соціальної дії серед постмодерністів приділяв З. Бауман.

Постановка завдання. Мета статті полягає в аналізі відмінності розуміння соціальної дії в модерному та постмодерному суспільстві згідно з поглядами З. Баумана.

Аналіз останніх дослідження. Вітчизняна соціологія активно досліджує проблеми постмодернізму. Цьому, зокрема, сприяють переклади відомих творів як класиків постмодерністської соціології, так і їх інтерпретаторів. Можна серед останніх назвати праці С. Леша “Соціологія постмодернізму” [1], В. Вельша “Наш постмодерний модерн” [2]. Серед теоретиків соціальної дії можна назвати таких видатних західних соціологів, як М. Вебер, Ф. Знанецький, Т. Парсонс, П. Бурдьє, Ю. Хабермас, М. Арчер, П. Штомпка, Дж. Александер, З. Бауман та ін.

Проблематикою сутності соціальної дії в аспекті постмодерну активно займається ряд українських соціологів, зокрема: В. Танчер, В. Судаков, Ю. Романенко та ін.

Виклад основного матеріалу. М. Вебер передусім звернув увагу на те, за якими критеріями соціальну діяльність можна виділити з усього комплексу інших форм людської активності. При цьому, що особливо важливо, М. Вебер мав на увазі віднайти той аспект власне людської активності, який можна з достатньою на це обґрунтованістю, переконаністю і достовірністю виділити як різновид власне соціальної діяльності. Запропоновані класиками політекономії критерії очевидно для цього не підходили, оскільки в них це був суто економічний або, точніше, виробничий ресурс, тобто як деяка сила, застосування якої породжує соціальну вартість або багатство.

М. Вебер, і в цьому полягала його геніальність, звернув увагу на той бік людської активності, завдяки якій чи в результаті якої формується, реформується чи трансформується певний соціальний порядок у вигляді таких його (соціального порядку) складових, як суб'єкт і об'єкт діяльності та суспільні відносини (як у їх становленні і змінах, так і в деяких застиглих формах або структурах). Цей аспект проблеми на даний момент вже був більш-менш обговорений, у тому числі в класичній німецькій та інших формах філософії.

Існував, проте, ще один аспект проблеми: що саме становить власне суспільний бік людської взаємодії? Іншими словами, що спонукає людей діяти задля формування певного порядку та в його межах. Відповідь економістів (задля виробництва і розподілу багатства) явно була спрощеною. Вона в кращому випадку пояснювала лише деякі (виробництво і розподіл) види активності. Не пояснювали цього і виявлені на той момент фізіологічні та психологічні механізми діяльності (як принцип вродженого прагнення людини до пізнання чи перетворення світу). Всі ці пояснення, очевидно, вели в інший від власне суспільної активності людини бік.

Геніальність же М. Вебера полягала у вказівці на власне суспільний бік соціальних відносин, їх спрямованість і акцентованість на сприйняття й оцінку "інших", у чому саме і полягав та виявлявся саме соціальний характер суспільних відносин: це відносини з "іншим", задля "іншого" і в надії на адекватне сприйняття й оцінку "іншого".

Звертав увагу на цей бік суспільних відносин Е. Дюркгейм, розглядаючи розподіл праці й активності як основний механізм формування власне суспільних відносин. Проте у працях М. Вебера ця концептуалізація набула класичної форми, тобто стала зручною, очевидною, само собою зрозумілою, плідною, а головне – перспективною для подальших досліджень. Частина цього дослідного потенціалу концепції М. Вебера була реалізована вже в його текстах, зокрема, в концепції раціональних форм (видів) діяльності.

Однак окремі аспекти концепції М. Вебера заслуговують на аналіз саме з позицій постмодерністської теорії соціальної дії. Якщо бути більш точним, то це важливо не лише для аналізу співвідношення між веберівською і постмодерністською концепціями поняття і структури соціальної дії. Є відмінності, наприклад, між М. Вебером і Т. Парсонсом в їх тлумаченні специфіки суспільної активності: М. Вебер акцентував саме на її суспільному, тобто співвідносному характері, як взаємодія індивіда з індивідом чи соціального суб'єкта з іншим соціальним суб'єктом, тобто він бачив лише їх спільну природу – суспільний характер цієї активності; Т. Парсонс розглядає її як механізм адаптації, пристосування, що вже передбачає і включає деяку нерівність: хтось один пристосовується до іншого і в цьому плані він очевидно залежний або якимось підпорядкований.

Прихильники теорії обміну акцентують лише на вартісному чи квазивартісному аспекті людської взаємодії. При більш детальному розгляді володарів обмеженого ресурсу як основних діячів у контексті цієї концепції, ці відносини зовсім не обов'язково було розглядати як суб'єктивно особистісні. Хоч це і відносини, але відносини знеособлені, об'єктивовані. Тут діють і взаємодіють не стільки самі володарі обмінного ресурсу, скільки самі ці ресурси. А людина виступає скоріше посередником міжресурсної взаємодії. Вона (людина) зовсім не визначає природу, процес і результат такої взаємодії; вона (взаємодія) залежить скоріше від об'єктивної обмінної вартості самих ресурсів, а людина тут – посередник, засіб, механізм, щось досить другорядне. Саме з цього, можливо, при деяких додаткових передумовах виникає те, що К. Маркс свого часу назвав “товарним фетишизмом”, коли товари “забувають” про людину і починають жити своїм власним життям.

Отже, теорія обміну хоч і розкрила певну специфіку суспільної активності, проте втрачала при цьому людину, суб'єкта самої цієї активності. У результаті чого обмін здійснюється безвідносно до людини як соціального діяча, у кращому разі допускаючи і включаючи людину в цей процес як його (процесу) абстрактний і не зовсім чи не завжди необхідний момент.

В інтеракціоналістських концепціях акцентується на суб'єктивному моменті людської взаємодії, тих сенсах і значеннях, які її учасники приписують один одному або ситуації.

Описані форми соціальної поведінки мають спільну рису, яка їх об'єднує в один загальний блок або тип: раціональність як її (соціальної дії) організуючий і, скажімо, направляючий принцип або модус.

Постмодернізм заперечує раціональність, хоч із різною масштабністю та інтенсивністю самого заперечення. Як же виглядає соціальна дія в такому контексті?

Найбільш послідовно теорію соціальної дії у рамках постмодерну виклав З. Бауман. Це англійський соціолог польського походження. У сферу його наукових інтересів входять глобалізація, антиглобалізм /

альтерглобалізм, постмодерн. На російську мову перекладено ряд його праць [1–4].

Виходячи у своєму обґрунтуванні з висхідних принципів соціологічної теорії, З. Бауман насамперед звертає увагу на виникнення між модерним і постмодерним суспільством об'єктивних передумов появи постмодерності як такої [5].

Постмодерн, згідно з З. Бауманом, належить до того типу суспільств, які сформувались переважно в Західній Європі і Північній Америці у другій половині ХХ ст. і набули таких рис, які не дають змоги віднести їх до будь-якого іншого типу суспільств цього ж періоду. Постмодерне суспільство поєднує в собі риси традиційного (модерного) і новонароджуваного постмодерного суспільства, не лише при цьому не зводяться до жодного з них, але й суттєвим чином їх заперечуючи. Постмодерн певним чином завершує історичну еволюцію, яку пройшла Західна Європа, починаючи з XVI–XVII ст.

Найпростішим чином постмодерн можна характеризувати як розвинутий модерн, що розкрив весь закладений у ньому потенціал і ресурсні можливості.

Найбільш значущими рисами постмодерної інтерпретації суспільства З. Бауман визнає такі: інституціолізований плюралізм, варіативність соціальних станів і процесів, їх випадковість і багатозначність залежно від обставин і умов проходження, певну умовність будь-якого знання і визнання за суспільними явищами тих чи інших рис і властивостей. Разом з тим, на думку З. Баумана, деякий суспільний стан сам по собі краще розглядати як деяку поразку легітимізованих наперед проектів, аніж їх реалізацію, а тим більше – успіх і перемогу. Це означає, що будь-яка конкретна соціальна ситуація свідчить скоріше про дефіцит, аніж профіцит соціальних ресурсів, невдалий менеджмент або природні обмеженості соціальних суб'єктів чи їх корпоративних союзів.

Те, що відрізняє постмодерне суспільство від модерного, такою самою мірою має виявлятися у відмінностях постмодерною і модерною (назвемо її для зручності класичною) соціології. Задля цього постмодерна соціологія має розірвати зв'язок з класичною соціологією. Особливо тут слід остерігатись звичних для модерної соціології раціоналізацій. Відповідно до цього, основним критерієм зрілості постмодерної соціологічної теорії буде її дистанціювання від класичної європейської соціології.

Для цього треба відмовитись від усіх форм організму, універсалізму і тоталітаризму, у першу чергу, від парсонівського і постпарсонівського підходів, що ґрунтуються на теологічній інтерпретації суспільства (соціальна система призначена для безкінечного самовдосконалення, гармонізації, урівноваження структурно-функційного порядку). Замість цього соціологічна теорія має розпочинати з прямо протилежних аксіом: визначити дезінтеграцію, невривноваженість,

антагонізм, відхилення від природного, нормального стану суспільства та необхідні передумови його дослідження.

Окремі структурні елементи суспільства завжди знаходяться в ньому в неузгодженому і опозиційному один до одного стані. Структури, стосунки і форми взаємодії в такій новій соціології не можуть бути пояснені, відштовхуючись від деякого висхідного і водночас універсального принципу. Кожен порядок має бути взятий у своєму локальному і особливому вигляді.

Постмодерністська соціологічна теорія повинна також звільнитись від таких метафор, як прогрес, регрес, розвиток, занепад та близькі до них. Локальні випадкові соціальні трансформації, реформації чи деформації між собою не пов'язуються і взаємно між собою не накладаються, хіба що випадковим і незрозумілим або безпричинним чином. Такі події не можуть бути подані лінійним чи якимось іншим однопорядковим способом. Їх не можна розглядати за критеріями більшої чи меншої гомогенності, відмінності, органічності, раціональності, ціледоцільності. Єдина очевидна константа в суспільстві полягає в його перманентній змінності, мобільності, трансформаційності, чинники, механізми і напрям яких ніколи не можна заздалегідь вказати, хіба що вгадати. Метафорою такої ситуації найкраще слугує образ броунівського руху. Ще більш точно це можна назвати недетермінованою невизначеністю або невизначеною недетермінованістю [5, с. 238–241].

Постмодерністська теорія прагне витіснити будь-яке згадування про історичну необхідність, соціальні структури та все з ними пов'язане із самого дослідницького поля. Замість структур увага має бути прикута до агентів дії, замість соціальної інтуїції до уваги має виключно братись габітат (*habitat*), – заселений людьми простір їхнього “соціального поля” або співжиття, до уваги мають сприйматись не зовнішні причини чи фактори, а виключно їхні “життєві проекти”. Габітат З. Бауман розшифровує також як простір, у якому оперують агенти соціальної взаємодії. Цей простір доставляє агентам ресурси взаємодії, а також територію з її можливостями вільного вибору і залежностями, які сприяють чи протистоять реалізації агентами їхніх життєвих проектів або “бізнесів життя” [1, с. 240–241].

Проте ці всі життєві “бізнес-проекти” в більшості випадків протистоять (хоча можуть і збігатися) між собою, утворюючи конкурентне, хоча інколи й солідарне поле взаємодії. Спосіб, яким відшукуються і поєднуються між собою цілі і засоби реалізації бізнес-проектів, утворюють деякі типи взаємодії, які можуть бути більш вільно, чи більш вимушено обиратись і реалізовуватись, утворюючи більш просторі чи більш вузькі “щілини ціледосягання”, у межах яких і розгортається індивідуальна чи колективна соціальна самодіяльність. Як пише з цього приводу сам З. Бауман, “вибір, у межах якого життя агентів взаємодії формується і стверджується виглядає як об'єктивно, так і

суб'єктивно процесом самоконституювання". А саме самоконституювання краще розглядати як "самозбирання" чи "самомонтаж" (self – assembly).

Вкажемо на ті прагнення, інтенції, яких домагаються постмодерністи, прагнучи трансформувати висхідні постулати і принципи соціологічного аналізу. Заміна поняття "суспільство" на "суспільність" або "соціальність" тут скоріше за все спрямована на те, аби акцентувати на відкритості, розкритості, поліморфізмі, здатності до змін і трансформацій, які властиві цій конструкції, що завжди утримує в собі своє власне, більш обмежене й локальне чи більш безмежне і глобальне самозаперечення. Логічно до цього прилягають й інші терміни: габітат вказує лише на деяку тимчасову чи ситуативну "заселеність" людьми свого соціального простору, який вони завжди не лише можуть, але й зобов'язані змінити, певним чином трансформувати через індивідуальну або групову, висхідну або низхідну соціальну мобільність. Головне полягає в тому, що тут З. Бауман підкреслює таку характерну для сучасного суспільства рису, як його транснаціональні, глобалістські тенденції, які особливо наочно виявляються у прагненні зламати, зрушити, потіснити національні кордони класичного капіталізму або, за їх термінологією, модерного суспільства. Відповідно до цього З. Бауман, зокрема, виводить основні риси постмодерного суспільства. Зокрема, у постмодерному суспільстві габітат (розселення людей у соціальному просторі, щось схоже на людські плантації) стає комплексною системою. Комплексність при цьому тлумачиться не як механічна система (за механічних систем переважають однакові чи дуже схожі елементи, розміщені в однакових місцях із дуже схожими зв'язками), а як органічна. Вона при цьому відрізняється таким сутнісними ознаками: 1) є зовсім або мало передбачуваного у своїх наступних станах; 2) зовсім або мало підконтрольна чи залежна від зовнішніх статистично розподілених факторів типу "ефекту метелика". Наслідки цих двох відзнак, у свою чергу, виявляються в такому: системність габітату не може уявлятися та інтерпретуватися із використанням такої метафори, як організм, на чому свого часу наполягав О. Конт та інші фундатори соціології, так само, як і в структурно-функціоналістському контексті в термінах функціонального – не функціонального. Послідовна трансформація людських габітатів не є також зовні чи внутрішньо стійко мотивованою поведінкою або обмеженою зовнішніми формальними обставинами чи логікою якоїсь іншої детермінації. Тому немає ніякого значення прагнення якомусь передбачити, тим більше визначити подальшу динаміку габітату. Не впливає на значущість (могутність, здатність визначати напрям руху або його наступні чи кінцеві стани) також розмір, величина та інші характеристики. Статистично мізерний фактор може викликати найпотужніші зміни, а потужний чинник зовсім не позначатися на еволюції руху. Постмодерний габітат є складною немеханічною системою також з двох інших причин: 1) він не є доцільно діючим суб'єктом чи агрегатом зі здатністю всьому наскільки можливо приписати змісти,

здатності чи амбіції, щось таке, чий рух і наступна доля визначені наперед, просякнуті “значеннями”, “призначеннями” і телеологічно визначеним хеппі-ендом, виявляючись як певна доцільно діюча консолідована група чи організація. Нарешті, габітат є заселеним такою кількістю самочинно діючих агентів, поведінка яких настільки різноспрямована і внутрішньо суперечлива, що не може здійснити більш-менш помітного впливу на інший габітат. До того ж кожна реалізована (навіть з успіхом) дія ніколи не вичерпує всього потенціалу можливих дій у межах даного чи інших габітатів, а тому безслідно в більшості випадків гине в стихійній мережі дій, взаємодій і протидій. Звичайно, певна залежність агентів дії один від одного наявна, але практично неможливо фіксувати і визначити наслідок чи суму наслідків. Тому краще, корисніше і продуктивніше виходити з того, що всі дії автономні, нічим не детерміновані, випадкові й безрезультатні або, що теж саме, тотальні і повсюдно результативні. Автономність агентів дії означає, що вони залежні лише частково, якщо не повністю незалежні одним від одного, незважаючи на те, інституалізовані (визнані, схвалені, підтримані, легалізовані чи легітимізовані) їх досягнення чи ні. У більш широкому контексті це означає, що суб’єкти дії вільні ставити перед собою будь-які цілі, вишукувати для їх досягнення будь-які засоби, входити в кооперативні чи договірні стосунки з будь-ким. Всі інші коабітанти (співмешканці, вони ж співдіячі і співшукачі) являють собою сукупність “можливостей” або “проблем”, завдяки чому можуть сприяти або гальмувати реалізацію проекту, навіть якщо це “самопроект” з мірою “самоконституювання”. Ініціативний суб’єкт має право їх брати чи не брати до уваги залежно від супутніх обставин свого власного самоконституювання. В ідеальних обставинах (максимізація можливостей і мінімізація перешкод) агент вільний діяти в обраному напрямі так довго, як довго це дозволяють йому задані обставини та внутрішня податливість чи спротив ситуації.

Територія (простір) соціальної взаємодії разом із учасниками взаємодії (habitat) характеризується значною диференційованістю, окрім того простору, який агент дії вже освоїв чи присвоїв і звідки він здійснює свою недоцільну активність. Габітат, як місце і простір взаємодії, характеризується також крайньою невизначеністю. Вона (територія взаємодії) заселена супротивниками і конкурентами з відмінним визначенням ситуації, різною ресурсною озброєністю, рівнем консолідації та організації чи самоорганізації. Найбільш неприємною чи несприятливою обставиною тут є загальна невизначеність, амбівалентність ситуації, яка в кожен даний чи наступний момент взаємодії залишається значною. Проте будь-яка окремо взята ситуація є досить чутливою до тих змін, які відбуваються навколо, а ці зміни, у свою чергу, мають достатній епідемічний вплив (у нашому випадку – здатність впливати на локальну і загальну ситуацію взаємодії, коли деякий висхідний імпульс чи початкова ініціатива заражає своєю енергією все довкілля, приводить його в рух, викликає дієві хвилі по всій поверхні габітату). Цей загальний рух

спонукає всіх співучасників шукати певну загальну ритміку, принцип чи правило взаємодії.

Висновки. З. Бауман пропонує традиційні поняття, такі як “суспільство”, “нормативний порядок”, “група”, “соціалізація”, “контроль”, замінити новими термінами: “соціальність” (sociality), “габітат” (habitat), “самоконституювання” (self constitutions), “конституювання”; “самозбирання” (самомонтаж, self – assembly), що, на його думку, буде адекватно пояснювати постмодерне суспільство.

Але в пошуках загальних принципів соціальної дії у постмодерні міститься найбільш слабе місце цієї концепції, оскільки виникає питання: на якій основі можлива наступна організація, особливо якщо мати на увазі енергійне заперечення раціональних форм мислення з боку прихильників постмодернізму. Якщо абстрактно-логічне мислення як досить ефективний механізм узагальнення, уніфікації і координації заперечується, то цю функцію має взяти на себе якась інша форма мислення. Допоки постмодерністи не вкажуть на неї, не виявлять її облік і механізм дії, доти постмодернізм буде мати свою власну ахілесову п'яту, яку завжди можна використати проти нього.

Список використаної літератури

1. Бауман З. Мыслить социологически : [пер. с англ.] / З. Бауман ; [под ред. А.Ф. Филиппова]. – М. : Аспект-пресс, 1996.
2. Бауман З. Индивидуализированное общество : [пер. с англ.] / З. Бауман ; [под ред. В.Л. Иноземцева] ; Центр исслед. постиндустр. о-ва, журн. “Свободная мысль”. – М. : Логос, 2002.
3. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества : [пер. с англ.] / З. Бауман ; [под ред. М.Л. Коробочкина]. – М. : Весь Мир, 2004.
4. Бауман З. Текущая современность / З. Бауман. – СПб. : Питер, 2008. – 240 с.
5. Bauman Z. Intimations of Postmodernity / Z. Bauman. – London : Rout ledge, 1992. – 268 p.

Щербина В.В. Постмодернистская концепция социального действия З. Баумана

В статье рассматриваются методологические подходы к анализу проблемы социального действия, анализируются разнообразные концепции социального действия. Особенно обращается внимание на постмодернистскую концепцию социального действия З. Баумана. В частности, отмечается, что З. Бауман предлагает применять для характеристики социального действия термины “социальность”, “габитат”, “самоконституционирование”, “конституционирование”, “самособирание”. Габитат, как место и пространство взаимодействия, характеризуется крайней неопределенностью. В поисках общих принципов социального действия содержится наиболее слабое место концепции постмодерна.

Ключевые слова: социальное действие, постмодерн, социология, постмодерн, З. Бауман, черты постмодерна, постмодерная личность, постмодерное общество.

Scherbina V. Postmodernistska Conception of Social Action of Z. Bauman

In the article the methodological going is examined near the analysis of problem of social action, various conceptions of social action are analysed. Attention especially applies on postmodernistsku conception of social action to On. Bauman. Marked in particular, that Z. Bauman suggests to apply for description of social action terms sociality, gabitat, samosamokonstituyuvannya, constituting, samo-zbirannya. Gabitat, as a place and space of co-operation, characterized an extreme vagueness. In search of general principles of social action there is the most weak point of conception postmodernu.

Key words: *social action, postmodern, sociology, postmodernu, Z. Bauman, lines postmodernu, postmoderna personality, postmoderne society.*

Надійшла в редакцію 16 вересня 2011 року

ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

УДК 316.013

БУТКОВСЬКА Н.Ю.

ПРОЯВ ЕТНІЧНОЇ НЕРІВНОСТІ В МЕЖАХ КІЛЬКОХ ПОКОЛІНЬ (НА ПРИКЛАДІ ПОЛЬСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У статті здійснено спробу розглянути поняття “покоління” ключовим у дослідженні соціального просування етнічної спільноти на основі узагальнень окремих переміщень її представників у межах кількох поколінь однієї родини. Емпіричне дослідження дало змогу виявити значний вплив на міжпоколінну динаміку членів польської спільноти Житомирської області такого чинника як етнічність.

Ключові слова: етнічна спільнота, етнічна нерівність, покоління, міжпоколінна динаміка, етнічність.

З початку ХХ ст., а особливо з його другої половини, науковці відзначають посилення впливу етнічного чинника на процеси суспільного розвитку в багатоетнічних спільнотах сучасного світу. Зокрема, слід відзначити значний вплив етнічної нерівності на загострення соціальних проблем та посилення конфліктності в розвитку сучасних суспільств, що підтверджує **актуальність** представленої проблематики. Серед підходів, що дають можливість фіксувати прояви етнічної нерівності, слід виокремити дослідження міжпоколінної динаміки етнічної спільноти. Дослідження міжпоколінної динаміки етнічної спільноти дає можливість відстежити як рівень її мобільності в економічному, політичному та соціальному просторах, так і культурну передачу етнічної нерівності. Тобто покоління виступає соціальною змінною етнічної нерівності.

Постановка проблеми. Полісемантичність терміна “покоління” сприяла його поширеності в різноманітних дискурсах. Від стереотипів побутової свідомості типу “покоління – це батьки і діти” й публіцистичних метафор на кшталт “героїчне чи пропаще покоління” до його наукових інтерпретацій. Проблематика поколінь є міждисциплінарною, а міжпоколінні відносини – предметом дослідження генеології, демографії, історії, етнографії, літератури, тощо. Спроби концептуалізації феномену покоління знаходимо в межах філософії та соціогуманітарних наук у цілому. Зокрема, в антропологічних розвідках М. Мід розвиток міжпоколінних відносин ставить у пряму залежність від домінуючого типу культури (постфігуративна, кофігуративна, префігуративна) [4]. В межах

філософії історії Х. Ортегою-і-Гассетом створена концепція покоління як суб'єкта історичного розвитку. Розглядаючи покоління як спільноту однолітків, що співіснують у певному часі, дослідник зазначає, що у кожного покоління є своє покликання, а тому кожне покоління має виконати покладену на нього історичну місію [5]. Сучасний американський соціолог Р. Інглхарт вважає, що модернізація суспільства має поколінний характер, оскільки на зміну поколінням, що більшою мірою орієнтовані на матеріалістичні цінності (економічна і фізична безпека) приходять покоління, для яких цінністю є самореалізація та якість життя, які він називає постматеріалістичними. На думку дослідника, та обставина, що молодому поколінню більшою мірою властиві постматеріалістичні цінності, є не характеристикою віку, а стійкою властивістю покоління, яка зумовлена освітою [1].

Велику роль у розробці поколінневої проблематики в межах соціологічної науки зіграв німецький дослідник К. Мангейм. У своїй праці "Проблема поколінь" він зазначає, що ідея покоління ґрунтується на біологічному циклі народження і смерті, а соціологічною ця проблема стає внаслідок набуття цими біологічними чинниками соціальної значущості [3, с. 19]. Дослідник здійснив перше ґрунтовне дослідження соціального феномену покоління, яке сприяло створенню загальної картини явища. Констатуючи відсутність єдиного підходу до дослідження проблеми поколінь, К. Мангейм пропонує зробити соціологію, зокрема формальну соціологію, координаційним центром, який здатен об'єднати результати всіх попередніх досліджень, які стосуються окресленої проблематики або розглядають окремі її аспекти [3, с. 19].

Як стверджують фахівці, в межах соціології існують найвагоміші напрацювання стосовно проблематики поколінь. Серед них слід виокремити: проблеми поколінної єдності та адаптації кожного покоління до нового соціокультурного середовища, нерівномірність у розвитку, наступність і конфліктність поколінь; особливості міжпоколінної трансмісії культури; статусні позиції різних поколінь в соціальній структурі суспільства тощо [2, с. 6]. Та не зважаючи на значні досягнення в розробці поколінневої проблематики, слід відзначити, що знання стосовно покоління в межах соціології має фрагментарний характер, що створює **проблему** як стосовно невизначеності самого поняття, так і, зокрема, проявів нерівності в межах кількох поколінь та проявів етнічної нерівності в межах кількох поколінь. А тому нашою **метою** є дослідити прояви етнічної нерівності в межах кількох поколінь польської спільноти Житомирської області. **Об'єкт** дослідження – етнічна нерівність, **предмет** – етнічна нерівність у межах кількох поколінь.

Ми використовуємо поняття "покоління" як ключове в дослідженні проявів етнічної нерівності між поколіннями польської спільноти Житомирської області. Покоління в соціологічному розумінні – це генерація в сім'ї: дід, батько, син, які розглядаються як представники старшого, середнього і молодшого поколінь по прямій низхідній лінії. В

цьому випадку поняття “покоління” не має прямого зв’язку з поняттям віку. Окрім того, існують ще напрями теоретичного аналізу поняття “покоління”, в межах якого воно розглядається як соціально-історичне явище. Перший напрям пов’язаний з позитивістською орієнтацією в соціальних науках, в контексті якої досліджуються структурні аспекти поколінної спільноти і терміну “покоління” надається просторово-хронологічна певність. Другий напрям пов’язаний з феноменологічним та постструктуралістським напрямом, які підкреслюють фактори внутрішньої духовної єдності поколінь, спільність ідей та діяльності. У першому випадку предметом дослідження є фактори, які детермінують поколінну спільноту, у другому – покоління виступає як динамічний зв’язок, суб’єкт історичної творчості [6, с. 749]. Беручи до уваги другий напрям, в нашому дослідженні покоління виступає як аналітичний зв’язок між соціальними контекстами та соціальними процесами.

Поняття “покоління” (в межах окремої сім’ї), як правило, включало три компоненти: перше покоління (дідусі і бабусі), друге покоління (батьки) і третє покоління (діти). Інколи ланцюг розширювався до гілки з чотирьох – п’яти елементів: прабабусі-прадідусі для покоління “діти” та прабабусі-прадідусі для покоління “батьки”. Аналізу піддавались результати опитувань представників лише двох поколінь кожної родини, однак у дослідженні використовується матеріал стосовно ще двох поколінь, представлений спогадами респондентів. У зв’язку з цим для порівняння було умовно виділено п’ять поколінь: 0-ве покоління: прадідусі-прабабусі для покоління “батьки” (1880–1905 рр.) – дореволюційне; 1-ше покоління: прадідусі-прабабусі для покоління “діти” (1905–1930 рр.) – довоєнне; 2-ге покоління: дідусі-бабусі (1930–1955 рр.) – “діти війни”; 3-тє покоління: батьки (1955–1980 рр.) – післявоєнне; 4-тє покоління: діти (1980–2005 рр.) – сучасне. Кожне з поколінь одержало умовну назву, яка є символом соціального контексту, в якому воно жило. Слід відзначити, що траплялись випадки, коли між поколіннями батьки-діти існувала надто велика різниця у віці, що викликало необхідність відносити їх не до таких, що послідовно йдуть одне за одним, а до таких, що розділяють спільний соціальний контекст. Основним методом збору первинної інформації було напівструктуроване глибинне інтерв’ю, для проведення якого методом “ланцюгової вибірки” було відібрано 16 пар респондентів, котрі представляли два різні покоління однієї родини. В опитуванні взяли участь: представники 1-го покоління – 2 особи; 2-го покоління – 8 осіб, 3-го покоління – 11 осіб, 4-го покоління – 11 осіб.

Застосування мікропідходу дало змогу розглядати соціальне просування поколінь через переміщення індивіда у площині однієї родини. Узагальнення прикладів окремих переміщень двох-трьох (у деяких випадках чотирьох-п’яти) представників однієї родини, що фіксувалось через міжпоколінну зміну позиції, котру вони займали порівняно зі своїми попередниками за такими показниками, як: рівень освіти, професійний рівень та рівень життя, фактично давало підстави робити висновки

стосовно соціального просування поколінь та фіксувати прояви етнічної нерівності між ними.

Якщо охарактеризувати зміни в освіті, то більшість опитаних, які представляли дореволюційне та довоєнне покоління, мали середню або нижче середньої (кілька класів) освіти, а то й зовсім були неписьменними. З шести респондентів дореволюційного покоління та 16 довоєнного 9 осіб мали початкову освіту, 8 осіб не вміли читати. Оскільки серед переселенців, які становили останню хвилю міграції поляків в Україну, переважали селяни та збідніла шляхта, а освіта на той час була досить “дорогим” вкладенням, то й здобути її поляки практично не могли, так само як і більшість українців. Окрім того, шкіл на селі в той час майже не було, переважало домашнє навчання. Респонденти пригадують, що взимку дітей збирали по хатах, навчання проводили вчителі, яких привозили з міста, а то й просто люди, які хоч трохи вміли читати. Лише двоє представників першого покоління мали вищу освіту, вони були нащадками заможних родин. Суттєвою перешкодою для здобуття освіти представниками дореволюційного та довоєнного поколінь були наслідки репресій, голодомору та примусового виселення. Ці чинники катастрофічно вплинули на економічний ресурс родини і в цьому контексті етнічний чинник стримував можливості до соціального просування окремих її представників. Проте, не дивлячись на різноманітні труднощі та перешкоди, в сім'ях, де існував певний рівень освіти, він, як правило, не знижувався, що дає підстави говорити про те, що освітній статус залежить від традицій, які існують на рівні окремо взятої родини.

Вже для другого покоління перетворення, які відбулися в радянські часи, дали змогу здобути середню освіту всім опитаним. З 13 респондентів сім осіб здобули вищу, чотири особи – середню спеціальну, дві особи – середню освіту. У цілому стосовно такого показника, як освіта, загальні тенденції, які характерні для радянських часів стосовно всього населення, знайшли своє відображення і для членів польської спільноти. Освіта була обов'язковою, і особливо для такого класу, як робітничий, існували всілякі можливості. Поляки ж переважно асимілювалися (про що говорить втрата рідної мови для більшості, польською розмовляли лише представники перших двох поколінь, для решти вона практикувалася переважно для читання молитов), що, безумовно, не виділяло їх із загальної “маси” і відкривало однакові можливості для здобуття відповідної освіти. Серед представників третього та четвертого поколінь кількість респондентів, що здобули вищу, середню спеціальну, середню освіту не зменшувалась, хоча респондентами неодноразово зазначалось, що здобути освіту сьогодні значно складніше, ніж це було за радянських часів. Варто підкреслити престижність освіти для членів спільноти, використання будь-яких можливостей для її здобуття, зокрема, навчання в Польщі.

Загалом, позитивна динаміка освітнього статусу членів спільноти вплинула і на динаміку їх позицій у професійній сфері. В 14 родин із 16 простежується різка зміна професійних позицій серед представників

другого покоління на більш перстижні. Якщо представники дореволюційного та довоєнного покоління майже всі були селянами, що виконували некваліфіковану та низькокваліфіковану роботу, яка не потребувала особливої підготовки та навчання, то серед представників другого покоління є військові, лікарі, вчителі, художник, викладачі ВНЗ тощо. Лише у двох родинах зафіксована низхідна мобільність професійного статусу. В цих родинах високі професійні позиції представників першого покоління, які належали до заможних родин та високостатусних на той час, були втрачені наступними – другим та третім поколіннями. Висхідна професійна мобільність представників другого покоління пов'язана була зі змінами поселенської структури країни. Процеси урбанізації особливо сприятливими були для членів польської спільноти, адже більшість їх була локалізована в селах. Оволодіння престижними професіями стало вагомим ресурсом для соціального просування членів спільноти. Отже, в професійній динаміці простежуються такі тенденції: перша – пряме зростання позицій у професійній сфері для соціальних низів суспільства (селянство, робітники); друга – зворотня, негативна динаміка соціальних верхів, які через репресії, соціальну та політичну ізоляцію втратили свої високі позиції, що вплинуло на зниження професійних позицій їх нащадків. Оскільки в нашому дослідженні низхідна мобільність була характерна лише для двох родин, а для решти 12 родин вона була висхідною, та для двох родин визначалась як горизонтальна. У цілому, спостерігається тенденція щодо позитивної динаміки польської спільноти у професійній сфері.

Щодо рівня життя, то більшість респондентів однозначно відзначили вищий рівень життя представників “дореволюційного” покоління, ніж “довоєнного”. Зазначали, що жили “нормально”, мали все необхідне, деякі відзначили значний рівень заможності: мали власні будинки, тримали прислугу, використовували у своїх домогосподарствах найману працю. Проте переважають характеристики власної заможності як такої, що досягалась завдяки тяжкій праці всіх членів родини, включаючи дітей. Широке залучення дитячої праці притаманне і для наступних двох поколінь – довоєнного й того, чиє дитинство припало на роки війни. Досить часто діти не навчались не лише через відсутність шкіл на той час у селах, а й через низький економічний рівень родин та неусвідомлення цією соціальною групою значення освіти для подальшого життя своїх дітей. Респонденти згадують своє дитинство як голодне, безрадісне: цукор здавався розкішшю, ніхто не зміг пригадати іграшки, якими гралися, традиції святкування днів народження дітей у родинах тощо.

Значне зниження рівня життя першого покоління пов'язане з процесами колективізації та розкуркулення. Більшість респондентів оцінила життя першого покоління як “каторжний труд”, “складне й більш голодне”, “важка фізична праця”, “голод”. Намагання радянської влади знищити соціальну диференціацію на селі підірвало економічний ресурс

селянської верстви всієї країни, однак наше дослідження підтверджує висновки істориків, що особливо жорстоко ці перетворення відбувались у “національних районах”. Влада намагалася не лише знищити власника, а й господаря, який був в опозиції до нової форми господарювання. Це був спосіб розправитися з тими, хто не був лояльним до влади та чинив їй опір. Закорінення поляків на власності і вміння господарювати (в дореволюційний період поляків запрошували селитись на неродючих та запущених землях з розрахунку на те, що переселенці своєю працею приведуть їх до цивілізованого стану) привело до того, що цю етнічну групу відносили до “шкідницьких націй”. Усі опитані відзначили, що члени їх родин зазнали участі “розкуркулених” і виселення до Донбасу, Сибіру та Казахстану, хоча більшість із них не належала до заможної верстви. У спогадах респондентів переважають розповіді про жахливі умови переселень: сім’ї виселялись без будь-яких пояснень та попередньої підготовки (як правило, вночі), в дорозі люди гинули, особливо діти. Вивезені в степ на необжиті землі, вони були кинуті напризволяще без створення елементарних умов для життя: забезпечення житлом, їжею, надання медичної допомоги тощо. Жахливість ситуації підтверджує емоційний стан респондентів. Усі опитувані згадували життя своїх батьків та дідів зі сльозами на очах та характерним коментарем: “Як би не віра – не вижили б!”. На зрілий період життя цього покоління припали ще й такі випробовування, як політичні репресії, голод та війна. Зрозуміло, що після таких “катаклізмів” поновити матеріальний стан родини було дуже важко або просто не можливо. Більшість представників другого покоління, оцінюючи рівень життя своїх батьків, висловились досить образно: “Набідувались, що й нам хватило!”. Проте частина опитаних вказувала на вищий рівень життя своїх батьків до війни, ніж після. Як засвідчив аналіз, така оцінка життя своїх попередників була дана тими респондентами, батьки (діди) яких були дисперсно розселені в містах та селах. Це ще раз засвідчує цілеспрямовані дії влади на фізичне винищення поляків Житомирської області, які компактно проживали в межах польського національного району імені Мархлевського, що існував до 1935 р.

Післявоєнний період життя другого покоління характеризується зростанням матеріального добробуту родин, хоча й дуже повільним. Відповіді респондентів можна згрупувати таким чином: частина відзначає, “що розкоші не було, тяжко працювали – то й мали”, “нелегко, але кінці з кінцями зводили”, “коли батька не було – бідували”, “обмежували себе в усьому”. Друга частина респондентів говорить про значно кращий рівень життя до війни, ніж після: “до війни жили краще, а після війни – сплошна біднота!”. В ході дослідження виявилось, що заможнішими були родини, які проживали в містах, або ті, які проживали в селі та мали родинну традицію тримати підсобне господарство (наприклад, пасіку). Отже, на той час рівень життя залежав від одержаної кваліфікації, визначався рівнем здобутої освіти або отриманням додаткових доходів, крім основного місця роботи.

Рівень життя радянського періоду слугує зразком для порівняння для двох наступних поколінь: стабільність, піклування держави (безкоштовне забезпечення житлом, здобуття освіти, надання медичної допомоги), забезпечення роботою, ширші можливості для відпочинку та розвитку своїх здібностей, упевненість у завтрашньому дні тощо. Більшість респондентів відзначають такі характерні особливості того періоду, як: “наявність заощаджень при значній економії”, “невисокі зарплати, проте більша купівельна спроможність”, “можливість для кожного будинок збудувати та допомогти дітям”, “могли працювати там, де найбільш подобається”, “могли на щось розраховувати та планувати”. Відповіді стосовно сьогоденного соціального самопочуття респондентів, які належать до різних поколінь (четвертого, третього, другого), вирізняються різним рівнем однастайності. Майже однаково оцінили свій рівень життя як “середній” представники четвертого покоління, лише декілька респондентів визначили його як “низький” з огляду на складність здобуття бажаного рівня освіти. Більшість представників третього покоління зазначає, що “живемо, як всі прості люди” і вказують на відносність свого становища: “якщо відносно бізнесменів, то низьке, а якщо їх не брати до уваги, то, мабуть, дотягую до середнього”. Значний вплив на невизначеність свого становища представниками цього покоління має і переоцінка цінностей: “мої батьки мали по п’ять тисяч на книжці, але я живу краще, хоч нічого не склала”, “батьки вважали себе більш заможними, хоча не мали й телевізора”, “їх вважали заможними, бо вони мали будинок, три корови, а я не маю всього цього, живу в однокімнатній квартирі, але не вважаю себе бідним”, “жити добре – це не означає добре їсти!” тощо.

Представники другого покоління однозначно визначають своє становище як “погане” та “дуже погане”: низький прожитковий мінімум, зрівнялівка у виплаті пенсій, втрата заощаджень, моральне розчарування на схилі літ несправедливістю поціновування своєї самовідданої праці на благо держави. Лише поодинокі респонденти, що презентують це покоління, визначили свій економічний рівень достатнім або добрим. Серед них переважно ті, хто має вищий рівень пенсій (військові, держслужбовці), та працюючі пенсіонери.

Досить часто на прохання визначити свій рівень життя респонденти перепитували: “Матеріально, чи духовно?”. У відповідь звучало: “Як всі, але духовно – краще!”, “Я багата духовно, бо у мене є віра!”, “Не все багатство в грошах” тощо. Тобто суб’єктивна оцінка свого соціального становища визначалась більшістю респондентів не лише на основі матеріальних критеріїв. Відчуття духовного розкріпачення членів спільноти (свобода ідентифікації, віросповідання, налагодження родинних зв’язків) вийшло на передній план для більшості з них. Відкриття культурних центрів, створення наукового товариства, діяльність курсів з вивчення польської мови, започаткування друкованих видань та телевізійних передач польською мовою сприяло не лише забезпеченню

духовних потреб членів спільноти, а й вирішенню проблем з трудовлаштування у скрутний економічний період (фінансування державними та приватними організаціями Польщі). Основна маса представників четвертого покоління (молодь до 30 років) відзначила, що навчаються або прагнуть здобути освіту в Польщі не лише через її доступність (уряд Польщі встановив стипендії для навчання поляків зі Сходу), а через переконаність у вищому її рівні та відсутності корупції.

Висновки. Отже, проведене нами емпіричне дослідження дало змогу зафіксувати прояви міжпоколінної нерівності представників польської спільноти Житомирської області стосовно рівня освіти, професійного рівня та рівня життя. Введення до наукового аналізу поняття “покоління” дало можливість розглядати соціальне просування поколінь на основі узагальнення прикладів окремих переміщень представників досліджуваної спільноти в межах кількох поколінь однієї родини. Такий підхід сприяв виявленню позитивної динаміки спільноти в освітній та професійній сферах. Позитивну динаміку в професійній сфері ми відзначаємо виходячи з релятивістського підходу: такі професії, як вчитель, інженер, військовий, лікар, були найбільш престижними в радянський період, а оволодіння ними передбачало наявність у членів спільноти вищої освіти, тому й їх вивчення розглядається як висхідна мобільність.

Процеси асиміляції, що характерні для польської спільноти, сприяли тому, що її представники майже не вирізнялись з-поміж етнічної більшості, що ставило їх у рівні умови з більшістю – українцями – у здобутті освіти, а відповідно, і в оволодінні бажаною професією. Застосування мікропідходу та якісних методів дослідження дало змогу встановити, що етнічність виступає соціальним ресурсом, який справляє вплив на соціальне просування поколінь, а отже, і на динаміку соціального статусу етнічної спільноти в цілому.

Список використаної літератури

1. Инглхард Р. Посмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества / Р. Инглхард // Политические исследования. – 1997. – № 4. – С. 6–32.
2. Козлов С. Социология поколений / С. Козлов // Новое литературное обозрение. – 1998. – № 30. – С. 5–6.
3. Мангейм К. Проблема поколений / К. Мангейм // Новое литературное обозрение. – 1998. – № 30. – С. 7–47.
4. Мид М. Культура и мир детства: избранные произведения / М. Мид ; [пер. с англ. Ю.А. Асеева]. – М. : Наука, 1988. – 429 с.
5. Ортега-и-Гассет Х. Тема нашего времени // Что такое философия? / Х. Ортега-и-Гассет ; [пер. с исп. А.Б. Зыкова]. – М., 1991. – С. 3–51.
6. Социология : энциклопедия / [сост. А.А. Грицанов, В.Л. Абушенко, Г.М. Евелькин и др.]. – Мн. : Книжный Дом, 2003. – 1312 с.

Бутковская Н.Ю. Проявление этнического неравенства в пределах нескольких поколений (на примере поляков Житомирской области)

В статье сделана попытка рассмотреть понятие “поколение” как ключевое в исследовании социального продвижения этнической общности

на основе обобщения отдельных перемещений ее представителей в пределах нескольких поколений одной семьи. Эмпирическое исследование позволило выявить значительное влияние на межпоколенную динамику поляков Житомирской области такого фактора, как этничность.

Ключевые слова: *этническая общность, этническое неравенство, поколение, межпоколенная динамика, этничность.*

Butkovska N. Manifestation of Ethnic Unequality Within a Few Generations (on the Example of the Poles of Zhytomur Region)

The article makes an attempt to consider the notion “generation” as a key one in the research of a social ethnic community moving on the basis of generalization of separate shifts of its representatives within a few generations of one family. The empiric research of the dynamics of Polish community social status in Zhytomyr oblast has allowed to identify a considerable influence of such factor as ethnicity on the intergeneration dynamics of the community members.

Key words: *ethnic community, ethnic inequality, generation, intergeneration dynamics, ethnicity.*

Надійшла в редакцію 5 серпня 2011 року

УДК 316.422

СЕРГА Т.О.

ТРАНСФОРМАЦІЯ ГЕНДЕРНОЇ СИСТЕМИ ТА ГЕНДЕРНИХ СТЕРЕОТИПІВ У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Статтю присвячено дослідженню формування гендерних стереотипів у процесі суспільного розвитку та аналізу характеру трансформаційних процесів гендерної системи, які зараз відбуваються в українському соціумі під впливом суспільних перетворень.

Ключові слова: *гендер, гендерна система, гендерний підхід, гендерний стереотип, маскуліність, сучасне українське суспільство, соціальний стереотип, трансформаційні процеси, фемінність.*

Постановка проблеми. Сучасне українське суспільство, обираючи за стратегію розвитку демократію, так чи інакше стикається з питаннями, пов'язаними із гармонізацією відносин статей. Здається, вже нікого не потрібно переконувати в тому, що жінка та чоловік повинні мати рівні права в усіх сферах – соціальній, громадянській, сімейній тощо.

І дійсно, Україна прийняла та ратифікувала основні міжнародні закони, декларації та угоди щодо прав жінок. Але досвід двадцятирічного існування держави свідчить, що задеклароване та реальне становище досить різняться. Справа полягає навіть не в тому, що затверджені законодавством норми не виконуються, причини швидше мають глибинний, соціально-культурний характер. Мова йде про наслідки існування у свідомості ряду гендерних стереотипів, які набули інтеріоризованого характеру та перетворилися на поведінкові реакції в певних повсякденних ситуаціях.

Аналізуючи трансформаційні процеси, що відбуваються в сучасному суспільстві загалом, та їхній вплив на його гендерну систему, варто зазначити, що гендерну систему сучасного українського суспільства важко визначити як однорідну та чітко структуровану, вона характеризується взаємодією полярних гендерних стереотипів, появу і функціонування яких спричинили економічні, політичні, культурні зміни в суспільствах, що трансформуються. Відповідно, характер функцій цих гендерних стереотипів не завжди можна однозначно визначити як конструктивний чи деструктивний, оскільки їхні вияви можуть бути як позитивними, так і негативними за своїми наслідками для суспільства в цілому та його членів зокрема.

Огляд літератури за вказаною проблематикою дає підстави стверджувати, що існуючий стан розробки теми характеру трансформацій

гендерних стереотипів не відповідає рівню соціальної значущості цього соціального явища. Оскільки сучасна гендерна картина виявляє як конструктивний, так і деструктивний характер функцій гендерних стереотипів сьогодення, то необхідним стає пошук стратегій оптимізації цього характеру відповідно до адекватного сприйняття нової реальності та потреби в нових способах розуміння суб'єктів цієї реальності.

У світовій науці давно розвивається гендерний підхід як соціально коректна теорія, що має на меті дослідження і фемінних, і маскулінних тенденцій розвитку у поєднанні з теоретичними засадами гендерної соціології [1]. У вітчизняній соціології гендерна тематика є відносно новою. Лише на початку 90-х рр. ХХ ст. гендерний підхід починає розвиватися в Росії та Україні: розробляється тематика гендерного аналізу різних аспектів інтелектуальної та соціальної діяльності (В. Успенська, А. Тьомкіна, А. Посадська, Н. Римашевська, Г. Сілласте, Є. Здравомислова). У більшості праць українських дослідників розглядаються окремі аспекти становища жінки в суспільстві, такі як: сучасний стан жіночої зайнятості та інтеграції жінок в систему ринкових відносин (Л. Ржаніцена, Г. Сілласте, Є. Бузницька); тенденції зміни соціального статусу жінки в сучасному суспільстві та її участь у політиці (Г. Сілласте, Є. Здравомислова, Н. Лавріненко, О. Іващенко, В. Зленко, Є. Бузницька); процеси самоідентифікації в гендерному аспекті та питання соціокультурного потенціалу жінок (Є. Авраамов, С. Балабанов, Л. Бондаренко, Є. Ярська-Смирнова, С. Павличко, В. Агеєва).

Аналіз механізмів і форм гендерної соціальної нерівності, однією з причин якої є саме гендерні стереотипи, базується на соціологічних теоріях стратифікації в традиціях, які ведуть свій початок від С. де Бовуар і П. Вебб. Соціально-психологічний контекст дослідження мужності і жіночості та їх співвідношення притаманний працям Т. Говорун, І. Кона, С. Хаббея, Б. Цимбалістого, М. Шлемкевича В. Геодакяна та ін.

Щоб певним чином впорядкувати багатоманіття методологічних підходів у гендерних дослідженнях, О. Харченко виділяє три ознаки для їх класифікації: гендерна чутливість, дослідна парадигма і кількісна та якісна методологічна традиція [2, с. 315].

За ознакою чутливості вона виділяє такі підходи: 1) гендерно-чутливий підхід (він концентрує увагу на індивідуальних відмінностях та на відмінності поглядів чоловіків і жінок, визнаючи їх статусну рівність; 2) гендерно-нейтральний підхід (наполягає на визнанні рівності статей, при тому, що гендерні відмінності визнаються незначними; 3) гендерно-стереотипований підхід (визнає відмінності, але заперечується рівність статей).

Не потребує доведення думка, що пріоритетним з позиції набуття суспільством ознак егалітарного є гендерно-чутливий підхід, який можна окреслити таким виразом: "Ми різні, але рівні". Саме цей підхід гендерних досліджень ми будемо використовувати у подальших міркуваннях.

Мета та завдання. Виходячи з рівня теоретичних та емпіричних гендерних досліджень, метою статті є побудова загальної картини трансформаційних процесів гендерної системи та її елементів – гендерних стереотипів – у сучасному українському суспільстві. Відповідно до поставленої мети визначено такі завдання: 1) проаналізувати основні поняття, що становлять зміст предметного поля дослідження; 2) охарактеризувати процес формування гендерних стереотипів у людському суспільстві; 3) проаналізувати характер гендерних перетворень, що відбуваються в масовій свідомості сучасних українців.

Виклад основного матеріалу. Кінець ХХ – початок ХХІ ст. характеризується активними змінами у світі. Був зруйнований розподіл на дві соціально-економічні системи, що існував довгий час; по-новому постає питання про регулювання відносин між усіма країнами в економічній, політичній, культурній сферах; створені принципово нові засоби зв'язку та обробки інформації. Світ досить швидко переходить до принципово відмінної системи взаємодії із природнім середовищем та із матеріальною та духовною культурою, що формувалася протягом тисячоліть. Темпи змін майже всіх сфер життєдіяльності людей стали настільки швидкими, що вони потребують якісно іншої системи свідомості, поведінки індивідів та різних соціальних спільнот. Це нове середовище, соціальна реальність, яка вимагає від людей інших засобів стійкого відтворення їх відносин із оточуючим природнім та штучним світом.

Процес відтворення пов'язують із таким явищем, як стереотипи людської життєдіяльності. Це поняття було введено в 20-ті рр. ХХ ст. і спочатку трактувалося як негативна характеристика свідомості окремих індивідів, які керуються застарілими уявленнями. Тому стереотип розглядався науковцями як явище, яке необхідно подолати в результаті пристосування людини до нових умов, змін, які відбуваються в суспільному житті.

Більш ретельні дослідження довели, що стереотип несе в собі глибинні характеристики та є важливим фактором детермінації життєдіяльності як окремих індивідів, так і спільнот [3; 4].

Стереотип традиційно трактується різними дослідниками як шаблон, схема, на основі якої індивід здійснює певну діяльність. Саме так розумів його У. Ліппман, який у середині 1920-х рр. ввів це поняття для характеристики особливостей масової свідомості. Він розглядав стереотип як впорядковану, схематичну, детерміновану культурою “картинку” світу у свідомості людини [5, с. 8]. У. Ліппман виокремлював, перш за все, таку характеристику стереотипу, як кліше, яка може бути схемою, що детермінує конкретні види людської життєдіяльності. Ці схеми визначають спрямованість та зміст не лише свідомості, але й поведінки індивідів.

У результаті досягається висока стійкість у сприйнятті, осягненні реальності та здійсненні практичних дій, що дає змогу людині швидко долучитися до різної роботи навіть не завжди досягаючи бажаного

результату. Це відбувається з тієї причини, що в стереотипі певною мірою спотворюється дійсність, оскільки фіксуються лише деякі її стійкі елементи. І. Кон трактує стереотип так: “Стандартизований, спрощений образ якогось явища... Це схема, яка не лише фіксує риси якихось явищ, але й містить їх емоційну оцінку” [6, с. 11].

Соціальні стереотипи виникають у результаті сумісної діяльності людей з перетворення оточуючого світу. Соціальний стереотип утворюється в результаті якісного перетворення заданих природою стереотипів реагування на вплив зовнішнього середовища. Стійкість програм життєдіяльності організмів зумовлено тим, що зовнішнє середовище існування має стабільний характер.

Це дає змогу говорити про те, що, по-перше, соціальний вплив може перетворювати природну заданість, створюючи умови для її максимального виявлення або обмеження, суттєво зменшивши масштаби та способи прояву. По-друге, створення соціальних стереотипів потребує глибокого вивчення тих природних програм, у процесі суттєвих змін яких вони виникають на рівні окремих індивідів. Отже, там, де існує діяльність із забезпечення функціонування живої системи, виникають стереотипи як стійкі, схематично оформлені програми відтворення суб'єкта, що фіксують стійкість умов його існування та забезпечують пристосування до них.

Соціальні стереотипи формуються як стійкі та такі, що добровільно відтворюються в процесі осягнення їхнього змісту, сенсу та форм реалізації [5, с. 30–33]. Вони спрямовані не на адаптацію популяції до середовища існування, що веде до морфологічних змін організму, а на створення в процесі трудової діяльності таких умов існування, які забезпечували б відтворення як окремих індивідів, так і спільноти в цілому.

Практично в кожній сфері суспільного життя існує ряд стереотипних уявлень щодо соціальних феноменів. Одними із найбільш помітних у системі соціальних стереотипів є стійкі, стандартизовані уявлення про статевий розподіл у певній культурі, у певному соціумі. Такі схематизовані уявлення дістали назви гендерних стереотипів. Цим терміном можна позначити ті стійкі програми сприйняття, світоглядні позиції, а також відповідну поведінку індивіда, що залежать від прийнятих у культурі норм і правил життєдіяльності представників певної статі. Вони виникають у процесі історичного становлення соціальних способів взаємодії індивіда з оточуючим світом залежно від статевої характеристики. Вона виступає важливим критерієм детермінації свідомості та поведінки індивідів, оскільки значною мірою визначає їхні соціальні можливості.

Гендерні стереотипи формуються в результаті того, що система відносин між статями в соціумі будувалась завжди на врахуванні фізичних і психічних особливостей чоловічого й жіночого організму. Оскільки вони від природи різні, то, відповідно, виникають і різні соціальні норми та вимоги, що висувуються людині на основі її статевої належності [7, с. 26].

Дослідження першооснов формування певних стереотипних уявлень свідчать, що сама реальність та природно закладені характеристики сприяли становленню певної гендерної системи людського соціуму. Звісно, що нові соціальні умови потребують перетворень і у взаємовідносинах статей, але варто враховувати таку особливість стереотипів, як висока стійкість. Ця особливість детермінує досить повільні зміни у формуванні нового гендеру та призводить до певної внутрішньої дезорієнтації індивідів при визначенні власного ставлення як до своєї статі, так і до іншої. Такій ситуації сприяє і процес пропагування нових еталонних образів жінок та чоловіків засобами масової інформації, новітньою художньою літературою тощо.

Поява правил у взаємовідносинах статі означає формування та включення в процес регулювання колективної діяльності схем, взірців поведінки. Вимога неухильного їх дотримання з боку відповідних суб'єктів, якими в цьому випадку виступають жінки та чоловіки, забезпечує виникнення групового гендерного стереотипу як соціального явища. Потім він набуває природно-об'єктивного статусу та відтворюється від покоління до покоління як форма організації сумісної діяльності двох гендерів. Правило, перетворюючись на норму, стає ще більш жорстким, чітко визначеним, та таким, що відтворюється громадською свідомістю, а з часом і структурними елементами управління суспільством, стереотипом життєдіяльності маси людей. При цьому кожен індивід розглядається оточуючими тією мірою належним до суспільства, якою він засвоїв схеми колективного життя. За таких умов соціальні суб'єкти не наділені здатністю відходити від стереотипів як форм взаємодії із оточуючим світом, оскільки те культурне середовище, у якому вони існують, є досить стійким, а відповідно, потребує стабільних схем дії, а лише створюють відмінні за змістом системи виникнення та зміни стереотипів життєдіяльності.

Таке тлумачення гендерного стереотипу ще раз доводить необхідність розглядати його як в деструктивному, так і конструктивному вияві його функціональних характеристик.

На сьогодні в українському суспільстві відбуваються трансформації, тобто виникають нові суб'єкти соціальної реальності, які потребують нових стереотипів, відмінних за своїм змістом. Необхідність цього виникає тоді, коли суспільство, соціальні спільноти, індивіди стикаються із ситуаціями, що породжені такою дійсністю, яка не була передбачена колишнім досвідом, а взаємодія з нею не може здійснюватися на основі наявних стереотипів.

Варто зазначити, що, на думку багатьох дослідників [2; 9], українське суспільство перебуває на проміжному етапі творення нових стереотипів, у тому числі й гендерних. Існує ряд гіпотез стосовно нового способу взаємодії статей, як на рівні окремих індивідів, так і на загальносуспільному рівні. Можливими є декілька варіантів: відтворення патріархатного способу взаємодії або творення егалітарного. Оскільки

патріархатний спосіб вже не відповідає запитам нової соціальної реальності, то соціальні суб'єкти намагаються, переосмислюючи весь попередній досвід, по-новому об'єднати його в систему, яка б дала змогу пояснити розрізнені факти життя суспільства, що трансформується.

Про те, що сучасний соціум знаходиться саме на такому проміжному етапі творення нових гендерних стереотипів свідчать і дані соціологічних досліджень [8, с. 322]. Процес відкидання деяких гендерних стереотипів як часткових, недостатніх для розуміння суті нових явищ соціальної дійсності вже розпочався. Але нового стереотипу, що є продуктом абстрагування та поєднання із колишніми програмами життєдіяльності, у результаті чого був би створений цілісний, у єдності внутрішніх і зовнішніх характеристик стереотип, на основі якого по-новому відбувалося сприйняття та пояснення нових реалій, ще не має.

Загалом соціальні стереотипи погано піддаються вивченню, оскільки це схематизовані уявлення про соціальний об'єкт, що мають глибинний характер свого існування. Такі уявлення дають змогу людині діяти в типовій ситуації певним чином, що, з одного боку, досить зручно, а з іншого, – певною мірою звужує можливості об'єктивного оцінювання реальної ситуації. Тому людина, яка виказує своє ставлення до гендерних стереотипів, навіть якщо зробить це об'єктивно, все одно в життєвій ситуації буде керуватися сталою моделлю поведінки.

А зміна будь-яких стереотипів – це болючий та тривалий процес, і першою стадією на цьому шляху є спроба звикнути до певної нової думки, щоб не виникало негативної емоційної реакції, можливо, наше суспільство зараз і перебуває на цій початковій фазі, а дані соціологічних досліджень свідчать, що певний прогрес стосовно перегляду гендерних стереотипів вже є.

Наявність соціального стереотипу, хоча він і не завжди відповідає потребі у точності та диференційованості сприйняття суб'єктом соціальної дійсності, відіграє суттєву роль в оцінюванні людиною оточуючого світу, оскільки дає змогу суттєво скоротити час реагування на зміни в реальності, прискорити процес пізнання. Разом з тим, виникаючи в умовах обмеженої інформації про об'єкт, що потребує адекватного сприйняття та оцінки, соціальний гендерний стереотип може виявитись хибним та виконати консервуючу, а іноді реакційну функцію – сформувавши помилкове знання соціальної істоти та серйозно деформувати процес міжособистісної взаємодії.

Уявлення людини про місце жінки та чоловіка в суспільстві, про їхні ролі, особливості кожної статі, норми поведінки нерідко мають суперечливий характер, можуть справляти враження фрагментарності та мозаїчності. Проте вони існують у свідомості в певній впорядкованій єдності, що дає змогу людям діяти в соціальній реальності. Міра впорядкованості цієї єдності може суттєво коливатися (залежно від належності суб'єкта до тієї чи іншої культури, його віку, рівня освіти, схильності до рефлексії тощо). Але важливо, що ця єдність в принципі

існує, являючи собою буденну “концепцію” статі, що є своєрідною системою координат, яка забезпечує орієнтацію при вирішенні проблем, пов’язаних із особливостями жіночої та чоловічої поведінки.

Загальна гендерна картина світу являє собою складну систему, утворену локальними гендерними картинами світу: одна з них сформувалась у релігії, інша – в літературі та різних сферах мистецтва, третя представлена в науці, четверта знаходить відображення у засобах масової інформації тощо. Важко знайти такий соціальний інститут, який би явно чи латентно, імпліцитно чи у суворо визначених категоріях, розгорнуто чи стисло не мав власної гендерної картини. Під гендерною картиною сучасного суспільства розуміється впорядкована, відносно однорідна та внутрішньо пов’язана сукупність ідеалів, орієнтацій, установок, у яких знаходить відображення соціокультурна диференціація статей [4].

Стрижнем цієї єдності і виступають гендерні стереотипи, що пронизують різні рівні гендерної картини світу та містять у собі цілісне ставлення через носіїв стереотипних уявлень до соціокультурних особливостей статей.

Щоб нормально функціонувати в суспільстві жінці чи чоловіку, необхідно кожному опанувати гендерну культуру свого суспільства, тобто ту сукупність цінностей, які склалися в тому чи іншому суспільстві, відшліфувалися ним у перебігу історії, і їй мусить підлягати кожен індивід, дотримуючись норм, закріплених у гендерних стереотипах, і щодо чоловіка, і щодо жінки. Гендерна культура пов’язана зі статевою специфікою людей та їх життєтворчістю. У фундаменті гендерної культури лежить міжстатевий поділ праці, що надає їй характеру біполярності, без такого поділу не існує жодне суспільство.

У кожному суспільстві, державі існує гендерна ідеологія маскулінності та фемінності, між ними йде змагання за інтереси, суспільні принципи і норми, що склалися історично. І в цьому розрізі гендерні стереотипи потрібно вивчати не тільки в динамічному суспільному розвитку як такі, але й у зв’язку з відкритими суспільствами, різноманітними культурними, діловими зв’язками та контактами між народами світу.

За даними досліджень [9], в українському соціумі внаслідок вираженості домінування жіночих цінностей матриархату і відповідних соціально-рольових настанов відбувається зміщення пріоритетів виховання чоловіків до полюсу фемінності. Це більшою мірою стосується молодого покоління, яке і є “продуктом” сучасних суспільних перетворень. Українські молоді чоловіки більш фемінізовані і у своїй гендерно-рольовій ідентичності, і більшою мірою наслідують жіночу поведінку. Водночас молоді жінки в Україні більш латентно-маскулінізовані і намагаються переймати чоловічі сценарії поведінки. Ця обставина інтерпретується соціальними психологами, виходячи з існування в Україні так званого “позитивного Едипового комплексу” в системі виховання чоловіків

(зберігається позитивний емоційний зв'язок хлопчика з матір'ю, що призводить до формування більш фемінізованої особи). Батько в Україні не відіграє помітної ролі у вихованні дитини (цьому також сприяє велика частка розлучень та масове виховання дітей у неповних сім'ях), а тому чоловіча частина молоді заперечує типово маскулінні сценарії поведінки і віддає перевагу фемінним. Тому можна стверджувати, що в матриархатних культурах гендерні стереотипи вибудовуються на основі приписування жінкам чоловічого гендеру, а чоловікам – жіночого.

Висновки. Таким чином, можна зробити такі висновки.

Статеворольові або гендерні стереотипи – це стійкі програми сприйняття, світоглядних позицій, а також відповідної поведінки індивіда, що перебуває в залежності від прийнятих у культурі певного суспільства норм і правил життєдіяльності представників певної статі.

Гендер є одним із базових вимірів соціальної структури суспільства, поряд з віковими, расовими, класовими характеристиками особистості. Усвідомлення гендерної належності є конструюючим елементом соціальних відносин, що базується на відмінностях між чоловіками та жінками.

Гендерні стереотипи є різновидом соціальних стереотипів, вони характеризуються високим рівнем сталості, а їх зміна – це болючий та тривалий процес. Такий характер соціальних гендерних стереотипів, з одного боку, полегшує людині існування у світі, що постійно змінюється, однак з іншого боку, консервує взаємодію людини з оточуючим світом, заважаючи процесу успішної адаптації до нього. Тому сучасна гендерна система світу виявляє як конструктивний, так і деструктивний характер функцій гендерних стереотипів сьогодення.

Можна зазначити, що на сьогодні в українському суспільстві відбуваються трансформації, виникають нові суб'єкти соціальної реальності, які потребують нових стереотипів, відмінних за своїм змістом, тобто нова соціальна реальність вимагає від людей інших засобів стійкого відтворення їх відносин із оточуючим природним та штучним світом.

Дослідники вважають, що сучасний соціум перебуває на проміжному етапі творення нових гендерних стереотипів. У який бік буде здійснюватися їх трансформація – або буде продовжуватися відтворення патріархатного способу взаємодії, або відбуватиметься нове творення егалітарного, – покаже час. Однак зараз ми можемо констатувати головну тенденцію цього процесу, а саме: в українському соціумі через усе більшу вираженість домінування жіночих цінностей матриархату і відповідних соціально-рольових настанов відбувається зміщення пріоритетів виховання чоловіків до полюсу фемінності, тобто має наявна фемінізація чоловіків і латентна маскулінізація жінок.

Список використаної літератури

1. Теория и методология гендерных исследований : курс лекций / [под общ. ред. О.А. Ворониной]. – М. : МЦГИ – МВШСЭН – МФФ, 2001. – 416 с.

2. Харченко О.І. Методологічні підходи гендерних досліджень у соціології / О.І. Харченко // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. – Х. : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2009. – Вип. 15. – С. 315–317.

3. Бугайов А.Х. Социально-психологический стереотип как элемент познания / А.Х. Бугайов // Знание: семантика и прагматика. – Фрунзе, 1991. – С. 54–61.

4. Балицкий А.Г. Социальные стереотипы и социальная самореализация / А.Г. Балицкий, Л.А. Сабурова // Философия истории: диалог культур. – М., 1989. – С. 13–15.

5. Меренков А.В. Социология стереотипов / А.В. Меренков. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2001.

6. Кон И. Социология личности / И. Кон. – М., 1967.

7. Агеев В.С. Психологические и социальные функции полоролевых стереотипов / В.С. Агеев // Вопросы психологии. – 1987. – № 2.

8. Київ і кияни: соціологічні хроніки незалежності. – К. : Ін-т Соціальної психології НАН України, 2000. – 351 с.

9. Нове покоління незалежної України (1991–2001): щорічна доповідь Президентів України // Державний інститут у справах сім'ї та молоді. – К., 2002. – 105 с.

Серга Т.О. Трансформація гендерної системи і гендерних стереотипів в сучасному українському суспільстві

Стаття присвячена дослідженню формування гендерних стереотипів в процесі суспільного розвитку і аналізу характеру трансформаційних процесів гендерної системи, які зараз проходять в українському суспільстві під впливом суспільних перетворень.

Ключевые слова: *гендер, гендерная система, гендерный подход, гендерный стереотип, маскулинность, современное украинское общество, социальный стереотип, трансформационные процессы, феминность.*

Serga T. Transformation of Gender System and Gender Stereotypes in the Modern Ukrainian Society

The article investigates the formation of gender stereotypes in the process of social development and analysis of the nature of the transformation processes of gender systems, which are now held in the Ukrainian society, under the influence of social change.

Key words: *gender, gender system, gender mainstreaming, gender stereotypes, masculinity, modern Ukrainian society, social stereotype, transformational processes, femininity.*

Надійшла в редакцію 31 серпня 2011 року

УДК 316.62:028.02-053.6

ТУТОВА А.П.

АНАЛИЗ ЧИТАТЕЛЬСКОГО ПОВЕДЕНИЯ СОВРЕМЕННЫХ СТАРШЕКЛАССНИКОВ

Статья посвящена исследованию места и роли чтения в жизни современных старшеклассников. На основе проведенного исследования анализируются читательские интересы и предпочтения школьников, мотивы обращения к чтению, читательская активность среди ученической молодежи. Выделяется наиболее популярная литература и авторы, основные источники для получения информации среди подростков.

Ключевые слова: чтение, современные старшеклассники, читательское поведение, активность чтения, читательские интересы и предпочтения.

Художественная культура является частью духовной культуры общества. Она представляет собой совокупность ценностей, воплощенных в произведениях искусства и воздействующих на сознание человека, и также на качественный уровень восприятия и усвоения личностью этих ценностей. Под культурой самой личности подразумевается художественный вкус, знание, опыт, навыки, способности, потребности, интересы. Разновидностью художественной культуры является чтение – одна из основных форм социохудожественной коммуникации в обществе наряду с театром, кино, радио, телевидением и др. [1, с. 85].

Постановка проблемы. Картина массового чтения за последнее время сильно изменилась. Меняются соотношение различных подгрупп читателей, предпочитаемые виды изданий, функции читаемого и чтения, в целом меняется организация и содержание чтения как массового коммуникативного процесса. Сегодня актуально говорить о том, что чтение как вид социальной активности отходит на второй план. Общеизвестна тенденция снижения частоты обращения к чтению во всех возрастных группах населения, как среди молодежи, так и среди взрослого населения. Такая ситуация явно противоречит общественным потребностям роста грамотности и образованности населения, а также возможностям расширения культурной компетентности и способности противостоять различным попыткам манипуляции сознанием граждан демократических обществ. Основным “соперником” книги является электронная коммуникация (телевидение, видео- и аудиокассеты, CD, DVD и др.) и Интернет. В результате этот процесс может привести к

исчезновению культуры чтения, появлению новых средств для получения информации.

Социальная информация о чтении, которой мы располагаем сегодня, носит, как правило, узкопрофессиональный (преимущественно библиотечный) характер, поскольку собирается, в основном, в самих библиотеках. И все исследования в области чтения проводятся также специалистами ведущих библиотек. Проанализировав результаты исследований, проводимые детскими библиотеками Украины (“Что читают дети Крыма” (Республиканская детская библиотека Крыма); “Школьная программа и запросы читателей” (Запорожская областная детская библиотека (ОДБ)); “Твое свободное время и мир твоих увлечений” (Закарпатская ОДБ); “Читательские запросы детей и подростков и состояние их удовлетворения в районных детских библиотеках” (Тернопольская ОДБ); “Украинская книга в чтении читателей-детей 1-9 классов” (Хмельницкая ОДБ)), можно проследить, что изменились досуговые предпочтения детей, их познавательные и читательские интересы, источники получаемой информации. Одной из основных тенденций детского чтения сегодня является доминирование “делового” чтения над “свободным”. Сегодня можно сделать выводы, что ученики не стремятся охватить тему целиком, посмотреть на нее под разными углами, прочитать что-то дополнительно [2]. Данные рассмотренных российских исследований, говорят о том, что сегодня в досуговой деятельности подростков проявляется тенденция активного использования окружающей их электронной среды, где наряду с традиционным занятием – чтением книг – обнаружилось их стремление не только к использованию теле- и видеоэкрана, но и компьютера (в основном в качестве источника компьютерных игр), а также Интернета (где они не только играют, но и “путешествуют по сетям”, скачивают нужную информацию). В целом же сегодня характер чтения детей и подростков становится более прагматичным (и носит инструментальный характер), становится все более индивидуальным и функциональным, что наблюдается и в среде юных украинских читателей [2]. Нельзя не обратить внимание на то, что результаты этих исследований выделяют то, что чтение отходит на второй план, становится более прагматичным, функциональным, современные школьники все реже обращаются к книге и т.д. На наш взгляд, актуально отметить тенденцию трансформации чтения и читательского поведения, которая не обязательно является регрессивным проявлением данного процесса, скорее это специфический характер чтения, читательское поведение эпохи развития глобальных информационных телекоммуникаций. К тому же, читательское поведение все чаще трактуют шире – не только как чтение романов (сидя в удобном кресле), но и чтение прессы, специальной литературы, а также считывание различной информации с экранов мониторов.

Подобная ситуация становится все более распространенной, еще и в связи с тем, что существующие расхождения в мировой исследовательской

практике относительно понятия “читатель”; отнесение к читателям тех, кто прочитал хотя бы одну книжку в год; исключение тех, кто не читает книги, а только прессу – усложняют сравнительные межнациональные сопоставления. Можно добавить, что различие понятий “чтение для удовольствия” и “рационального чтения” важно во время анализа содержания печатного слова, но все шире использование электронных средств информации делает это отличие размытым.

Основной *целью* данной статьи стал анализ специфики чтения и читательского поведения современных подростков.

Основной материал исследования. Специфику современного чтения мы попытались изучить в 2009 г. в ходе исследования, анализируя читательское поведение современных старшеклассников, на примере учеников 9–11-х классов всех общеобразовательных средних школ I–III ступеней Арцизского района Одесской области, которые и выступали объектом исследования. Проведение статистического наблюдения исходило из метода основного массива. Наблюдались все присутствующие в школе на момент опроса ученики. Для сбора информации использован метод опроса, а именно анкетирование. Объем генеральной совокупности составил $N = 986$ человек, объем выборочной совокупности $M = 947$ человек. Итак, было опрошено 947 старшеклассников, что составило 96% от генеральной совокупности. Из них 455 юношей и 492 девушки; 310 человек в возрасте от 14 до 15 лет, 315 человек – от 15 до 16 лет, 322 человека – от 16 до 18 лет; 350 человек – 9-классники, 299 человек – 10-классники, 298 человек – 11-классники; 700 человек являются учениками сельских школ, 247 человек – городских.

Опираясь на данные исследования можно сказать, что в целом действительно сегодня изменился характер чтения у подростков. Чтение из жизни старшеклассников не уходит, но становится другим: более индивидуальным, прагматичным, информационным и поверхностным. Возрастающие учебные нагрузки ведут к тому, что в чтении больше половины опрошенных, как мальчиков, так и девочек, преобладает учебная литература (58% опрошенных, из них: 47,7% юношей и 67,5% девушек), что стоит на первом месте среди литературы, прочитанной за последние полгода и говорит о том, что чтение для старшеклассников выступает в первую очередь как средство образования. Достаточно активно современные школьники читают газеты и журналы (41,5% опрошенных, из них: 34,7% юношей и 47,8% девушек).

Немного хуже обстоят дела с чтением классической литературы, можно сказать, что сегодня из массового чтения подростков уходит классическая, как зарубежная, так и отечественная литература (9,9% юношей и 16,9% девушек читают зарубежную классику и 8,4% юношей и 17,9% девушек читают российскую классику). Отметим то, что достаточно литературы из классики включено в школьную учебную программу и является обязательной для чтения. Таковую литературу читают, в основном, для самообразования и для учебы.

Усиливаются гендерные различия и в свободном чтении: девочки больше читают книги “для души”: любовный женский роман (13,8%), исторический роман (6,3%), тогда как мальчики читают фантастику (12,7%), детективы (10,1%), приключенческие романы-“боевики” (9,7%). Именно детективы, фантастика и романы читаются ради удовольствия, отдыха, и являются наиболее популярной литературой для чтения на досуге, отвлечения от учебы, т. е. выполняют релаксационную функцию для старшеклассников. Исследование показало, что подростковая стадия чтения отличается неустойчивостью и проявляющимися именно в этом возрасте изменениями, так как с возрастом каждый двадцатый школьник практически ничего не читает (5,2% опрошенных в возрасте от 14 до 15 лет и 8,4% в возрасте от 16 до 18 лет). Наиболее неприемлемой литературой как у мальчиков (1,5%), так и у девочек (3,9%) является религиозная литература, интеллектуальный роман (2% юношей и 5,5% девушек), приключенческий роман-“боевик” у девушек (4,1%) и любовный женский роман у юношей (2,6%).

Особых отличий в том, какую литературу прочитали за последнее время старшеклассники городских и сельских школ не наблюдается. Также можно подчеркнуть, что ни материальное положение семьи, ни образование родителей практически не оказывает никакого влияния на предпочтения школьников в области чтения.

Попробуем составить портрет современного активного читателя среди старшеклассников: это каждый четвертый мальчик, в возрасте от 14 до 18 лет, который несколько раз в неделю (25,9%) один – два часа своего времени (36%) уделяют чтению; и каждая третья девочка, в возрасте от 14 до 18 лет, которая каждый день (31,3%) один – два часа своего времени уделяет чтению (33,2%). Следует обратить внимание на то, что старшеклассники сельских школ читают чаще старшеклассников городских школ: каждый третий ученик (27,3%) сельских школ читает каждый день в то время, как только каждый пятый ученик (19,8%) городских школ обращается к чтению каждый день. Образование родителей не влияет на то, как часто старшеклассники обращаются к чтению.

Сегодня количество каналов получения информации продолжает расти, при этом наряду с традиционными – книгой и периодикой, все большее место в жизни школьника занимают аудиовизуальные (электронные) СМИ. Развивается культура, которую называют “электронной” (“видеокультурой”, “аудиовизуальной культурой”). Из-за влияния этой культуры на чтение меняется восприятие печатного текста и информации (восприятие становится более поверхностным и фрагментарным, мозаичным); меняется мотивация чтения и репертуар читательских предпочтений (например, под влиянием телевидения и видеопросмотров усиливается интерес к тем темам и жанрам, которые представлены на экране, особенно приключенческим – детективам, триллерам, книгам ужасов, комиксам). Так, каждый третий опрошенный

предпочитает для “свободного чтения”: приключения (32,8%) и фантастику (31,2%), а каждый пятый – детективы (21%). В список наиболее понравившихся авторов и их произведений входят: М. Булгаков “Мастер и Маргарита”, Н. Гоголь, М. Горький, Л. Толстой “Война и мир”, М. Шолохов “Поднятая целина”, Стендаль “Красное и черное”, А. Чехов “Леди с собачкой”, Ф. Достоевский, А. Грибоедов, А. Кристи, Улас Самчук, Т. Шевченко, И. Франко, Л. Костенко “Маруся Чурай”. Из современных писателей чаще всего отмечались: Б. Акунин, С. Лукьяненко, В. Набоков, Д. Донцова, П. Коэльо, Д. Браун “Код да Винчи”, Дж. Роулинг “Гарри Поттер”. Старшеклассниками названа в основном литература, которая входит в учебную программу.

Среди литературы, которую школьники хотели бы прочитать, но у них нет такой возможности названа научная литература о различных аномальных явлениях, НЛЮ, чудесах мира; З. Фрейд “Введение в психоанализ”, М. Брикер “Ангел”, Б. Пирс “Запретное влечение”.

Для более половины всех опрошенных старшеклассников одними из основных мотивов обращения к чтению является чтение для самообразования (55,9%) и чтение для учебы (53,5%). Это говорит о том, что они так или иначе связывают чтение с процессом обучения. Каждый третий опрошенный подросток читает ради удовольствия (26,2% юношей и 36,2% девушек – 31,4% от всех опрошенных), таким образом можно сказать, что чтение как вид досуговой деятельности существует, но все же отходит на второй план. Среди ответов на вопрос: “Чем Вы чаще всего руководствуетесь при выборе литературы для чтения?” были такие варианты: первое место среди юношей и девушек – “руководствуюсь своим желанием” (34%); второе – “обращаю внимание на интересное содержание источника” (30,1%); третье место – “понятностью содержания” (22,4%); последнее место – “принципом экономии времени” (1,3%). Первые две позиции выбранные респондентами говорят о том, что это мотивация к чтению художественной литературы, что подтверждает тот факт, что чтение “неспециальной” литературы важно для ученической молодежи. Материальное положение семьи не влияет на мотивы обращения школьников к чтению. Почти половина опрошенных респондентов (48,6%) считает, что учитель должен давать список литературы для свободного чтения, ведь именно учитель оказывает влияние на выбор литературы для свободного чтения каждого четвертого старшеклассника (24,2%). Больше половины опрошенных подростков (70,2%) самостоятельно выбирают себе литературу для чтения. Данные показывают, что авторитет взрослых, особенно родителей, учителей, не падает с возрастом. Подросток не уходит из институциональной сферы и, следовательно, из зоны трансляции общественных моделей и норм. Школьники также выбирают популярную литературу, которую рекламируют (9,1% опрошенных, из них: 11% юношей и 7,3% девушек) или доступную, которую можно найти на полках домашней библиотеки,

взять у знакомых (12,4% опрошенных, из них: 10,8% мальчиков и 13,8% девочек).

Сильный конкурент книги – телевидение. Оно является основным источником получения информации для старшеклассников (61,4% опрошенных, из них: 64,2% юношей и 58,7% девушек). Но стоит заметить, что наблюдаются отличия у городских старшеклассников и сельских. На 0,4% (57,9% опрошенных старшеклассников города) Интернет как источник информации для городских старшеклассников опередил телевидение и занял первую позицию в перечне важных источников получения знаний. Это объясняется тем, что в городе, в данном случае районном центре, больше доступа к Интернету. На втором месте – телевидение (57,5%), на третьем – общение с родителями (31,6%). Низкий уровень доверия как источнику информации к слухам (2%). Для учеников сельских школ на первом месте телевидение (62,7%), на втором – газеты, журналы (40,7%), на третьем – Интернет, на последнем месте как и у городских старшеклассников слухи (3,9%). Прослеживается влияние образования родителей на то, какой источник информации используют подростки. Ученики, родители которых имеют высшее образование, активно пользуются Интернетом как одним из основных источников информации, наряду с телевидением, газетами и журналами, также они отдают предпочтение общению с родителями для получения необходимой им информации. Старшеклассники, родители которых не имеют высшего образования, всю интересующую их информацию черпают в основном из телевидения, газет, предпочитают общение со сверстниками общению с родителями.

Литература для чтения старшеклассниками в основном берется из библиотеки (72,9% опрошенных, из них: 64,4% юношей и 80,7% девушек). Это объясняется тем, что чтение школьников в основном связано со школьной программой и является обязательным. Реже ученики покупают книги (20,6%) и берут у друзей (27,6%). Из Интернета литературу для чтения скачивает каждый пятый опрошенный (16,9%).

Основной причиной того, что молодежь мало читает является отсутствие свободного времени (63,1%). Стоит отметить, что каждый девятый старшеклассник (11,2%) не любит читать, и почти каждый двадцатый (5,6%) не привык читать. Для более половины опрошенных чтение является актуальным на сегодняшний день (64,6%), что снова говорит о том, что чтение как вид коммуникативной активности не отходит на второй план, а всего лишь приобретает некую новую форму.

Анализируя полученные данные можно утверждать, что в начале XXI в. школьники действительно читают “не то” и “не так”, как и предыдущие поколения. Однако они безусловно читают. В то же время интенсивно идет процесс трансформации, коренного изменения читательских привычек юных читателей. Обозначим черты, которые характеризуют старую модель чтения (образ, который пока что остается в сознании многих):

– любовь к чтению (под которой мы выделяем высокий статус чтения, престиж в обществе “человека читающего”, обязательность регулярного чтения);

– преобладание в круге чтения книг, а не журналов;

– разнообразный репертуар чтения, в котором представлены книги различных видов и жанров;

– наличие домашней библиотеки.

У детей, и особенно у подростков, сюда добавляется:

– общение со сверстниками по поводу прочитанного;

– наличие литературных героев;

– сравнительно небольшая доля “чтива” (литературы низких художественных достоинств);

– позитивное отношение к библиотеке (частое посещение той или иной библиотеки, существование “своего” или “хорошего” библиотекаря) [1, с. 156]

Теперь обозначим новый образ читателя, который сложился на основе проведенного исследования:

1. Основные источники для получения информации: телевидение, Интернет, газеты, журналы.

2. В чтении в основном преобладает учебная литература; в мотивации обращения к чтению также преобладают учебные, познавательные мотивы.

3. Читают в основном несколько раз в неделю один–два часа. С возрастом все меньше времени уделяется чтению.

4. Наиболее популярным жанром литературы для старшеклассников является приключения.

5. Литературу для чтения школьники в основном берут в библиотеке.

6. Чтение для старшеклассников является актуальным.

Выводы. Нельзя говорить о том, что в современном обществе исчезает культура чтения и молодые люди перестают читать. Безусловно читают, но уже не то и не так как предыдущие поколения; чтение трансформируется, меняется характер чтения, цели и мотивы обращения к чтению, что безусловно должно стать предметом дальнейшего научного изучения. Стоит отметить, что книга никогда не утратит своего значения для человека, несмотря на все достижения современных средств коммуникации и информации. Лучше всего об этом сказал Х. Борхес: “Среди разных человеческих инструментов, самый изумительный – книга. Остальные служат продолжением его тела. Микроскоп, телескоп – продолжение его глаза, телефон – голоса, есть у нас плуг и меч – продолжение руки. Книга же – это нечто иное: книга служит продолжением души, памяти и воображения человека” [1, с. 123].

Список использованной литературы

1. Щюкинг Л. Социология литературного вкуса / Л. Щюкинг ; [пер. с нем. Б.Я. Геймана и Н.Я. Берковского ; науч. ред. и авт. предисл. В.М. Жирмунский]. – Л. : Academia, 1928. – 180 с.

2. Дзюба Н.И. Детское чтение глазами библиографа [Электронный ресурс] / Н.И. Дзюба // Библиотеки и ассоциации в меняющемся мире: новые технологии и новые формы сотрудничества : матер. 9-ой Междунар. конф. "Крым 2002". – М., 2002. – Т. 2 – С. 819–821. – Режим доступа: 77.120.120.30./linkinfo_17797.html.

3. Осипов Г.В. Рабочая книга социолога / Г.В. Осипов. – 4-е изд. – М. : КомКнига, 2006. – 480 с.

4. Ядов В.А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социологической реальности / В.А. Ядов. – 6-е изд. – М. : Академкнига : Добросвет, 2003. – 596 с.

Тутова А.П. Аналіз читацької поведінки сучасних старшокласників

Статтю присвячено дослідженню місця та ролі читання у житті сучасних старшокласників. На основі дослідження проаналізовано читацькі інтереси і уподобання школярів, мотиви звернення до читання, читацька активність серед учнівської молоді. Виділено найбільш популярну літературу і авторів, основні джерела для отримання інформації серед підлітків.

Ключові слова: читання, сучасні старшокласники, читацька поведінка, активність читання, читацькі інтереси й уподобання.

Tutova A. An Analysis of the Reader Behavior of the Modern Senior Pupils

Article is devoted to the research of a place and a role of reading in the life of the modern senior pupils. The reader interests and preferences of the pupils, the reasons of the treatment to the reading, the reader activity among pupils, the reasons of unwillingness of the contemporary senior pupils to apply to the reading are analyzed on the basis of conducted research, the most popular books and authors, the main sources of getting of the information among teenagers are also selected.

Key words: the reading, the modern senior pupils, the reader behavior, the activity of reading, the reader interests and preferences.

Надійшла в редакцію 15 жовтня 2011 року

УДК 316.3

ФРОЛОВА В.М.

СОЦІАЛЬНА СТАНДАРТИЗАЦІЯ В СОЦІАЛЬНІЙ ПОЛІТИЦІ ЯК ВИД СОЦІАЛЬНОЇ ТЕХНОЛОГІЇ

У статті розглянуто соціальну стандартизацію як вид соціальних технологій; охарактеризовано соціальну стандартизацію держави. На підставі теоретичного аналізу та результатів конкретно-соціологічних досліджень в Україні соціальні стандарти проаналізовано в контексті соціальної політики.

Ключові слова: соціальний стандарт, соціальна технологія, прожитковий мінімум.

Технологізація діяльності сучасної людини, розвитку і функціонування суспільства, всього соціального простору актуалізувала питання про визначення сутності соціальних технологій як суспільного явища.

Н. Стефанов визначає соціальну технологію як “діяльність, в результаті якої досягається поставлена мета і вимірюється об’єкт” [12].

А. Зайцев визначає їх як “сукупність знань про способи і засоби організації соціальних процесів, самі ці дії, що дають змогу досягти поставленої мети” [3].

В. Іванов представляє соціальні технології як інноваційну систему методів виявлення і використання прихованих потенціалів соціальної системи, отримання оптимального соціального результату при найменших управлінських витратах. “Вони можуть бути також розглянуті як сукупність операцій, процедур соціального на шляху отримання оптимального соціального результату (зміцнення соціальної організацій, покращення умов життя людей, запобігання конфлікту та ін.). Соціальна технологія – найважливіший елемент механізму управління” [8].

У теоретичному значенні, як вказує В. Подшивалкіна, “соціальна технологія – це інструментальна система, що є результатом цілеспрямованої людської діяльності та створювана для вирішення завдань у певній проблемній галузі” [10].

Отже, соціальні технології це:

- спеціально організована галузь знань про способи і процедури оптимізації життєдіяльності людини в умовах зростаючої взаємозалежності, динаміки і оновлення суспільних процесів;
- спосіб здійснення діяльності на основі її раціонального розчленування на процедури і операції з їх подальшою координацією і синхронізацією й вибору оптимальних засобів, методів їх виконання;

– метод управління соціальними процесами, що забезпечує систему їх відтворення у певних параметрах: якості, властивості, обсяги, цілісності діяльності тощо;

– інноваційна система методів виявлення і використання прихованих потенціалів соціальної системи отримання оптимального соціального результату при найменших управлінських витратах.

Найважливішим завданням соціальної технології є виявлення закономірностей оптимальної самоорганізації і управління соціально-економічними процесами, використання їх з метою створення сприятливих умов життєдіяльності людей. Тому формування політики, яка визначається сучасним суспільством і проведеної сучасною державою, можливе тільки на основі технологізації, що передбачає максимально ефективно та доцільне використання ресурсів та коштів.

Удосконалення системи соціальних норм і нормативів пов'язано з формуванням державної системи соціальної стандартизації, яка забезпечує створення принципово нового механізму нормативно-правового регулювання державою розвитку всієї соціальної сфери країни. Державна соціальна стандартизація являє собою правову регламентацію пріоритетних соціальних нормативів і норм як державних мінімальних соціальних стандартів. Використання державних мінімальних соціальних стандартів сприяє підвищенню значущості норм і нормативів, що регламентують пріоритетні напрями соціальної політики, дає змогу постійно підтримувати реальний зміст основних державних соціальних гарантій.

Розглянемо більш детально, що розуміється під процесом стандартизації стосовно соціальних умов. Відповідно до Закону України “Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії” від 05.11.2000 р. № 2017-III під процесом стандартизації розуміється таке: “Державні соціальні стандарти – встановлені законами, іншими нормативно-правовими актами соціальні норми і нормативи або їх комплекс, на основі яких визначаються рівні основних державних соціальних гарантій” [6]. Законом розрізняються державні стандарти і стандарти галузей, підприємств, громадських організацій. Вимоги, встановлені державними стандартами, є обов'язковими для дотримання державними органами управління, суб'єктами господарської діяльності.

Соціальна стандартизація нерозривно пов'язана з використанням соціальних нормативів, що мають традиційно багатоцільове використання. Вони можуть виступати як критерії для різних зіставлень, визначення соціальних рейтингів територій, оцінювання близькості досягнутого життєвого рівня необхідного в цих умовах розвитку.

Найчастіше соціальні нормативи є основою бюджетного планування, коли визначається та частина фінансових ресурсів, яка піде на оплату сукупної ціни соціальної послуги.

На жаль, в економічній літературі й у працях з соціології до сьогодні не розмежовані такі поняття як “норма”, “норматив” і “стандарт” стосовно

соціальної сфери. На ці проблеми, як термінологічні, так і методичні, звертають увагу в своїй праці Н. Бакша, В. Гамукін і А. Свинцова [2].

Зокрема, досить часто плутають терміни “соціальна норма” і “соціальний норматив”. Більшість авторів схиляються до того, що “соціальні норми – це регулятори не будь-якої діяльності людини, а тільки його суспільної поведінки”. У перекладі з латинської норма – це керівне правило, зразок, приклад, еталон, до якого треба прагнути. Тим самим, коли йде мова про підтримку літніх людей, пенсіонерів, інвалідів, сиріт та інших малозабезпечених, нужденних верств населення, то більшою мірою мова йде про соціальні норми. Соціальні норми часто не мають кількісного вираження, тому що це моральні, етичні правила і стереотипи, властиві суспільству в конкретному часовому інтервалі.

Водночас “соціальні нормативи” припускають по можливості використання кількісних оцінок, тобто показників, які застосовуються для вирішення цілого ряду соціальних завдань. До завдань соціального нормування слід віднести: формування соціальної політики на основі стратегічних і поточних орієнтирів, визначення напрямів розвитку соціально орієнтованої економіки та визначення величини бюджетних видатків на розвиток соціальної сфери.

У загальному вигляді соціальний стандарт характеризує нинішній рівень споживання тих чи інших благ, який визнається більшістю населення або представниками тієї чи іншої суспільної групи людей прийнятним (нормальним) для себе. Такі соціальні стандарти існують у свідомості людей. Водночас вони не мають чітких меж і документально не оформлені [11].

Соціальні стандарти можуть використовуватися державою як інструменти управління соціальним розвитком при виробленні соціально-економічної політики, вирішенні організаційних завдань, формуванні та реалізації соціальних програм, закріпленні та забезпеченні соціальних гарантій громадян та вирішенні інших соціальних завдань.

У цьому випадку соціальні стандарти повинні мати вигляд чітко зафіксованих нормативів, що мають обов’язковий чи рекомендаційний характер. Водночас державні органи влади в усіх випадках встановлюють правила їх застосування.

У рамках конкретних напрямів соціальної стандартизації як державні мінімальні соціальні стандарти можуть використовуватися такі види соціальних нормативів і норм:

- нормативи (норми) номенклатури об’єктів соціальної стандартизації (асортимент, перелік, набір тощо);
- нормативи (норми) якості об’єктів соціальної стандартизації (обсяг у натуральному або вартісному виразі);
- норми якості об’єктів соціальної стандартизації;
- нормативи часу надання об’єктів соціальної стандартизації (граничні терміни обслуговування, періодичність тощо);
- нормативні співвідношення об’єктів соціальної стандартизації.

Соціальні нормативи встановлюють вимоги до мінімальної величини соціального обслуговування населення. Для вирішення завдань в сфері споживання, забезпечення мінімальних державних гарантій громадянам країни використовуються головним чином мінімальні соціальні стандарти. Однак навіть мінімальні показники утворюються не самі, а складаються в результаті розвитку соціальної сфери. Водночас слід зазначити, що такий "мінімалістський" підхід не створює необхідних стимулів для ефективного соціального розвитку. Наприклад, якщо система оплати праці буде орієнтуватися тільки на низькодохідні групи населення, то вона не зможе успішно вирішувати завдання стимулювання соціально-економічного розвитку.

Для визначення державних мінімальних стандартів в Україні у сфері освіти, охорони здоров'я, культури та інших послуг було б правомірним поняття стандарту також пов'язувати з дозволеною до застосування технологією, що забезпечує певну якість обслуговування.

Встановлення державних соціальних стандартів має бути спрямоване на вирішення таких завдань:

- удосконалення механізму реалізації основних конституційних прав громадян;
- соціальний захист населення і задоволення найважливіших потреб людини в матеріальних благах та соціальних послугах;
- визначення видів гарантованих соціальних виплат і послуг за рахунок бюджетів всіх рівнів та державних позабюджетних фондів;
- забезпечення соціальної стабільності та сталого розвитку суспільства;
- збереження єдиного соціального простору країни на основі вирівнювання умов доступності споживання матеріальних благ та послуг у різних регіонах України;
- забезпечення доступності соціальних послуг для громадян;
- підвищення якості соціальних послуг і контроль за їх забезпеченням;
- управління діяльністю установ та організацій, що здійснюють реалізацію державних мінімальних стандартів;
- вдосконалення позабюджетних відносин;
- концентрація фінансових ресурсів на пріоритетних напрямках соціальної політики.

На початковій стадії ринкових реформ в соціальній сфері склалася ситуація, яку можна охарактеризувати такими негативними тенденціями:

- нестійка динаміка реальних доходів населення;
- високий рівень диференціації різних соціальних груп за розміром грошових доходів;
- значна частина домашніх господарств з доходами нижче ніж прожитковий мінімум.

Часто брак ресурсів, які виділяє держава, не дає змоги повною мірою реалізувати конституційні гарантії громадян у сфері освіти, житлового забезпечення, охорони здоров'я, освіти і культури. Проблемою для багатьох регіонів і муніципальних утворень тривалий час залишалася

заборгованість з оплати праці працівників бюджетної сфери. У таких умовах зменшення актуальності зазначених проблем можливе на основі концентрації ресурсів бюджетів різних рівнів на вирішенні пріоритетних завдань соціальної політики.

У встановленні державних соціальних стандартів існує два підходи, відповідно до яких державні соціальні нормативи поділяються на дві групи. Перша – це стандарти, орієнтовані на забезпечення мінімальних соціальних гарантій. До них відносяться: прожитковий мінімум різних категорій населення, мінімальний розмір оплати праці, мінімальний розмір пенсій, мінімальні значення низки соціальних допомог, норми забезпечення безкоштовними освітніми та медичними послугами, нормативи соціального обслуговування інвалідів, людей похилого віку, дітей, які залишилися без піклування батьків, та інші категорії населення.

До другої групи належать “раціональні” або середні стандарти, які є індикаторами реально сформованої соціальної ситуації та нормами соціального благополуччя. До цієї групи стандартів належать, наприклад: середня заробітна плата, середній розмір пенсій, середня забезпеченість житлом, середньодушовий дохід, середні значення показників якості життя.

На відміну від нормативів першої групи стандарти другої групи, як правило, не є нормами, а являють собою індикатори рівня задоволення соціальних потреб.

Мінімальні соціальні стандарти є державними гарантіями виживання людей. Відповідно до Закону України “Про прожитковий мінімум” від 15.07.1999 р. № 966-XIV, прожитковий мінімум – це вартісна величина набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, які необхідні для нормального функціонування організму людини і для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості [4]. Згідно із цим Законом, склад споживчого кошика, тобто набору товарів і послуг, необхідних для задоволення першочергових потреб людини, має змінюватися не рідше, ніж раз на п’ять років.

Показником, що дає можливість оцінити інфляційну динаміку з мінімізацією ефектів шоків пропозиції, сезонних коливань окремих продуктів та адміністративного регулювання цін, є базовий індекс споживчих цін. Індекс споживчих цін – показник, що характеризує зміни у часі загального рівня цін на товари та послуги, які купує населення для невиробничого споживання. Він є показником зміни вартості фіксованого набору споживчих товарів та послуг у поточному періоді порівняно з базисним.

Існують різні методи розрахунку базового індексу споживчих цін: метод виключення змінного переліку товарів (послуг)-представників, метод виключення постійного переліку товарів (послуг)-представників, метод плинного середнього, метод усіченого середнього, метод медіанної інфляції, структурний векторно-авторегресійний метод (SVAR). Серед

значених методів розрахунку було обрано метод виключення з індексу споживчих цін постійного переліку товарів (послуг)-представників [9]. Товари (послуги)-представники, які виключаються, визначаються шляхом експертних оцінок фахівців Держкомстату України, Національного банку України та Міністерства економіки України. Цей метод є одним із традиційних у світовій статистичній практиці. Його перевагами є можливість забезпечення зіставлення часових рядів індексів, а також доступність для розуміння громадськістю.

Розрахунки базового індексу споживчих цін проводяться за міжнародною класифікацією індивідуального споживання за цілями та здійснюються відповідно до модифікованої формули Ласпейреса:

$$I = S \left[\frac{W_{j,t/0}}{W_{j,t-1/0}} \right]$$

Прожитковий мінімум визначається в розрахунку на місяць на одну особу. Окремо прожитковий мінімум розраховується для тих, хто відноситься до основних соціальних і демографічних груп населення: дітей віком до 6 років, дітей у віці від 6 до 18 років, працездатних осіб та осіб, які втратили працездатність.

Прожитковий мінімум застосовується для:

- загальної оцінки рівня життя в Україні;
- визначення права на призначення соціальної допомоги;
- визначення державних соціальних гарантій і стандартів обслуговування та забезпечення в сферах охорони здоров'я, освіти, соціального обслуговування та ін.;
- встановлення величини неоподаткованого мінімуму доходів громадян;
- формування Державного бюджету України та місцевих бюджетів;
- встановлення розмірів мінімальної заробітної плати та мінімальної пенсії за віком, визначення розмірів соціальної допомоги, допомоги сім'ям з дітьми, допомоги по безробіттю, а також стипендій та інших соціальних виплат, виходячи з вимог Конституції України та законів України [9].

Розміри прожиткового мінімуму на одну особу в розрахунку на місяць, визначені ст. 21 Закону України “Про Державний бюджет України на 2011 рік” та наведено у таблиці 1.

Таблиця 1

**Прожитковий мінімум на одну особу
в розрахунку на місяць у 2011 р., грн**

Соціальні та демографічні групи населення	Термін дії			
	з 01.01.2011 р. до 31.03.2011 р.	з 01.04.2011 р. до 30.09.2011 р.	з 01.10.2011 р. до 30.11.2011 р.	з 01.12.2011 р. до 31.12.2011 р.
Діти віком до 6 років	816	832	853	870
Діти віком від 6 до	977	997	1022	1042

18 років				
Працевдатні особи	941	960	985	1004
Особи, які втратили працевдатність	750	764	784	800
Середній показник	894	911	934	953

Мінімальна заробітна плата є державною соціальною гарантією, обов'язковою на всій території України для підприємств усіх форм власності і господарювання.

Мінімальна заробітна плата регулюється з урахуванням рівня економічного розвитку, продуктивності праці, середньої заробітної плати і величини прожиткового мінімуму. Розмір мінімальної зарплати встановлюється Верховною Радою України за поданням Кабінету Міністрів України не рідше ніж один раз на рік, переглядається залежно від зміни розміру прожиткового мінімуму для працевдатних осіб.

З 01.01.2010 р. відповідно до Закону "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України стосовно погодинної оплати праці" від 25.06.2009 р. № 1574-VI, в Україні запроваджена погодинна оплата праці. Подамо розміри мінімальної заробітної плати у співвідношенні з погодинною платою (табл. 2) [7].

Таблиця 2

Співвідношення мінімальної заробітної плати із погодинною платою

Термін дії	Мінімальна заробітна плата в розрахунку на місяць, грн	Мінімальна заробітна плата в погодинному розмірі, грн
З 01.01.2011 р. до 31.03.2011 р.	941	5,66
З 01.04.2011 р. до 30.09.2011 р.	960	5,77
З 01.10.2011 р. до 30.11.2011 р.	985	5,92
01.12.2011 р.	1004	6,04

Аналіз сформованого механізму управління соціальним розвитком показав, що соціальні стандарти використовуються в практиці переважно як інструменти фінансового управління, а не як соціальні орієнтири. Це пов'язано, перш за все, з існуючими підходами до державної соціальної стандартизації, які розглядають правову регламентацію пріоритетних соціальних нормативів і норм як державних мінімальних соціальних стандартів. Під державними мінімальними соціальними стандартами розуміється встановлений законами України або рішеннями виконавчих органів державної влади суб'єктів України на певний рівень соціальних гарантій, доступ до яких забезпечується для кожного громадянина.

Соціальні стандарти як інструмент бюджетної політики закріплені в Бюджетному кодексі України. У практичній роботі при формуванні бюджетів різних рівнів застосовується система соціальних норм і нормативів з широкого кола показників. За допомогою зазначених норм забезпечуються конституційні права громадян. Більшість цих норм є зобов'язаннями держави перед різними групами населення і повинні

забезпечуватися за рахунок його фінансових ресурсів. Проте розміри соціальних норм встановлюються державою у багатьох випадках визначені без достатніх підстав і переглядаються залежно від темпів інфляції і наявних фінансових ресурсів. При цьому зберігається загальна тенденція до розширення їх кола і відносному зниженню рівня регульованих ними гарантій.

Таким чином, найважливішим напрямом використання системи соціальних стандартів є вдосконалення міжбюджетних відносин і державної підтримки місцевих бюджетів у частині забезпечення соціального розвитку. Звідси випливає і основний принцип формування та застосування соціальних стандартів – зміни структури закріплення доходів і видатків на соціальні потреби по бюджетах всіх рівнів та державних позабюджетних фондів при розмежуванні предметів ведення і повноважень між органами влади та місцевого самоврядування. Формування та застосування соціальних стандартів є на сьогодні найважливішим засобом підвищення керованості соціальним процесом, подолання кризи у соціальній сфері та здійснення соціальних реформ.

Список використаної літератури

1. Атаманчук Г.В. Государственное управление / Г.В. Атаманчук. – М. : Економіка, 2000.
2. Бакша Н.В. Аспекты бюджета: императивный, экономический, финансовый, налоговый, социальный / Н.В. Бакша, В.В. Гамукин, А.П. Свинцова. – М. : Вид-во ИПО, 2001. – 416 с.
3. Зайцев А.К. Внедрение социальных технологий в практику управления / А.К. Зайцев // Социальное развитие предприятия и работа с кадрами. – М. : Экономика, 1989. – С. 95.
4. Закон України “Про державні мінімальні соціальні стандарти України” від 15.07.1999 р. № 966-XVI.
5. Закон України “Про Державний бюджет України на 2011 рік” від 23.12.2010 р. № 2857-VI.
6. Закон України “Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії ” від 05.11.2000 р. № 2017-III.
7. Закон України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України стосовно погодинної оплати праці” від 25.06.2009 р. № 1574-VI.
8. Иванов В.А. Социальные технологии в современном мире / В.А. Иванов. – М. ; Н. Новгород, 1996. – С. 4.
9. Методологічні положення щодо організації статистичного спостереження за змінами цін (тарифів) на споживчі товари (послуги) і розрахунку індексу споживчих цін // Держкомстат України. – К., 2006.
10. Подшивалкина В.И. Социальные технологии: проблемы методологии и практики / В.И. Подшивалкина. – Кишинев, 1997.
11. Политика доходов и заработной платы : учебник / [О.М. Ананьев, Л.М. Ликова, И.В. Ильин и др. ; под ред. П.В. Савченко, Ю.П. Кокина]. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Економист, 2004. – 525 с.
12. Стефанов Н. Общественные науки и социальная технология : [пер. с болг.] / Н. Стефанов. – М., 1976. – С. 182.
13. Петрик О. Проблема вибору цільового показника монетарної політики / О. Петрик, Ю. Половнъов // Вісник НБУ. – 2003. – № 07. – С. 8–14.

14. Bilke L. A user point of view on core inflation measures / L. Bilke // UNECE WP. – 2006. – № 8. – 4th May.
15. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>.
16. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://loresh.com.ua>.

Фролова В.Н. Социальная стандартизация в социальной политике как вид социальной технологии

В статье рассматривается социальная стандартизация как вид социальных технологий; дана характеристика социальной стандартизации государства. На основе теоретического анализа и результатов конкретно социологических исследований в Украине социальные стандарты проанализированы в контексте социальной политики.

Ключевые слова: *социальный стандарт, социальная технология, прожиточный минимум.*

Frolova V. Social Standardization in Social Policy as a Form of Social Technology

The article examines the social standardization as a form of social technology, gives a description of the social standards of the state. Based on theoretical analysis and the results of specific case studies in Ukraine, the author analyzes the social standards in the context of social policy.

Key words: *social standards, social technology, cost of living.*

Надійшла в редакцію 13 жовтня 2011 року

УДК 072.432::316.36/316.325+159.9

ХРУСТАЛЬОВА М.С.

СІМЕЙНЕ ЩАСТЯ У СУСПІЛЬСТВІ РИЗИКІВ

Стаття присвячена дослідженню уявлень про сімейне щастя та аналізу отриманих результатів у контексті суспільства ризиків. Ризиком для сімейного щастя є мала кількість дітей, індивідуалізм, відсутність поваги, втрата здоров'я та добробуту.

Ключові слова: суспільство ризиків, сімейне щастя, асоціативний експеримент, чоловік, жінка.

Постановка проблеми. Сімейне щастя можна віднести до явищ, які цікавили вчених здавна, пошуком його рецептів, тобто факторів зайнято чимало людей. Зрозуміло, що при дослідженні сімейного щастя можна розглядати особливості його переживання, умови виникнення, а можливо, соціальну складову, яка виявляється в тих значеннях, яких йому надають люди. У цих значеннях відображається як особистісний досвід позитивних переживань, які пов'язані з родиною, так і засвоєні суспільні стереотипи.

Актуальність дослідження. Сучасне суспільство, з точки зору У. Бека [2] та інших відомих західних учених, є суспільством ризиків. У ньому модернізація породжує ризики глобального руйнування та шкоди для всього людства, а тема глобальної небезпеки цікавить усіх: від політиків і бізнесменів, учених і журналістів до пенсіонерів та школярів. На побутовому рівні тема ризиків також набула достатньої значущості, тотальної шкоди можуть завдати сучасні продукти харчування, вода, одяг, іграшки. Можна почути розмови про безпечні та небезпечні стосунки, спілкування. Суспільство ризиків породжує й нові міжособистісні стосунки, погляди людей на особисте, у тому числі сімейне щастя.

Як уже зазначалось, зміст поняття “сімейне щастя” відображає загальний стан сім'ї у суспільстві, тому розуміння того, яких значень набуває сімейне щастя у суспільстві ризиків, дасть змогу краще зрозуміти її сучасні перспективи. Відтак, вивчення психосемантики сімейного щастя є своєчасним та актуальним.

Мета статті – вивчити особливості уявлення про сімейне щастя у суспільстві ризиків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичною основою роботи стали положення про те, що сучасне суспільство є суспільством ризиків (У. Бек); світ має знаковий характер (А. Шюц); людина – істота символічна (Е. Кассирер); символ є результатом взаємодії індивідів із середовищем (Дж. Мід); людина пізнає світ завдяки символам та “зразкам” (Г. Келлі); люди фактично конструюють світ (П. Бергер, Т. Лукман).

Вивченню щастя, операціоналізації цього поняття присвячені праці М. Аргайла, Е. Дінер, Д. Майерса і М. Селігман, М. Чіксентміхалі та ін.

На основі емпіричних досліджень цими авторами було показано, що на повноту відчуття щастя впливають належність до релігії, дозволення, задоволеність працею, почуття гумору, мистецтво, заняття спортом, соціальні норми, сімейний стан.

М. Аргайл і Фернхем виділили в соціальних відносинах три фактори задоволеності шлюбом [1].

Перший – інструментальна задоволеність: найбільш щасливі ті шлюби, у яких подружжя задоволені своїм фінансовим становищем і в яких один з партнерів виконує домашню роботу.

Другий – емоційне задоволення; соціальна підтримка, теплі відносини і секс – найважливіші фактори щасливого шлюбу. Тут також наявний ще й фактор альтруїзму: щастя і здоров'я партнера важливі для щастя в шлюбі.

Третій – спілкування в час спільного проведення дозволення, аналогічне дружньому, але в цьому випадку ця форма, мабуть, відіграє велику роль.

Виклад основного матеріалу. Для збору емпіричного матеріалу було складено опитувальник, основний зміст якого становили відкриті запитання щодо різних аспектів уявлення про сімейне щастя.

Опитування проводилося методом індивідуального інтерв'ю. У зборі емпіричного матеріалу брала участь Ю. Гнатюк. Всього було опитано 50 осіб: 25 заміжніх жінок у віці від 23 до 35 років та 25 одружених чоловіків у віці від 25 до 40 років. Всі опитані мають хоча б одну дитину.

Проаналізуємо результати прямого асоціативного експерименту. Випробовуваному було запропоновано таке запитання: “З чим у Вас асоціюється “сімейне щастя”? Назвіть перше, що спаде на думку”. Результати наведено в табл. 1.

Таблиця 1

Асоціації зі словосполученням “сімейне щастя”

Відповіді	Стать	
	Жінки	Чоловіки
	частота	частота
Діти	6	7
Дитина	–	3
Спокій	5	–
Любов	4	–
Благополуччя	2	–
Взаєморозуміння	2	5
Свобода	2	–
Затишок	2	–
Добробут	1	3
Сім'я	1	7

Як бачимо, жінки менше, ніж чоловіки одноголосні в розумінні “сімейного щастя”: вони запропонували дев'ять варіантів вербальної

реакції, чоловіки – тільки чотири. Для жінок тема сімейного щастя більш звична й диференційована.

Такі розбіжності можуть бути свідченням розмитості змісту сімейних ролей жінки. Відповідно до теорії щастя М. Селігмана [1], людина відчуває себе щасливою залежно від виконання своїх соціальних ролей, якщо зміст ролі розмитий, якщо цінності її суперечливі, то жінка ризикує сімейним щастям саме у зв'язку з неможливістю добре виконувати свої сімейні ролі, оскільки вони неузгоджені.

Для обох статей сімейне щастя – це, по-перше, діти, але в чоловіків також зустрічаються відповіді про одну дитину. Цікаво, що всі опитані жінки вбачають сімейне щастя саме в дітях (застосовуючи іменник у множині), незалежно від кількості власних дітей. Чоловіки, навпаки, якщо мають одну дитину, то саме в ній і бачать своє щастя, тобто половина чоловіків, які мають одну дитину й бачать щастя саме в ній (застосовуючи форму однини). Такі розбіжності вказують на специфічність семантичних полів слів “дитина” та “діти” для чоловіків і жінок. Можна припустити, що архаїчна, або соціально успадкована складова ролі матері вимагає наявності багатьох дітей. З іншого боку, культурний стереотип щодо необхідності для чоловіка виростити сина транслює у роль батька достатність однієї дитини, якщо вона чоловічої статі. Тобто щастя чоловіка – саме в сині або в дітях, якщо дитина – це не син. У контексті суспільства ризиків для чоловіків не мати сина – це ризик не мати сімейного щастя.

Чоловіки пов'язують сімейне щастя скоріше із зовнішніми, об'єктивними явищами, тими, що за межами почуттів (взаєморозуміння, сім'я, добробут); для жінок сімейне щастя має суб'єктивний характер, це насамперед, почуття, переживання, (любов, спокій, благополуччя, свобода, затишок). Тобто для чоловіків сімейне щастя має зовнішні критерії і його досягнення може бути оцінено: чоловік вважає що щасливий у сім'ї, якщо є син, досягнуто добробуту та взаєморозуміння. Для жінок практично не існує критеріїв сімейного щастя за межами переживання окремих емоційних станів. Тобто народне прислів'я: “З милим рай і в курені” не втратило своєї актуальності. Аналогічних висновків дійшли й американські вчені У. Бредфорд Вілкокс та Стівен Л. Нок, які провели в 2006 р. широке дослідження факторів сімейного щастя. Вони довели, що більш щасливі жінки, які відчувають емоційну участь своїх чоловіків і вважають справедливим розподіл домашніх обов'язків, незалежно від рівності цього розподілу [5]. Виходячи з вищесказаного, ризик втрати сімейного щастя для чоловіків і жінок має різне підґрунтя.

Проаналізуємо суспільні ризики щодо втрати сімейного щастя. У сучасній Україні існують стійкі тенденції до скорочення кількості дітей у сім'ї, багато сімей має одну або дві дитини, що ускладнює для чоловіків можливість бути щасливими, якщо у сім'ї лише доньки, а для жінок ризиковано мати лише одну дитину. Часто можна спостерігати, як жінки, що мають лише одну дитину, вживають множину у сімейних наративах

(розповідях про свою сім'ю). На запитання, де йдеться саме про дітей, відповідають, що чоловік – це друга дитина. Якщо чоловік сприймається жінкою як дитина, то виникає ризик непорозуміння та рольової плутанини. Що стосується добробуту, то в умовах сучасних українських реалій його досягнення ускладнено, по-перше, кризисним станом економіки, а по-друге, неадекватними соціальними вимогами та очікуваннями, породженими мас-медіа епохи споживання.

Жінки в сучасному суспільстві грають ролі та виконують функції, які вимагають раціонального мислення, нехтування почуттями. Постійний стрес пов'язаний з рольовою плутаниною жіночого гендеру, “переживання за роботу та сім'ю” призводять до проблем емоційної сфери, що, у свою чергу, ускладнюють доступ до почуттів та їх розуміння. Тобто сімейному щастю жінок загрожує стрес, спричинений суперечностями в суспільних очікуваннях від жіночої ролі, які досліджувала ще Карен Хорні [4].

Для уточнення символічного змісту сімейного щастя було застосовано метод трансимволічного аналізу (далі – ТСА), запропонованого О.А. Кармадоновим [3]. Метод сконструйовано відповідно до визначеного автором методу структури символізуючого (К (когнітивний) – символ, А (афективний) – символ, Д (діяльнісний) – символ). Підхід дає змогу реконструювати приватні та групові символічні комплекси, семантичні простори окремих структурних явищ.

У нашому дослідженні респондентам було запропоновано відповісти на такі запитання: “Що таке сімейне щастя?” “Яке воно, сімейне щастя?” “Що робить сімейне щастя?”. Дані систематизовано в табл. 2–4.

У визначенні сімейного щастя спостерігаються деякі розбіжності (табл. 2).

Таблиця 2

Аналіз відповідей на питання “Що таке сімейне щастя?”

Відповіді	Стать	
	Жінки	Чоловіки
	частота	частота
Діти	6	8
Взаєморозуміння	7	5
Повага	4	–
Здоров'я	–	4
Дитина	–	3
Любов	1	2
Сім'я	2	2
Достаток	2	–
Дружна сім'я	1	1
Розуміння	1	–
Затишок	1	–

Якщо найчастіші відповіді (взаєморозуміння й діти) для жінок і чоловіків однакові, то треті за частотою відповідь не збігаються. Для жінок це повага, а для чоловіків – здоров'я. Тобто знаходимо ще два джерела

ризиків для сімейного щастя: для жінок – втрата поваги, для чоловіків – втрата здоров'я. Цікаво, що у відповідях ніяк не виявилася сексуальна функція. Тобто в соціальному стереотипі, семантичному просторі сімейного щастя сексуальна компонента втрачається або витісняється. Сімейне щастя частіше інтерпретується крізь функції продовження роду, психологічну та економічну.

На запитання “Яке воно сімейне щастя?” більшість дуже довго не могла відповісти, особливо чоловіки. Зрештою у багатьох випадках говорили, що сімейне щастя щасливе, світле і неосяжне (табл. 3).

Таблиця 3

Аналіз відповіді на запитання “Яке воно сімейне щастя?”

Відповіді	Стать	
	Жінки	Чоловіки
	частота	частота
Сяюче	–	1
Прекрасне	3	–
Красиве	–	1
Гарне	1	–
Різне	2	–
Радісне	–	1
Дружнє	1	–
Сімейне	–	1
Затишне	1	–
Щасливе	–	6
Крихке	5	1
Велике	4	4
Неосяжне	1	3
Маленьке	3	3
Світле	3	4

Жінки, у свою чергу, відповідали швидше. Багато з них вирішили, що сімейне щастя крихке чи велике. У відповідях на це запитання ми бачимо велику різницю. Це ще раз підтверджує висновок, що для чоловіків сімейне щастя більш раціональне, тоді як у жінок воно є більш емоційним. Дійсно, емоційні стани більш рухливі (“крихкі”), ніж ідеї, тому чоловіче сімейне щастя більш стабільне, ніж жіноче.

Цікаво, що важливою характеристикою щастя є його розмір, тобто сімейне щастя має найбільше навантаження на фактор сили (згідно з Озгудом). Поширеною відповіддю на запитання “Що робить сімейне щастя?” є “Надихає”, тобто надає сили, не менш поширеною є також відповідь “Скріплює” (“Об’єднує”). Тобто сила сімейного щастя пов’язана з об’єднанням.

Запитання про те “Що робить сімейне щастя?” також багатьох поставило в глухий кут. Респонденти не могли зрозуміти його зміст. За результатами опитування, для жінок щастя, у першу чергу, надихає, потім – об’єднує, скріплює стосунки родини і нарешті закохує. Для чоловіків щастя також насамперед надихає, потім об’єднує і заспокоює

(табл. 4). Тобто саме сімейне щастя живить сімейне життя, але жінки прагнуть любові, а чоловіки – затишку. Здається, що любов вимагає жертовної дії, а спокій – жертовної стриманості.

Таблиця 4

Аналіз відповідей на запитання “Що робить сімейне щастя?”

Відповіді	Стать	
	Жінки	Чоловіки
	частота	частота
Надихає	5	5
Дає впевненість у собі	2	1
Допомагає	–	1
Об’єднує	4	5
Скріплює	3	3
Доповнює	1	–
Заспокоює	1	4
Тішить	2	3
Закохує	3	–
Робить щасливим	2	–
В’яне	1	–
Маленьке диво	–	1
Змінює людину	1	–
Сімейне вогнище	–	1
Сім’ю	–	1

Для обох статей за цих обставин ризиком для сімейного щастя стають сучасні тенденції до відокремлення й егоцентричності, втрата цінностей суспільності та жертовності, гедоністична спрямованість.

Дані, що наведені в табл. 5, 6, підтверджують зроблені попередю висновки.

Таблиця 5

**Аналіз відповідей на запитання
“Чого не вистачає для максимального щастя Вашій сім’ї?”**

Відповіді	Стать	
	Жінки	Чоловіки
	частота	частота
Квартири	5	6
Достатку	3	5
Часу	–	5
Стабільності	2	–
Впевненості в чоловікові	2	–
Відокремлення	–	1
Розуміння	2	–
Частіше бачити чоловіка	1	–
Спільної дитини	1	–
Другої дитини	1	–

Як не прикро, але з табл. 5 ми бачимо, що сучасній родині для максимального сімейного щастя не вистачає, у першу чергу, квартири

(житла) або достатку. А у зв'язку з тим, що основна маса чоловіків намагається насамперед забезпечити свою родину, у них не вистачає на неї часу.

На запитання про те, яку родину випробовувані вважають нещасливою, вони відповіли дуже по-різному (табл. 6). Чоловіки вважають, що нещаслива сім'я, де постійні сварки, де хтось зловживає алкоголем.

Жінки, у свою чергу, вважають, що нещаслива та сім'я, де немає любові.

З цих результатів ще раз бачимо, що сімейне щастя для чоловіків має соціальне забарвлення (нещаслива сім'я – сім'я зі специфічним соціальним статусом, сім'я алкоголіків), а для жінок – емоційне (у нещасливої сім'ї нема любові). Відповідно, й підтвердження наявності у своїй родині сімейного щастя чоловіки отримують від зовнішнього світу, а жінки – від своїх почуттів.

Таблиця 6

Аналіз відповідей на запитання “Яка сім'я є нещасливою?”

Відповіді	Стать	
	Жінки	Чоловіки
	частота	частота
Сім'я алкоголіків, наркоманів	3	7
Без кохання	7	–
Де постійні сварки	2	4
Без поваги	2	3
Без взаєморозуміння	4	2
Без дітей	3	3
Де кожен самотній	1	–
Створена несвідомо	–	2
Нестабільна	1	–
Нудна, понура	1	1
Неповноцінна	–	1
Не дружна	–	1
Де чоловік зраджує	1	–
Без цілі для родини	–	1
Без достатку	–	1

Така різноспрямованість чоловіків і жінок у прагненні сімейного щастя, безумовно, призводить до непорозуміння й пояснює такі атрибути нещасливої сім'ї, як сварки, відсутність взаєморозуміння та поваги, якщо подружжя ігнорує функціонально-рольові розбіжності чоловіка й жінки у сім'ї. Тобто ще одним фактором ризику для сучасної сім'ї є спрямування на рівність сімейних ролей.

Висновки. У результаті дослідження уявлень про сімейне щастя у суспільстві ризиків можемо зробити такі висновки. Жінки менше, ніж чоловіки єдині в розумінні “сімейного щастя”. Для чоловіків сімейне щастя більш раціональне, тоді як у жінок воно більш емоційне; чоловіче сімейне щастя більш стабільне, ніж жіноче.

Ризик втрати сімейного щастя для чоловіків і жінок має різне підґрунтя. У контексті суспільства ризиків для чоловіків відсутність сина, добробуту, здоров'я, а для жінок наявність однієї дитини, суперечності в суспільних очікуваннях від жіночої ролі, втрата поваги – це ризики не мати сімейного щастя.

Для обох статей ризиком є сучасні тенденції до відокремлення й особистісної індивідуалізації, втрата цінності об'єднання та спрямування на рівність сімейних ролей.

Перспективи подальших пошуків проблеми сімейного щастя у суспільстві ризиків можуть бути пов'язаними з переходом з якісного на кількісний рівень дослідження, тобто з'ясування ступеня поширення та усвідомлення врахування визначених ризиків у життєвих виборах, створення типології сімей за критерієм специфіки чутливості до відповідних ризиків сімейного щастя.

Список використаної літератури

1. Аргайл М. Психология счастья / М. Аргайл. – 2-е изд. – СПб. : Питер, 2003. – 271 с.
2. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / Ульрих Бек ; [пер. с нем. В. Седельника и Н. Федоровой ; послесл. А. Филиппова]. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
3. Кармадонов О.А. “Символ” в эмпирических исследованиях: опыт зарубежных социологов / О.А. Кармадонов // СОЦИС. – 2004. – № 6. – С. 130–138.
4. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. Самоанализ / К. Хорни. – М., 1993. – С. 5–220.
5. Study finds commitment to marriage, emotional engagement key to wives' happiness [Електронний ресурс] / W. Bradford Wilcox Steven L. Nock // Inside UVA. – 2006. – March 3. – № 16. – Vol. 36. – Issue 4. – Режим доступу: <http://www.virginia.edu/insideuva/2006/04/happiness.html>.

Хрусталева М.С. Семейное счастье в обществе рисков

Статья посвящена исследованию представлений о семейном счастье и анализу полученных результатов в контексте общества рисков. Риском для семейного счастья является малое количество детей, индивидуализм, отсутствие уважения, потеря здоровья и благосостояния.

Ключевые слова: общество рисков, семейное счастье, ассоциативный эксперимент, мужчина, женщина.

Khrustaleva M. Domestic Happiness in a Society Risks

The article is devoted research of pictures of domestic happiness and analysis of the got results in the context of society of risks. A risk for domestic happiness is a few of children, individualism, absence of respect, loss of health and welfare.

Key words: society of risks, domestic happiness, associative experiment, man, woman.

Надійшла в редакцію 18 жовтня 2011 року

СОЦІОЛОГІЯ КУЛЬТУРИ

УДК 316

БАТЮК Г.Ю.

ГЕНЕЗА ВІРТУАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У статті розглядаються тенденції формування й розвитку віртуальної культури в суспільстві, а також визначається роль комп'ютерних технологій та глобальної мережі Інтернет у формуванні нового типу віртуальної культури. Визначаються також особливості нового типу віртуальної культури, зокрема у середовищі мережі Інтернет як принципово нової сфери соціальної взаємодії, та місце індивіда в ній.

Ключові слова: *віртуальна культура, генеза, інтернет.*

Актуальність теми дослідження. Проблематика дослідження віртуальної реальності сьогодні є досить широкою і, крім наукової сфери кібернетики, знаходить відображення в рамках культурологічної, психологічної та соціально-філософської проблематики. Серед проблем, які охоплює дослідження феномену віртуальної реальності в різних галузях науки, можна виділити й тему формування в межах культури постмодерну нової, віртуальної культури, що має ряд специфічних особливостей. Інтернет-культура, яка є однією із складових сучасної культури в цілому, має власну специфіку розвитку та функціонування. Актуальність обраної теми наукового дослідження вбачаємо також у тому, що роль глобальної мережі Інтернет, яка є не лише засобом масової комунікації, а й утворює принципово нову сферу соціальної взаємодії, що впливає на всі сфери життя людини, є досить важливою в процесі формування суспільства. Тож дослідження й вивчення соціокультурних аспектів формування комп'ютерної культури в мережі Інтернет визначає необхідність соціологічного осмислення процесів у контексті становлення інформаційного суспільства і є важливою умовою засвоєння та використання надбань сучасної віртуальної культури.

Постановка завдання дослідження. Таким чином, ставимо перед собою завдання щодо визначення основних напрямів у дослідженні феномену віртуальної культури, її розвитку в умовах віртуального простору мережі Інтернет та її специфічних особливостей як однієї із складових культури сучасного суспільства.

Огляд наукових досліджень і публікацій. Першими “культурний потенціал” віртуальної реальності у своїх наукових працях розглядали

Дж. Ланьє, М. Крюгер та У. Брикен. На початку 90-х рр. минулого століття віртуальна реальність та культура стали об'єктом наукових досліджень філософів, соціологів, психологів, мистецтвознавців. Дискурс віртуальної реальності виявляє свої зв'язки із традицією дослідження соціокультурних аспектів засобів комунікації, філософією науки і техніки, із соціальною та когнітивною психологією М. Маклюена. Він у своїх дослідженнях, зокрема в науковій праці "Розуміння медіа: Зовнішнє розширення людини", аналізує властивості різних видів медіа та вибудовує певну їх структуру, а також вказує на медійність і комунікативність культури та її роль у розвитку суспільства.

У нашому дослідженні зазначеного питання спираємося також на положення, визначені у книзі професора соціології Мануела Кастельса "Виникнення мережевого суспільства" – першого тому його трилогії "Інформаційний вік: економіка, суспільство та культура", де він, враховуючи попередній досвід досліджень з окресленого питання, намагається зацікавити читача виявленням нових тенденцій у суспільному житті інформатизованого суспільства.

У науковій праці А. Моля "Соціокультурна динаміка", яка була опублікована у 1967 р., нас зацікавили положення концепції "мозаїчної культури" як праобраз моделі сучасної віртуальної культури та власне інформаційно-семіотичний підхід до культури.

В рамках психології, філософії та соціології культурологічний підхід до розгляду комп'ютерних віртуальних реальностей знаходимо у працях Н.Б. Кириллової, Ю.В. Наседкиної, Н.А. Носова, Н.П. Петрової, Ю.А. Петренка, М.Ю. Розіна, Н.А. Слядневої, Е.П. Соколова, С.С. Хоружого та ін.

Виклад основного матеріалу дослідження. Елементи віртуальності характеризували нашу дійсність з давніх часів, коли про існування комп'ютерної техніки та мережевих технологій не могло бути і мови. В останні ж десятиліття культурний простір зазнає фундаментальних змін, які перш за все пов'язані з новою інформаційною ситуацією. Інформаційні технології нового століття значно розширили звичний світ за рахунок кіберпростору та віртуальної реальності.

На думку, Н.А. Слядневої, у всі історичні епохи людство існувало у двох вимірах – у фізичному, речовому світі та в інформаційному просторі. Останній складався із міфів, знань та помилкових суджень, ідей образів, реальних фактів і витворів фантазії. Співвідношення цих пластів буття було різним. Науково-технічний прогрес й інформатизація суттєво змінили обсяг, насиченість і динаміку інформаційного середовища людини [1].

Дійсно, якщо раніше людина жила у світі реальних відносин, що відповідали діапазону повсякденного життя, то починаючи з ХХ ст. велика кількість людей уже знаходиться не в інформаційно обмеженому колі буття із переважання матеріальних і соціальних параметрів, а занурена в інформаційний простір нового часу, що постійно розширюється і для якого характерна віртуалізація реальності. На нашу думку, соціальна філософія і соціальна прагматика цієї тенденції полягає в тому, що сучасна людина є

інфозалежною і змушена сприймати все більшу у відносному вираженні й усе більш розширену в абсолютному розрахунку частину оточуючого світу через інформацію, спостерігаючи за його станом на віртуальному екрані [1].

Тут звертаємось до наукових праць М. Кастельса, який називає цей рівень екранної культури реальною віртуальністю і стверджує, що всі культури створюються з комунікативних процесів. Оскільки всі форми комунікації засновані на виробництві та споживанні знаків, не існує розмежування між реальністю та символічним відображенням [2].

А. Моль у своїх наукових працях зазначає, що соціальна культура – це культура багатьох індивідів, що утворюють соціальну групу, у свою чергу, індивідуальна культура являє собою екран знань, на який індивід проектує повідомлення, які отримує із зовнішнього світу [3].

Зважаючи на процеси в розвитку віртуальної культури на Заході, цілком можемо у своєму дослідженні спиратись на наукові здобутки А. Моля, який до того ж прагнув показати вплив засобів масової комунікації, до яких, напевно, можемо віднести всесвітню соціальну мережу Інтернет, процес витіснення традиційної “гуманітарної” культури минулого “мозаїчною” культурою майбутнього.

Аналізуючи сучасний віртуальний простір Інтернет та віртуальну реальність, поступово приходимо до того, що сучасна культура прагне до самопізнання людини. Крім того, величезні можливості мережі дають значний поштовх до розвитку багатьох напрямів і явищ у культурі як такій. Така комунікація сприяє розвитку великої кількості наукових підходів, релігій та містично-шаманських уявлень про світ, різноманітних культурних напрямів тощо. Саме активність і нестандартний підхід сьогодні відіграють дуже важливу роль у винайденні альтернативних шляхів розвитку суспільства. У віртуальному просторі всесвітньої мережі, де не існує обмежень у комунікації для представників різних народів і культур між собою, достатньо сприятливих умов для поєднання випадкових елементів культур різних народів. Вони поєднуються, утворюючи особливу, віртуальну культуру, що знаходить своє відображення в “реальній” культурі та поведінці індивідів у суспільстві.

У мережі Інтернет це відбувається шляхом передачі певного “культурного повідомлення”, як його називає А. Моль, до певної обмеженої групи, яка його схвалює чи ні, ця стадія може бути відсутня, а далі – доступ до нього отримують всі користувачі мережі, відбувається масова комунікація [3]. Засвоєння суспільством такої інформації породжує ще один процес культурної комунікації, а саме: зворотний вплив на автора та його ідею. Інтернет у цьому плані є досить ефективним каналом передачі інформації, серед основних недоліків якого, проте, можна назвати обмеженість доступу для певних категорій, перенасиченість інформацією, можливість неправдивого висвітлення проблеми та відсутність відповідальності за некоректну інформацію чи формування самого повідомлення.

Сучасна соціокультурна комунікація спрямована здебільшого на те, щоб спонукати людей до певних соціальних дій, бути активними, думати, розуміти, вдосконалюватися. Тож прагнення за допомогою комп'ютерних засобів та віртуальної реальності сприяти різного роду творчості та зробити їх засобом самореалізації й самовираження є досить важливим моментом у формуванні віртуальної культури та культури в цілому. Віртуальний простір Інтернету, де обсяг культурної інформації різного характеру надзвичайно великий, також значно сприяє цим процесам саме завдяки своїм специфічним особливостям. Він знімає багато обмежень, роблячи простим комунікацію та процеси культурного обміну, спрощує та уможливорює доступ до надбань світової культури. Проте, з іншого боку, Інтернет розмиває етичні обмеження, даючи змогу штучно формувати певні явища й погляди, що не завжди сумісні з традиційними цінностями і культурою.

Проте Інтернет, як й інші медіа-технології, виконує фундаментальну культурну функцію трансляції, втілюючи досвід в експліцитні, як їх називає М. Маклюен, явища. Відбувається це шляхом переведення себе і певних явищ у різні формати даних. М. Маклюен аналізує властивості різних видів медіа, вибудовуючи певну їх структуру за принципом включення попереднього в наступний таким чином, що кожний новий медіум змінює фізичні та соціальні координати існування людини, прагнучи вийти за межі попередніх і за межі існуючих стандартів культури [4].

Вважаємо, що така модель генезису дає змогу не лише комплексно вивчити та визначити взаємну залежність і вплив технологій та культури, а й наблизитись до розуміння специфіки нових медіа в цілому. Комп'ютерні технології і створений ними особливий віртуальний простір включаються в загальну логіку культури, що мають риси своїх "попередників", про які писав М. Маклюен. На нашу думку, це дуже важливий момент, що дає підстави говорити не про зміни, які спричинені самими лише технологіями, а про складний культурний генезис, що має особливу логіку. Фактично будь-який елемент культури як штучно створеної "природи" може розглядатись як зовнішнє розширення людини. Таким чином, М. Маклюен вказує на медійність, комунікативність культури, виділяючи цю її функцію як вирішальну для розвитку суспільства. При цьому він стверджує, що домінуючим фактором впливу конкретного розширення на людину є технологія, в якій це розширення реалізовано [4]. Сукупність соціальних умов, у контексті яких функціонує медіакультура, і є медіасередовищем. Тобто глобальну мережу Інтернет також можна вважати каналом, що побудований на ідеологічних, емоційних і навіть підсвідомих очікуваннях індивіда, це середовище, де певною мірою естетизуються та транслуються культурні коди [4].

В культурній індустрії відбувається реверсія технології і культурних практик: технологічні засоби проникають у світ повсякденного досвіду, який, у свою чергу, накладає обмеження і регулює соціалізацію

технологій, технологія трансформується в культуру і в соціальні практики. Так, наприклад, віртуальний простір Інтернету сприяв перевероту в розважальній культурі і її глобальному поширенню та посиленню її домінуючої ролі. Варто також зауважити, що в сучасній віртуальній культурі художня творчість не втратила виховної, очищувальної та спонукальної функцій. Комунікація художника та “глядача” завдяки технічним можливостям комп’ютерної техніки стає більш інтенсивною, широкою, багатогранною, ніж багато років тому. Індивід стає учасником культурного простору, завдяки інтерактивності медіа- та відеоарту, не відчуває себе віддаленим від культурного інституту, а навпаки, соціальна роль, яку він засвоює, вчить його бути не об’єктом, а суб’єктом у соціокультурному просторі. Вона вчить мати право активного вибору та участі. Це, у свою чергу, відповідає ідеям сучасного суспільного розвитку.

Висновки. Отже, підбиваючи підсумки проведеного дослідження, можемо зауважити, що важливою характеристикою віртуальної культури є її мозаїчність, пов’язана з особливостями процесу пізнання. Як наслідок інтенсивного впровадження комп’ютерних технологій у повсякденну культуру, безперервного та невпорядкованого потоку інформації, що поширюється головним чином за допомогою засобів масової комунікації, зокрема глобальної мережі Інтернет, формується певний тип віртуальної культури, що поєднує в собі випадкові елементи різних культур. У ній не відбувається ціннісного відбору та структування пізнання, що є основною відмінністю комп’ютерної віртуальної культури від культури в її традиційному розумінні.

Саме у віртуальному просторі зберігається значна кількість інформації: наукової, художньої та повсякденного характеру. Вихід у цей віртуальний культурний простір не лише зробив простішим її використання, забезпечивши доступ до скарбів світової художньої та інтелектуальної культури, а і спростив комунікацію, внаслідок чого Інтернет став місцем спілкування та культурного обміну світового масштабу. Відсутність географічних та політичних обмежень стали значним інтегруючим фактором у розвитку сучасної культури і цивілізації. З іншого боку, Інтернет розмиває етичні обмеження, породжує нову етику та дає змогу штучно формувати і навіть нав’язувати погляди, що несумісні з традиційними людськими цінностями.

Аналізуючи стан сучасної віртуальної культури, можемо також говорити про те, що тут наявні не лише зміни, спричинені самими лише технологіями, а й зазначити, що в умовах сучасного інформатизованого суспільства, зокрема під впливом мережі Інтернет, формується багато нових явищ у культурі. Крім того, індивід у цій культурі стає учасником культурного простору, тобто з об’єкта перетворюється на суб’єкта.

Дослідження генезису віртуальної реальності в контексті проблем технологічного та культурного детермінізму дає можливість більш комплексного аналізу, де специфічна логіка нових медіа знаходить складні конфігурації технологічних та культурних впливів, що створюють

специфічні, оригінальні феномени віртуальної культури, яка динамічно розвивається, зберігаючи при цьому спільність з попередніми формами медіатехнологій. Подальші дослідження в цьому напрямі можуть дати дійсно цікавий і продуктивний результат.

Список використаної літератури

1. Сляднева Н.А. Современный человек в виртуальном мире: проблема информационно-аналитической культуры личности [Электронный ресурс] / Н.А. Сляднева. – Режим доступа: <http://www.galactic.org.ua/SLOVARI/p4.htm>.
2. Castells M. The Information Age: Economy, Society and Culture. Vol. I. The Rise of the Network Society. Blackwell Publishers / M. Castells. – Massachusetts, USA. Oxford, UK, 1996. – P. 21.
3. Моль А. Социодинамика культуры : [пер. с фр.] [Электронный ресурс] / А. Моль ; [предисл. Б.В. Бирюкова]. – 3-е. изд. – М. : Изд-во ЛКИ, 2008. – 416 с. – Режим доступа: http://yanko.lib.ru/books/cultur/mol_sociodinamika_cult-a.htm.
4. McLuhan M. Understanding Media. The Extension of man [Электронный ресурс] / М. McLuhan. – Routledge ; London ; New York, 2001. – Режим доступа: <http://www.cyberchimp.co.uk/U75102/mcluhan.htm>.
5. Кириллова Н.Б. Медиакультура как интегратор среды социальной модернизации : дис. ... д-ра культурологических наук : 24.00.01 / Н.Б. Кириллова. – М., 2005. – 354 с
6. Наседкина Ю.В. Виртуальная реальность как явление современной культуры / Ю.В. Наседкина // Культурологические исследования 04 : сб. науч. тр. – СПб. : Астерион, 2004. – С. 81–85.
7. Петренко Ю.А. Научная реальность как культурный конструкт / Ю.А. Петренко // История и философия науки взаимосвязи – парадигмы и дискурсы : матер. науч. конф. (г. Санкт-Петербург, 26–27 января 2006 г.). – СПб. : ЛЭТИ, 2006. – С. 207–208.

Батиук Г.Ю. Генезис виртуальной культуры в современном обществе

В статье рассматриваются тенденции формирования и развития виртуальной культуры в обществе, а также выделяется роль компьютерных технологий и глобальной сети Интернет в формировании нового типа виртуальной культуры. Определяются также особенности нового типа виртуальной культуры, в частности в глобальной сети как принципиально новой сфере социального взаимодействия, и роли индивида в ней.

Ключевые слова: виртуальная культура, генезис, интернет.

Batiuk G. The Genesis of a Virtual Culture in Modern Society

The article gives the basic tendencies of virtual culture formation and development in the modern society. Also the role of computer technologies and the Internet in formation of the new type virtual culture is provided. It shows the main features of this virtual culture, in particular in a global network as to essentially new sphere of social interaction, and a role of the individual in it are defined also.

Key words: virtual culture, the genesis, the Internet

Надійшла в редакцію 25 вересня 2011 року

УДК 316.34–054.72(=161.2)(495)

РОВЕНЧАК О.А.

ПРОБЛЕМИ І МОДЕЛІ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ АДАПТАЦІЇ УКРАЇНЦІВ У ГРЕЦІЇ ТА РЕАДАПТАЦІЇ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена теоретичному аналізу моделей соціокультурної адаптації іммігрантів та емпіричній апробації її теоретичних положень на прикладі українських іммігрантів у Греції. Досліджено проблеми їхньої реадaptaції в Україні та співвіднесено наявні моделі соціокультурної адаптації українців у Греції з політикою інтеграції іммігрантів у цій країні.

Ключові слова: соціокультурна адаптація, реадaptaція, іммігрант, Греція, політика інтеграції іммігрантів.

Коли міграційні процеси стають однією з ознак сучасного світу, а іммігрантські спільноти з'являються чи не в кожній країні, на порядок денний існування багатьох держав виходять питання соціокультурної адаптації іммігрантів. Потрапляючи в нове суспільство, кожен іммігрант проходить через певний процес пристосування до нових умов (як "самовільний", так і керований державою). Проте цей процес не є одностороннім, адже приймаюче суспільство також втягнуте в нього як суб'єкт. Реакція на імміграцію виявляється як на індивідуально-груповому рівні, так і на державному, проте розмаїтість моделей адаптації різних спільнот в одному й тому самому суспільстві не завжди корелюється з державними політиками адаптації іммігрантів, що й доведено нижче. Існуючі дослідження з цієї теми мають досить фрагментарний характер і приділяють мало уваги проблемам двостороннього процесу адаптації іммігрантів. **Метою статті** є виділення моделей соціокультурної адаптації, відповідних їм політик адаптації та визначення моделей соціокультурної адаптації українців у Греції на основі виробленої теоретичної основи та проведеного авторського емпіричного дослідження. У своїй роботі спираємось також на певні здобутки в межах зазначеної теми таких авторів, як Р.К. Мертон, Е. Донченко, І. Міхаловські.

Під **соціокультурною адаптацією іммігрантів** розуміємо процес і результат взаємодії, взаємоприспосовування та взаємозмін іммігранта чи групи іммігрантів, які входять у нове соціокультурне середовище приймаючого суспільства, та цього ж соціокультурного середовища, що включає взаємне засвоєння (успішне або неуспішне) чи незасвоєння нових соціальних та культурних норм, цінностей, способів поведінки, притаманних іммігранту (чи групі іммігрантів) і соціокультурному середовищу приймаючого суспільства.

Виокремлення моделей соціокультурної адаптації частково базується на працях таких науковців, як Р.К. Мертон та Е. Донченко [3; 4] (табл.), і відзначається підкресленням двобічності процесу адаптації та його соціокультурного характеру.

Таблиця

Співвіднесення моделей соціокультурної адаптації іммігрантів з формами адаптації та типами адаптивної поведінки

Моделі соціо-культурної адаптації іммігрантів	Форми адаптації за Р.К. Мертоном	Типи адаптивної поведінки за О. Донченко
Протест	Бунт	Девіація
Добровільна сегрегація	Ретритизм (ескейпізм)	Індивідуалізація
Творення діаспор	Частково Ритуалізм	Інвестиція
Сегрегація	–	–
Маргіналізація	Частково Інновація	Маргіналізація
Асиміляція	Конформність	Ідентифікація

Отже, модель *протесту* передбачає активний протест іммігрантів проти насадження цінностей і практик приймаючого суспільства та, з іншого боку, спротив імміграції, прояви ксенофобії, заперечення цінностей і практик іммігрантських спільнот. Модель *добровільної сегрегації* подібно до попередньої передбачає самовідгородження іммігрантських спільнот від приймаючого суспільства, проте тут є свої особливості, а саме: ця модель, на відміну від протесту, не передбачає агресії стосовно жодної зі сторін. Характерними для неї є заперечення соціальних і культурних норм, цінностей, способів поведінки приймаючого суспільства іммігрантами та часткове прийняття соціальних і культурних норм, цінностей, способів поведінки іммігрантських спільнот приймаючим суспільством. Здебільшого так адаптуються вимушені іммігранти, які особливо хворобливо реагують на прояви недоброзичливості чи тим більше ворожості з боку місцевих жителів; у них включаються “механізми психологічного захисту, які ведуть у кінцевому підсумку до самоізоляції” [2, с. 420]. Третя модель – це *творення діаспор*, що передбачає часткове прийняття іммігрантами соціальних і культурних норм, цінностей, способів поведінки приймаючого суспільства разом зі своїми власними та часткове прийняття соціальних і культурних норм, цінностей і способів поведінки іммігрантських спільнот поруч із вже існуючими у суспільстві. Треба зазначити, що один і той самий “набір іммігрантів” може не бути діаспорою, якщо йдеться про їхнє дисперсне існування, а може й бути, якщо має основні її ознаки, а це однакова етнічна або національна (до еміграції) належність, дотримання та відтворення культури, способів поведінки суспільства еміграції, захист соціальних прав представників свого народу у приймаючому суспільстві та наявність власної організаційної структури. Наступною моделлю є *сегрегація* (примусова) – примусове відділення або відселення частини населення, яке має певні спільні між собою та відмінні від інших соціальні, культурні чи біологічні характеристики. Таке відокремлення часто супроводжується

дискримінаційними проявами і запереченням соціальних та культурних норм, цінностей, способів поведінки іммігрантських спільнот та, з іншого боку, частковим прийняттям соціальних і культурних норм, цінностей, способів поведінки приймаючого суспільства. Треба сказати, що ця модель соціокультурної адаптації іммігрантів хоч і має подібну назву, але є протилежною до моделі добровільної сегрегації з огляду на спроби та наміри іммігрантських спільнот і приймаючого суспільства інтегруватись та інтегрувати. П'ята модель – *маргіналізація*, за якої іммігранти (особливо нелегальні, які позбавлені доступу до багатьох ресурсів приймаючого суспільства), відмовляючись від власної культури, цінностей, способів поведінки, не успішно засвоюють соціальні та культурні норми, цінності, способи поведінки суспільства імміграції та виявляються неприйнятими ним через тенденції до їх неуспішної соціокультурної адаптації. Водночас приймаюче суспільство не виштовхує повністю таких іммігрантів, а, намагаючись подолати ці тенденції, прагне його асимілювати. Останньою є модель *асиміляції*, що має два компоненти: відчуження – відмову іммігрантів від власної культури, традицій, соціальних та культурних норм, цінностей, способів поведінки, та власне асиміляцію – входження до іншої групи та повне засвоєння притаманних їй соціальних і культурних норм, цінностей, способів поведінки. Існує два основні види асиміляції: у першому випадку відбувається злиття кількох груп і утворення повністю нової, у другому – пристосування, що вимагає зміни групової ідентичності на користь ідентичності якоїсь однієї (найчастіше домінуючої) групи. З боку приймаючого суспільства це прийняття членів іммігрантських спільнот як нових членів суспільства зі спільними цінностями та практиками [1].

З часу розвитку імміграційного законодавства у світі найпоширенішими стратегіями інтеграції іммігрантів (задекларованими чи ні) стали асиміляція, диференційне включення/виключення (залежно від ступеня включення/виключення, кількості та важливості сфер включення/виключення цей вид політики можна вважати *диференційним виключенням* або *диференційним включенням*); перший різновид межує із політиками мультикультуралізму й асиміляції та має певні їх елементи, а другий – наближається до *повного виключення* (або *сегрегації*), що в чистому вигляді зустрічається вкрай рідко) та *мультикультуралізм*. Новим різновидом політики інтеграції іммігрантів є так званий *пост-мультикультуралізм* (термін І. Міхаловські [6]). На сьогодні пост-мультикультуралізм (у Німеччині) це різновид диференційного виключення, але загалом ідеї пост-мультикультуралізму перебувають у зародковому стані і як виглядатиме (якщо взагалі існуватиме) згодом стратегія пост-мультикультурної інтеграції іммігрантів залишається питанням. З політикою асиміляції найкраще корелюється модель адаптації з аналогічною назвою, а також з деяким відхиленням (перш за все, це неуспішність засвоєння іммігрантами практик і цінностей приймаючого суспільства) і модель маргіналізації. Модель сегрегації є оранічною для

держав з адаптаційною політикою диференційного включення. Щодо політики мультикультуралізму, то їй найадекватніше відповідає модель творення діаспор та з певним відхиленням модель добровільної сегрегації. А відхиленням тут можна вважати замкнутість іммігрантських спільнот. Політика асиміляції та частково диференційного включення/виключення не завжди виправдовує себе, оскільки задовольняє переважно інтереси та потреби приймаючого суспільства, а політика мультикультуралізму захищає інтереси та задовольняє потреби, перш за все, іммігрантських спільнот. Тобто і в першому, і в другому випадку політика адаптації іммігрантів є односторонньо спрямованою, і, очевидно, потребує вироблення якогось нового її виду. Політика ж сегрегації (або повного виключення) на сьогодні є досить рідкісною і корелюється в основному із такою ж моделлю соціокультурної адаптації іммігрантів. Крім того, як бачимо, модель протесту залишається поки що без нормативної відповіді. Одним із варіантів такої відповіді, на нашу думку, може стати вже згадувана політика пост-мультикультуралізму, основні положення та ідеї якої на сьогодні ще не вироблені.

Дослідження стосовно української іммігранції проводилось протягом 2008–2010 рр. у Греції та Україні. Респондентів для дослідження підбирали за методом *снігової кулі*, для дослідження використано *цільову вибірку*. Для збору основної частини інформації обрано метод *напівструктурованого інтерв'ю*. Об'єктом дослідження виступають жінки-мігрантки із України у Греції та жінки-мігрантки, що мають досвід проживання у Греції і знаходяться в Україні¹. Зазначимо, що виділені групи респондентів за місцем проживання сім'ї чи типом роботи не є монолітними у певних твердженнях/ставленнях, тому досить часто при аналізі використовуємо слова “більшість”, “переважно” та інші, оскільки значна частина респондентів має попередній досвід перебування у різних групах, що може впливати на їхні судження на момент проведення інтерв'ю.

У плані адаптації українські іммігранти в Греції виділяють ряд чинників: типових практик, цінностей, норм, притаманних суспільству імміграції (та його членам), які відрізняють його від українського, – і висловлюють своє ставлення до них (сприйняття чи несприйняття).

Серед **особистісних (сімейних)** чинників виділяють спосіб виховання дітей, який у приймаючому суспільстві респонденти здебільшого не схвалюють, відзначаючи неприпустиму для них вседозволеність у поведінці дітей: “... що воно хоче, то їм вони дозволяють.... дитину треба любити, але дитина повинна мати і обмеження” [Г; О., 52р.]². А також

---

¹ Респондентами у дослідженні стали тільки жінки, оскільки найбільш цікаві для порівняльного аналізу є типи робіт (а відповідно, і групи мігрантів) притаманні саме жінкам. Перший з них це тип *meso* (від гр. μέσος – всередині) – жінка проживає з господарями і працює в їхньому домі; другий тип *exo* (від гр. έξω – ззовні) – жінка проживає окремо від роботодавців та ходить на роботу.

² Ця стаття містить посилання на тексти деяких із 59 інтерв'ю, які, залежно від країни, де проводилося опитування, мають такі умовні позначення: Г – опитування

сексуальну розкутість дітей: *“Дуже рано вони починають тим бавитися... Батьки не забороняють їм дивитися порнофільми, вони дуже часто і без батьків дивляться”* [У; Н., 64р.]. Проте, з іншого боку, частина респондентів схвалює відмінне від “традиційного українського” виховання дитини як особистості: *“Дітям дають свободу, більше дають, щоб дитина мислила по-своєму”* [Г; Л., 58р.].

Іншим чинником цієї групи є поширені у Греції “пізні” шлюби, ставлення до яких в українських іммігрантів є двояким. Здебільшого схвалюють “пізні” шлюби і народження дітей, якщо це відбувається до сорока років, оскільки прийняті в Україні “ранні” шлюби вважаються респондентами не обдуманими, чоловіка і жінку не готовими до сімейного життя: *“У нас молоді, 18–20 років одружуються ... закінчують університет [в Греції], якусь вже спеціальність мають, трошки старший – краще розуміє... вони не одружуються так скоро як у нас. Вони десь так 35, 37, 30 років, коли вони вже є більш матеріально забезпеченими”* [У; О., 49р.]. З іншого боку, українські іммігранти в Греції категорично не сприймають практики одруження та народження дітей після сорока років, що також досить поширеними в країні імміграції: *“Чоловік і жінка повинні вступати у шлюб... молоді. Вони тут одружуються в 50 років, діти народжуються каліки”* [Г; Р., 69р.].

Наступні два чинники в особистісній (сімейній) сфері знаходять цілковите сприйняття в українських іммігрантів у Греції. Перше – це більша порівняно із поширеною в Україні участь чоловіків-батьків у вихованні дітей: *“Навіть розведені батьки, ту дитина знає, що вона має батька і маму, тому що він приходить, він бере дитину... він нею цікавиться, не так як в нас”* [Г; О., 50р.]. По-друге, ставлення чоловіка до жінки та суттєво легша роль жінки в грецькій сім’ї, ніж в українській: *“Жінка в них в основному не думає, що повинна вона забезпечити сім’ю, про то повинен думати чоловік... бути головою...”* [Г; Д., 55р.], *“Жінку більше поважають в Греції... У нас жінка це БТР – бронетранспортор. З сумками понавішує на себе це все, коромисла, відра тягне до хати, робе це все, пече, варє, готує, прибирає, прасує... Я колись так само і дрелькою все свердлила в хаті, і плитку сама клала. Тут кажу, я цього не роблю [одружена з греком]”* [Г; Л., 45р.].

Окрім сімейної підгрупи в особистісних чинниках респонденти відзначають відмінність у рисах характеру, притаманних грекам та українцям. Українські іммігранти однозначно сприймають такі риси, притаманні місцевим мешканцям, як розкутість, оптимізм і рівне ставлення до людей різних прошарків, протиставляючи їх закомплексованості, песимізму та зверхності “типових” українців: *“О їхня відвертість, така розв’язаність, то не треба себе так сковувати, вони себе не сковують, а*

проводилося в Греції; У – опитування проводилося в Україні, респондентка має досвід проживання в Греції. Букви після крапки з комою означають перші літери імен/псевдонімів респондентів, а цифри – вік.

ми трохи закомплексований народ” [У; Л., 62р.], “Вони вмiють радiти життю, чого в нас немає, в нас вiчно скептики, таке погано, то погано, то погано... ми завжди бачимо те найгiрше спочатку, а не те найкраще. А вони бачать те найкраще, а того найгiршого вони в собі не бачуть” [У; О., 41р.], “Трошечки пiднесуться [українцi], як стануть на одну щабельку вище, то вони вже забагато про себе думають... ми можемо принижувати один одного, то саме гiрше” [У; Д., 48р.]. Додаючи до цього занижену самооцiнку українцiв: “Ми не вмiємо цiнити себе, заниження своєї самооцiнки то є перше що менi не подобається” [У; О., 41р.].

Крiм того, лiнiвостi та лицемiрству грекiв українськi iмiгранти протиставляють працьовитiсть i щирiсть українцiв: “Не подобається iхнiй той такий без нiякий спосiб життя: їсти, спати i бiльше нiчого” [Г; О., 52р.], “Нашi люди роботяцi... В нас кожна жiнка вмiє всьо зробити, а вони як почнуть, таку трагедiю зроблять з того... а можна зробити то за пару хвилин” [У; Л., 62р.], “Трошка фальшивi люди, такi влеснi, до мене могла трошки по iнакшому говорити... а потiм могла з того посмiятися” [У; Н., 40р.]. Ще двома особистими рисами, якi не сприймають українцi у греках, є скупiсть та нахабство: “Хоч ми набагато бiднiшi, але нашi люди щедрiшi, а вони такi капiталiсти... люблять економити” [У; Н., 40р.], “Трохи вони такi, як вам сказати, наглi, тому що наша людина постидається щось сказати допустiм, а вони не” [У; Л., 62р.].

У групi **культурних** чинникiв українськi iмiгранти не сприймають загальної необiзнаностi представникiв приймаючого суспiльства та однобiчностi загальної освiти в цiй краiнi: “Вiзьмiть любого шкiльника, котрий десять класiв тут закінчив i спитайте, коли в них була революцiя – він не знає” [Г; Р., 69р.], “Багато вони тратять на освiту, хоча в них освiта доволi однобока, наша сильнiша, набагато сильнiша... вони доволi обмеженi – бiльша половина грекiв не знає, де знаходиться Україна” [У; I., 40р.].

Натомiсть бiльшiсть культурних чинникiв однозначно сприймаються українськими iмiгрантами. Серед них: 1) культура обслуговування клiєнтiв у рiзних закладах та культура спiлкування мiж людьми загалом: “Поки до нас дiйшов продавець [в Україні]... як i було тодi так i зараз... тут зайти в магазин, то він бiжить до тебе з порожнiми руками не випустить” [Г; О., 37р.]; 2) культура вiдпочинку, прiоритетнiсть вiдпочинку перед iншими статтями витрат у власному бюджетi та спосiб проведення вiльного часу: “Вмiють вони розважатися, вмiють веселитися... вмiють собі організувати i навіть той вiдпуск. Не все всьо робота, робота...” [Г; Р., 52р.], “Вони можуть дозволити собі i вечером посидiти в кафе, i, навіть, пiти з сiм’єю пообiдати в недiлю в кафе. В нас це рахується якось зазорно...” [У; Ю., 65р.]; 3) надання переваги оплатi здорового харчування поряд iз вiдпочинком на противагу цiнностям дорожого одягу в Україні: “Основна iхня цiннiсть – здоров’я, вiдпочинок. Вони заробляють грошi, щоб кудись поїхати, щось побачити i вiдпочити.

У нас дуже стоїть питання щодо одягу, а там усе набагато простіше – ніхто на це не звертає увагу” [У; І., 40р.]; 4) скромне накривання столів та споживання їжі/напоїв при святкуванні: “Ми хочем показати, що то є наша українська щирість, відкритість.... То не є нормально ота надмірність, вживання алкоголю і чим більше, і припрошування... до тої випивки” [У; Д., 48р.], “Вони не роблять таких застоїв як ми ніколи... ми такі бідні? – Ми такі марнотратники ужасні!” [У; В., 61р.]; 5) суттєві відмінності кухні та її однозначне схвалення українськими іммігрантами: “Вони готують все на олії, пісне і їдять дуже багато салатів, тому греки дуже здорові, фруктів дуже багато їдять, не так як ми, знаєте, жирне, масло, сметана, а вони їдять всьо пісне і так подобається... не їдять стільки багато картоплі, вони більше їдять рис, салат. М’ясо, якщо їдять, то з салатом, ні з яким п’юре” [Г; О., 55р.].

Однозначно сприймається українськими іммігрантами в Греції такий чинник, як патріотизм, при цьому мається на увазі патріотизм як риса характеру (особистісна група), як дружність народу і відданість державі (соціальний чинник) та як збереження історичної, культурної спадщини, що стосується своєї держави (культурна група): “Нам треба вчитися любити свою Батьківщину, так як люблять греки... їхнє все найкраще... їхнє є все над, над, над” [Г; Л., 58р.].

У **соціальній** групі українські іммігранти сприймають добре всі виділені ними ж відмінності, а це такі підгрупи, як: 1) панування законів в країні, що протиставляється анархії в Україні: “Жінка тут дуже захищена... Дуже захищена законом. Тут такі закони, що тіки в сторону жінки” [Г; Р., 52р.], “В нас не діють закони в Україні... но якщо не діє закон, то що, то є страшна анархія” [Г; Л., 61р.]; 2) краще матеріальне забезпечення населення: “Ми працюємо для того, щоб вижити, а вони для того, щоб відпочивати” [У; І., 40р.]; 3) соціально-економічна стабільність у країні імміграції: “Я бачу стабільність. Я знаю, що я працюю і я маю гроші, а в нас на Україні...” [Г; Р., 39р.]. Також значну підгрупу становлять чинники зовнішнього вигляду та матеріального забезпечення міст проживання в країні імміграції – освітлення і чистота вулиць та під’їздів, стан доріг і розвиток транспортної системи тощо: “Освітлені вулиці в ніч, нема такого, нема проблеми ні з водою, ні з нічим, ні з ліфтом. В нас ліфт не працює майже ніколи” [У; Л., 62р.].

Крім того, українські іммігранти із досвідом проживання в Греції виділяють та категорично не сприймають притаманні українському суспільству хабарництво й алкоголізм, відсутність яких відзначають у суспільстві імміграції: “В нас... в лікарню зараз ти йдеш, ти мусиш платити. Тут ти ні уколів тут не покупаєш, все вони роблять за свій щот... [в Україні] І за лікарів, і санітарці, і медсестри, всім треба заплатити” [Г; О., 42р.], “Народ не п’є тверезий народ... вже стільки років і я не виділа п’яного в Греції” [Г; О., 52р.].

Ще однією групою чинників є **природні**, куди респонденти відносять природу і клімат Греції, які суттєво відрізняються від

українських та переважно сприймаються українськими іммігрантами в цій країні: *“Греція – країна богів, особливо на островах, там гарно, то море, я в морі купалась”* [У; А., 65р.], *“Весь час їм свіже цілий рік.... Мені клімат дуже підійшов. Клімат, їжа тут...”* [Г; Р., 52р.].

На загал респонденти переважно добре сприймають та наголошують на відмінностях як у культурній сфері так і в особистісній (сімейній), крім виховання дітей, що здебільшого не сприймається ними. У соціальній сфері сприймаються всі відмінності, але не наголошують на них і до того ж категорично не сприймають певні важливі відмінні риси українського суспільства. Крім того, зустрічаються респонденти, які зазначають, що у країні імміграції їм *“не подобається нічого”*, а в Україні – все. Це свідчить про їх слабку інтегрованість у грецьке суспільство.

Характеристика сприйняття зазначених практик, цінностей, традицій, взаємовідносин, рис характеру (ментальності), соціально-економічних показників і особливостей культури свідчить про те, що українські іммігранти здебільшого адаптовані успішно у приймаючому суспільстві. Аналізуючи моделі, за якими адаптуються українські іммігранти в Греції, варто зазначити, що вони варіюються переважно залежно від типу роботи респондента, та менше від місця проживання сім'ї.

У групі українських іммігрантів із досвідом проживання в Греції, що працюють *exco*, найпоширенішою моделлю адаптації є творення діаспор: *“В любу країну ти їдеш і ти повинен навчитися цієї мови, де ти проживаєш. Не так? Так!.. нас українців тут в Греції приймають так що ми працелюбні... дуже культурні... що ми свій образ життя ведемо...”* [Г; О., 55р.]. Для тих, хто починав із роботи *mesa* і тривалий час працював на роботах цього типу характерним є перехід від моделі добровільної сегрегації чи сегрегації до моделі творення діаспор (як з боку іммігранта, так із боку приймаючого суспільства): *“Якийсь такий психологічний шок. Тому, що коли приїжджаєш, не знаєш язика, ти бачиш людей, які не то що ми... [після восьми років в Греції] тут мені краще, як би мені тут не було. В мене не було ніде проблеми. Я проробила 15 років в Росії, і для мене Росія, це як моя сестра. Зараз в Греції – то моя друга сестра”* [Г; О., 43р.], *“Там я вперше стикнулася з тим расизмом, що там всі були греки, я одна українка... все впирається в расизм, що вони не хочуть емігрантів... Я прихильник того, що знайся віл з волем, а кінь з конем... Багато в чому подобалося, багато в чому не подобалося. Я знала що то не моє... Я спочатку не розуміла греків, потім, коли я вже вниклася в них і те, як вони живуть, їхнє життя, я стала їх поважати набагато більше”* [У; О., 41р.].

Крім того, у межах цієї групи частині респондентів, чії сім'ї проживають / частково проживають в Греції притаманними є самі моделі або елементи моделей добровільної сегрегації та асиміляції поруч із творенням діаспор. Добровільна сегрегація іноді має місце через можливість жити більш-менш замкнуто в межах своєї сім'ї та

підтримувати спосіб життя, який у них був на Україні: *“Ми живемо собі самі і ми собі всьо так як на Україні робим, всьо в нас в хаті так, як на Україні, тільки то що ми живем в Греції”* [Г; О., 52р.]. Прояви асиміляції ж характерні для тих, хто націлений на тривале/постійне проживання сім'ї в Греції і її глибшу інтеграцію у приймаючому суспільстві: *“Ми живем вже тут, ми вже стільки років, шо ми вже не на заробіток ми вже просто живем, просто живем не в себе на Україні, а живем в Греції той все”* [Г; О., 35р.].

Група респондентів, що працюють у Греції *mesa*, найчастіше адаптується за моделлю добровільної сегрегації з елементами сегрегації: *“Боїмось відокремитись бо, не дай Бог шось, і ніхто не буде знати де ти, шо ти і як? І ми отак тут згуртовуємося одна одну знаємо, звонимо кожен раз тримаємося купки щоб нас не розпорошили... їхнє ставлення до нас, нас відвертає від них... хто би туди не ходив скільки не ходили вони до нас вони до котів більше відносяться як до рідних ніж до нас”* [Г; О., 53р.], *“Для мене то... діло було там гроші заробити, але жити – я би там не жила, ніколи. Духовно тяжко... хочеться до своїх... як хтось в тюрмі сидить – довелося відсидіти срок мусіла заробити і вернутися”* [У; С., 61р.]. Проте іноді з часом ця модель переходить у модель творення діаспор: *“Якщо не знаєш мови, то ти є ноль, ти є ніхто... до трьох років страшна ностальгія, дуже не можеш звикнути з тими їхніми звичаями, дуже тебе тягне на Батьківщину. Так чекаєш того листа, ну як чокнута якась. А потім вже приходе та перекліматизація, ти вже мову вивчила, потихеньку привикаєш до їхньої кухні...”* [У; Н., 65р.], *“Ми – християни... ортодоксі – значить православний, то для них дуже велике значення... вони до нас, я би сказала, краще відносяться, чим до тих палестинців, до тих. Якось в нас є шось спільне таке, знаєте. Та віра...”* [Г; Л., 61р.].

Як ми і передбачали, основними моделями адаптації українських іммігрантів у Греції виявились творення діаспор та добровільна сеграгація, проте додатковими виявились ще й моделі (чи їх елементи) асиміляції та сегрегації. Як бачимо, для українських іммігрантів у цій країні не характерною є модель протесту, оскільки імміграція здебільшого є тимчасовою економічною, а іммігранти не отримують певних привілеїв, тоді ж, коли їх не влаштовують умови проживання, просто змінюють країну імміграції. Також не характерною є модель маргіналізації, оскільки культурні чинники є досить важливими для респондентів. Зазначимо, що тут йдеться як про збереження елементів власної культури, так і про переймання елементів культури, поширеної у країні імміграції.

В усіх поширених моделях адаптації в Греції (окрім асиміляції), притаманним є відчуття іммігрантами себе “чужими” у приймаючому суспільстві, особливо це відчувається у респондентів, опитаних у Греції, а не в Україні: *“Хочу бути між своїми, мені подобається наша рідна Україна, наше сонце, наша земля, всьо наше. Я не можу змиритися з тим каменем, з тим, шо сонце [в Греції] воно не моє, воно мені чуже”*

[Г; І., 44р.], “... вони нас видять, що ми є чужі. Ми тут завжди відчуваємо себе чужими, тут нашого нічого нема” [Г; М., 44р.].

Крім проблеми адаптації, у приймаючому суспільстві близькою для українських мігрантів, чия міграція не є постійною, є проблема реадaptaції в українському суспільстві після повернення. Оскільки елементи культури, які є важливими для мігрантів в Україні, вони здебільшого підтримують і в Греції, то проблем культурної реадaptaції виникає значно менше, ніж, скажімо, соціальних, до яких належать рівень економічного розвитку країни, соціальне забезпечення населення тощо: “Це вже видно по наших туалетах чорна бумага, болото кругом... потім відходила дуже довго. Я була дуже шокована тим всім” [У; Г., 50р.]. Також важливою є особистісна група – проблеми побудови відносин із членами сім’ї та близькими людьми: “В Україні мені не подобається, по-перше, коли ми приїжджаємо за багато років і нас там рахують за чужих, стикалась з такими моментами” [Г; О., 35р.].

Значна частина респондентів зазначає, що, перебуваючи в Греції, тужать за Україною, а повернувшись в Україну, відчувають ностальгію за життям в Греції: “12 років то є кусок, що, я була там на чужині, і воно дається чути, мені особисто. Тут я не можу привикнути зараз, не можу. Вже от третій рік, дуже мені важко звикнути, і тягне мене в Грецію” [У; Н., 65р.], “Більше все плакали, тужили за домом. Та хоч, а тепер тужу за Грецією дуже” [У; Л., 62р.].

У результаті респонденти зазначають, що вони або мають дві Батьківщини: “Полюбила Грецію тожже, дуже, і коли я приїжджаю на Україну, ну, мені вже бракує Греції, і то є дуже тяжко ... я б то не бажала нікому, розумієш, тому що дві Батьківщини – то є дуже тяжко для людини” [Г; Л., 57р.]; або відчувають себе “чужими” як в Греції, так і в Україні: “Та міграція як міст між двома світами – там ти завжди будеш чужий, куди би не поїхав, а тут не можеш адаптуватися назад, бо то суспільство вже чуже. Стоїш як на мості і вже нема дороги ні в один бік, ні в другий” [У; М., 52р.], “Ми як птахи – знялись у повітря і ніде їм не дають сісти – там стріляють, а там камінням закидають” [Г; Д., 55р.]. Тобто якщо говорити про ідентифікацію із суспільством загалом, то в останньому випадку в українських мігрантів до Греції часто формуються так звані розірвані (torn) ідентичності або в крайньому випадку виникає соціокультурна дезідентифікація. Такі ідентичності стають підґрунтям “міфу про повернення”, коли мігранти не визначають терміна повернення через острах перед повторною адаптацією в Україні, де не проживали постійно 5–10, а то й 15 років та тривалий шлях інтеграції у грецьке суспільство, який не минув безслідно; у результаті людина, відчуваючи себе “чужою” в країні імміграції, прагне повернутись додому, а з іншого боку, боїться повернення і постійно відкладає його, оскільки знає, що в українському суспільстві вона також вже є “чужою”.

Що стосується політики інтеграції українських іммігрантів у Греції, то зазначимо таке. У 1990-х рр. Греція фактично проводила політику

диференційного включення, оскільки ідея асиміляції стикалась із громадським несприйняттям і намаганням сегрегувати іммігрантів. Першою спробою вирішити питання інтеграції законодавчо став імміграційний закон 2005 р.¹, який двома статтями заклав основні принципи інтеграції іммігрантів. Найважливіші серед них – це недопущення дискримінаційних проявів на основі будь-яких відмінностей та рівність іммігрантів у всіх сферах суспільного та культурного життя Греції. Цікавим є ставлення до культурних відмінностей. З початку їх захист і збереження декларується як один із пріоритетів, але пізніше кілька разів наголошується на посиленому вивченні грецької мови та входженні в грецьку культуру. Країна досі не виробила єдиної офіційної стратегії інтеграційної політики стосовно іммігрантів. З одного боку, все ж не може відійти від асиміляційної (стосовно іммігрантів) ідеї “одна нація – одна держава”, але з іншого, – спостерігаються певні практики мультикультуралізму, такі як елементи інтеркультурної освіти чи законодавче закріплення “культурних свобод” іммігрантських спільнот [5]. Саме політика мультикультуралізму відповідає моделям адаптації творення діаспор та добровільної сегрегації, що є найпоширенішими серед українців у Греції.

Висновки. Отже, хоч політика інтеграції іммігрантів у Греції не є достатньо розробленою та законодавчо закріпленою, проте напрям, у якому вона рухається є сприятливим для успішної адаптації українських іммігрантів у цих країнах, що, очевидно, і є однією із причин довготривалої імміграції українців до цієї країни на сучасному етапі, та, можливо, саме такі стратегії інтеграції у майбутньому стануть частиною офіційної державної політики імміграції у Греції. Проте такі стратегії є відповідними лише стосовно інтеграції українських іммігрантів, які в Греції не входять до найбільших іммігрантських спільнот, тому на сьогодні невідомо, як вплине узаконення згаданих стратегій стосовно різних спільнот іммігрантів на загальну імміграційну ситуацію в цій країні імміграції, оскільки про диференціацію політик інтеграції поки що не йдеться, а в даному дослідженні вивчаємо моделі адаптації лише українських іммігрантських спільнот.

Список використаної літератури

1. Володько В. Моделі соціокультурної адаптації іммігрантів / В. Володько, О. Ровенчак // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. – Л. : ЛНУ ім. І. Франка. – 2008. – Вип. 2. – С. 182–211.

2. Демографічна криза в Україні: Проблеми дослідження, витоки, складові, напрямки протидії / [за наук. ред. В. Стешенко] ; НАН України, Інститут економіки. – К., 2001. – 559 с.

---

¹ Law No. 3386. *Entry, residence and social integration of third-country nationals in the Hellenic Territory* // Official Gazette of the Hellenic Republic. – 23 August, 2005. – No. 212, First Issue

3. Донченко Е. Концепции социальной психики общества. Статья вторая: Социетальные состояния / Е. Донченко // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – № 3–4. – С. 36–73.

4. Мертон Р.К. Социальная структура и аномия / Р.К. Мертон // Социологические исследования. – 1992. – № 3. – С. 104–114.

5. Ровенчак О. Інтеграційна складова міграційної політики / О. Ровенчак // Психологія і суспільство. – 2010. – № 3. – С. 150–175.

6. Michalowski I. What is The Dutch Integration Model, And Has it Failed? / I. Michalowski // Focus Migration : Policy Brief. – 2005. – № 1. – April. – P. 1–4.

Ровенчак О.А. Проблемы и модели социокультурной адаптации украинцев в Греции и реадaptации в Украине

Статья посвящена теоретическому анализу моделей социокультурной адаптации иммигрантов и эмпирической апробации ее теоретических положений на примере украинских иммигрантов в Греции. Исследованы проблемы их реадaptации в Украине и соотнесены существующие модели социокультурной адаптации украинцев в Греции с политикой интеграции иммигрантов в этой стране.

Ключевые слова: *социокультурная адаптация, реадaptация, иммигрант, Греция, политика интеграции иммигрантов.*

Rovenchak O. Models and Problems of Ukrainian Immigrants' Sociocultural Adaptation in Greece and Readaptation in Ukraine

The article is devoted to creation the six models of immigrants' adaptation, that emphasize sociocultural aspects of adaptation and its bilaterality. Theoretical models are applied to the investigation of Ukrainian immigration in Greece. Main (diasporisation and self-segregation) and secondary models for this group of immigrants are detected. The work indicates the correspondence of Greece immigrants' integration policy to Ukrainian immigrants' adaptation models in this country. Besides, the article contains the research results on readaptation problems of Ukrainians in Ukraine embodied in 'Two Motherlands' phenomenon.

Key words: *sociocultural adaptation, readaptation, immigrant, Greece, Immigrants' integration policy.*

Надійшла в редакцію 15 серпня 2011 року

УДК 316.28:316.723

СЛЮЩИНСЬКИЙ Б.В.

ЕТНОКУЛЬТУРА І СУСПІЛЬСТВО: ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ПРИАЗОВ'І

Статтю присвячено дослідженню етнонаціональних особливостей населення українського Приазов'я, чинників, які вплинули на його формування та сучасний етнокультурний стан.

Ключові слова: етнокультура, багатонаціональність, етнічна стратифікація, ментальні риси, комунікація.

Актуальність теми. Формування політики держави щодо етнічних (національних) спільнот зумовлюється декількома чинниками, серед котрих слід відзначити щонайменше два: багатонаціональний (багатоетнічний) склад населення і структурування етносів як стійких елементів суспільного розвитку в контексті етнополітичного ренесансу, який існує в сучасній Україні. Адже від етнонаціонального складу населення залежать ті відносини, які формуються у цьому регіоні, а ще на їх формування впливають правові акти, вироблені завдяки тій чи іншій політиці держави. До такого досить багатого за етнонаціональним складом населення належить регіон українського Приазов'я. Спробуємо його дослідити саме у зазначеному аспекті.

Метою статті є аналіз впливу правових чинників на процес етнокультурного відродження населення Приазов'я. Для досягнення цієї мети потрібно дослідити особливості етнонаціонального складу населення регіону та виявити правові чинники, які вплинули на його формування.

Аналіз попередніх досліджень. Особливістю етнонаціонального складу населення Приазов'я є його багатонаціональність. За підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 р., на території українського Приазов'я проживають 104 національностей і етнічних груп (див. табл. 1).

Таблиця 1

Дані перепису населення українського Приазов'я за 2001 р.

Національність	Кількість, тис. осіб	У % до підсумку		Дані за 2001 р. порівняно з даними за 1989 р., %
		2001 р.	1989 р.	
Українці	248 683	48,68	42,63	114,19
Росіяни	226 848	44,40	49,17	90,29
Греки	21 923	4,29	4,48	95,75
Білоруси	3858	0,75	1,28	58,59
Вірмени	1205	0,23	0,10	230,0
Євреї	1176	0,23	0,48	47,91
Татари	658	0,12	0,15	80,00
Цигани	628	0,12	0,07	171,42
Поляки	530	0,10	0,16	62,5
Німці	466	0,09	0,11	81,81

Інші	4860	0,99	1,37	72,36
------	------	------	------	-------

Як бачимо, у національному складі населення Приазов'я переважну більшість становлять українці. За роки, що минули від перепису 1989 р., загальна чисельність українців зросла на 14,19%, а серед мешканців Приазов'я – на 6,5%. Значно (у 2,3 раза) збільшилася кількість вірмен і циган (у 1,7 раза).

Друге місце за чисельністю посідали росіяни. Їх кількість порівняно з переписом 1989 р. зменшилась на 9,7%. Кількість росіян у загальній чисельності населення зменшилась на 4,77 відсоткового пункту і становила 44,4%. Також зменшилась кількість греків: у 1989 р. їх питома вага серед мешканців українського Приазов'я становила 4,48%, то у 2001 р. – 4,29%. Зменшення чисельності греків можна пояснити міграційними процесами. Після отримання Україною незалежності частина греків виїхала на свою історичну батьківщину. Так само повели себе і представники єврейського населення, тому їх питома вага у загальній кількості населення Приазов'я зменшилась на 0,25%. Подібну ситуацію спостерігаємо і в інших етносах: білорусів (0,53%), поляків (0,06%), татар (0,03%), німців (0,02%).

Такі зміни в етнічній структурі українського Приазов'я можна пояснити насамперед етнополітичними процесами, які відбулися за роки незалежності. Процеси самоідентифікації спричинені тим, що український етнос внаслідок здобуття державності набув статусу титульного. Це дещо сповільнило асиміляційні процеси, які існували за часів СРСР. Але подібне відбувається сьогодні у всьому світі. Це, на нашу думку, викликано світовими демократичними процесами. Щодо Приазов'я, то тут досить помітно вплинуло зняття системи заборон, відкриття національних шкіл, визнання української мови державною тощо, хоча і виявляються інші явища. Наприклад, суттєва частина етнічних українців під час переписів ідентифікували себе як росіяни, декларуючи іншу етнічну належність. Ще одним досить вагомим чинником слід вважати й те, що у новій етнополітичній ситуації етнічна самосвідомість етнічних росіян стала розмиватися. Не можна не враховувати й те, що за тривалий час спільного проживання багатьох етносів на одній території відбулися певні етнодемографічні зміни [1, с. 63–64]. Як показують соціологічні опитування, з кожним новим поколінням збільшується частина змішаних шлюбів: росіян з українцями, греків з українцями, німців з українцями тощо, а отже, збільшується й частина дітей, народжених від цих шлюбів.

Масовим явищем стала імміграція та еміграційні процеси. Імміграція включала репатріацію етнічних українців і представників інших національностей та їх нащадків, вихідців з України, а також в'їзд біженців (особливо у перше десятиліття незалежності України) з колишніх республік СРСР, де відбувалися збройні конфлікти й збільшувалося міжетнічне напруження (Азербайджан, Вірменія, Грузія та ін.). Еміграція торкнулась, насамперед, греків, євреїв та німців (від'їзд на історичну батьківщину, виїзд на заробітки).

На етнопонаціональний склад вплинуло і погіршення природного відтворення населення (особливо у перші роки незалежності) та висока смертність, викликана як економічними факторами (погіршенням життя людей), так і екологічною ситуацією. Сьогодні можна констатувати, що саме репатріація у першому десятилітті незалежності України забезпечила деяке кількісне зростання її населення. Це наявне і в досліджуваному регіоні. Найбільш численними були українці, особливо із Російської Федерації, Казахстану, Білорусі, Туркменістану та країн Прибалтики. Крім прибуття, у Приазов'ї спостерігається і відтік населення. Наприклад, такі етноси, як: дунгани, евенки, євреї гірські, каракалпаки, кримчаки, нанайці, селькупи, тати, тувинці, удіни, шорці зникли повністю. Натомість прибули: американці (8 осіб), англійці (2 особи), афганці (7 осіб), долгани (2 особи), ескімоси (2 особи), євреї грузинські (1 особа), євреї середньоазіатські (3 особи), іжорці (1 особа), канадці (1 особа), курди (1 особа), ліви (3 особи), негідальці (1 особа), нівхи (7 осіб), ороки (36 осіб), рутульці (1 особа), саамі (3 особи), ульчі (1 особа), чуванці (1 особа) й не визначених національностей – 30 осіб, крім цього ще 7 осіб, які не зуміли ідентифікувати свою національність (дані перепису за 2001 р.).

Виклад основного матеріалу дослідження. Як бачимо, відповідні етнопонаціональні зміни у структурі населення Приазов'я відбулися. Досить вагомим є збільшення етнічних українців. Всі інші зміни незначні, оскільки вони торкаються малої кількості людей (представників етносів). Крім цього слід зазначити, що у Приазов'ї не існує міжетнічного напруження, хоча етнічні росіяни, створили Російське культурно-просвітницьке товариство і намагаються боротися, на їх думку, із “наси́льницькою українізацією” населення регіону. Як показують проведені серед студентства Маріупольського державного університету дослідження, у сучасній молоді проблем з мовами немає, основні проблеми, на їхню думку, – здобуття освіти (професії), працевлаштування та житлове питання. Це підтверджує думку про те, що становлення української нації відбувається. Звичайно, така різноманітна етнопонаціональна структура населення українського Приазов'я впливає на економічну ситуацію в регіоні.

Як ми вже зазначали, у кожного етносу є свої особливості, які торкаються усіх сфер його життєдіяльності. Однією зі сфер життєдіяльності спільноти є саме економічна. І тут дуже важливе значення має наявність міжетнічного конфліктного стану. Адже на нього в першу чергу в поліетнічних державах впливають проблеми *етнічної стратифікації*. Сюди віднесемо етнічну нерівність у володінні матеріальними благами, у суспільному поділі праці, у доступі до освіти, що часто й викликає невдоволення своїм становищем у суспільстві.

Етнічна нерівність у досліджуваному регіоні існувала за часів СРСР, особливо це стосувалося грецького, німецького та єврейського представництва (можливість отримання вищої освіти, керівної посади

тощо) і наклала досить вагомий відбиток на сьогоднішнє життя етносів. Від чого це залежить?

По-перше, від адміністративно-політичної влади. За певної етнонаціональної та економічної політики одні етноси виділяються як основні, а інші – як другорядні. Такий стан речей призводить до прихованих конфліктів і недружелюбних відносин між етносами, бо одні етноси вважають себе привілейованими, а інші – перебувають у дискримінаційному становищі.

По-друге, від бажання вижити та створити належні умови для майбутнього своїх дітей. За таких обставин відбуваються процеси пристосування: зміни національної належності (греки, євреї), змішані шлюби з метою змінити національність своїм майбутнім дітям, протистояння, намагання когось зіштовхнути, аби зайняти його місце на щаблях соціальної ієрархії тощо.

По-третє, від етнонаціонального розселення. Якщо та чи інша етнічна група проживає компактно, то вона більш впевнено себе відчуває, аніж та, що “розчинута” у великому просторі.

Для виявлення етнічної стратифікації ми розглянули українців, росіян, греків, німців та євреїв (найбільш яскраво виражені етнічні групи). Саме вони були першими переселенцями до цього регіону і, на нашу думку, вплинули на етнокультуру в регіоні, сформували відповідні міжкультурні відносини, вплинули на створення умов для розвитку життя в Приазов’ї, у тому числі економічного.

Від початку заселення земель українського Приазов’я і до сьогодні між представниками різних етносів відбувається встановлення контактів: переселенці, мігранти зустрічаються з новою культурою, із труднощами міжнаціонального спілкування та взаємодії, ставлення до сусідів, у сприйнятті іншого етносу тощо. І культура міжетнічного спілкування стає тією сферою, в якій органічно виявляються рівні суспільної свідомості та духовної культури нації [2, с. 82]. Ці рівні зумовлюються системою об’єктивних та суб’єктивних обставин: подоланням протиріч в економічній, політичній, духовній сферах, ступенем розвитку інститутів громадян, суспільства, його відкритості, демократизації, а також рівнем виховання світоглядної, етичної культури, освіченості, духовності, етнічної толерантності учасників міжетнічного спілкування. Звичайно, це залежить від рівня освіти, з яким прибули переселенці.

Як показують дослідження, незважаючи на обмеження отримання вищої освіти, вона переважає в етнічних євреїв (57,4%), росіян (41,8%), українців (38,6%), німців (28,9%) і греків (21,9%). Причому в більшості із зазначених етносів вища освіта переважає у жіночій частини населення. На однаковому рівні вона знаходиться у німців, а на нижчому – у греків. Це підкреслює етнонаціональні особливості цих представників населення. А ще можна констатувати той факт, що грецьке населення проживає компактно у селищах, а не у місті, що очевидно теж впливає на отримання ними вищої освіти.

Щодо середньої спеціальної освіти, то тут перше місце посідають етнічні німці (43,3%), потім греки (32%), українці (31,2%), росіяни (25,7%) і євреї (21,1%). Як бачимо, в етнічних німців та греків переважає середня спеціальна освіта. Це пов'язано з тим, що німців досить мало в досліджуваному регіоні й вони проживають у місті. Стосовно греків, то тут це можна пояснити тим, що в селищах, де вони в основному проживають, є менша потреба в спеціалістах з вищою освітою, а от у хороших спеціалістах середнього рівня – більша. Слід зазначити й те, що на рівень освіти впливає етнонаціональна характеристика (традиційні цінності своєї культури, морально-етичні настанови, взірці поведінки, мотивація дій тощо). Крім цього, сьогодні багато людей отримують і другу вищу освіту. А тут вже має значення віковий ценз.

Як відомо, міжетнічні відносини визначаються повсякденною свідомістю людей, суспільною атмосферою та настроями. Тут перше місце посідає проблема соціально-психологічного споріднення між народами. Отже, спробуємо закцентувати увагу на психологічних настановах мешканців українського Приазов'я, що належать до різних етносів відносно наявності спільних рис в характеристиках українців та представників інших національностей (росіян, греків, німців, євреїв) з якими пов'язується їхнє спільне існування. Це дасть можливість визначити риси “менталітету” кожного етносу, побачити діалектику міжетнічного (міжкультурного) спілкування у розрізненні партнерів та їхньому прагненні до єдності. Оскільки мета спілкування – наближення суб'єкта один до одного, організація спільних дій чи набуття ними єдності, – кожен партнер повинен відкритися іншому у своїй справжній природі, намірах, можливостях, прагненнях, ідеалах, щоб інший, знаючи це все, зміг узгодити свої дії з діями партнера [2, с. 82–83]. Тут і виявляється менталітет, який регулює поведінку людей. Поведінка ж людей, насамперед, залежить від самоідентифікації. Як показують дослідження, якщо в українців та росіян (акцентується увага на досліджуваних етносах) переважає самоідентифікація на мовному ґрунті, у греків – на духовних елементах традиційно-побутової культури, а німців – на актуалізації історичної пам'яті, то у євреїв самоідентифікація концентрується навколо історії власного народу і професійної культури. Хоча потрібно сказати, що сьогодні в Україні взагалі відбувається актуалізація історичної пам'яті, а це приводить до відродження своїх національних мов, традицій, звичаїв, тобто культури взагалі.

Як відомо, кожний етнос намагається зберегти свою національну культуру і виробляє свій соціотип поведінки. Серед регуляторів соціотипів поведінки велику роль відіграють морально-етичні норми (система уявлень про правильну та неправильну поведінку). Морально-етичні норми відтворюються щоденно у процесі взаємодії та спілкування людей певної етнічної групи через силу масових звичок, велінь та оцінок суспільної думки, переконань і спонукань, що виникають у людей внаслідок зростання їх національної свідомості. Вони віддзеркалюють життєво-

практичний та історичний досвід і впливають на всі сфери життєдіяльності людей.

Слід відзначити, що моральні норми співжиття, стереотипи поведінки та діяльності одного етносу інтровертні щодо подібних утворень іншого. Наприклад, заперечення етнонаціональних стереотипів відносно “чужих” ґрунтується на традиційних цінностях своєї культури, або спирається на етнонаціональні цінності. Вони виступають як різновиди форм соціальних цінностей, що утворюються культурою певного етносу і є продуктом його свідомості. Кожен етнос має специфічний, властивий лише йому, набір та ієрархію соціальних цінностей, що в цілому й надає останнім етнонаціональної особливості. Ця система являє собою найвищий рівень соціальної регуляції. Саме в ній зафіксовані критерії соціального цінного, визнаним цим етнонаціональним формуванням, на ґрунті якого й розгортаються конкретніші та спеціалізовані системи нормативного контролю, відповідні соціальні інститути і цілеспрямовані індивідуальні чи колективні дії людей. Засвоєння цих критеріїв на рівні структури особистості становить основу формування етнонаціональної свідомості людей. Вони й забезпечують цілісність етнічного формування, оскільки в них втілена особлива значущість (за М. Вебером) певних матеріальних і духовних благ для існування та розвитку етнонаціональної спільноти.

Аналіз проведеного автором соціологічного дослідження також показав, що кожному етнонаціональному утворенню відповідає певний рід занять, а отже вибір місця застосування своїх набутих знань. Інтелігентами найбільше себе вважають етнічні євреї (32%), потім українці (23%), хоча за рівнем освіти вони посідали третє місце, росіяни (21,8%), греки (21%) і німці (14,8%).

Щодо виконуваної роботи як інженерно-технічних працівників, то тут перше місце посідають етнічні росіяни (25,0%), потім євреї (24,2%), німці (23,4%), українці (10,9%) і греки (8,9%), а щодо виконуваної роботи як службовців, то тут перше місце посідають греки (21%), потім євреї (18,7%), німці (18,3%), українці (15,2%) і росіяни (7,4%).

Проаналізуємо співвідношення інтелігенції, інженерно-технічних працівників, службовців та робітників у кожній етнонаціональній групі та взаємозв'язок із отриманою вищою освітою (див. табл. 2).

Таблиця 2

**Взаємозв'язок виконуваної роботи, національності та рівня освіти
(n = 1280, %)**

№ з/п	Національність	Інтелігент, інженерно-технічний працівник, службовець, %	Робітник, %	Усього, %	Зв'язок із вищою освітою, %
1	Євреї	74,9	12,5	87,4	57,4
2	Німці	56,5	22,6	87,7	28,9
3	Росіяни	54,2	23,8	86,2	41,8
4	Греки	50,9	33,6	97,0	21,9
5	Українці	49,1	29,3	82,5	38,6

Як бачимо, найбільший відсоток людей, що займають посади як інтелігента, інженерно-технічного працівника та службовця відноситься до етнічних євреїв (74,9%), що збігається з отриманням вищої освіти (57,4%). За ними – німці (56,5%) з деякими розбіжностями із наявною вищою освітою (28,9%), росіяни (54,2%), хоч освіта досить висока (41,8%), греки (50,9%) і українці (49,1%), не дивлячись на те, що рівень освіти так само як і у росіян досить високий (38,6%). Таким чином, бачимо, що в основному робочі місця в регіоні займають росіяни (23,8%), греки (33,6%) та українці (29,3%).

Спираючись на власні дослідження, можна стверджувати, що істотної нерівності за етнонаціональними ознаками щодо доступності освіти, працевлаштування та отримання тих чи інших матеріальних (комунальних) благ у сучасній спільноті не виявлено. Принаймні, чисельність деяких груп у вибірковій сукупності не дає можливості робити статистично обґрунтовані висновки, хоча невелика розбіжність все-таки існує, але, на нашу думку, залежить вона від етнонаціональних особливостей (працьовитості, ощадливості, чіткої мети, мотивації, культури, адаптаційних властивостей тощо).

Іншим показником етнонаціональної стратифікації є місце етнічних груп у структурі економіки (становище їх на ринку праці). Як показують результати дослідження, у секторах економіки та поза ними є деякі статистично визначені відмінності. Однак, вони стосуються не всіх національностей. За досліджуваний період (2009–2010 рр.) секторна стратифікація за місцем роботи не накладається на етнонаціональну. Хоча деякі відмінності є. Так, представники етнічних євреїв прагнуть займати керівні посади, працювати державними службовцями, науковцями, лікарями тощо. Досить індивідуально налаштовані педантичні та раціональні німці теж не дуже відстають від останніх, а от статистично значущої різниці між наявністю росіян та українців, що проживають у місті, у різних секторах економіки не зафіксовано. Чи наявність у цьому секторі сільського населення виявити досить важко через постійну зміну кількості присутніх, але можна стверджувати, що вони в основному зайняті на таких підприємствах, як ВАТ “Металургійний комбінат ім. Ілліча” як робітники. Це зумовлено належною заробітною платою та певними пільгами (“гарячий” стаж, наявність соціальних закладів тощо).

Отже, освіта та виконувана робота значно впливають на чинники економічної активності населення. Від цього залежить соціальне самопочуття і ставлення людей до власного становища у суспільстві. Хоча це явище має дещо суб’єктивний характер, але несхожість у судженнях може бути свідченням неоднакової адаптації етнонаціональних груп до нових соціальних реалій. Особливо це актуально у випадку появи нової незалежної держави, де не титульні етноси можуть загострено реагувати не тільки на соціально-економічні труднощі посттоталітарної трансформації, а й на можливу дискримінацію в етнокультурній царині, тим більше, що з’явилася можливість змінити місце проживання, виїхати, наприклад, на

історичну батьківщину (за кордон). Оскільки у цьому регіоні немає корінних мешканців, то саме відповідь на запитання стосовно бажання змінити місце проживання, дасть нам можливість визначити чи задоволені етнонаціональні групи своїм становищем у соціальному середовищі.

Як показали дослідження, найбільш схильні до зміни місця проживання німці (34,7%), причому ініціатива за чоловіками (на 2,3% більше). Далі йдуть євреї (28,9%), чоловіки переважають на 20,4%, греки (28,5%) з перевагою чоловіків на 4,1%, росіяни (25%) з переважанням чоловіків на 3,2% і українці (18%), жінки переважають на 7,8%. Отже, можна зробити висновок, що майже кожний четвертий мешканець Приазов'я мріє його покинути. Звичайно, тих, хто не бажає залишати своє місцепроживання більше (35%) і тут на першому місці українці (51,9%), потім євреї (42,6%), греки (39,8), росіяни (28,1%) і німці (12,9%). Ще 24% мешканців українського Приазов'я інколи думають про від'їзд, а 9,6% хочуть, але не мають змоги. Тобто кожний третій мешканець регіону є потенційним мігрантом. Крім цього, не дали відповіді 2,8% населення, серед них: німців (7,4%), росіян (3,9%) та євреїв (1,1%). Ще 0,8% висловили думку про те, що хочуть поїхати на заробітки і повернутись (євреї – 2,7%, греки – 0,8%).

Отже, більшість громадян (64,2%) невдоволена своїм життям у цьому регіоні, тобто майже кожний другий.

Розглянемо етнонаціональний поділ населення Приазов'я за рівнем задоволення своїм місцем проживанням у цьому регіоні (див. табл. 3).

Таблиця 3

Етнонаціональний поділ населення Приазов'я за рівнем задоволення своїм місцем проживанням у регіоні (n = 1280, %)

№ з/п	Національність	Так	Ні	Інколи виникає	Виникає але немає змоги	Важко відповісти	Бажаю виїхати для покращення життя і повернутися
1	Німці	34,7	12,9	31,6	12,5	7,4	–
2	Євреї	28,9	42,6	17,1	5,8	1,1	2,7
3	Греки	28,5	39,8	19,1	10,1	–	1,5
4	Росіяни	25,0	28,1	26,9	15,2	3,9	–
5	Українці	18,0	51,9	25,7	4,3	–	–
Усього		27,0	35,0	24,0	9,6	2,8	0,8

Таким чином, можна стверджувати, що у спільноти сучасного українського Приазов'я все ж наявна етнічна стратифікація як специфічна форма соціальної диференціації. Хоча економічні культури як титульного етносу, так і національних меншин дещо подібні, але їх не можна назвати тотожними, тому що у кожного етносу є своя, притаманна лише йому культура: мовленнєва, поселенська, буттєвісна, економічна, політична, є свої традиції та звички, риси характеру та ставлення до праці й до її результатів тощо. Тобто, тут чітко прослідковується зв'язок між етноментальними особливостями та родом й спрямованістю трудової

діяльності, чи економічною активністю. Те, яким є етнонаціональна група, багато в чому залежить від того, з яким середовищем вона опосередковує себе своєю працею.

Отже, можна зробити **висновок**, що превалюючий вид діяльності того чи іншого етносу накладає певний відбиток на його ментальні риси [3, с. 119], але й вони впливають на вибір професій, напрямів трудової діяльності. Отже, можна констатувати, що етнознакові функції досвіду людської життєдіяльності разом із національною свідомістю, національною ідеєю, етнічною ментальністю, іншими чинниками є важливою детермінантою становлення та буття народів, а здійснений у праці аналіз досліджень деяких ментальних рис певних етносів, що проживають на теренах Приазовського регіону, виявив, що особливості етнонаціональних утворень визначається специфічною комбінацією ментальних рис та їхньою спрямованістю, заданою ментальними настановами і являє собою чуттєво розумовий інструментарій освоєння світу. Все це, звичайно, створило своєрідний “приазовський тип” суспільного етносу. Крім цього, проведене дослідження підтверджує думку про те, що в регіоні наявна “третя культура”, своя міжкультурна комунікація, а отже, і своя економічна активність. Усе це і є етнонаціональними особливостями економічної активності населення зазначеного регіону.

Список використаної літератури

1. Лях Р.Д. Демографічні процеси в Маріуполі / Р.Д. Лях // Донбасс и Приазовье: Проблемы социального и духовного развития : тез. докл. Междунар. науч.-практ. конф. (г. Мариуполь, 26–27 мая 1993 г.). – Мариуполь, 1993. – С. 63–64.

2. Афанасьєва Л.В. Національна ідентичність та менталітет етнічних спільнот у співіснуванні / Л.В. Афанасьєва, І.Г. Денисов, А.В. Орлов // Етнонаціональне буття народів Запорізького Приазов'я в геокультурному контексті : монографія / [за заг. ред. І.П. Аносова, Л.В. Афанасьєвої, М.В. Крилова, М.В. Пригаро]. – Запоріжжя ; Мелітополь : Обласна державна адміністрація ; МДПУ. – Сімферополь, 2005. – С. 69–95.

3. Павленко В.Н. Факторы этнопсихологии : учеб. пособ. / В.Н. Павленко, С.А. Таглин. – Х. : ХГУ, 1993. – 160 с.

Слющинский Б.В. Этнокультура и общество: правовое обеспечение этнокультурного возрождения в украинском Приазовье

Статья посвящена исследованию этнонациональных особенностей населения украинского Приазовья, факторов, которые повлияли на их формирование и современное этнокультурное состояние.

Ключевые слова: этнокультура, многонациональность, этническая стратификация, ментальные черты, коммуникация.

Slushchinskiy B. Ethnic Culture and Society: Legal Support Ethnic and Cultural Renaissance in Ukrainian Priazovya

The article deals with Ukrainian ethno-national characteristics of the population of Azov, the factors that influenced their development and current state of ethnic and cultural.

Key words: *ethnic culture, multi-ethnic, ethnicity, stratification and mental traits, communication.*

Надійшла в редакцію 29 серпня 2011 року

СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИКИ

УДК 316.334.3

ГУГНІН Е.А.

ЕЛЕКТОРАЛЬНА КУЛЬТУРА: ПОНЯТТЯ, СУТНІСТЬ ТА ТЕХНОЛОГІЇ ФОРМУВАННЯ

Статтю присвячено вивченню однієї з найцікавіших тем сучасної електоральної соціології – електоральній культурі. Здійснюючи аналіз сутності і специфічних рис електоральної культури, автор детально зупиняється на: основних фундаментальних і специфічних факторах, що впливають на людей електоральної культури історичних етапів її формування; виділенні основних критеріїв типологізації електоральної культури. Логічним завершенням статті є розгляд сучасного стану і перспектив подальшого розвитку електоральної культури в Україні.

Ключові слова: електоральна культура, технології формування електоральної культури, критерії типологізації.

Тривалий час у науці електоральна культура розглядалася в рамках політичної культури, хоча цікавість до специфіки електоральної поведінки індивідів вчені почали виявляти ще з часів проведення перших виборів (у сучасному їх розумінні). Тому розглядаючи витоки електоральної культури, перш за все, необхідно проаналізувати особливості дослідження саме політичної культури. Термін “політична культура” вперше було використано в XVIII ст. німецьким філософом І. Гердером. Великий внесок у дослідження політичної культури в різні часи зробили відомі зарубіжні вчені: Г. Алмонд, С. Верба, Л. Пай, У. Розенбаум, Р. Роуз, К. фон Бойме, М. Дювержета ін. Саме ці науковці, ґрунтовно дослідивши сутнісні характеристики політичної культури, заклали підґрунтя для аналізу специфіки електоральної культури, активне дослідження якої розпочалося наприкінці ХХ ст.

В українській та російській соціологічній науці по-різному розглядаються сутність і специфічні ознаки електоральної культури. В. Халіпов розуміє під нею ступінь знання правил та процедур виборчої кампанії, вміння виборців давати компетентну оцінку кандидатам, розрізняти різні політичні сили, орієнтуватися в партійних програмах тощо [7]. І. Гомеров визначає електоральну культуру як систему знань, оцінок і норм політичних виборів [1]. Б. Ідрісов розглядає її як “сукупність цінностей, уявлень та норм, що визначають характер і спрямованість електоральних інтересів й орієнтацій, що панують у суспільстві” [4, с. 18].

На думку О. Зубченка, електоральна культура заснована на подвійній ідентифікації громадян, що відбувається, по-перше, у площині “громадянин – виборець”, а по-друге, у площині “виборець – симпатик певної політичної сили”. Відносини “громадянин – виборець” фіксують можливість принципового включення рядового громадянина в рольові відносини представницької демократії та утворюють об’єктивний інгредієнт електоральної культури. Вони передбачають структурування корпусу виборців на активних та пасивних. Відносини “виборець – прихильник певної партії” пов’язані з поглибленням електоральної участі та її трансформацією на політичну підтримку конкретних представників чи угруповань політичної еліти й утворюють суб’єктивний інгредієнт електоральної культури. Тобто мова йде про електоральну поведінку [3, с. 41–42]. Саме це визначення ми поклали в основу нашого подальшого дослідження. На початку аналізу сутності та специфіки електоральної культури слід з’ясувати особливості співвіднесення електоральної та політичної культур. На нашу думку, політична культура – це основа електоральної культури, яка дає індивіду змогу здійснити самоідентифікацію в рамках політичного простору країни, а електоральна культура як основна складова політичної культури допомагає зафіксувати цю самоідентифікацію.

Тепер перейдемо до аналізу факторів, типів, форм та структурних елементів електоральної культури.

Електоральна культура формується під впливом певних факторів, які в сучасній соціологічній науці поділяються на фундаментальні та специфічні. До фундаментальних факторів відносяться:

1. Характер будови та специфіка функціонування електорального поля та політичного простору в цілому.
2. Традиційні онтологічні уявлення.
3. Характер соціальної спільноти (мобілізаційний або інноваційний).
4. Життєві орієнтації індивіда та суспільства в цілому (індивідуалістичні або колективістські).
5. Політична соціалізація.

До специфічних факторів належать:

1. Погляди індивідів на сутність влади та політичної організації суспільства в цілому.
2. Позиція в електоральному полі.
3. Належність до певної соціальної спільноти, соціального класу, верстви чи прошарку.
4. Характер і специфіка функціонування еліт.
5. Система відносин і комунікацій у рамках електорального поля та політичного простору в цілому.
6. Політичні організації та інститути.
7. Політичні процеси.
8. Ступінь розвиненості громадянського суспільства.

Говорячи про структуру електоральної культури, необхідно враховувати, що вона об'єднує в собі дві складові: культуру електоральної свідомості (електоральні уподобання, електоральні орієнтації, електоральні традиції та звичаї тощо) та культуру електоральної участі (електоральна дія, електоральна діяльність, електоральна поведінка). Всі ці складові аналізуються під час дослідження електоральної культури в рамках соціології та політології. Хоча різні автори по-різному розставляють акценти в домінуванні тих чи інших складових у структурі електоральної культури.

Українські фахівці з Інституту соціології НАНУ критеріями оцінювання політичної та виборчої культури обирають рівень задоволеності та ступінь політичної довіри, політичну інформованість і компетентність, політичну активність та залученість, політичну ефективність і готовність до соціального протесту [6, с. 47–51].

М. Ільїн пропонує три способи горизонтального поділу електоральної культури: просторовий, ринковий та ігровий [5, с. 117]. На першому з них описують настанови та орієнтації виборців, на другому – ідейно-політичні позиції акторів-посередників (партії, громадські об'єднання), а на третьому – диспозиції політичних акторів з приводу владних відносин.

Б. Ідрісов виділяє три типи електоральних орієнтацій: відносно структури політичної системи (активні та пасивні виборщики й абсентеїсти), відносно стану політичного поля та політичних гравців (через рівень визначеності електорального вибору), відносно базової моделі електоральної поведінки (через рівень стабільності електорального вибору) [4, с. 38].

Аналізуючи ці підходи, слід констатувати, що при аналізі електоральної культури автори здійснюють її дослідження в рамках політичної культури, тобто ми маємо справу з так званим політологічним баченням сутності електоральної культури. З точки зору української соціології, найбільш вдалою є модель структури електоральної культури, запропонована соціологом О. Зубченком, яка базується на концепції орієнтації людини у світі політики, що запропонували Г. Алмонд та С. Верба у своїй праці “Громадянська культура”. На їх думку, існують три типи орієнтацій людині у світі політики: когнітивні, афективні та конативні [8]. Беручи за основу цю концепцію, О. Зубченко стверджує, що до структури електоральної культури входять три рівні, кожен з яких має два полюси та два інгредієнти – об'єктивний та суб'єктивний, що виконують функції прийняття й переробки соціальної інформації та синтезу нового соціального продукту у формі електорального рішення (див. рис.) [3, с. 32].

При цьому “афективний рівень електоральної культури можна уявити як діалектичне поєднання соціографічних характеристик певної спільноти та суб'єктивного ставлення людей до влади, що проявляється через оцінку її роботи, порівняння власного матеріального становища до і

після початку роботи тієї чи іншої адміністрації, бачення своїх перспектив на майбутнє. Важливо усвідомлювати подвійну природу цього рівня, поєднання у ньому як цілком раціональних і відносно легко квантифікованих факторів (оцінка рівня життя), так і чинників, надзвичайно проблемних для емпіричної квантифікації (історична ідентичність). ... На конативному рівні електоральної культури людина приймає рішення, за якого саме індивідуального чи колективного політичного актора віддати свій голос” [3, с. 38–39]. У цьому плані дуже важливим є дослідження електоральних преференцій та “ситуації виборів”. Ситуація виборів – це сукупність соціальних, політичних, економічних та духовних чинників і очікувань громадян, що притаманні простору розгортання виборчої кампанії [3, с. 39]. У свою чергу, електоральні преференції – це упорядковане ставлення виборця до конкретних індивідуальних чи колективних електоральних акторів, що виявляється в їх підтримці через реалізацію активного виборчого права. В їх структурі О. Зубченко виділяє чотири складові: тип електоральної поведінки (активний виборець або абсентеїст), мотивація цього вибору, його сталість, ставлення до конкретних суб’єктів виборчого процесу [3, с. 40].

Таким чином, на думку О. Зубченка, виділення інгредієнтів електоральної культури пов’язане з урахуванням об’єктивних та суб’єктивних складових електоральних взаємодій у площині “громадянин – інститут політичних виборів”. У рамках об’єктивного інгредієнту електоральної культури задається система сприйняття особистістю політичних норм, інститутів, електоральних акторів, яка дає змогу виборцю ідентифікувати себе з ними, формувати своє ставлення до тих чи інших політичних конструктів та висловлювати їм підтримку через механізм виборів. Його утворюють: політична ментальність, соціально-політичний капітал та “ситуація виборів”. Через елементи суб’єктивного інгредієнту відбувається інтеріоризація виборцями політичних норм і правил, притаманних конкретно-історичній політичній ситуації, та їх подальше переосмислення, ранжування та диференціація. До його складу входять політичні орієнтації, електоральні настрої та електоральні преференції [3, с. 31–42].

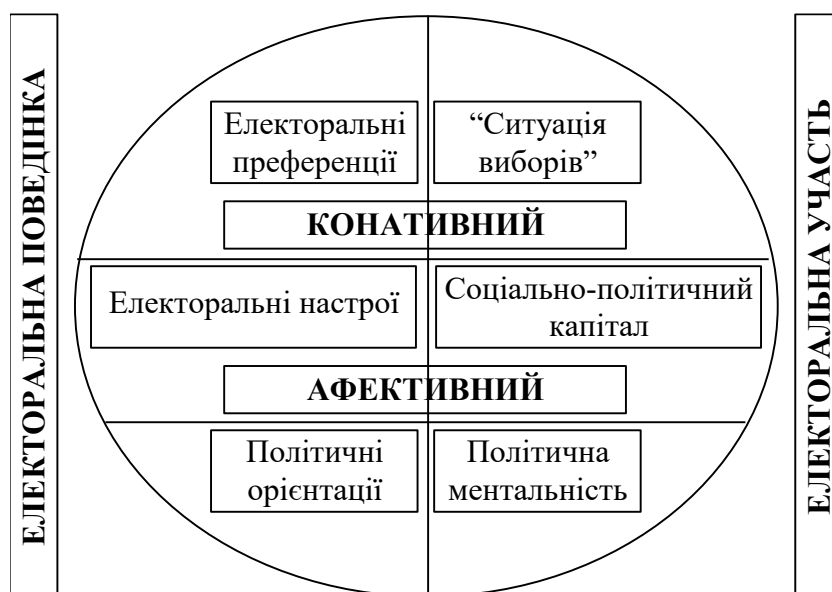

Рис. Структурно-функціональна модель електоральної культури (О. Зубченко)

Розглянувши сутність, характерні риси та основні фактори, що впливають на електоральну культуру окремого індивіда та соціальної спільноти в цілому, необхідно дослідити типи електоральної культури.

Спочатку проаналізуємо історичні типи електоральної культури. До них відносяться:

1. Антична електоральна культура. Паростки цього типу культури з'явилися ще за часів Стародавньої Спарти та Античної Греції. Характерні ознаки: виділення базових цінностей політичного процесу, вироблення механізмів участі громадян у державних справах та вирішення нагальних важливих проблем, формування активної громадянської позиції в політичних процесах.

2. Електоральна культура Середньовіччя. Починає формуватися під час існування італійських міст-республік XI ст. Характерні ознаки: до політичних процесів (та виборів у органи влади) долучається все більша кількість людей; народ формально визнано основним джерелом влади; як наслідок попередньої риси починають створюватися парламенти – представницькі законодавчі органи.

3. Капіталістична електоральна культура. Починається з кінця XVIII – початку XIX ст. У цей час активно розвиваються парламенти, по Європі прокочується хвиля буржуазних та буржуазно-демократичних революцій (у результаті чого починають розвиватися демократичні права та свободи), поступово до виборів залучаються жінки та частково знімаються цензи (в першу чергу, вікові та поселенські), розвиток політичних партій та рухів.

4. Сучасна електоральна культура. Починає формуватися у другій половині XX ст. Ознаки: домінування політичних партій у політичному просторі та електоральному полі країни, зняття більшості цензів у виборчому процесі (у деяких країнах (зокрема, в Україні) залишається ценз

у вигляді майнової застави), відхід від ідеологічних до народних партій, залучення до політичних процесів широких верств населення.

5. Новітня електоральна культура. Починає формуватися з кінця ХХ – початку ХХІ ст. Ознаки: значний вплив громадянського суспільства на політичний простір та електоральне поле, поступове втрачання політичними партіями своєї ролі в політичному просторі, зменшення політичної участі громадян за рахунок збільшення їх електоральної активності.

Аналіз наукових праць вітчизняних та зарубіжних соціологів, а також результатів соціологічних досліджень, які було проведено соціологічним центром “Соціо” у 2002–2010 рр., дає змогу виокремити такі критерії типологізації електоральної культури: ціннісний, ідентифікаційний та регулятивний. Розглянемо їх більш детально.

Ціннісний підхід базується на особливостях ставлення електоральних агентів до системи політичних цінностей, що склалася в рамках певного політичного простору та електорального поля зокрема. В рамках цього підходу виділяють такі типи електоральної культури:

1. Цілісна – притаманна державам з розвиненою демократією (США, Австралія, Великобританія та ін.). Основними характеристиками такого типу електоральної культури є: консенсусна взаємодія між всіма агентами політичного простору та електорального поля (включає в себе консенсус щодо основних політичних цінностей, політичних інститутів та системи владних відносин); позитивне ставлення до політичних еліт та процесу їх рекрутування; усвідомлення громадянами необхідності участі в електоральному процесі.

2. Домінуюча – притаманна тоталітарним та авторитарним державам (СРСР, Куба, Північна Корея та ін.). Основними характеристиками цього типу електоральної культури є: нав’язування владою або певними соціальними групами системи політичних цінностей; безальтернативність виборів (наявність одного провладного кандидата на виборах або наявність “контрольованої” опозиції).

3. Дихотомізована – притаманна федеративним державам (Російська Федерація, Німеччина та ін.) або державам, які перебувають у перехідному стані (наприклад, Україна, країни колишнього СРСР та ін.). Головною рисою цього типу електоральної культури є наявність одночасно декількох електоральних субкультур.

4. Фрагментарна – притаманна для нестабільних суспільств (наприклад, Афганістан, Ірак та ін.). Головною рисою цього типу є конкуренція між існуючими електоральними субкультурами, що не дає змоги сформувати в суспільстві єдиного ставлення до системи політичних цінностей, системи влади та політичних інститутів.

Ідентифікаційний підхід базується на партійній структурі суспільств. Виходячи з цього, основними типами електоральної культури в рамках цього підходу є: електоральна культура країн з двопартійною системою, електоральна культура країн з багатопартійною системою, електоральна

культура країн з атомізованою партійною структурою. Сутність і специфіка перших двох типів зрозумілі, виходячи з назви та знань, здобутих у рамках таких навчальних курсів, як: “Політологія”, “Основи права” або “Соціологія політики”. Щодо третього типу, то він притаманний так званим перехідним (або транзитивним) суспільствам. У рамках цих суспільств політичні партії не відображають інтересів більшої кількості населення і, як наслідок, не підтримуються ним. Крім того, політичні партії є малочисельними і відстоюють інтереси або елітних (субелітних), кланових або фінансово-економічних груп. Прикладом таких держав є більшість країн колишнього СРСР, країни Південно-Східної Азії та Африки.

В основі регулятивного підходу лежать особливості регулятивних механізмів політичного простору країни. На основі цього електоральна культура може бути ринковою та етатистською. Перший тип притаманний країнам, у яких ринкові відносини поширені не тільки у сфері економіки, а й у сфері політики. Тобто не існує обмежень (крім чітко зафіксованих у законодавчих актах) для участі громадян у політичному житті суспільства (свобода у створенні політичних партій та участі у їх діяльності, свобода волевиявлення під час голосування, свобода участі в політичних акціях тощо). Крім того, відбувається відкрита конкуренція між політичними силами в рамках електорального процесу. Етатистський тип, або, як його ще називають, бюрократичний притаманний державам тоталітарним, авторитарним та перехідним. У країнах з цим типом електоральної культури відзначаються: нав'язування конкретної точки зору щодо політичного устрою та системи політичних цінностей, обмеження електоральної участі (відкрите або здебільшого латентне), широке використання під час виборчих кампаній маніпулятивних технологій (здебільшого так званих “чорних”), що суттєво впливають на результати голосування.

Особливості електоральної культури найбільш виразно виявляються під час виборів або референдумів. При цьому слід враховувати, що існує декілька форм електоральної культури: групова (соціально-демографічні, професійні, поселенські групи), регіональна (окремі території країни) та загальнонаціональна. І якщо групова та загальнонаціональна форми електоральної культури є доволі вивченими в сучасній науці, то регіональна стає предметом детального аналізу як представниками політологічної та соціологічної науки, так і фахівцями з політичних і виборчих технологій. Численні дослідження, що проводяться в Україні та Російській Федерації, підтверджують думку, що електоральна культура суттєво впливає на електоральний вибір громадян. Так, на основі аналізу декількох виборів, що пройшли в Російській Федерації останніми роками, російські вчені А. Заварзін, Д. Орешкіна та В. Тикунов зазначили, що в рамках електорального поля існують так звані території з “особливою електоральною культурою” (там, де спостерігалось або “нестандартне” голосування (голосування за кандидата чи політичну силу, які не мали

достатньої підтримки на території держави в цілому), або досить висока явка виборців) [2]. При цьому під “електоральною культурою” автори розуміють стійкі особливості ставлення виборців до виборів та практики їх проведення, стиль взаємовідносин між виборцями та владою. У вузькому значенні “електоральна культура” – це ступінь реальної залежності (“керованості”) виборців у процесі виборів.

Щоб виявити в електоральному полі Росії ареали та епіцентри особливої манери поведінки виборців та оцінити різнобарвність електоральної культури, авторами статті було проведено спеціальне дослідження, в ході якого аналіз було проведено за допомогою формальних методів, без залучення суб’єктивних експертних оцінок. Було вибрано лише вісім параметрів офіційної статистики: сумарна частка всіх недійсних бюлетенів (як занадто низька, так і дуже висока); зависока (занизька) явка виборчих дільниць; питома вага голосів виборців, поданих проти всіх кандидатів (як занадто низька, так і дуже висока); частка голосів за кандидата, який переміг за результатами ТВК; різниця в кількості голосів за першого та другого кандидатів у списку переможців (відрив лідера від найближчого переслідувача); сумарна частка голосів за двох лідерів голосування; частка недійсних бюлетенів, які не містили жодних відміток виборців по жодній з позицій бюлетеня; різниця частки голосів за переможця по конкретній ТВК та середнього показника по країні в цілому за цього кандидата. Набір цих параметрів, на думку авторів статті, відображає електоральну специфіку (культуру) територій. У результаті обробки даних, за авторською моделлю (одного з авторів статті), було розраховано інтегральний показник, названий “індексом електоральної керованості”, який і був нанесений на карту Російської Федерації. При цьому слід зауважити, що авторів статті цікавило виключно чисельне відображення електоральної культури, що було зафіксовано в наборі статистичних показників, які характеризували конкретну ТВК чи групи ТВК.

У результаті аналізу карт авторами статті було зроблено такі висновки:

1. Спираючись на формальні методи та офіційну статистику, слід зауважити про існування на електоральній карті Росії територій з “особливою електоральною культурою”.

2. У більшості випадків межі територій з “особливою електоральною культурою” збігаються з адміністративними межами суб’єктів Російської Федерації (головним чином, національних формувань республік та автономних округів).

3. Як з’ясувалося, “керовані” регіони часто є сусідніми, при цьому формуються ареали особливої електоральної культури. Було виокремлено три таких ареали, які стійко проявляються від виборів до виборів: Північний Кавказ, Волзько-Уральський, Південно-Сибірський. При цьому слід виділити окремі “керовані” ТВК у рамках автономних округів

Півночі, у яких часто але розрізнено відзначається “нестандартність” голосування.

Ці дослідження російських вчених ще раз підтверджують наявність так званих “локусів електорального поля”, результати голосування в яких суттєво відрізняються від результатів голосування на більшій території поля, що аналізується.

Щодо електоральної культури сучасного українського суспільства, то на неї впливають такі фактори: 1) постійна зміна виборчої системи країни та неузгодженість виборчих систем різних рівнів (зокрема, до Верховної Ради України та місцевих рад); 2) неструктурованість політичного простору країни (відсутність чітких правил боротьби між основними агентами політичного простору); 3) неструктурованість і відсутність демократичного процесу ротації вітчизняної політичної еліти; 4) юридично затверджене домінування політичних партій у виборчих процесах та електоральному полі в цілому та фактичне втрачання партіями підтримки широкими верствами населення; 5) відсутність дієвих та впливових інститутів громадянського суспільства; 6) відсутність національних традицій демократичного голосування; 7) наявність віртуалізації політичного простору сучасної України; 8) рівень економічного розвитку суспільства; 9) соціокультурні особливості регіонів; 10) рівень і специфіка політичної культури. Все це ускладнює процес формування цілісної електоральної культури в Україні та впливає на особливості формування та функціонування політичного простору нашої країни в цілому.

Список використаної літератури

1. Гомеров И.Н. Культура политических выборов: политологический анализ / И.Н. Гомеров. – Новосибирск : Университет, 1995. – 176 с.
2. Заварзин А.В. Электоральная культура России: классификации и картографирование в геоинформационной среде [Электронный ресурс] / А.В. Заварзин, Д.Д. Орешкина, В.С. Тикунов // Информационный бюллетень ГИС – Ассоциации. – 2003. – № 1 (38)–2 (39). – Режим доступа: <http://www.gisa.ru/10295.html>.
3. Зубченко О.С. Электоральная культура как объект социологического исследования : дис. ... канд. соц. наук : 22.00.04 / Александр Сергійович Зубченко. – Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2007. – 235 с.
4. Ідрісов Б. Электоральная культура населения Украины в условиях трансформации общества : дис. ... канд. соц. наук : 22.00.04 / Бахтійор Ідрісов. – К., 2006. – 183 с.
5. Круглый стол. Структура и динамика российского электорального пространства // Полис. – 2000. – № 2. – С. 89–128.
6. Политическая культура населения Украины: результаты социологических исследований / [Е.И. Головаха, Н.В. Панина, Ю.Н. Пахомов и др.]. – К. : Наукова думка, 1993. – 136 с.
7. Халипов В.Ф. Кратология как система наук о власти / Вячеслав Филиппович Халипов. – М. : Республика, 1999. – 239 с.
8. Almond G. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations / G. Almond, S. Verba. – Princeton : Princeton University Press, 1963. – 421 p.

Гугнин Е.А. Электоральная культура: понятие, сущность и технологии формирования

Статья посвящена изучению одной из наиболее интересных тем современной электоральной социологии – электоральной культуре. Анализируя сущность и специфические черты электоральной культуры, автор наиболее детально останавливается на: основных фундаментальных и специфических факторах, влияющих на формирование электоральной культуры; характеристике моделей электоральной культуры и исторических этапов ее формирования; выделении основных критериев типологизации электоральной культуры. Логическим завершением статьи является рассмотрение современного состояния и перспектив дальнейшего развития электоральной культуры в Украине.

Ключевые слова: электоральная культура, технологии формирования электоральной культуры, критерии типологизации.

Huhnyn E. Electoral Culture: Notion, Essence and Generating Technology

Article is devoted to one of the most interesting topics of modern electoral sociology – the electoral culture. Analyzing the nature and specific features of electoral culture, the author dwells on learning the basic fundamental and specific factors influencing the formation of electoral culture, analysis of models of electoral culture and the historical stages of its formation, the main criteria for the allocation of electoral culture typology. The logical conclusion of this paper is the analysis of the current state and prospects of further development of the electoral culture in Ukraine.

Key words: electoral culture, technology generating electoral culture, criteria typology.

Надійшла в редакцію 25 жовтня 2011 року

УДК 316.4.066

КОЗУБ О.А., ЧИГРИН В.О.

ВПЛИВ ПОЛІТИЧНОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НА ФОРМУВАННЯ ЙОГО ЕЛЕКТОРАЛЬНИХ ПРЕФЕРЕНЦІЙ

У статті проаналізовано особливості формування політичної самоідентифікації сільського населення та механізм її впливу на вироблення електоральних преференцій цієї частини електорату України.

Ключові слова: політична самоідентифікація, сільський соціум, електорат, електоральні преференції, лідери громадської думки.

Актуальність дослідження. Електоральна практика незалежної України має досить обмежену в роках, але багату на події історію. За двадцять років неодноразово змінювались виборчі системи, коригувались межі виборчих округів, трансформувались політичні погляди й електоральні преференції населення. Слід визнати, що цей процес на сьогодні не дійшов до свого завершення, тому його наукове опрацювання має безперечну актуальність, зважаючи на складну структуру українського електорату в політичному, територіальному й поселенському аспектах.

Постановка наукової проблеми. На процес політичного структурування суспільства, а отже, й на зумовлений ним процес формування усталених електоральних преференцій різних груп населення впливають декілька груп чинників як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, серед яких не останнє місце посідає політична самоідентифікація різних складових його структури – соціальної, демографічної, територіальної, поселенської.

Незважаючи на те, що проблема політичної самоідентифікації особистості досить усебічно висвітлена в науковій літературі – політологічній, соціологічній та психологічній, механізм політичної самоідентифікації і тим більше, її вплив на електоральні преференції такої своєї частини електорату, як електорат сільський, залишаються недостатньо розробленими, й потребують подальшого наукового опрацювання.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Імена С. Ліпсета, А. Кемпбелла, С. Роккана, П. Бурдьє, Г. Лассуела та багатьох інших зарубіжних дослідників сьогодні безпосередньо пов'язують з тим чи іншим аспектом проблеми політичної самоідентифікації. У вітчизняній науці до цієї проблеми зверталися М.О. Шульга, В.А. Полторак, В.Л. Осовський, Є.І. Головаха, Н.В. Паніна, С.О. Макеев, А.О. Ручка, О.І.

Вишняк, М.М. Чурилов, М.Ф. Головатий, В.М. Бебик та багато інших учених.

Ознайомлення із численною дослідною літературою, матеріалами різномасштабних соціологічних досліджень, проведених в Україні та Росії, дає підстави стверджувати, що, незважаючи на величезну роботу, здійснену вітчизняними і зарубіжними соціологами, чинники, що впливають на стан суспільної свідомості, політичної культури, а відтак, і на політичну самоідентифікацію населення, систематизовані недостатньо.

Це пов'язано з тим, що прийняті в західній соціології стандарти не повною мірою відповідають реаліям суспільства, що трансформується, а також із тим, що вітчизняна політична і, зокрема, електоральна соціологія фактично робить перші кроки.

Виклад основного матеріалу. З огляду на вищезазначене вважаємо за можливе у цій статті, відповідно до її мети, завдань, об'єкта і предмета, принаймні окреслити контури систематизації чинників політичної самоідентифікації сільського населення та її впливу на формування його електоральних прераференцій.

По-перше, йдеться про чинники макросоціального рівня, що охоплюють сукупність соціально-економічних чинників, характерних для цього етапу розвитку суспільства, групу історичних і геополітичних чинників, що визначають особливості загального менталітету громадян, сукупність чинників розвитку ідеології й культури в широкому розумінні цього слова.

По-друге, за умов України на ці процеси активно впливають регіональні чинники, а саме: співвідношення промислового та сільськогосподарського секторів економіки, особливості структури розселення і поселенської структури регіонів, специфіка статево-вікової й соціально-професійної структури населення тощо.

По-третє, в суспільстві, що трансформується, відбуваються досить складні процеси, які стосуються якісної зміни таких суспільних феноменів, як “політична свідомість”, “політична культура”, “політична поведінка”, “політична діяльність”, внаслідок чого логічним є висновок, що в основі політичного структурування суспільства, що включає процеси, зазначені вище, лежать:

- рівень розвитку суспільної і, в першу чергу, політичної свідомості суспільства загалом і його складових;
- рівень розвитку політичної культури;
- зміст і характер ціннісних орієнтацій, які прийняті в даному суспільстві й становлять його ієрархічну структуру.

По-четверте, на соціологічному матеріалі досліджень, проведених за участю авторів у 2002–2010 рр., виявлено чинники, вплив яких на політичне структурування, політичну самоідентифікацію і політичну поведінку окремих груп перехідного суспільства, на нашу думку, дещо применшується західними і вітчизняними дослідниками:

– вплив на рівень політичної активності й політичний вибір населення його матеріального становища. На прикладах президентських виборів 1999 р. й 2004 р., а особливо 2010 р. і парламентських виборів 2002, 2006 й 2007 рр. нами виявлено закономірності в соціально-економічних і політичних орієнтаціях різних за своїм матеріальним становищем груп як міського, так і сільського населення;

– вплив статево-вікових характеристик населення на його активність і вибір кандидатів або політичних сил;

– вплив на електоральну активність і вибір людей соціально-професійних характеристик населення;

– вплив поселенської належності населення на електоральну активність і характер голосування.

Останній чинник, про який практично нічого не написано в дослідницькій літературі, за винятком кількох статей, серед яких праці одного з авторів [1; 2], належить, на наш погляд, до вельми дієвих у країні, значна частина населення якої перебуває в системі сільського соціуму, особливо якщо враховувати, що близько 70% території країни – це землі сільськогосподарського призначення, на яких розташовано понад 28 тисяч сільських населених пунктів, у яких мешкає 14 млн 308 тис. сільських жителів [3]. Мова йде про вплив поселенської належності населення на його активність і політичний вибір.

Аналіз матеріалів опитувань центру “Соціо”, проведених у 2002–2011 рр. серед сільського населення Волинської, Запорізької, Дніпропетровської, Полтавської, Херсонської областей та АР Крим, а також аналіз даних статистики президентських виборів 1999, 2004 та 2010 рр. дає підстави для ряду висновків:

1. Демографічна ситуація, яка характерна для сучасного українського села і показовими рисами якої є пришвидшене старіння населення, призводить до того, що на характер політичної самоідентифікації молодших вікових когорт сільського населення все ще справляють вплив представники “воєнного покоління” і “покоління повоєнних років”. Причому в різних регіонах України ці своєрідні “генераційні агенти впливу” діють у діаметрально протилежному напрямі. На землях Західної України саме представники старших поколінь ідеалізують діяльність УПА і, навпаки, у Східній та Південній Україні героями Вітчизняної війни є виключно радянські воїни. Відповідно, вони орієнтують молодь на ті політичні сили та кандидатів, які відображають у своїх діях та програмах ті чи інші позиції (орієнтація на Європу або Росію, підтримка “Свободи” або комуністів тощо).

Регіональні особливості України, що формують її соціокультурний простір, накладаючись на демографічні особливості сільського соціуму, за винятком, хіба що сільських районів, які є сателітами міст, або мають у своєму складі індустріальні селища міського типу, часто призводять до

того, що політична самоідентифікація сільського населення більшою мірою, ніж населення міст відчуває вплив двох основних типів самоідентифікації (табл.), розроблених ще наприкінці 1990-х рр. О.К. Толпиго та М.І. Белецьким на базі вибірки, котру застосовували у проведеному спільно із КМІС масштабному дослідженні (N = 10211).

Таблиця

Основні характеристики двох типів політичної самоідентифікації населення України [4, с. 88]

Сфери вияву	“Український” (галицький)	“Радянський” (донецький)
У культурній сфері	– спілкування українською мовою; – орієнтації на українську культуру, підтримка націоналізму	– спілкування переважно російською мовою за теоретичної рівноправності мов; – різка антипатія до націоналізму
У сфері зовнішньої політики	– орієнтація на Захід і НАТО, недовіра до Росії	– орієнтація на дружбу з Росією, недовіра до НАТО
У партійній сфері	– орієнтація на партії націонал-демократичного спрямування, неприйняття комуністів	– підвищені, хоча й не абсолютні симпатії до лівих
В економіці	– проринкова риторика, декларативна підтримка приватної власності	– недовіра до ринку; підтримка державної економіки

2. Соціально-професійна база населення села є вужчою за аналогічну базу міського населення, внаслідок чого спектр політичних переконань сільських жителів більшою мірою зорієнтований вздовж векторів “біле – чорне” або “свій – чужий”, а отже, рівень персоніфікованості політичного вибору сільського населення значно вищий, ніж у міських виборчих округах.

Підтвердженням цієї тези є відповіді на запитання “Як би Ви воліли голосувати у зв’язку з особливостями змішаної системи виборів?”, яке ставили під час досліджень центру “Соціо” (2010 р.) респондентам сільських населених пунктів Запорізької області та АР Крим, де на одного прихильника партійних списків припадало п’ять прихильників голосування за конкретних кандидатів.

3. Соціально-економічна ситуація на селі, включно із матеріальним становищем більшості населення, близька до критичної, тому полярність думок під час голосування потенційно вища, ніж у місті. Так, ще в дослідженнях 1997 р. (N = 770), проведених на замовлення АПУ, 85,6% респондентів у сільській місцевості Південно-Східного регіону України зазначили, що й економіка, й соціальна сфера села перебувають у стані кризи. Звідси дві полярні думки – прагнення стабілізації ситуації (32,0% респондентів), а також прагнення радикальної її зміни (46,3%). Близькі дані ми отримали, коли у складі творчого колективу Інституту соціології НАН України здійснювали у 2010–2011 рр. дослідження з питань соціального захисту сільського населення України (N = 1680).

4. Інформаційний простір села, як правило, менш розвинутий і більш замкнутий внаслідок незрівнянно більшої питомої ваги авторитету так званих лідерів громадської думки, до яких далеко не завжди належать люди із вищим соціальним статусом і рівнем освіти.

Отже, сумарно наведені вище аргументи доводять силу впливу поселенської належності на зміст і характер політичної самоідентифікації населення.

Не менш складними є чинники особливого та поодинокого характеру, до яких можна віднести внутрішньогрупові й індивідуальні особливості цих процесів.

Руйнування наших особистісних уявлень про самих себе, про своє місце в соціально-економічних і соціально-політичних процесах, що відбувається сьогодні у свідомості людей, спроба позбутися ряду ідеологічних і політичних догм, що емпірично фіксується у багатьох соціологічних дослідженнях, підтверджує гіпотезу, що реальні процеси політичної самоідентифікації, які тривають в українському суспільстві в цілому й в українському селі, зокрема, досліджені недостатньо.

На жаль, перетворення суспільства супроводжується потужним соціально-психологічним стресом, постійним збільшенням морального навантаження на суспільство загалом і на кожну людину зокрема. Цей стрес полягає в тому, що світоглядні норми і цінності, тривалий час культивовані псевдокомуністичною ідеологією, з одного боку, зазнають докорінного руйнування, а з іншого – відтворюються в новій оболонці, практично зберігаючи колишній зміст.

З одного боку, ми дізнаємося, що фетишизовані комуністичні лідери, чії пам'ятники й досі стоять у містах і селищах, а вулиці названо їхніми іменами, насправді не переймалися благом людей, а лише ревно охороняли культ своїх особистостей, а з іншого – на республіканському й регіональному рівні так само повсюдно наражаємося на паростки культів і “культиків”, що їх плекають турботливі чиновники.

З одного боку, ми декларуємо демократію, яка, з іншого боку, порушується в “кращих більшовицьких традиціях”. Як справедливо зазначає Д.В. Ольшанський, нову якість суспільства не можна зводити лише до змін у сфері економіки, політичних чи інших структур [5, с. 53]. Передусім ці зміни стосуються самої людини, її свідомості. І якщо ми не збагнемо цього, а й далі акцентуватимемо на суто структурних реформах, то не зможемо набути потрібної нової якості.

Отже, кожна суспільна система, будь-який новий порядок дотримуються норм, цінностей і напрямів формування політичної й, у тому числі, електоральної поведінки, таких, що зводяться у ранг ідеології, законів і приписів. Але тотального примусу, як це було за радянських часів, на початку XXI ст. уже не буде. Сьогодні всім, хто так чи інакше впливає на формування політичної свідомості та політичної культури, доводиться звертатися не лише до теоретичних аспектів цієї проблеми, а й до тих чинників, котрі живлять політичну самосвідомість громадян.

У зв'язку з цим слухним видається висновок, що на людину водночас впливає ряд різнопорядкових і різноспрямованих сил, які одночасно намагаються надати їй політичній свідомості й орієнтаціям певної векторності, її політичну поведінку втиснути в рамки певної моделі, тобто в підсумку домогтися необхідної політичної самоідентифікації й забезпечити формування необхідних електоральних преференцій.

Зіставлення цих узагальнень із наведеними вище висновками стосовно умов перебігу процесу політичної самоідентифікації сільського населення дає підстави припустити, що через відсутність належних умов для цього на рівні суспільства роль головного агента політичної самоідентифікації перебирає на себе сільський соціум, який виконує її радше на емоційному, ніж на раціональному рівні.

Оскільки виробнича сфера, соціальна інфраструктура, інформаційне поле переважної більшості сільських поселень виглядають куди біднішими за аналогічні параметри міст, у сільського жителя формується своєрідна ціннісна формула, котру він “примірює” на себе, а потім – на політичні сили та персоналії, які пропонують себе на електоральному ринку. “Сім’я. Я. Економічні умови життя. Умови життя в моєму селі” – цією досить елементарною формулою іноді напрочуд вдало користуються політтехнологи, обізнані зі специфікою сільських округів.

Відтак, поняття “держава“, “влада“, “політика“, “законодавство“ й досі розглядаються людьми відсторонено, наче далекі явища, що містять загрозу “Мені, Сім’ї, Моєму Селу”, і водночас саме в селі живішим є мотив сподівання на сильну і справедливую Владу.

Через це більшості селян властиве спрощене кліше: “Влада – це насамперед порядок і дисципліна. Це сильна рука, що має підтримувати саме нас”. Перехід до нових відносин власності на землю, реформування суспільних відносин і, передусім, економічних відносин на селі викликають певну настороженість та навіть острах.

Щоправда, тут вмикаються міжгенераційні суперечності, процес розвитку яких на селі тільки розпочинається.

Сільська молодь, наприклад, більшою мірою сприймає переваги приватної власності на засоби виробництва, а тому орієнтується на ті політичні сили, які у своїх програмах виборюють подальше реформування аграрного сектору економіки країни.

Це особливо виражене в оцінюванні сільською молоддю політичних партій, у якому вона спирається на дуже просту формулу: “Вони за реформи” чи “Вони проти реформ”.

Натомість сільський пенсіонер, який втратив накопичувані роками заощадження, щосили бажатиме повернення такого надійного соціалізму, який оцінюється ним як надійна система соціального захисту.

Отже, ми бачимо, що політична самоідентифікація значної частини сільського населення за умов суспільства, що трансформується, складається на рівні свого соціуму і має радше емоційний, психологічний характер. Натомість соціальна складова її проглядається нечітко.

Саме таким, на нашу думку, є характер установок мешканців села стосовно політики та конкретних виявів її у життєдіяльності соціуму.

Аналіз політичних установок сільського населення дає підстави стверджувати, що “перехідний” тип особистості, який характеризується амбівалентністю, про яку писали ще на початку 1990-х рр. Є. Головаха, С. Макеєв, І. Бекешкіна та інші українські дослідники, характерний і для об’єкта нашого дослідження. При цьому з усіх описаних типів амбівалентності йому найбільшою мірою підходить мозаїчно-амбівалентний тип особистості, що поєднує зародки демократичної свідомості, котра, як ми констатували вище, ще не сформувалася, та свідомості, характерної для панування тоталітарного суспільства, котра остаточно не зруйнувалася.

Внутрішній конфлікт такого типу свідомості полягає в необхідності переоцінювання політичних цінностей, що іманентно мають моральний характер.

Висновки. У випадку із сільським електоратом ми маємо усвідомлювати, що процес його політичної самоідентифікації відбувається за умов, коли:

а) не подолані, а навпаки, посилюються суттєві розбіжності, а незрідка і суперечності між двома основними типами соціумів – містом і селом. Це не може не впливати на процес політичної самоідентифікації селянства;

б) суперечливість і різновекторність політичного й інформаційного простору України, відсутність ідеології, яка б об’єднувала суспільство, ускладнюють процес політичної самоідентифікації мешканців села, часто зводячи його до примітивної формули: “свій – чужий”;

в) відірваність політичних партій від основної маси населення, відсутність їхніх осередків на місцях, особливо в сільській місцевості, лубочний характер програмних заяв під час виборчих кампаній, що унеможлиблює самоідентифікацію із конкретною політичною силою, істотно уповільнюють процес політичної самоідентифікації селян;

г) нерозвинутість соціальної інфраструктури села, значна частина об’єктів якої виконувала функції агентів вторинної соціалізації населення і передусім молоді, призводить до того, що процес політичної самоідентифікації селян, а особливо сільської молоді, часто набуває хиткого й випадкового характеру;

д) серйозним агентом політичної самоідентифікації селянства стають формальні і особливо неформальні лідери громадської думки в сільських поселеннях, котрі формують громадську думку соціуму.

Список використаної літератури

1. Чигрин В.А. Сельский электорат и особенности работы с ним / В.А. Чигрин // Політичний маркетинг та електоральні технології / Ін-т соціології НАН України, Вища школа соціології при ін-ті соціології НАН України, ТДАТА ; [наук. ред.: С.М. Стукало, В.О. Чигрин]. – Запоріжжя : Гарт, 2002. – С. 105–114.

2. Чигрин В.А. Сельская молодежь Украины в поисках идентичности / В.А. Чигрин // Вісник одеського національного університету. – 2007. – Т. 12. – Вип. 6. – С. 63–70.

3. Госкомстат Украины. Численность населения на 1 сентября 2011 года и средняя численность за январь-август 2011 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Население_Украины.

4. Белецкий М.И. Национально-культурные и идеологические ориентации населения Украины / М.И. Белецкий, А.К. Толпыго // Полис. – 1998. – № 4. – С. 80–94.

5. Ольшанский Д.В. Трансформация человеческого сознания / Д.В. Ольшанский // Полис. – 1991. – № 3. – С. 53.

Козуб О.А., Чигрин В.О. Влияние политической самоидентификации сельского населения на формирование его электоральных предпочтений

В статье анализируются особенности формирования политической самоидентификации сельского населения и механизм ее влияния на выработку электоральных предпочтений этой части электората Украины.

Ключевые слова: политическая самоидентификация, сельский социум, электорат, электоральные предпочтения, лидеры общественного мнения.

Kozub O., Chigrin V. The Influence of The Political Identity of the Rural Population on the Formation of Electoral Preferences

In the article the features of forming of political of rural population and mechanism of its influence are analysed on making of selfauthentication preferences of electorate of this part of electorate of Ukraine.

Key words: political selfauthentication, rural socium, electorate, preferences of electorate, leaders of public opinion.

Надійшла в редакцію 23 вересня 2011 року

УДК 316.334.4

ОГАРЕНКО Т.О.

СТАБІЛІЗАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА ЯК РЕЗУЛЬТАТ ВРЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН

У статті розглянуто основні підходи до розуміння сутності суспільства та стабільності як стану збалансованості, усталеності суспільних відносин. Обґрунтовано провідну роль соціально-правових відносин у стабілізації суспільства та визначено основні соціально-правові регулятори цього процесу.

Ключові слова: *суспільство, система, структура, стабільність, стабілізація, соціально-правові відносини, соціально-правові регулятори, солідаризація, правова ідея.*

Актуальність теми. У ХХІ ст. перед суспільством постали нові проблеми. Здавалося б, люди, розробивши й запровадивши новітні інформаційні технології, опанувавши космічний простір, здатні домовитися для того, щоб убезпечити таке крихке людське життя від його руйнації. Однак, навпаки, чим більше люди знають і можуть, тим більше невизначеностей та ризиків виникає в міжнародних і внутрішньосуспільних відносинах, які складаються в реальному житті.

Тому постійно актуальною є й залишиться в майбутньому проблема пошуку шляхів стабілізації суспільних та соціальних відносин. Практично всі соціологи, правознавці, політологи прагнуть віднайти й запропонувати своє бачення упорядкування суспільного життя, побудувати такі зразки відносин, які сприяли б розумінню, узгодженості, зниженню напруженості й конфліктності між людьми. По суті справи, практично всі програми державного та політичного будівництва, соціального й економічного розвитку також мають на меті, перш за все, досягнення *стабільності* в суспільстві.

Як зазначають російські дослідники О. Донцов та О. Перелигіна, “сьогодні, у ХХІ столітті, у світі, в якому змінюються пріоритети та життєві цілі, треба значно більше, ніж раніше, приділяти уваги стабільності соціального простору, яка стає запорукою соціально-економічного зростання на основі взаємної відповідальності та гармонізації держави й людини” [1]. Україна останніми роками постійно потерпає від конфліктів, що виникають між різними політичними партіями та громадськими рухами. Вочевидь, для неї одним з першочергових завдань є пошук шляхів досягнення стабільності в суспільстві, що може бути передумовою її прискорення на шляху демократичних реформ. Варто зазначити, що вчені розглядають проблему стабільності з політологічної, філософської,

економічної точки зору. Нас же цікавить стабільність з позиції інтегрального підходу – соціологічно-правового, оскільки правову систему ми пропонуємо розглядати як один з універсальних регуляторів суспільних відносин [2]. Такий підхід вітчизняні науковці практично не використовували.

Тож *метою статі* є пошук і обґрунтування чинників, які сприяють або можуть сприяти стабілізації українського суспільства. Для досягнення мети необхідно вирішити такі *завдання*: 1) уточнити сутність поняття “стабільність”; 2) з’ясувати характерні риси суспільства, які ускладнюють процеси його стабілізації; 3) виявити соціально-правові регулятори стабілізації суспільства.

Виклад основного матеріалу. Проблематика стабільності є досить поширеною в суспільних науках. У перекладі з латинської мови стабільність означає “сталість, незмінність”. Термін “стабільність” вживають для позначення певного стану системи, яка зберігає тривалий час незмінною свою структуру та виконує належні їй функції. Дослідження сутності стабільності має давню історію, а в ХХ – на поч. ХХІ ст. цю справу продовжили такі вчені, як: Т. Парсонс, П. Сорокін, К. Дойтч, Д. Сінгер, Ф. Фукуяма, Е. Гідденс, Н. Луман, Н. Смелзер та ін.

Наприклад, відомий американський соціолог Т. Парсонс пов’язував стабільність, перш за все, з такими поняттями, як: система, структура, функціональність, рівновага, відхилення від нормального стану. Він, зокрема, підкреслював, що “будь-яку систему можна подати, з одного боку, як структуру, тобто ряд одиниць або компонентів зі стабільними властивостями (які можуть бути і відносними), а з іншого – як події, процеси, у ході яких “щось відбувається”, змінюючи властивості та відносини між одиницями” [3, с. 465]. Поняття “стабільність” Т. Парсонс використовував як головне для визначення характеристик структури, і в такому значенні його можна розглядати як еквівалент поняття “рівновага”, яке може характеризувати як статичний, так і рухомий її стан. Він писав, що “система стабільна або перебуває у відносній рівновазі, якщо відношення між її структурою й процесами, які відбуваються в ній та між нею і оточенням, таке, що властивості й відносини, що названі нами структурою, залишаються незмінними” [3, с. 465]. Тобто мова йде про те, що в динамічних системах підтримка рівноваги завжди залежить від постійно змінюваних процесів, які нейтралізують як екзогенні, так і ендогенні зміни, що можуть привести до трансформації структури. Якщо мислити категоріями Т. Парсонса, то очевидним є факт, що протилежними стабільності та рівновазі є процеси, які викликають структурні зміни в соціальній системі.

На думку російських соціологів, стабільний стан варто розглядати як складну якість системи, що включає в себе надійність, стійкість, динамізм і збалансованість інтересів її складових, їх взаємозалежність, інтеграцію, адаптацію та диференціацію [1]. Як зазначає український соціолог І.В. Буров, категорію “стабільність” правомірно застосовувати, коли

“їдеться про достатньо складні системи; такі, що зберігають свою ідентифікацію та функціонують в умовах нестабільності; вона завжди пов’язана з внутрішньою логікою розвитку системи, зі структурою та порядком взаємодії її складових, з параметрами й вектором їхнього спільного руху та контрольованих змін” [4, с. 371]. Вочевидь, еквівалентними стабільності є такі поняття, як: порядок, упорядкованість, лад, усталеність зв’язків, рівновага. Термін “рівновага” є досить уживаним в економічних науках, коли мова йде про відносно стійкий стан економіки, коли вона здатна виконувати свої основні функції, забезпечуючи задоволення людських потреб, а в разі порушення рівноваги самостійно відновлювати свою стабільність.

Отже, *стабільність*, на наш погляд, можна розглядати як такий стан соціальної системи, за якого вона характеризується усталеною структурою, злагодженістю складових та елементів, здатністю виконувати свої функції й завдяки цьому тривалий час перебувати в стані рівноваги, тобто нейтралізувати екзогенні та ендогенні зміни, які відбуваються в ній під впливом різноманітних зовнішніх і внутрішніх чинників.

Ґрунтуючись на такому визначенні стабільності, можна визнати, що процес її досягнення називається стабілізацією. *Стабілізація* означає поступове досягнення стану стабільності, тобто приведення у відповідність (певну залежність) усіх складових системи та підтримка її дієздатності й відтворення відповідно до тих цілей, які вона виконує.

Досягнення стабільності будь-якої соціальної системи – непростий і тривалий процес, а коли мова йде про суспільство, то завдання ще більше ускладнюється, оскільки останнє являє собою складну та багатовимірну соціальну систему.

Як відомо, у соціології існує декілька різних підходів до пояснення суспільства як наукової категорії: антропологічний підхід, коли людина й суспільство розглядаються як частини природи (Б. Спіноза, Д. Дідро, П. Гольбах та ін.), як продукт добровільної згоди (Т. Гоббс, Д. Локк); органістичний, за якого суспільство розуміється як організм, що виконує підтримувальну, стабілізуючу, розподільну, регулятивну функції (Г. Спенсер, П. Лілієнфельд та ін.), як результат соціальної дії та взаємодії (Ф. Знанецький, М. Вебер, Г. Зіммель); марксистський, за якого суспільство тлумачиться як суспільно-економічна формація (К. Маркс, Ф. Енгельс, Г. Плеханов та ін.); структурно-функціональний, коли суспільство визначається як системне утворення, що має свою структуру, елементи якої залежать один від одного й виконують відповідні функції (Т. Парсонс, Р. Мертон).

У межах цих підходів існує чимало визначень сутності суспільства. Наприклад, для Г. Спенсера суспільство є живим організмом, який нарощує свою масу в ході розвитку й за рахунок цього ускладнює свою структуру, інституціоналізується та диференціюється. На думку К. Маркса й Ф. Енгельса, суспільство – це єдність базису (засобу виробництва матеріальних благ, який складається з продуктивних сил і виробничих

відносин) та надбудови (політика, право, естетика, релігія, наука, суспільні невиробничі відносини й соціальні інститути, моральні, правові та політичні відносини тощо), які перебувають на певному історичному етапі розвитку суспільно-економічної формації. Г. Зіммель трактував суспільство у двох значеннях: 1) як певну сукупність соціалізованих індивідів, які утворюють співтовариство на основі певної історичної дійсності; 2) як систему відносин між індивідами – соціацій, завдяки якій проста їх множина перетворюється на співтовариство. Відомий німецький учений Ф. Тьоніс розглядає суспільство (“гезельшафт”) у порівнянні з громадою (“гемайншафт”) і визначає, що воно є певною формою соціальних зв’язків, які засновуються на прагненні людей до особистої вигоди, регламентуються формальними законами, виявляються в спеціалізованих професійних ролях, спираються на світські цінності й реалізуються у великих корпоративних та асоціативних формах об’єднань людей [5, с. 22, 28, 35–36, 44]. П. Бергер, наприклад, розглядає суспільство як мережу соціальних ролей [6, с. 133], а Р. Міллс – як конфігурацію інститутів, які обмежують свободу дій людини. Російський соціолог О.І. Кравченко зазначає, що в широкому соціологічному розумінні суспільство – це світове співтовариство або світова система, під якою розуміється все людство як ціле, у вузькому – це сукупність людей, які проживають історично тривалий час на одній і тій самій території, створили свою власну культуру й політичну систему управління [7, с. 55].

Українські філософи розглядають суспільство теж у двох вимірах: у широкому – як “відмінне від природи, багатомірне, внутрішньо розгалужене й водночас органічно цілісне утворення, що постає як сукупність історично сформованих способів і форм взаємодії та об’єднання (діяльності, відносин, поведінки, спілкування, регуляції, пізнання), в яких знаходить свій вияв всебічна й багаторівнева взаємозалежність людей”, і у вузькому, як: а) “діахронічно чи синхронічно фіксований соціальний організм; б) відносно самостійний і цілісний момент такого організму; в) спільну основу, поле перетину й накладання індивідуальних дій людей (Тойнбі); г) корелят держави (громадянське суспільство)” [8, с. 620–621]. Тож, як бачимо, існує чимало тлумачень суспільства, проте найбільш чітким та узагальнюючим нам видається таке: “Суспільство – це сукупність усіх засобів взаємодії та форм об’єднання людей, що склалися історично, мають спільну територію, загальні культурні цінності й соціальні норми, характеризуються соціокультурною ідентичністю її членів” [9, с. 114].

Систематизація різних визначень суспільства дає можливість виокремити такі його ознаки: *по-перше*, воно є результатом (продуктом) спільної діяльності та взаємодії людей у процесі їх виживання й розвитку; *по-друге*, є єднанням і взаємопроникненням індивідуального та соціального (індивідуальних і суспільних цінностей, особистісної та групової культури, індивідуальних і групових інтересів, групових та суспільних соціальних норм тощо); *по-третє*, є формою співфункціонування

різноманітних соціальних інститутів, груп, організацій, які створюються індивідами та їх групами для спільної життєдіяльності й досягнення спільних цілей; *по-четверте*, є умовою для самоідентифікації людей та реалізації їх різноманітних життєвих потреб.

Тобто суспільство є таким соціальним утворенням, яке здатне забезпечити життя людей та їх об'єднань належними умовами для нормальної життєдіяльності й одночасно убезпечити від тих чинників, які можуть його деструктувати, тільки за наявності щонайменше трьох умов: а) соціальної взаємодії людей (соціації); б) узгодженості людей стосовно меж дозволеного і недозволеного в спільній життєдіяльності, тобто визначення й визнання соціальних норм і приписів; в) упорядкування та усталеності мережі різних соціальних інститутів, груп, організацій тощо, які забезпечують упорядкованість спільної життєдіяльності.

Реалізація цих умов потребує та сприяє стабілізації суспільних відносин, тобто усталеному (рівноважному) стану соціальної структури суспільства і його нормальному функціонуванню.

Для з'ясування засад стабілізації суспільства необхідно враховувати такі його ознаки:

- складність структури суспільства як макросистеми, що складається із сукупності мезо-, та мікросистем, узгоджених певними соціальними відносинами й спільною метою;
- поліфункціональність суспільства в цілому та сукупності підсистем, завдяки яким воно досягає суспільних цілей;
- підпорядкованість індивідуацій (дій окремих індивідів) сумісним соціальним діям соціальних груп та спільнот, тобто соціаціям, для досягнення суспільних інтересів;
- інституційність суспільства, тобто наявність у ньому “соціальних інститутів як гомогенних та стійких зразків поведінки” (Т. Парсонс), які забезпечують усталені форми відносин між індивідами, групами та спільнотами, що ґрунтуються на санкціях, тобто на таких способах поведінки і формах відносин, які не просто існують, а сприймаються індивідами як такі, що “мусять існувати, тобто вочевидь містять у собі нормативний елемент” [10, с. 137];
- наявність домінуючих суспільних цінностей, моральних та правових, які інтеріоризуються більшістю людей і становлять основу для формування суспільних відносин у різних сферах суспільного життя, забезпечують здійснення індивідами та соціальними групами раціональної поведінки, що спрямовується на досягнення індивідуальних, групових і суспільних цілей.

Отже, характерні особливості, ознаки та умови функціонування суспільства, які окреслено на основі систематизації різних підходів до тлумачення його сутності як багатовимірного феномену, а також обґрунтовані нами наукові ідеї щодо соціальної структури правової

системи та її соціального механізму [11] створюють підстави для визначення *соціально-правових регуляторів процесу його стабілізації та утримання його стабільного стану.*

1. Узгодження соціальних інтересів суб'єктів соціально-правових відносин: громадян, їх об'єднань і держави різними способами, шляхами та методами (угодами, умовами, домовленостями, рішеннями, постановами, договорами, резолюціями, погодженнями, переговорами тощо) на основі спільно визначених і загальноновизнаних соціальних норм. Як слушно підкреслюють О. Донцов та О. Перелигіна у своїй праці “Соціальна стабільність: від психології до політики”, інтереси особистості як суб'єкта стабільності в соціальному просторі полягають у дотриманні конституційних прав і свобод; особистій безпеці; підвищенні якості й рівня життя; фізичному, духовному та інтелектуальному розвитку; інтереси суспільства (об'єднань людей) включають у себе посилення демократії, досягнення підтримки суспільної згоди, підвищення творчої та перетворювальної активності населення, реалізацію його духовного потенціалу; інтереси держави полягають у захисті конституційного ладу, суверенітету та цілісності країни, установленні соціальної, політичної та економічної стабільності, розвитку міжнародної співпраці на основі партнерства й миру, забезпеченні стабільності світових та геополітичних і фінансових проблем [1].

2. Солідаризація суб'єктів соціально-правових відносин навколо ідеї домінування в суспільстві Права, яке втілюється в Конституції як найважливішому суспільному Законі, та законодавства, що ухвалюється на її основі для здійснення спільної життєдіяльності. Особливість цього регулятора полягає в тому, що в ньому одночасно фокусуються дві суспільні цінності: солідарність і право.

Як зазначав Е. Дюркгейм у праці “Про суспільний поділ праці”, суспільна солідарність – чисто моральне явище, яке не піддається ні точному спостереженню, ні особливо вимірюванню. Тому для того, щоб здійснити її класифікацію, треба замінити внутрішній, непомітний її факт зовнішнім, який символізує його, та вивчити перший за допомогою другого [12, с. 65]. Таким видимим фактом, тобто символом солідарності, вчений називав право. Він зазначав, що соціальна солідарність, незважаючи на свій нематеріальний характер, не залишається в потенційному стані, а виявляє свою присутність видимими діями, вона досить сильно зближує людей, сприяє посиленню їх взаємозв'язків.

Чим більше солідаризовані члени суспільства, тим більше вони підтримують різноманітні відносини як один з одним, так і з групою в цілому. З іншого боку, кількість цих відносин пропорційна кількості юридичних правил, які їх визначають. “Дійсно, – писав Е. Дюркгейм, – соціальне життя всюди, де воно довго існує, неминуче прагне набути певної форми й організуватися, і право – не що інше, як сама ця організація в її найбільш усталеному та точному виразі. Життя суспільства не може розповсюджуватися до якоїсь точки без того, щоб юридичне

життя не досягло того самого пункту” [12, с. 65–66]. Погоджуючись з Е. Дюркгеймом стосовно того, що солідарність реалізується через право й завдяки йому, ми можемо бути переконаними в тому, що ці дві цінності у взаємопроникненні та взаємовиразі є важливим регулятором підтримки порядку в суспільстві та його стабільності.

3. Підтримка суб'єктами соціально-правових відносин усталеності (соціальної статичності) соціальної структури правової системи для забезпечення виконання нею своїх основних соціальних функцій: адаптаційної, інструментальної або соціокультурної, експресивної, інтеграційної та соціально-нормативного контролю й удосконалення ефективності її діяльності за рахунок мобілізації внутрішніх резервів її структурних елементів. Роль правової системи та її структури в стабілізації суспільних відносин та підтримці стабільного стану суспільства визначається деякими її особливостями: вона значно відрізняється від, наприклад, економічної системи, де діє так звана “невидима рука ринку”, і їй, на відміну від останньої, *не властива стихійність і самовідтворення; її упорядкування є прерогативою держави* як головного суб'єкта соціально-правових відносин, який одночасно забезпечує установлений правовий порядок за допомогою спеціальних правозахисних і правоохоронних органів; ґрунтуючись на форматизованих соціально-правових відносинах, які структуруються на основі відносин у сфері праці та обміну послугами, вона *визначає ступінь дієздатності інших сфер і суспільства як макросистеми в цілому*; порівняно з іншими системами суспільства вона *має унікальні – правові (нормативно-законодавчі) регулятори суспільних відносин, які мають однакову силу впливу на всіх, без винятку, громадян, їх об'єднання та державу.* Означені властивості правової системи дають підстави говорити про те, що правова система має особливі можливості впливати на процеси упорядкування, підтримання й удосконалення суспільних відносин, тобто відігравати одну з головних ролей у їх стабілізації.

4. Створення суб'єктами соціально-правових відносин умов для соціальних змін (соціальної динаміки) структури правової системи за рахунок удосконалення внутрішніх та впливу зовнішніх чинників з метою досягнення її оптимальної моделі, яка буде сприяти збалансованості соціальних інтересів, соціальних норм і соціальних експектацій усіх суб'єктів соціально-правових відносин у всіх сферах суспільного життя.

Тут, звісно, мова йде не про те, щоб переструктурувати правову систему (її структура достатня й доцільна), але про те, щоб у її межах, відповідно до набутих людством суспільних і правових цінностей, внести відповідні корективи та соціальні зміни, зберігаючи її цілісність.

5. Здатність держави як суб'єкта соціально-правових відносин створити умови для акумуляції та гармонізації соціально-правових дій правоохоронних і правозахисних органів, громадян та їх об'єднань, а також усіх регулятивних чинників, зокрема права, правової культури, правової свідомості, форм соціального контролю, з метою збереження

соціальної структури правової системи та спрямування її впливу на наведення й підтримку правопорядку та покращення правового захисту всіх членів суспільства.

Висновки. Провідною метою практично кожного суспільства є збереження його стабільності, тобто такого стану, за якого його соціальна структура характеризується усталеністю, злагодженістю складових та елементів, здатністю виконувати свої функції й завдяки цьому тривалий час перебувати в стані рівноваги, тобто нейтралізувати екзогенні та ендогенні зміни, які відбуваються в ній під дією різноманітних зовнішніх і внутрішніх чинників.

На процес стабілізації суспільства значно впливають різноманітні чинники. Найважливішими з них є соціально-правові регулятори: узгодження суб'єктами (державою, громадянами та їх об'єднаннями) соціально-правових відносин своїх соціальних інтересів; їх солідаризація навколо ідеї домінування в суспільстві Права; створення ними умов для соціальних змін (соціальної динаміки) структури правової системи за рахунок удосконалення внутрішніх та впливу зовнішніх чинників з метою досягнення її оптимальної моделі, яка буде сприяти збалансованості соціальних інтересів, соціальних норм і соціальних експектацій; здатність держави створити умови для акумуляції та гармонізації соціально-правових дій правоохоронних і правозахисних органів, громадян та їх об'єднань на основі застосування таких регулятивних чинників, як право, правова культура, правова свідомість, форми соціального контролю, з метою збереження соціальної структури правової системи та стабілізації суспільства. Ці висновки дають нам можливість сформулювати новий погляд на правову систему суспільства, а саме розглядати її як *універсальний регулятор стабілізації суспільних відносин*, що розкриває подальші наукові перспективи для соціальної технології стабілізаційних процесів у суспільстві.

Список використаної літератури

1. Донцов А. Социальная стабильность: от психологии до политики [Электронный ресурс] / А. Донцов, Е. Перельгина. – Режим доступа: <http://fictionbook.ru/static/banners/1/00/00/17/00001705.gif>.
2. Огаренко Т.О. Соціальна структура правової системи: концептуалізація поняття / Т.О. Огаренко // Вісник Академії праці і соціальних відносин федерації профспілок України. – Київ, 2009. – № 4. – С. 18–23.
3. Парсонс Т. Функциональная теория изменения / Т. Парсонс // Американская социологическая мысль: Тексты / под ред. В.И. Добренкова. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С. 464–480.
4. Буров І.В. Стабільність / І.В. Буров // Соціологія політики: енцикл. словник / авт.-упоряд.: В.А. Полторац, О.В. Петров, А.В. Толстоухов. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2009. – 442 с.
5. Історія та теорія соціології: навч. посіб. / [автор-укл. С.Л. Катаєв]. – Запоріжжя: КПУ, 2009. – 196 с.
6. Бергер П.Л. Приглашение в социологию: Гуманистическая перспектива: пер. с англ. / П.Л. Бергер; под ред. Г.С. Батыгина. – М.: Аспект Прогресс, 1996. – 168 с.

7. Кравченко А.И. Социология : учебник / А.И. Кравченко. – М. : Велби, 2003. – 536 с.
8. Бойченко І. Суспільство / І. Бойченко // Філософський енциклопедичний словник : довідкове видання / гол. ред. В.І. Шинкарук. – К. : Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди, 2002. – С. 620–621.
9. Соціологія : підручник для студ. вищих навч. закл. / за ред. В.Г. Городяненко. – К. : Академія, 2003. – 560 с. – (Альма-матер).
10. Парсонс Т. Прологомени к теории социальных институтов / Т. Парсонс // Человек и общество : хрестоматия / под ред. С.А. Макеева. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 1999. – С. 136–146.
11. Огаренко Т.О. Системоутворюючий соціальний механізм правової сфери: гносеологічний аспект / Т.О. Огаренко // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – Х. : Видавничий центр Харківського нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна, 2009. – № 881. – Вип. 24. – С. 117–122.
12. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Э. Дюркгейм ; пер. с фр. и послесловие А.Б. Гофмана. – М. : Наука, 1990. – 575 с. – (Социологическое наследие).

Огаренко Т.А. Стабилизация общества как результат урегулирования социально-правовых отношений

В статье рассмотрены основные подходы к пониманию общества и стабильности как состояния сбалансированности и устойчивости общественных отношений. Обоснована ведущая роль социально-правовых отношений в стабилизации общества, определены социально-правовые регуляторы этого процесса.

Ключевые слова: общество, система, структура, стабильность, стабилизация, социально-правовые отношения, социально-правовые регуляторы, солидаризация, правовая идея.

Ogarenko T.O. Stability of the Society as a Result of Regulated Social-Legal Relations

Main approaches in understanding of the society and stability as the condition of balance and resistance in social relations are viewed in the article. The leading role of social legal relations in the process of the society stabilization is grounded and social legal regulators of this process are defined.

Key words: society, system, structure, stability, stabilization, social-legal relations, social-legal regulators, solidarization, legal idea.

Надійшла в редакцію 18 вересня 2011 року

УДК 316

СЕРГІЄНКО В.М.

ТИПОЛОГІЗАЦІЯ ЕЛІТ: ЗНАЧУЩІ КРИТЕРІЇ АНАЛІЗУ, ЗАКОНИ СТРУКТУРАЦІЇ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ЕЛІТ

Розглянуто можливості аналізу еліт, для чого обрано діяльнісний підхід як певну конкретизацію системного аналізу. Показано, що структура діяльності орієнтує дослідження насамперед на заглиблення в особливості суб'єкта, що зазвичай розглядалось як його диспозиції. Для їх системного окреслення необхідно скористатись його чотирирівневою моделлю. Щодо процесу діяльності, то тут слід говорити про своєрідні "прояви" суб'єкта еліти, які доцільно розглянути через системні компоненти діяльності. У результаті такого розгляду критерії віднесення суб'єкта до еліти постають як ті, що стосуються диспозицій та проявів. Переважання суб'єкта за будь-якими з них якраз і дають підстави для того, щоб віднести суб'єкта до еліти.

Ключові слова: еліти, системний підхід, діяльнісний підхід, диспозиції суб'єкта, діяльнісні прояви.

Постановка проблеми. Ознаки, за якими суб'єктів соціальних процесів можна віднести до еліт, є похідними від того, що в соціології окреслено як "вищий клас" у структурі суспільства. До вищого класу дослідники зараховують "роботодавців, керівників, топ-менеджерів; усіх, хто володіє виробничими потужностями чи контролює їх, має високий майновий ценз (багатство)" [6].

Тут позначено матеріальну причину того, що суб'єкт потрапляє до еліти. В постіндустріальному, інформаційному суспільстві зростає значущість і нематеріального чинника, пов'язаного із такими галузями, як культура, спорт, політика, ЗМІ. Причетні до них та ті, хто посідає в них провідні місця, також заслуговують на те, щоб не тільки вважатися представниками еліти, але й бути ними в реальності.

Таким чином, постає певне проблемне коло з цього питання, котре визначає **мету статті:** впорядкувати теоретико-методологічні основи для дослідження еліт, здійснити первинний аналіз еліт в плані ознак належності суб'єктів до елітних кіл.

Для досягнення цієї мети доцільно виконати такі **завдання:**

- окреслити методологічні засоби розгляду еліт;
- розглянути поняття еліти за допомогою окреслених методологічних засобів;
- позначити певні закономірності, що постають внаслідок такого вивчення, розглянути електоральний процес на місцевому рівні.

Обговорення проблеми. Розмаїття поглядів щодо досягнення еліт призводить до численних спроб упорядкування, котрі відповідають різною мірою теоретико-методологічним вимогам. Родоначальником термінування еліт вважається В. Парето, котрий започаткував системне вивчення провідних соціальних груп. Щодо бачення еліти у Г. Моски, то суттєвими уточненнями слід назвати акцент на політичній активності людей, орієнтованих на владу. Концептуальні вивчення В. Парето і Г. Моски були підтримані німецьким соціологом Р. Міхельсом.

Доцільно припустити, що при використанні вдалої методології вивчення еліт їхня типологізація може стати досить упорядкованою, логічною та гармонійною.

Здійснимо спробу надання цілісного структурованого бачення цього складного та багатогранного об'єкта, орієнтуючись на новітні досягнення з метою впорядкування через порівняння, аналіз і синтез. Основною вимогою поставимо застосування, насамперед, принципів системного підходу, що дає можливість розглядати будь-які об'єкти як упорядковану складність [2].

Зокрема, діяльнісний підхід можна розглядати як засіб окремо наукового методологічного рівня, тобто системного підходу, тільки вжитий до окремої наукової предметної сфери – соціологічної.

Діяльнісний підхід, розроблюваний О.Н. Леонтьєвим, передбачає розуміння діяльності як форми активності суб'єкта, причому цілеспрямованої та усвідомлюваної. Він базується на структурі діяльності, яка може ставати методологічним орієнтиром при відповідному структуруванні динамічних процесів, у тому числі й тих, що відбуваються в суспільстві, а відтак, діяльнісний підхід є цілком соціологічним.

Виклад основної частини. Розгляд еліт за допомогою діяльнісного підходу видається цілком прийнятним; звернемося до його змістовних особливостей. Скористаємось структурою діяльності [4], складниками в якій позначені такі підсистеми: діючий *суб'єкт*; від суб'єкта впливає *процес* діяльності, котрий іноді трактується у вузькому розумінні як власне *діяльність*. Процес спрямований на *об'єкт*, (або у випадку суб'єкт-суб'єктної взаємодії – *другий суб'єкт*). Процесуальність відображує факт існування усього в просторі і часі, отож три означені компоненти містяться у просторово-часовому континуумі. Останній має виступати як рівноправний компонент у структурі діяльності і трактується як *середовище* – природне чи соціальне. У теоретичному досягненні еліт цей підхід орієнтує на окреслення насамперед властивостей *суб'єкта*, за якими його можна віднести до еліти. Сукупність цих властивостей позначимо як “диспозиції” суб'єкта еліт.

Щодо *процесу* в загальній структурі діяльності, то він може бути позначеним як “прояви” суб'єкта еліт.

Для цього доцільно скористатися системними компонентами діяльності, розбудованими при зіставленні суб'єкта й об'єкта:

перетворювальний, пізнавальний, ціннісно-орієнтаційний і комунікативний [2].

А. Зоткін наводить такі підходи до теорії еліт, як “біологічний, психологічний, технічний, організаційний, функціональний, розподільчий” [1, с. 8]. У такому переліку бачимо як диспозиції, так і прояви. Щодо диспозицій, то тут доречно окреслити підходи до вивчення специфічних рівнів у цілісному суб’єкті соціальної дії, надані І.Ю. Литвиненком [4] – біологічний і психологічний. Вони є системно вкладеними, причому біологічний утворює базальний (або фундаментальний) рівень, на який вкладається психологічний. Далі послідовно нашаровуються ще два рівні – типологічний та власне соціальний (рис.).

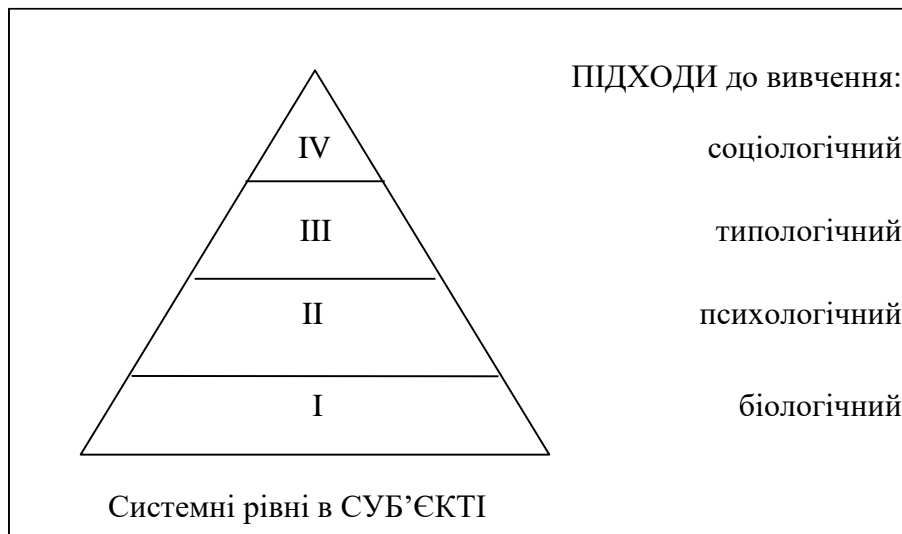

Рис. Суб’єкт і підходи до його вивчення

Таким чином, цілісний суб’єкт постає як системне чотирирівневе утворення. До кожного рівня свій підхід у відповідних галузях людинознавства. Для нашого дослідження вельми цінним є те, що таке бачення суб’єкта є системним, повним та несуперечливим. А в плані теоретичного осягнення еліт отримуємо серйозне підґрунтя для вироблення критеріїв належності суб’єкта до еліти.

Накладаючи матрицю цього методу на чотирирівневий суб’єкт, котрий аналізується на відповідність визначенням еліти, доходимо висновку, що критерієм такої належності є переважання рівня вираженості певної ознаки суб’єкта еліти над вираженістю її в широких масах. Як ознаки постають окреслені в суб’єкті рівні – органічний (біологічний), психічний, типологічний та соціальний, котрі системно вичерпують його диспозиції.

Зрештою стає можливим сформулювати “**Закон повноти диспозицій**”: чим більше рівнів диспозиції представлено в суб’єкті як переважні масові показники, тим повноціннішою і вагомішою є його елітність.

Слід уточнити, що в суто соціологічних парадигмах дослідники не здійснюють заглиблення в суб'єкт, залишаючись у рамках найвищого рівня, пакуючи глибші шари до “внутрішніх” диспозицій. Навпаки, зовнішні атрибути, соціальні у вузькому розумінні, зазнають ретельнішої деталізації (соціальний статус, роль, життєвий шлях тощо).

Щодо решти згаданих А. Зоткіним підходів, то вони стосуються процесу в структурі діяльності, а отже, виводять до певного ракурсу проявів суб'єкта еліти. Аналізуючи їх, бачимо, що всі вони відповідають одному з чотирьох системних компонентів, а саме *перетворенню*. Але й сам цей перелік може бути впорядкованим за рівнем загальності, як це й передбачається окресленими вище методологічними принципами.

Зрештою, отримуємо таку послідовність, утворену з “підходів”: функціональний, організаційний, технічний, розподільчий – у порядку зменшення рівня загальності. Але що це за рівні з точки зору діяльнісного підходу? Схоже на те, що це – конкретизація проявів суб'єкта еліти, і саме в рамках *перетворювального* системного компонента діяльності. До того ж ці прояви можна розглядати як продукт діяльності за відповідним компонентом.

У такому випадку заслуговують на розгляд і решта системних компонентів діяльності, їхній продукт у контексті проявів суб'єкта.

Пізнання покликане забезпечити видачу інтелектуального продукту. Якщо спробувати розбудувати таку саму чотирирівневу систему проявів за цим компонентом, як і для *перетворення*, то крайні позиції утворять, з одного боку (фундаментального) – світоглядні положення, з іншого – розуміння наявної ситуації задля відповіді на питання “Що робити?”. Зрештою, постає така низка проявів за *пізнавальним* компонентом в плані видачі продукту: світогляд; ерудиція (обізнаність); аналіз ситуації; алгоритм дій.

Наступний системний компонент діяльності – *оцінювання*, продукт за цим компонентом може поставати у вигляді такої релеванти (в порядку зменшення рівня загальності): етичні принципи; ідеологія; закони; ситуативне моралізаторство. Загальне правило – від фундаментального, принципового до поверхового, ситуативного – зберігається тут також.

Нарешті, *комунікативний* системний компонент. Тут продукт виглядатиме таким чином: духовні орієнтири, подібні до світоглядних; прояв уваги до внутрішнього світу людини (духовність, виховання, культура, релігія); проповідування; надання особистого прикладу для благої поведінки.

Отже, цей комплекс проявів дає змогу сформулювати і другий закон приналежності до еліти – “**Закон універсальності проявів**”: чим більше напрямів у своїх проявах охоплює суб'єкт, тим безперечніше сприймається його авторитет і тим повнішим є елітнісний пріоритет.

Прояви також можна оцінювати за мірою їх інтенсивності. Але тут не йдеться про вивищення над масами, оскільки для таких елітних проявів

необхідний додатковий ресурс. Найперше, що доцільно враховувати для вимірювання у цьому випадку – частоту і масштабність проявів.

За узагальненням двох окреслених законів здійснюється певний висновок, який інтегрує диспозиції та прояви, що можна позначити як “ресурс”; тоді прояви постають як результат цього ресурсу, а суб’єкт розглядається не тільки як носій диспозицій (статичний фактор), а також і як здатний до проявів (динамічний фактор).

Оцінки кожного з рівнів у диспозиціях і кожного з компонентів у проявах дають сумарний внесок до того, щоб віднести суб’єкта до еліти; переходячи до методичних роздумів, можна вести мову і про кількісні градації в разі емпіричних досліджень еліти.

Наприклад, у певних соціальних умовах чинником належності до еліти може бути фізична сила та гармонійність, краса зовнішності або ще якісь речі, пов’язані з біологічним рівнем у суб’єкті. Такі самі припущення можна робити і стосовно інших рівнів у диспозиціях.

Що стосується проявів, то тут може йтися або про концентрацію в одному прояві (іноді така спеціалізація і напруження сил у відповідному напрямі необхідні для виконання конкретного соціального завдання) або ж про розподіл, універсальність суб’єкта в його проявах, тобто здатність до елітності в кількох або й навіть в усіх проявах. Таким чином, сформулюємо третій закон – **“Закон соціальної адекватності”**: чим адекватнішим є ресурс елітного суб’єкта тим завданням, які становлять зміст соціальних викликів (проблем для вирішення), тим імовірніше те, що саме цей суб’єкт буде обраний для вирішення цих завдань.

Останнім часом імідж майже цілком витісняє реальність у диспозиціях та проявах суб’єктів еліти, особливо у веденні перевиборчої кампанії. Якщо окреслювати напрями такої міфологізації, то тут можливі два крайні варіанти: або суб’єкт позиціонується як “універсально-ресурсний”, або як “найкраще спеціалізований” для вирішення проблем відповідного напрямку, які на цей час вельми адекватні в соціумі. Логічно припустити, що перший варіант має бути більше доцільним у державному масштабі, а другий – у локальному, на мезо-, субмезо- та мінірівнях [5]. Тому засилля міфологізованих кандидатів життя в сучасних умовах ставить електорату важливе і складне завдання, по-перше, розрізнити ресурс реальний та іміджований; по-друге, розуміти завдання, що стоять перед соціумом у його просторово-часовому окресленні; по-третє, здійснити вибір голосуванням.

Отже, правильність вибору на голосуванні набуває наукових рис через його умови: електорат повинен знати соціальні завдання; розпізнати суб’єкта еліти; оцінити відповідність завдань ресурсу суб’єкта; врешті, здійснити вибір з урахуванням зазначеного.

Цікавим є врахування проявів і з погляду класифікації еліти. Отже, відповідно до системних компонентів діяльності і проявів суб’єкта, отримуємо різновиди еліти, що утворюють, таким чином, справжню типологію:

- *перетворення*: економічна еліта;
- *пізнання*: наукова еліта;
- *оцінювання*: політична еліта;
- *спілкування*: духовна еліта.

Такими термінами позначені досить великі утворення. Найприйнятнішим тут є те, що враховується найвищий рівень соціальної рефлексії, тобто інституціоналізація. Маємо враховувати, що економічна еліта може належати як до керівництва великих державних виробничих підприємств, так і до приватно-власних фірм, угруповань тощо. Але визначальною ознакою належності до цього типу еліти є володіння та розпорядження великими фінансовими ресурсами. На граничному рівні загальності типологізації немає різниці щодо форм і походження цього ресурсу. Визначальними є його наявність і масштабність.

Так само й з науковою елітою – за назвою її склад постає як цілковито інституціоналізований, оскільки наука є не тільки формою суспільної свідомості, але й соціальним інститутом. Однак навіть якщо йдеться про неінституціоналізованих “самородків”, то все одно за предметом своєї діяльності вони належать до “діячів науки”. Тим більше, що їхній продукт у разі великої цінності для людства стає зрештою затребуваним, і тоді соціум все одно інтегрує їх в наукову спільноту.

Політичну еліту можна було б назвати ще “владною”, але в розвинутих формах соціального життя, тобто в умовах держави, найвищим щаблем влади і є державна. Тому навіть такі суб’єкти, що досягли великих масштабів соціального впливу, прагнуть до його інституціоналізації, тобто намагаються увійти саме до державної влади.

Щодо представників духовної еліти, то в плані інституціоналізації найпершими спадають на думку релігійні діячі високих щаблів у своїх ієрархічних системах. Але завдяки середовищу – так званому “медіа-простору”, літературі духовні провідники можуть лишатися цілковито неінституціоналізованими у вузькому розумінні. Це ті, кого можна назвати Вчителями, або в новомодній традиції – “гуру”; вони можуть при певному рівні популярності утворювати свої школи, поширювати свої духовні настанови та залучати послідовників. Прикладом неінституціоналізованого духовного лідера можна вважати С. Лазарева, зазначивши при цьому, що в його продукті органічно поєднані і духовні настанови, і світоглядні орієнтири.

Ще одне слід сказати про зазначені прояви – як складник структури діяльності (*процес*) – вони можуть бути спрямованими як на *об’єкт* (*другий суб’єкт*), так і в *середовище*. У проявах суб’єктів еліти переважають саме “викиди” в середовище за будь-яким компонентом.

Наприклад, у тому ж джерелі А. Зоткін зазначає, що “за політичними орієнтаціями виділяють аристократичний (або консервативний), ліберальний, ліворадикальний варіанти елітаризму, а також спотворений, деформований фашистський та націонал-соціалістичний елітаризм” [1, с. 9].

Бачимо, що за “варіантами елітаризму” стоять “політичні орієнтації”, котрі відповідають дещо іншим речам. Для адекватного розуміння цих “варіантів” слід звернутися до валуативної теорії, у якій цінності розділені на термінальні (що саме ціниться) та інструментальні (яким чином цього досягти). Схоже на те, що зазначені варіанти втілюють у собі інструментальну сторону проявів, до того ж – в *оцінювальному* системному компоненті.

Саме в контексті влади – її досягненні та втриманні – постає необхідність її обґрунтування, виправдання, спрямування, окреслення завдань та способів їх вирішення. На сьогодні усталений такий інтегруючий спосіб відповіді на таку необхідність – це феномен ідеології. Схоже на те, що якраз ідеологічні зразки перелічені в переліку А. Зоткіна, але цей перелік певною мірою не є системним.

Таким чином, ідеологічні зразки утворюють інструментальну частину проявів *суб'єкта* в їх спрямуванні в *середовище* в рамках *оцінювального* системного компонента діяльності.

У такому випадку доцільно було б розглянути інструментальні цінності відповідно й до решти системних компонентів діяльності.

Щодо *перетворення*, то мова повинна вестись про варіанти реальних дій як способів господарювання: принципи й способи державного управління та місцевого самоуправління; складання й впровадження програм, проектів певних модулів господарювання; ситуативні управлінські рішення. Ці прояви суб'єктів еліти подано тут як низку в порядку зменшення рівня загальності в цьому інструментарії проявів.

Щодо *пізнання*, то його інструментарій у проявах еліти буває затребуваним рідко, в основному в умовах необхідності антикризових дій. Тут арсенал інструментарію повинен утворювати низку від загальносвітоглядних положень до фахових знань і вмінь, про що зазвичай говорять як про галузевий “професіоналізм”.

Так само і з компонентом *комунікативним* – як інструмент постає низка від загальних гуманістичних засад і принципів у суб'єкта еліти аж до його індивідуальних рис характеру, що постають як безсумнівні чесноти, а також його вміння поважати і розуміти людей, знаходити з ними спільну мову, привертати на свій бік, переконувати та навіть мотивувати. Цей аспект інструментальної сторони суб'єкта еліти найбільш пов'язаний з диспозиціями, але якщо йдеться про його прояви, то теоретично вони є наслідком диспозицій, за винятком випадків, коли ці прояви становлять складник у міфологічному образі суб'єкта, актуалізуючись дещо зрідка в результаті наuczіння. Певна річ, у таких “виключних” випадках можна припускати різну ступінь успішності впливу на електорат, адже за найдрібнішими та майже неловимими подробицями, нюансами поведінки, манери, інтонації народ викриває нещирість і карає суб'єкта ігноруванням на виборах.

Висновки. Розглянувши еліти за допомогою діяльнісного підходу, ми дійшли висновку, що типологізація еліт може бути здійсненою як

впорядкування поглядів на суб'єкт еліти, що виглядатиме як системна сукупність його “диспозицій”; а також на різноманітні “прояви”, які розкладаються за базисом системних компонентів діяльності.

У суб'єкті, таким чином, виділяють системні вкладені рівні, що відповідають біологічному, психологічному, типологічному та соціальному – як у сутності суб'єкта, так і в окремонаукових підходах до їх аналізу. Ознакою належності суб'єкта до еліти слід вважати кількісне перевищення диспозицій будь-якого з рівнів над аналогічними ознаками широких мас.

У діяльнісних проявах еліти виділяють системні компоненти діяльності, які символізують певні аспекти цих проявів, а також стають теоретичним підґрунтям для типологізації еліт.

Список використаної літератури

1. Зоткін А.О. “Леви” і “лиси” української політики. Про владну еліту (Російською мовою) / А.О. Зоткін. – К. : Наукова думка НАН України, 2010. – 340 с.
2. Каган М.С. Человеческая деятельность (опыт системного анализа) / М.С. Каган. – М. : Политиздат, 1974. – 328 с.
3. Литвиненко І.Ю. Структура діяльності як підґрунтя діяльнісного підходу в соціології / І.Ю. Литвиненко // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління : зб. наук. пр. ДонДУУ. Серія “Соціологія”. – Донецьк : ДонДУУ, 2010. – Т. XI. – Вип. 145.
4. Литвиненко І.Ю. Решение проблемы единичного субъекта в социологии с помощью системного подхода / И.Ю. Литвиненко // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління : зб. наук. пр. ДонДУУ. Серія “Соціологія”. – Донецьк : ДонДУУ, 2010. – Т. XII. – Вип. 179. – С. 238–248.
5. Социологический энциклопедический словарь / [ред.-координатор академик РАН Г.В. Осипов]. – М. : НОРМА-ИНФРА-М, 2000. – 488 с.
6. Соціологія : підручник для студентів вищих навчальних закладів / [за ред. В.Г. Городяненка]. – К. : Академія, 2003. – 560 с.

Сергиенко В.М. Типологізація еліт: значимые критерии анализа, законы структуризации и функционирования элит

Рассмотрены возможности анализа элит, для чего выбран деятельностный подход как определенная конкретизация системного анализа. Показано, что структура деятельности ориентирует исследование на углубление в особенности субъекта, что рассматривалось обычно как его “диспозиции”. Для их системного очерчивания необходимо воспользоваться его четырехуровневой моделью. Касательно процесса деятельности следует говорить о “проявлениях” субъекта элиты, которые целесообразно рассматривать через системные компоненты деятельности. В результате такого рассмотрения критерии отнесения субъекта к элите предстают как относящиеся к диспозициям и проявлениям. Превосходство субъекта по каким-либо из них дают основания для того, чтоб отнести субъекта к элите.

Ключевые слова: элиты, системный подход, деятельностный подход, диспозиции субъекта, деятельностные проявления.

Sergienko V. Typology of Elites: Important Criteria for the Review, the Laws of Structuration and Functioning of the Elites

The possibility of analyzing elites is watched, for what it is choused the activity approach as a concretization of a system analyze. It is shown that the structure of activity is directing the research on the actors properties which is concerning usually as its “pre-positions”. For their system concerning it is needed to use its four-level model. Concerning the process of activity we must say about “manifestations” of elite actor, and they have to be watched throw the system components of activity. As the result the criteria of responding the actor to elite are appearing as belonging to “pre-positions” and “manifestations”. Extra-valuing any of them in actor is giving the reason to respond the actor to elite.

Key words: *elite, system approach, activity approach, actors pre-positions, activity manifestations.*

Надійшла в редакцію 18 вересня 2011 року

УДК 316

ШИНКАРЕНКО О.Є.

ЕЛЕКТОРАЛЬНА ПОВЕДІНКА В СИСТЕМІ ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ (МЕТОДОЛОГІЧНІ ПИТАННЯ НАУКОВОГО АНАЛІЗУ)

У статті проаналізовано методологічні питання соціологічного аналізу електоральної поведінки в системі політичної поведінки громадян. Доведено, що до сьогодні не склалося якоїсь загальної методології вивчення електоральної поведінки. Соціологи, політологи, соціальні психологи пропонують свої методологічні підходи, які суттєво відрізняються за рівнями, змістом і характером. Але їх порівняльний аналіз свідчить, що в системі політичних практик у перспективі можна знайти реальну парадигму узагальнення поняття і моделювання електоральної поведінки.

Ключові слова: політична поведінка, електоральна поведінка, політична соціалізація, політичний маркетинг, моделі електоральної поведінки.

Постановка проблеми. Основною тенденцією розвитку людської цивілізації є все більший вплив пересічних громадян на одержання певною групою, політичним лідером влади. Відомо, що вже у давні часи створювався комплекс основних факторів, що детермінують вибір вождя. У такій якості виступають: а) об'єктивно важке становище народних мас або їх суб'єктивне невдоволення умовами життя; б) вигляд вождя, його манера розмовляти, поводити себе на людях; в) його обіцянки забезпечити права, свободи людей, поліпшити їх економічне становище.

З часом суспільство виробляє певні “правила гри”, за якими виникає такий феномен, як процедура демократичних виборів.

Але варто визнати, що зміст, механізми, зрештою, соціальні наслідки виборів є настільки багатограними, що, по-перше, являють собою вкрай актуальну проблему вивчення в аспекті багатьох наук гуманітарного циклу – політології, електоральної соціології, електоральної географії, політичної історії, правознавства тощо. По-друге, в умовах транзитивного суспільства стабілізація електоральної системи та електорального процесу, які слід розуміти у широкому значенні, є, на нашу думку, передумовою стабілізації політичної системи та політичного процесу в цілому. Нарешті, по-третє, слід-таки визнати, що будь-які спроби некритичного перенесення на український політичний та електоральний простір теоретичних та практичних моделей електорального процесу, розроблених для держав Заходу, не будуть вдалими.

Огляд наукових досліджень і публікацій. Проблеми електорального процесу, у тому чи іншому контексті, розглядалися у працях таких зарубіжних учених, як М. Вебер, М. Дюверже, К. Джанда, Е. Лейкман, Д. Ламберт, М. Уоллестайн, Р. Таагепера, М. Шугарт, А. Лейпхарт, Т. Кіс, С.М. Ліпсет, С. Хангтінгтон та ін. Деякі з цих дослідників більш детально аналізували зміст такої складової частини електорального процесу, як електоральна поведінка. Е. Даунс, Е. Ноель-Нойман, С. Ліпсет, С. Роккан та інші дослідники пропонували як вербальні моделі електоральної поведінки, так і критерії їх оцінювання з використанням соціологічних і навіть математичних методів. Але їх дослідження проводились здебільшого на основі досвіду розвинутих західноєвропейських країн і США, соціальна структура яких є досить стабільною з такими ж стабільними стратами, що мають виокремлені соціальні інтереси, які переростають в електоральні орієнтації і, відповідно, визначають електоральну поведінку. До того ж об'єктом наукового розгляду цих дослідників стали держави з усталеними партійними системами, де політичні партії мають монополію на визначення змісту електорального процесу. В транзитивних суспільствах ці закономірності мають лише часткове відображення через загальну неусталеність економічних, соціальних і політичних процесів.

Слід наголосити на тому, що для українських дослідників тема електоральної поведінки населення є відносно новою, адже до кінця 1980-х рр., на думку О. Вишняка, теоретичні і прикладні дослідження електорату в радянській соціологічній науці були практично відсутні не тільки з політико-ідеологічних міркувань, але й за відсутністю об'єктів таких досліджень – вільних демократичних виборів та альтернативного вибору при голосуванні електорату [1, с. 3].

Тільки в останні роки існування СРСР були проведені перші альтернативні вибори народних депутатів Верховних Рад союзних республік (1990 р.). І хоча ці вибори ще не були ні вільними, ні демократичними, все ж соціологи колишнього СРСР, у тому числі й України, здобули можливість у невеликій кількості міських округів вивчити електоральні установки виборців та перевірку надійності своїх прогнозів і методик [2; 3].

Після розпаду СРСР в Україні почала складатися багатопартійна система, була запроваджена мажоритарно-пропорційна система виборів, що дало можливість політологам, соціологам взяти участь у забезпеченні виборчих кампаній та накопичити матеріал для теоретичних, методологічних і методичних узагальнень. Але на той час визначення тенденцій електоральних установок виборців постсоціалістичних країн ще не стали предметом поглибленого аналізу, а мова йшла тільки про вивчення досвіду однієї виборчої кампанії чи певного соціологічного центру [4; 5].

В Україні фактично тільки-но розпочинається робота з розробки теоретичних концепцій динаміки електоральної поведінки та факторів, що

їх визначають, а цілісних соціологічних концептуалізацій у галузі вивчення факторів електоральної поведінки і установок виборців в Україні, за великим рахунком, ще немає.

Отже, все вищесказане актуалізує цю тему та її сегменти у площині спеціальних і галузевих соціологій.

Мета статті полягає в тому, щоб розглянути деякі методологічні аспекти досліджень електоральної поведінки виборців України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Якщо електоральна поведінка є частиною і найбільш поширеним втіленням поведінки політичної, доцільно розглянути проблему її ролі та місця в загальному контексті вивчення політичного процесу із соціологічного погляду.

Політичні процеси абсолютно неможливі без відповідної участі в них різноманітних суб'єктів політичного процесу. Таку участь називають політичною. Політична участь, за визначенням М.Ф. Головатого, – це залучення членів соціально-політичної спільноти в існуючі в ній політичні відносини і структуру влади. Конкретно політичну участь розглядають як участь громадян у певних справах держави [6, с. 318].

У традиційних демократичних теоріях участь громадян у політичній діяльності розглядалася, як правило, у трьох аспектах: а) як показник політичного здоров'я суспільства; б) як громадянський борг; в) як засіб захисту власних прав громадян та соціальних спільнот.

Марксистсько-ленінська класова теорія приділяла проблемі політичної участі неабияку увагу, оскільки саме вона вважалася основним важелем функціонування політичної влади й управління суспільством.

Використання соціологічних методів у вивченні політичної участі, політичної поведінки та її різновиду – поведінки електоральної дозволило поглянути на цю проблему дещо під іншим кутом. Так, численні дослідження довели, що, незважаючи на ускладнення державного устрою демократичних країн, появу великої кількості партій і громадських організацій, спостерігається падіння рівня інтересу пересічних громадян до політики, і, навпаки, зростання недовіри до влади і владних структур та, як наслідок, зниження електоральної активності виборців.

Крім того, дослідження довели залежність політичної участі, політичної й електоральної поведінки від статі і вікової належності громадян, їхнього сімейного стану, рівня освіти, місця проживання, стану політичної та електоральної культури (як у суспільстві взагалі, так і на рівні різних суб'єктів електорального процесу), нарешті, від психологічних особливостей виборців.

У дослідженні політичної поведінки та її різновиду – поведінки електоральної – лідерство мають представники американської політологічної школи. Більшість із цих методик базується на використанні методологічних положень біхевіоризму. Згідно з цією теорією, більшість людей схильні до раціональної поведінки. Прихильники такого погляду вважають, що людина намагається в усьому, у тому числі й у політиці

досягти максимального результату за рахунок оптимальних, часто найменших затрат і зусиль.

На початку 1980-х рр. у цій теорії з'явилася нова парадигма – раціонального виборця, яка пізніше набула поширення у вигляді концепцій політичного маркетингу. Останню досить плідно розробляє відомий український соціолог В.А. Полторак [7]. Раціональний виборець – це індивід, який активно включений у політичний і електоральний процес, у тому числі бере активну участь у голосуванні. Такий виборець володіє певним обсягом знань політичної теорії, умінням орієнтуватися у політичній ситуації в країні чи регіоні, має певні здібності до аналізу політичної інформації і раціонального зважування цілей і коштів, тобто спроможний виважено приймати рішення при голосуванні.

У межах цієї теорії Рікер і Ордешук розвивають новий напрям, у якому досліджують політичну поведінку партій і урядів, наділяючи їх функціями індивіда, раціонально прораховуючи варіанти вибору своєї діяльності для досягнення своїх цілей. На дослідженнях Рікера і Ордешука побудована концепція домінування поведінських установок у політиці Р. Вольфінгера, С. Розенстоуна, основна ідея якої – визнавати, що виборці одержують позитивне задоволення від виконання процедури голосування, оскільки наявне місце укріплення зв'язків з політичною системою [8, с. 109].

Представники теорії мічиганської моделі на протигагу теорії раціонального вибору вважають, що в політичній діяльності домінує партійна ідентифікація людини, яка є результатом або похідною від політичної соціалізації (А. Кемпбелл, Ф. Конверс, У. Міллер, Д.-Е. Строк). З погляду дослідників мічиганської школи, вибір електорату визначається взаємодією трьох сукупностей варіацій установок. Перша складається з партійної ідентифікації. Дві інших – ставлення до подій дня і почуття до даного кандидата – це швидкоплинні характеристики. В основі вихідної “прив’язаності” до партії, яка зрештою веде до певних електоральних преференцій, на думку дослідників, лежить не класова позиція індивіда, не рівень освіти, не національність чи релігія, а процеси політичної соціалізації, що діють опосередковано – через сім’ю – й оформлюють партійну ідентифікацію людини [9, с. 57]. Загалом робота мічиганських дослідників містила три основних висновки:

1) політичні симпатії громадян впливають не тільки на їхнє волевиявлення, але й взагалі на структуру політичних орієнтацій;

2) для виборців названих вище країн характерна стабільність вибору на підставі політичних симпатій, що не змінюються протягом життя; їхні зміни є винятковим явищем і пов’язані, як правило, з надзвичайними подіями;

3) політичні погляди передаються переважно в роки соціалізації – від покоління до покоління; дитинство і юність є вирішальними стадіями формування політичного світогляду.

Дослідження зазначеного напрямку сприяли критиці класово детермінованих моделей виборця і концепцій так званого “детермінованого електорату”. Так, був зроблений важливий висновок: “Зв’язок, що спостерігається зазвичай у всіх сферах соціальної практики між соціальним класом і діяльністю або думками людей, дуже слабкий у випадку електоральної поведінки” [10, с. 173]. Виборець діє не відповідно до інтересів, а відповідно до *уявлень про* свої інтереси. Вирішальне значення стало мати те, що політологи називають *політичною прихильністю*. Прихильність – це довгострокова загальна культурно-психологічна прихильність, яку виборці відчувають до тієї чи іншої політичної партії.

Слід зазначити, що аналіз сучасних підходів до проблеми політичної та електоральної поведінки у політичній соціології доводить встановлення своєрідного консенсусу між ідеями Мічиганської школи і теорією раціонального вибору [11, с. 47–49].

Однак, як ми відзначали вище, політична й електоральна поведінка викликають інтерес дослідників, які спеціалізуються в інших галузях науки, зокрема, у політичних психологів.

Представники психологічної школи вважають, що домінуючими у політичній участі й діяльності є мотиви та установки людини. Дослідниками цієї школи висунуті припущення відносно зв’язків між установками такою поведінкою людини:

1. Установки, які базуються на особистому досвіді, більш важливі, ніж ті, які формуються на основі зовнішнього, побічного досвіду.

2. Чіткіші установки призводять до більшого впливу на поведінку, ніж нечітко виражені.

3. Чим більш засвоюваною є установка, тим більшим є її вплив на поведінку.

4. Фактори, пов’язані з типами особи і специфічними обставинами, модифікують вплив установок на поведінку.

Зусилля просунути далі за встановлення простих зв’язків установок і поведінки додають нові концепції, гіпотези, ускладнюючи вихідну теорію [12].

Отже, механізм політичної поведінки та її масового підвиду – поведінки електоральної – неоднозначний і складний. Але по тому, як виділені форми політичної поведінки, розповсюджені в тому чи іншому соціумі, ми можемо побудувати відповідний стан суспільства в площині електоральної соціології.

Ф. Ільясов за критерієм активності політичної поведінки населення виділяє чотири стани суспільства:

- 1) активний (частка пасивних менше за частку низькоактивних);
- 2) маргінальний стан (частка пасивних і низькоактивних однакова);
- 3) апатичний стан суспільства (частка пасивних більше, ніж низькоактивних);

4) трансний стан (частка низькоактивних наближається до 100%, а частка пасивних наближається до нуля) [13, с. 37].

Реальним учасником політичного життя людину робить її політична соціалізація як своєрідний процес знаходження власного політичного “Я” як за рахунок засвоєння політичного досвіду, практики своїх попередників, так і саморозвитку, самореалізації.

Результатом політичної соціалізації є вміння людини: а) орієнтуватися в суспільно-політичному просторі; б) брати участь у вирішенні суспільно-політичних та інших проблем, пов'язаних з управлінням справами суспільства і держави.

Механізми, канали політичної соціалізації в кожному суспільстві свої. Вони пов'язані з передачею особі певних традицій, залученням до домінуючої політичної культури. Існують при цьому й універсальні, суспільно значущі інститути політичної соціалізації, до яких зараховують сім'ю, систему освіти, засоби масової інформації, державні, партійні, громадські організації, окремі політичні події та акції. Роль, значення, спрямування та ефективність дій різних інститутів політичної соціалізації особи залежить від багатьох обставин: особливостей політичної системи в конкретній країні, її стабільності; правового поля; рівня демократизації; стану розвитку громадянського суспільства тощо.

Але наші соціологічні дослідження довели, що спрощене сприйняття впливу політичної соціалізації на остаточне формування моделей електоральної поведінки є недоречним. Так, керівник досліджень В.О. Чигрин зауважував, що процес політичної соціалізації молоді складний і неоднозначний, хоча найбільш безболісно він проходить в умовах стабільного суспільства з упорядкованою соціальною структурою, потужними соціальними інститутами, що функціонують в інтересах переважної більшості членів суспільства, нарешті, з усталеною системою базових цінностей і ціннісних орієнтацій [14].

Наше перехідне суспільство, на жаль, не може надати молоді всіх цих та інших необхідних умов первинної і вторинної політичної соціалізації.

По-перше, різним є рівень і зміст політичної соціалізації молоді міста і села, яка вчиться і працює, її різних вікових когорт.

По-друге, різними є темпи політичної соціалізації цих складових молоді, а також її характер, що визначається ступенем впливу ряду різнопорядкових факторів.

Отже, політичні дії, процеси значною мірою характеризуються і зумовлюються електоральною поведінкою її суб'єктів, активністю такої поведінки.

Стабільна, конструктивна електоральна поведінка особи, як правило, спостерігається у стабільних суспільствах. Однак стабільна електоральна поведінка не означає, що вона є автоматично активною: громадяни ходять на вибори, беруть участь у референдумах – і не більше. Їм бракує потреби брати активну участь у діяльності громадських об'єднань, рухів,

політичних партіях тощо, оскільки в їх житті є багато інших політичних нагальних проблем.

У нестабільних суспільствах, де відбуваються суттєві соціально-економічні, політичні, духовні зміни і трансформації, досить поширеними є або висока політична й електоральна активність громадян, або глибока апатія. Перше спостерігається напередодні або на початку радикальних політичних змін, коли громадяни покладають на очікувані перетворення великі сподівання. Інше, навпаки, пов'язане з тим, що люди втрачають віру в дієвість, ефективність тих чи інших перетворень, коли їхні очікування не виправдовуються. У таких випадках, як правило, різко знижується інтерес до політики і, як наслідок, падає електоральна активність.

Електоральна поведінка, як різновид соціальної поведінки людей, груп, спільнот, може швидко видозмінюватися залежно від того, як змінюються їхні цінності, інтереси, вік, сфера діяльності, соціальні відносини і навіть соціальна система самого суспільства.

Отже, масова електоральна поведінка являє собою комплексне явище, що відображає сукупну поведінку всіх суб'єктів суспільного життя. Тому будь-яке методологічне спрощення її визначення й моделювання слід вважати недоречним.

Висновки. Підбиваючи, таким чином, підсумки, слід визначити, що, по-перше, вивчення вітчизняної та зарубіжної літератури дає підстави стверджувати, що до сьогодні не склалося якоїсь загальної методології вивчення електоральної поведінки. Соціологи, політологи, соціальні психологи пропонують свої методологічні підходи, які суттєво відрізняються за рівнями, змістом і характером.

По-друге, незважаючи на таку загальну невизначеність методологічних підходів, дослідники, врешті-решт розуміються на тому, що в аспекті політичних практик, які є сьогодні невід'ємною складовою практик соціальних, у перспективі можна знайти реальну парадигму узагальнення поняття і моделювання електоральної поведінки.

Список використаної літератури

1. Вишняк О.І. Електоральна соціологія: історія, теорія, методи / О.І. Вишняк. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2000. – 310 с.
2. Демидов А.А. Секреты избирателя / А.А. Демидов // Социс. – 1989. – № 1. – С. 29–35.
3. Мартынюк И.О. Выборы в зеркале общественного мнения / И.О. Мартынюк // Философская и социологическая мысль. – 1989. – № 9. – С. 26–28.
4. Матусевич В.А. Електоральна поведінка: техніка соціологічного дослідження / В.А. Матусевич, В.Л. Оссовський // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – № 11–12. – С. 96–102.
5. Петров О.В. Социологические избирательные технологии / О.В. Петров. – Днепропетровск : Арт – Пресс, 1998. – 164 с.
6. Головатий М.Ф. Соціологія політики : навч. посіб. / М.Ф. Головатий. – К. : МАУП, 2003. – 504 с.
7. Полторак В.А. Маркетинговые исследования : учеб. пособ. / В.А. Полторак. – Днепропетровск : ДУЭП, 2002. – 368 с.

8. Political Thought in America: An Anthology. – Homewood, 1990. – P. 109.
9. Campbell A. The American Voter / [A.Campbell, P.E. Converse, W.E. Miller, D.E. Stokes]. – N. Y., 1960. – P. 57.
10. Бурдые П. Социология политики : [пер. с фр.] / П. Бурдые. – М. : Socio Logos, 1993. – 336 с.
11. Попова Е.В. Проблемные измерения электоральной политики в России: губернаторские выборы в сравнительной перспективе / Е.В. Попова // Полис. – 2001. – № 2. – С. 47–49.
12. Lasswell H. The Structure and Function of Communication in Societi / H. Lasswell // The Process and Effect of Mass Communication – Chicago, 1971. – P. 84–99.
13. Ильясов Ф. Политический маркетинг: искусство и наука побеждать на выборах / Ф. Ильясов. – М. : ИМА, 2000. – 200 с.
14. Чигрин В.О. Сільська молодь: досвід комплексного соціологічного аналізу : монографія / В.О. Чигрин. – Мелітополь : ЗІДМУ ; ТДАТА, 2006. – 384 с.

Шинкаренко О.Е. Электоральное поведение в системе политического поведения (методологические вопросы научного анализа)

В статье проанализированы методологические вопросы социологического анализа электорального поведения в системе политического поведения граждан. Доказано, что до сих пор не сложилось какой-то общей методологии изучения электорального поведения. Социологи, политологи, социальные психологи предлагают свои методологические подходы, которые существенно отличаются по уровню, содержанию и характеру. Но их сравнительный анализ свидетельствует, что в системе политических практик в перспективе можно найти реальную парадигму обобщения понятий и моделирования электорального поведения.

Ключевые слова: политическое поведение, электоральное поведение, политическая социализация, политический маркетинг модели электорального поведения.

Shinkarenko O. Electoral Behavior in the Political-Critical Behavior (Methodological Issues of Scientific Analysis)

In the article of analis methodological questions of sociological analysis of electoral behavior are in the system of political behavior of citizens. It is well-proven that until now was not folded to some general methodology of study of electoral behavior. Sociologists, political scientists, social psychologists offer the methodological approaches, which substantially differ on a level, maintenance and character. But their comparative analysis testifies, that in the system of political practices in a prospect it is possible to find the real paradigm of generalization of concepts and design of electoral behavior.

Key words: political behavior, tlector al behavior, political socialization, political marketing of model of electoral behavior.

Надійшла в редакцію 18 вересня 2011 року

СОЦІОЛОГІЯ ОСВІТИ

УДК 316.614.6:376.64:378.046

КУЗЬМІН В.В.

МОДЕЛЮВАННЯ СОЦІАЛІЗАЦІЇ СТУДЕНТІВ-СИРІТ У ВНЗ

У статті розглянуто процес моделювання соціалізації студентів-сиріт у ВНЗ, запропоновано модель соціалізації та комплексного соціального супроводу студентів-сиріт у вищих навчальних закладах, визначено критерії та бар'єри соціалізації, відзначено засади діяльності основних агентів соціалізації.

Ключові слова: модель, соціалізація, студент-сирота, ВНЗ, соціальний працівник.

Питання сирітства як соціального явища існує стільки ж, скільки саме людське суспільство, і є невід'ємним елементом цивілізації. Сирітство – це за великим рахунком спосіб життя дітей та молоді, які внаслідок різних обставин залишилися без батьківського піклування.

Діти, які залишилися без батьків, не повинні бути ізольовані від суспільства. Соціально-економічні проблеми українського суспільства, зниження рівня життя населення, падіння традиційних моральних норм і цінностей, високий рівень бездуховності, насильства, жорстокості, неминуче призводять до збільшення кількості сиріт в Україні.

Актуальність статті полягає в тому, в ній порушено проблему соціального становлення студентів-сиріт, якісного проходження процесу соціалізації дитини, тобто її становлення як суспільної істоти, що є одним із важливих факторів формування особистості разом з досягненням певного рівня фізіологічного та психологічного розвитку.

Мета статті – створення моделі соціалізації та комплексного соціального супроводу студентів-сиріт у вищих навчальних закладах.

Дослідження періодів соціалізації студентів-сиріт у ВНЗ ставить перед нами такі завдання:

1) дослідити загальну характеристику поняття соціалізації студентів-сиріт у ВНЗ;

2) проаналізувати специфіку процесу соціалізації студентів-сиріт на різних її періодах;

3) розробити модель соціалізації та комплексного соціального супроводу студентів-сиріт у вищих навчальних закладах.

Згідно з даними Державного комітету статистики, в Україні нараховується велика кількість сиріт. Так, на кінець 2010 р. їх кількість

становить 98 119 осіб. З них навчаються у вищих навчальних закладах 9570 осіб [1].

Дослідження проблем сирітства знайшли своє відображення у працях, присвячених таким формам утримання, як загальноосвітні школи-інтернати (В.М. Шкуркіна, І.В. Артемчук, В.А. Пушкар, К.В. Хлебцевич, О.А. Стратюк, О.В. Дорогіна, В.П. Покась, А.С. Аблятипов, Л.В. Кунгурцева); дитячі будинки для дітей-сиріт (М.І. Комісарик, С.П. Нечай, І.В. Пеша, М.О. Соловей); дитячі будинки сімейного типу (О.І. Карпенко, В.Ю. Москалюк, І.Є. Голубєва, Ю.Ю. Черновалюк); реабілітаційні центри (Коношенко С.В.); загальноосвітні навчальні заклади для дітей-сиріт (Л.І. Куторжевська, І.Б. Плугатор, І.В. Гладченко); сімейні форми виховання (І.В. Ченбай); прийомне батьківство (Г.М. Бевз); притулки і сирітські будинки (С.С. Заєць, Л.В. Кальченко, Л.Г. Голиш) тощо. Значний внесок у дослідження життєдіяльності сиріт зробили Л.С. Волинець, Н.М. Комарова, О.М. Балакірева, З.Л. Зайцева, А.Й. Капська, І.В. Пеша, О.О. Коваленко та ін.

Деякі науковці розробляли структурну модель соціалізації дитини-сироти, але її особливістю було те, що призначена вона для сиріт першого року життя з порушеннями психофізичного розвитку (І.В. Гладченко), а в нашому випадку існує потреба розробити модель комплексного соціального супроводу студентів-сиріт в умовах ВНЗ.

Діти-сироти як у “дитячому” віці, так і у 18 років, коли життєвий шлях приводить їх до ВНЗ, залишаються віч-на-віч із своїми проблемами та негараздами: можливість отримання упорядкованого житла, питання отримання якісної освіти.

Загальноприйнято вважати, що до ВНЗ вступають сироти, які мають високий рівень підготовки, і їх успішній поперіодній адаптації та соціалізації в цілому сприяти вже не потрібно. Але для багатьох студентів-сиріт навчання у ВНЗ – це остання система соціального, психологічного, педагогічного впливу. Соціальна значущість навчально-виховного процесу у ВНЗ посилюється самим змістом соціального замовлення.

Готуючи молодого спеціаліста до включення у самостійне життя, посадовці, які відповідальні за ведення виховної та корекційної роботи, соціальні працівники повинні прагнути до досягнення випускником високого ступеня сформованості та зрілості особистості, який у подальшому допоможе їм адаптуватися в оточенні та закріпитись на першому робочому місці, створити сім'ю, підтримувати здоровий спосіб життя тощо.

Виходячи із вищезазначених проблем, можна виділити такі періоди соціалізації:

I період – адаптаційний (від вступу у ВНЗ до закінчення першого курсу);

II період – основний (найбільш тривалий – II–IV курси);

III період – завершальний (кінцевий курс навчання у ВНЗ).

Так, перший період – адаптаційний. Треба відзначити, що студент-сирота у цьому періоді є об'єктом соціальної взаємодії та виступає учасником соціальних відносин. Соціальна взаємодія студента-сироти зі своєю новою малою соціальною групою несе в собі встановлення емоційного контакту із сусідами по кімнаті в студентському гуртожитку (у разі відсутності житлової площі у місті, де розташований ВНЗ); одноступінцями зі звичайних сімей тощо. Додатково необхідно налаштовувати контакти із викладачами, співробітниками гуртожитків, у яких мешкають студенти-сироти, та співробітниками ВНЗ. Також відбувається деяка перебудова свідомості сиріт щодо особливостей навчального процесу у ВНЗ, який суттєво відрізняється від навчання в попередніх навчальних закладах. Зміна соціального оточення до і після вступу дещо сприяє втраті соціальних контактів з попередніми агентами соціалізації.

Наступним періодом є другий – основний (найбільш тривалий – відповідає навчанню на II–IV курсах). У цьому періоді студент-сирота перебуває лише тоді, коли він успішно адаптувався до нових умов навчання, проживання, не має академічних заборгованостей, а тому може розпочати новий навчальний рік та відкрити наступний період у своєму житті.

Бар'єрами соціалізації сиріт є неправильний вибір спеціальності, слабкі знання, отримані в загальноосвітніх навчальних закладах, слабка усвідомленість власних перспектив, негативний вплив колишнього оточення, особисті лінощі та негативний соціальний досвід сиріт у минулому. Також з часом помічаються схильності до різних форм девіантної поведінки, що є відголоском колишнього виховання, схильностей, які зумовлюються в рамках їх генетичної програми тощо.

Останній, третій період, є завершальним (кінцевий курс навчання у ВНЗ, підготовка до виходу із ВНЗ). На цьому етапі студент-сирота зазвичай перебуває лише тоді, коли він успішно пройшов попередні періоди соціалізації, має гарні відгуки з боку адміністрації факультету, структурних підрозділів ВНЗ та бачить сенс у здобутті повної вищої освіти.

Ще одним критерієм соціалізації є якісне проходження студентом практик, які передбачені навчальними програмами, що дасть змогу більш детально ознайомитись із реальним ринком праці, тим оточенням, до якого може бути залучено майбутнього випускника.

Надзвичайно важливим критерієм на цьому періоді є наявність осіб, які виконували раніше функцію опікуна чи піклувальника (колишні вчителі, завучі, вихователі тощо), тобто осіб, які були "істотним іншим", що являв би собою джерело соціальної підтримки, натхнення, емоційного розвантаження. Усі ці проблеми стосуються такої специфічної групи населення, як сироти, тому що, на відміну від студентів зі звичайних сімей, котрі мають тісний контакт зі своїми батьками, вони позбавлені уваги, виховання, спілкування, підтримки з боку дорослих та однолітків.

Виховною роботою охоплена більшість вищих навчальних закладів, яка виконується здебільшого в рамках разових заходів. Для якісної соціалізації студентів-сиріт необхідно вести цілий ряд комплексних заходів, які б у цілому забезпечували гармонійний розвиток підопічних, сприяли б змістовному навчанню та вихованню, залучали б їх до організованого молодіжного руху, створювали відповідні мотивації та зрештою відчували б власну відповідальність за підготовку цієї категорії студентів до дорослого життя. В умовах ВНЗ соціальний супровід дітей-сиріт також мають здійснювати соціальні працівники, психологи, наявність яких у ВНЗ є вимогою часу.

Враховуючи особливості взаємодії сиріт із основними агентами та наявність бар'єрів соціалізації, пропонується створення і подальше використання моделі, запропонованої нами.

Будемо називати моделлю певний порядок дій, при наслідуванні якого особа, яка має виконувати функцію соціального працівника, матиме змогу організувати процес соціалізації на якісно новому рівні.

Відповідно до поставлених завдань було визначено методи їх досягнень: анкетування, індивідуальна бесіда, тестування, консультування із залученням фахівців (куратори академічних груп, заступники декана з виховної роботи, юрконсульти, психологи тощо).

Анкетування являє собою надання відповідей на чіткі запитання, поставлені в анкеті. Воно ґрунтується на думці, що студент-сирота відверто на них відповідає. З анкети можна отримати інформацію про соціальне становище, рівень освіти, інформованість особи щодо певних прав, особливості поведінки, плани на майбутнє.

Індивідуальна бесіда – метод дослідження, який організується з метою вивчення індивідуальних особливостей, які анкетуванням виявити важко, таким чином можна краще пізнати, наприклад, емоційно-вольову сферу студента-сироти.

Консультування – вид діяльності, який надають, як правило, фахівці відносно поставлених питань чи існуючої проблематики. Найактуальнішими є питання соціального та юридичного характеру, організації навчального процесу та науково-дослідної роботи. У студентів-сиріт, які мають проблеми з навчанням, мають вади фізичного розвитку, частіше виникають консультативні запитання щодо складання академічних заборгованостей – від факту можливого складання до встановлення термінів на додаткове опрацювання матеріалів. При проведенні подібних консультацій дуже важливим є те, щоб на них були присутні студенти-сироти старших курсів навчання, оскільки це дасть змогу викликати довіру, більш ефективно вирішити відповідні проблеми.

Базуючись на результатах проведеного соціологічного дослідження пропонується модель соціалізації та комплексного соціального супроводу студентів-сиріт у вищих навчальних закладах, що дасть можливість поперіодно адаптувати сиріт до навчання у ВНЗ, під час і після завершення навчання (підготовка до виходу з ВНЗ).

Запропоновано проводити комплексний соціальний супровід студентів-сиріт в умовах ВНЗ, який включає такі види допомоги:

I період:

1. Соціальна робота:

– розробка графіка індивідуальної та колективної виховної (корекційної) роботи;

– консультування щодо особливостей користування майном гуртожитку (за умови відповідного проживання); особливостей приготування їжі, розташування місць закупівлі якісних продуктів харчування, товарів загального вжитку, одягу, взуття, тощо; місць побутового обслуговування; проведення підготовки до подальшого проживання у комунальних квартирах з роз'ясненням про особливості оплати за комунальні послуги тощо;

– організація колективних зібрань студентів-сиріт зі спільним обговоренням основних питань їх життєдіяльності;

– представлення інтересів сиріт в органах державної влади, місцевого самоврядування в разі потреби;

– тісна співпраця з органами місцевого самоврядування в частині постановки на квартирний облік для подальшого отримання впорядкованого житла (після завершення навчання у ВНЗ); сприяння в отриманні необхідного комплекта документів.

2. Юридичне та економічне консультування:

– організація надання (отримання) державних пільг та гарантій, поселення студентів-сиріт до студентських гуртожитків (у разі потреби); сприяння звільненню студентів-сиріт від сплати за проживання у студентських гуртожитках;

– ознайомлення студентів із плануванням власного бюджету, орієнтовним використанням власних коштів;

– залучення до різноманітних правових зустрічей; забезпечення права власності на нерухоме (рухоме) майно сиріт, особливо тих, хто виїхали на навчання з основного місця проживання.

3. Психологічна допомога:

– супровід дітей-сиріт, встановлення контакту із сім'ями опікунів (піклувальників);

– діагностика особистих проблем, індивідуальних характеристик, виявлення індивідуальних факторів, які можуть вплинути на процес професійної підготовки студента-сироти;

– узгодження питання адаптації, супутніх труднощів.

4. Інформаційне насичення зі сторони ВНЗ, профспілок та органів самоврядування:

– ознайомлення з особливостями навчального процесу у ВНЗ, зазначення відмінностей від загальноосвітніх навчальних закладів тощо;

– розповсюдження тематичних методичних посібників, у яких доступно б надавались відповіді на найбільш поширені питання сиріт;

- запобігання конфліктам з можливими учасниками навчального-виховного, соціально-побутового процесів;
- проведення бесід із залученням фахівців різних установ та закладів із пропагуванням здорового способу життя, форм сімейної підтримки;
- щорічне інформування студентів про існуючі пропозиції щодо пільгового оздоровлення в університетських санаторіях-профілакторіях, базах відпочинку тощо;
- щорічне інформування про можливість отримання додаткової фінансової підтримки від ВНЗ, профспілки у зв'язку із важким матеріальним становищем, оздоровленням, лікуванням;
- щомісячне розсилання на електронну пошту інформаційних пакетів, у яких повідомляється про основні питання та пропозиції за сферами студентського життя;
- ознайомлення студентів-сиріт із особливостями суспільного життя, районування міста, розміщення бібліотек, магазинів, лікувальних установ; висвітлення чіткого розуміння структури інституцій з прав людини у ВНЗ, місті, області, державі.

II період:

1. Соціальна робота:

- розробка графіка індивідуальної та колективної виховної роботи;
- сприяння медичному обслуговуванню, подальший контроль за станом здоров'я студентів-сиріт, ведення тристороннього діалогу між спеціально уповноваженим органом охорони здоров'я, студентом, комісією соціального захисту профспілки, органу самоврядування, соціальним працівником, розробка відповідно до цього графіка санаторно-курортного оздоровлення та лікування (у разі потреби).

2. Інформаційне насичення зі сторони адміністрації факультету, профспілок та органів самоврядування:

- щорічне перепоселення студентів-сиріт до студентських гуртожитків, у разі потреби зміни оточення – зміни кімнат, гуртожитків;
- широке інформування про можливе підвищення соціальних позицій у зв'язку із залученням до громадської, спортивної, науково-дослідної роботи, діяльності з проведення факультетських, університетських, загальноміських заходів;
- зустрічі з адміністрацією ВНЗ, профспілок та органів самоврядування із обговоренням різних проблем студентів, організація круглих столів.

3. Психологічна допомога:

- подальше проведення профорієнтаційної та роз'яснювальної роботи;
- запобігання конфліктам з учасниками навчально-виховного та соціально-побутового процесів.

4. Юридичне й економічне консультування:

- сприяння наданню (отриманню) державних пільг та гарантій студентам у зв'язку із досягненням повноліття; сприяння звільненню студентів-сиріт від сплати за проживання у студентських гуртожитках;

- ознайомлення студентів із створенням власного бюджету, орієнтовним використанням власних коштів;
- залучення до різноманітних правових зустрічей та консультацій.

III період (підготовка до виходу із ВНЗ):

1. Соціальна робота:

- перевірка проведення щотижневого контролю кураторами академічних груп та завідувачами випускових кафедр за ходом виконання графіків дипломування студентів-сиріт;
- сприяння розвитку контактів студентів-сиріт із потенційними працедавцями;
- виїзди студентів-сиріт п'ятого курсу до інтернатних закладів з метою проведення своєчасної профорієнтації майбутніх абітурієнтів;
- проведення консультацій із підрозділом зі сприяння працевлаштуванню студентів та випускників ВНЗ, служб зайнятості;
- отримання сиротами-випускниками матеріальної допомоги від ВНЗ у зв'язку із працевлаштуванням. Згідно зі встановленою процедурою така допомога виплачується за місцем попереднього навчання сиріт, при поданні документів, що засвідчують прийняття на роботу.

2. Інформаційне насичення зі сторони ВНЗ, профспілок та органів місцевого самоврядування:

- кінцева співпраця з органами місцевого самоврядування у частині отримання упорядкованого житла (після завершення навчання у ВНЗ);
- створення умов для повної самореалізації студентів-сиріт, залучення до організації та проведення до громадської, спортивної, науково-дослідної роботи, діяльності з проведення факультетських, університетських, загальноміських закладів тощо.

3. Психологічна допомога:

- сприяння у вирішенні індивідуальних проблем студентів-сиріт у взаємовідносинах із сім'ями колишніх піклувальників та інших агентів соціалізації;
- подальше проведення профорієнтаційної та роз'яснювальної роботи щодо основних сфер життєдіяльності студента-сироти.

Як видно, головними виконавцями важливих завдань моделі є такі агенти соціалізації: студент-сирота; комісія соціального захисту профкому студентів (студентського самоврядування); сім'я опікунів (піклувальників), колишні вихователі; соціальний працівник, соціальна служба; психолог, психологічна служба ВНЗ; адміністрація факультету, ВНЗ; орган охорони здоров'я, лікарні за місцем проживання; відділ опіки та піклування, органи державної влади та місцевого самоврядування.

Підсумовуючи, зазначимо, що критеріями ефективності соціалізації сиріт у такому випадку будуть: отримання якісних знань; залучення студентів до організованого молодіжного руху; розвиток навичок спільного проживання у гуртожитку. Відповідно, бар'єрами соціалізації є: відсутність системної соціальної роботи у ВНЗ; негативний соціальний досвід сиріт; погіршений стан здоров'я; відсутність мотивації.

За умови ж повного дотримання завдань моделі ми отримаємо соціалізовану особистість колишнього сироти-студента, який здатний до включення у сучасний ринок праці, сімейне коло, доросле життя, а також до адаптації тощо.

Висновки. Сучасний стан соціалізації сиріт у ВНЗ є таким, що потребує значної корекції, адже в навчальних закладах ведеться робота із сиротами без відповідного методичного наповнення.

Проблемність соціалізації зумовлюється цілим комплексом факторів: фактичною втратою інституту кураторства у ВНЗ; особистісними проблемами цієї соціальної групи (особисті лінощі сиріт, безвідповідальність, наявність споживацьких поглядів, погіршений стан здоров'я тощо); проблемами адаптації сиріт до навчального закладу, студентського гуртожитку, академічної групи, нового міста; проблемами з отриманням житла після завершення навчання, невмінням розподіляти власні кошти, які вони отримують у ВНЗ. Все це створює сукупність факторів, за якими можна визначити нестабільність, нестійкість загальної картини соціалізації сиріт у ВНЗ.

Існує потреба в налагодженні контакту між відповідними посадовцями та студентами-сиротами, а відтак, буде можливим досягнення успішної адаптації до навчання, проживання у студентських гуртожитках, молодіжного середовища тощо. Саме при дотриманні моделі буде забезпечено комплексний соціальний супровід цієї категорії громадян із соціальною, педагогічною, психологічною складовими. Використання коштів державного бюджету буде значно оптимізованим, якщо до цієї роботи залучити таких агентів соціалізації, як соціальні працівники, педагоги, практичні психологи, юристи тощо.

Використання розробленої моделі соціалізації та комплексного соціального супроводу студентів-сиріт у вищих навчальних закладах при безпосередній роботі посадовців, які мають відповідати за ведення виховної роботи у ВНЗ, оновить зміст роботи із цією соціальною групою студентства, беручи до уваги, що в практичній діяльності подібні методики роботи відсутні, вона може залучити до себе увагу науковців, коло осіб, яких стосується виявлена проблема, які відповідають за цей напрям роботи у навчальних закладах усіх типів, органів державної влади та місцевого самоврядування тощо; сприятиме підвищенню мотивації до отримання якісних знань, здійсненню успішної кар'єри, підвищить конкурентоспроможність випускників-сиріт на ринку праці поруч із молоддю зі звичайних сімей. Застосування при цьому соціальних технологій із роботи із різними групами клієнтів, використання соціологічної бази має закласти надійний фундамент у підготовці соціалізованих особистостей, поліпшити навчальну та виховну роботу у ВНЗ, щоденно сприяти соціальному становленню майбутніх фахівців. Відповідні зміни будуть дієвими засобами оптимізації та ефективного використання коштів державного бюджету.

Список використаної літератури

1. Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2010/11 навчального року [Електронний ресурс] // Статистичний бюлетень державного комітету статистики. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Кузьмин В.В. Моделирование социализации студентов-сирот в ВУЗах

В статтє рассмотрено процес моделювання соціалізації студентів-сирот в ВУЗах, пропонується модель соціалізації і комплексного соціального супроводження студентів-сирот в вищих навчальних закладах; визначені критерії і бар'єри соціалізації, відзначено положення діяльності основних агентів соціалізації.

Ключевые слова: модель, соціалізація, студент-сирота, ВУЗ, соціальний працівник.

Kuzmin V. Socialization of Orphan Students in Institutes of Higher Education; Sociological Reflection

This article deals with the process of socialization of orphan students in Ukrainian institutes of higher education. The main social-psychologic and physiological peculiarities of orphan students, some agents of socialization. The author of this article proposed improving ways of socialization of orphan students in Ukrainian institutes of higher education.

Key words: socialization, orphan student, institute of higher education, problems.

Надійшла в редакцію 18 вересня 2011 року

УДК 316.613–053.5(045)

ТЕРПАН В.В.

ДОВІРА В СТРУКТУРІ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ СУЧАСНОГО УНІВЕРСИТЕТСЬКОГО СТУДЕНТСТВА

У статті проаналізовано сутність поняття довіри як складової соціального капіталу сучасного університетського студентства. Також досліджено особливості формування довіри сучасної студентської молоді.

Ключові слова: соціальний капітал, довіра, особиста довіра, інституційна довіра, генералізована довіра.

У наш час у соціологічній науці вивчення структури, функцій, розвитку соціального капіталу, його впливу на суспільне життя належить до одного з найбільш актуальних дослідних питань. Теорія соціального капіталу є однією з численних спроб раціоналізувати соціальну реальність та отримати змогу розглядати соціальні процеси як чітку послідовність причин і наслідків. Соціальний капітал студентської молоді – тема малодосліджена, проте безперечно важлива як у теоретичному, так і соціально-практичному плані. Адже студентська молодь як мобілізаційний потенціал суспільства найбільше схильна до соціально-інноваційної діяльності, але тільки при певному рівні соціальної згуртованості. Роль довіри як складової соціального капіталу важко переоцінити. На думку сучасного українського соціолога О. Демків, актуальність дослідження цього аспекту соціального капіталу зумовлена самою суттю сучасного суспільства. Йдеться про те, що Е. Гідденс назвав “профілем ризику”, який у сучасному суспільстві і суб’єктивно, й об’єктивно виражений значно сильніше, ніж це було раніше.

Серед об’єктивних факторів підвищення “профілю ризику” можна назвати такі:

- 1) універсалізація ризику (щоденний ризик, пов’язаний з технологіями, транспортом, злочинністю, екологічною ситуацією);
- 2) глобалізація ризику (ризик реальні та створені медіа, проте які сприймаються як реальні та стають такими за своїми наслідками);
- 3) інституціалізація ризику (поява організацій, які використовують ризик з комерційною метою).

Суб’єктивними факторами посилення ризиків є:

– більша чутливість до загроз та небезпек (зникнення магічних і релігійних форм раціоналізації дійсності чи, принаймні, їх суттєве послаблення);

– відчуття атомізованості в деперсоніфікованому урбанізованому середовищі;

– більша обізнаність із загрозами в результаті підвищення рівня освіти;

– визнання обмеженої компетентності та численних збоїв у роботі комплексних технологічних утворень, принципи роботи яких є непрозорими для звичайних людей, але від чисті надійності залежить їхнє щоденне життя (транспорт, телекомунікації, фінансові ринки, ядерна енергетика) [1, с. 102].

Усі ці об'єктивні та суб'єктивні фактори викликають, як пише У. Бек, “зростання необхідності вірити”. Інакше кажучи, саме складність, диференційованість сучасного суспільства та загострення ризиків у ньому формують “соціальне замовлення” на дослідження феномену соціального капіталу і такої його складової, як довіра.

Постановка завдання дослідження. Таким чином, метою статті є аналіз особливостей розвитку довіри як змістової складової соціального капіталу сучасного університетського студентства. Для досягнення мети поставлені такі завдання: визначити поняття довіри як складової соціального капіталу сучасного університетського студентства; проаналізувати особливості розвитку довіри серед студентів Маріупольського державного університету.

Аналіз попередніх досліджень. Незалежно від рівня аналізу, структура соціального капіталу зображується багатьма авторами (П. Бурдье, О. Демків, Дж. Коулмен, Р. Патнем, Ф. Фукуяма та ін.) схоже: феномен складається зі структурної та змістової складової. Структурною складовою є соціальні мережі, а змістовою складовою – цінності та похідні від них норми і довіра як результат орієнтації на цінності та дотримання норм і високого рівня інтеграції в межах соціальних мереж.

Згідно з трактуванням Дж. Коулмена, соціальний капітал – це потенціал довіри та взаємодопомоги, складовими якого є взаємні зобов'язання, очікування, інформаційні канали і соціальні норми. Він намагається інтегрувати мікро- та макропідходи, наголошуючи на цілераціональних інвестиціях актора у власний соціальний капітал (а відтак, і в капітал спільноти). Це означає, що індивіди цілераціонально дотримуються встановлених групою правил взаємодії, адже довіра є винагородою, ключовим ресурсом, що дає актору змогу долучитися до всіх інших видів ресурсів мереж подібно до того, як соціальний капітал є ключовим у процесі конвертації інших видів капіталу. Соціальний капітал створює міцні відносини, а довіра, що виникає в результаті цих відносин, у свою чергу, підвищується. Концепт соціального капіталу фактично заснований на понятті довіри. У міру зростання інтересу до проблем суспільства дослідники звертали увагу на наявність соціального фактора, за своїми проявами схожого з психологічним феноменом довіри, однак не “прикріпленого” до конкретних людей, але властивого всій спільноті (звідси такі поширені назви концепту, як “опредметнена довіра”, “інституціалізована довіра”). Механізми довіри буквально пронизують

людське життя як індивідуальне, особисте, так і суспільне, будучи стрижнем успішного функціонування й розвитку сучасного суспільства.

На наш погляд, феномен довіри вимагає для свого аналізу застосування міждисциплінарного підходу, цілісне вивчення феномену довіри необхідно вести з урахуванням специфіки розгляду цього явища з позицій різних наук. У філософській етиці довіра розглядається як етична категорія моралі, що відображає моральні відносини між людьми, моральні норми, пов'язані з добровільними взаємними зобов'язаннями, як у суспільному, так і в особистому житті й заснована на моральному кредиті. Словник з етики дає таке визначення довіри: довіра – це ставлення до дій іншої особи й до неї самої, яке ґрунтується на переконаності в її правоті, вірності, сумлінності, чесності, щирості. Філософи відзначають, що довіра являє собою якісно особливий стан моральної свідомості, що включає в себе моральні почуття й переконання, які і є мотивами або стимулами поведінки особистості. Довіра – це раціональний прояв людської психіки й основну функцію його вони бачать у довірі як регуляторі моральних відносин.

Один із дослідників довіри у вітчизняній етиці Б. Рутковський стверджує, що довіра завжди усвідомлена, хоча й пов'язана з ризиком, тому що вона заснована на ставленні до людини, якій надана довіра, як до моральної цінності. Аналізуючи позицію Б. Рутковського, можна говорити про те, що чим глибше й повніше знання про іншого, тим точніше можна прогнозувати його поведінку, отже, і рівень довіри буде вище, тому що вона розуміється як передбачення можливої поведінки іншого. На основі етико-філософського аналізу категорії довіри можна виділити чотири найбільш суттєві аспекти цього феномену:

- 1) довіра розглядається як моральні відносини між людьми;
- 2) у довірі виділяється й розглядається момент знання один одного;
- 3) акт довіри – це добровільний, ненасильницький прояв;
- 4) довіра реалізується як передача інтимних думок і почуттів.

У науковій літературі з проблем вивчення довіри як соціально-психологічного явища існують і інші тлумачення. У зарубіжних дослідженнях із психології довіри, як стверджує Т. Скрипкіна, довіра виступає або як переконання, фактор надійності й емоційності, або як “невловима сутність”, сила якої надзвичайно висока [2, с. 50]. При цьому в системі суб'єкт-об'єктних відносин виділяються три основних напрями вивчення цього феномену. По-перше, це довіра до світу як базова установка особистості, яку вперше сформулював Е. Еріксон; по-друге, довіра до іншого як окремий випадок довіри до світу; по-третє, довіра до себе.

Довіру також називають “скріпами суспільства” (Л. Кваскова), підкреслюючи виняткову значущість цієї складової людського життя. На системний характер особистісної й соціальної довіри вказували у своїх працях Т. Парсонс та Е. Шилз. А теорія довіри як найважливішого компонента соціального капіталу знаходить своє відображення в розробках

Дж. Коулмена, Р. Патнема, Ф. Фукуяма. Аналізуючи економічні відносини в суспільстві, Дж. Коулмен у своїй фундаментальній праці “Основи соціальної теорії” зазначає, що у відносинах довіри беруть участь, принаймні, дві особи: той, кому довіряють, і той, хто довіряє. Існують три види комплексних систем довіри: обопільний, або взаємний тип довіри – дві взаємодіючі особи можуть бути у двох відносинах: перший довіряє другому, а другий першому і є при цьому довіреним першого; тип “посередник у довірі” – одна й та сама особа може бути довірительом для одного й довіреним для іншого; третьостороння, або заміщена система довіри – існують ситуації, у яких учасник не буде приймати зобов’язання другого, а прийме зобов’язання третьої особи [3, с. 177]. За Р. Патнемом, довіра – це складова соціального капіталу, що сприяє успішному розвитку економіки й демократичних інститутів.

На думку Ф. Фукуяма, довіра – очікування, що зростає всередині суспільства з правильною, чесною та кооперативною поведінкою, заснованою на загальних соціальних нормах. Ці норми можуть бути засновані на питаннях, що стосуються існування Бога або наявності справедливості, чи на професійних принципах і правилах поведінки. Таким чином, довіра є ключовим побічним продуктом соціальних норм співробітництва, що утворюють соціальний капітал [4, с. 74]. Питома вага останнього зростає або зменшується залежно від збільшення або зменшення довіри в суспільстві або в його частині. Ф. Фукуяма відзначає, що на думку економістів, формування соціальних груп – результат добровільного контракту (угоди) індивідів, тих, хто оцінив раціональність кооперації на користь своїх довгострокових інтересів. Відповідно до такої точки зору, довіра не є необхідним компонентом для кооперації (співробітництва), тому що існуючі особисті інтереси учасників, разом з такими механізмами, як контракти, можуть компенсувати відсутність довіри. Заперечуючи, учений робить висновок, що хоча особисті інтереси і є важливим джерелом різних асоціацій, однак більшість організацій, що ефективно функціонують сьогодні, базуються на суспільних етичних цінностях. Ці правила не відновлюються контрактами, тому що пріоритет моральної згоди дає основу для обопільної згоди між членами цих груп. Необхідний для створення такого морального суспільства капітал не може бути придбаний тільки через раціональне інвестування.

Людина може робити інвестиції у свій (людський) капітал, наприклад, в освіту. Придбання соціального ж капіталу вимагає при цьому засвоєння моральних цінностей і придбання таких “чеснот, як лояльність, чесність, надійність”. Різні форми прояву соціального капіталу Ф. Фукуямою розглядаються через концепцію “радіусу довіри”. За його словами: “Всі групи, що втілюють соціальний капітал, мають деякий радіус довіри, тобто коло людей, серед яких діють спільні (кооперативні) норми”. Якщо соціальний капітал впливає на навколишнє середовище, то радіус довіри може бути більше, ніж сама група. З іншого боку, у великих організаціях можливо, що радіус довіри виявиться менше, ніж членство в групі.

“Радіуси довіри можуть бути наявні, починаючи від відносин між друзями до неурядових організацій і релігійних груп”. Сучасне модернізоване суспільство, на відміну від традиційного, складається з великої кількості тісно взаємодіючих між собою соціальних груп і становить, як зазначає Ф. Фукуяма, “ряд концентричних і таких, що накладаються один на одного, радіусів довіри” [5]. Довіра має потужну культурну основу, в колективістських суспільствах рівень довіри вище до представників своїх, родинних груп. Так, у країнах Південної Європи, Латинської Америки, Китаї радіус довіри обмежений родиною або родинними зв’язками. Тут насамперед простежується вплив релігійних норм – католицизму й конфуціанства, що виявляється в акцентованості на родині й у недовірі до представників неспоріднених груп. Неможливість же розширення радіусів довіри за межі родини найчастіше є наслідком відсутності ефективно працюючих законів і недотримання принципів справедливості [4, с. 328–332].

Виклад основного матеріалу дослідження. Отже, можна зробити висновок, що дефіцит довіри населення до влади, ринкових інститутів виробництва, споживання й розподілу товарів і послуг гальмує соціальні та економічні перетворення сучасного суспільства. У цих умовах необхідність досліджень потенціалу довіри як механізму соціальної інтеграції в окремих спільнотах і в суспільстві в цілому набуває особливої гостроти. Глобалізація сучасного світу розширює проблематику соціального капіталу як ресурсу, необхідного для підвищення ефективності, стійкого розвитку й міжнародної безпеки. Аналіз місця довіри в системі поняттєво-термінологічного арсеналу соціального капіталу дає змогу сформулювати такі висновки. Соціальний капітал реалізується через існуючі норми неформального спілкування та довіру, оскільки ці явища існують у тісному взаємозв’язку один з одним. Довіра як складова соціального капіталу є продуктом тих моральних норм і цінностей, які склалися й функціонують у конкретному суспільстві з урахуванням його культурної специфіки, тобто є явищем культурно зумовленим.

Свого часу П. Штомпкою було введено в науковий обіг поняття культури довіри як ціннісно-нормативної системи, яка заохочує довіряти іншим і вимагає виправдовувати довіру інших або ж, навпаки, провокує недовіру до них [6]. Термін “культура довіри” може позначати певну якісну характеристику загальної культури суспільства. Культура довіри – це соціальні практики, які переважають, акумулюються і кодифікуються у правила. Якщо переважає позитивний досвід, то для різних сфер соціального життя довіра з великою ймовірністю стає характерним правилом. І навпаки, у випадку поширеності негативного досвіду формується культура недовіри.

Також він виділяє такі види довіри:

1) особиста. До цього типу входить і довіра індивідів до тих, з ким вони безпосередньо спілкуються, і до тих, комунація з ким має

односторонній характер і здійснюється, наприклад, через ЗМІ. Йдеться про довіру до відомих осіб, наприклад, до політиків;

2) категоріальна. Цей тип означає довіру до індивідів з визначеними демографічно-соціально-економічними характеристиками (стать, вік, раса, релігія, економічний стан);

3) позиційна. За такого типу довіра чи недовіра визначається соціальними ролями індивідів (лікар, податківець, правоохоронець, продавець);

4) групова. Довіра до представників певної групи: футбольної команди, студентської групи;

5) інституційна. Під цим типом довіри П. Штомпка має на увазі як довіру до інститутів (школа, університет, церква, банк), так і довіру до практик (науки, демократії, ринку);

б) комерційна – довіра до певної продукції, країни-виробника, фірми, автора;

7) системна – до соціальних систем, політичних режимів.

Відповідно до рівнів соціального капіталу, О. Демків пропонує таку модель його взаємозв'язку з трактуваннями феномену довіри:

1) на мікрорівні (рівні індивідуального соціального капіталу) міжособистісна довіра має вирішальне значення;

2) на мезорівні (рівні групового соціального капіталу в межах ширшої групи) важливою є як міжособистісна довіра, так і категоріальна й групова довіра (згідно із класифікацією П. Штомпки), тобто довіра до представників певної соціальної групи чи категорії (критерієм належності до такої групи чи категорії може бути колір шкіри, мовні преференції, місце проживання, соціально-економічні характеристики, специфічна стигма тощо). У таких групах може створюватися так звана “обмежена солідарність”;

3) на макрорівні (найвищому рівні групового соціального капіталу всього суспільства) найважливіше значення має так звана “узагальнена довіра”, довіра до політичних інститутів, системна довіра (до політичного режиму) та інституційна довіра [1, с. 106].

Разом із зазначеним потрібно пам'ятати про нерозривний зв'язок та взаємовплив усіх трьох рівнів соціального капіталу і, відповідно, всіх зазначених типів довіри.

У цій праці ми зосередили увагу на дослідженні особистої довіри, інституційної довіри і так званої “генералізованої” довіри (рівень довіри респондентів до “більшості людей”).

У таблиці наведені показники інституційної довіри студентської молоді до соціальних інститутів та організацій. Опитування проводилося серед студентів Маріупольського державного університету.

Отже, за результатами дослідження (див. табл.), найбільший рівень інституційної довіри студентів Маріупольського державного університету спостерігається відносно освітніх установ (40% цілком довіряють та 8% абсолютно довіряють). Також досить високий рівень довіри до церкви

(29% цілком довіряють та 15% абсолютно довіряють). Не схильна студентська молодь довіряти урядові (33% респондентів зовсім не довіряють та 21% не зовсім довіряють) та політичним партіям (29% респондентів зовсім не довіряють та 29% не зовсім довіряють). Міліції (15% респондентів зовсім не довіряють та 40% не зовсім довіряють) і системі правосуддя (23% респондентів зовсім не довіряють та 25% не зовсім довіряють). Пресі (19% респондентів зовсім не довіряють та 31% не зовсім довіряють) та телебаченню (4% респондентів зовсім не довіряють та 46% не зовсім довіряють).

Таблиця

Показники рівня інституційної довіри студентської молоді до соціальних інститутів та організацій (% студентів)

№ з/п	Соціальні інститути й організації	Рівень довіри				
		зовсім не довіряють	не зовсім довіряють	не визначились	цілком довіряють	абсолютно довіряють
1	Церква	4	21	31	29	15
2	Армія	11	27	33	21	8
3	Преса	19	31	19	25	6
4	Телебачення	4	46	19	25	6
5	Профспілки	6	31	50	9	4
6	Освітні установи	6	35	11	40	8
7	Міліція	15	40	14	19	12
8	Уряд	33	21	23	10	13
9	Політичні партії	29	29	13	15	14
10	Системи правосуддя	23	25	31	15	6
11	Громадські організації	16	19	42	21	2
12	Міжнародні організації	11	21	33	29	6
13	Приватний бізнес	8	19	38	31	4

Загалом, за результатами цього опитування рівень інституційної недовіри перевищує рівень інституційної довіри студентів.

Особливості розвитку генералізованої довіри студентської молоді подані на рис. 1.

Рис. 1. Рівень генералізованої довіри студентської молоді

Як бачимо, схильні довіряти людям 13% респондентів, не довіряють – 4% респондентів. Тобто рівень генералізованої довіри перевищує рівень генералізованої недовіри. Більшість студентів (79%) дотримуються думки, що людям не завжди можна довіряти.

Крім того, студентська молодь демонструє досить великий рівень довіри до близького оточення (рис. 2): в складних ситуаціях схильні покладатися на своїх рідних 88% студентів, на близьких друзів – 52% студентів. Розраховують на співробітництво з оточуючими 25% студентів і тільки 4% студентів схильні покладатися тільки на самого себе.

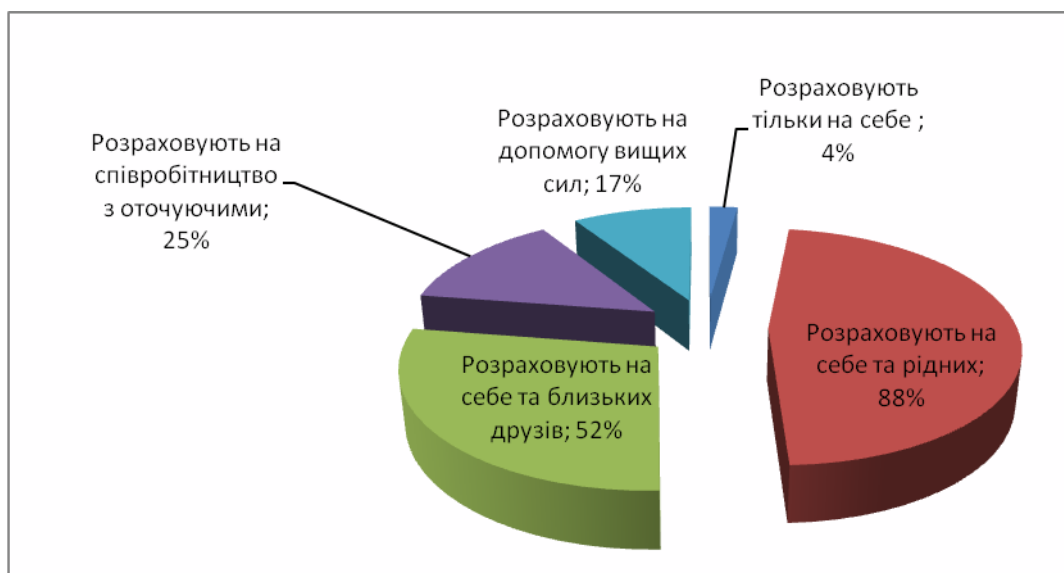

Рис. 2. Рівень особистої довіри студентської молоді

Висновки. Таким чином, можна зробити висновки, що найбільший рівень розвитку має особиста довіра студентства. Водночас звуження довіри до міжособистісних параметрів при недовірі інституційного або генералізованого характеру породжує проблему дефіциту особистісних ресурсів. Позитивно використовуючи довіру тільки в колі близьких,

студентська молодь змушена виходити тільки з індивідуальних ресурсів. Соціальна довіра, що підвищує планку особистих досягнень, не діє; точніше, діє недовіра, що ускладнює використання інституціональних ресурсів.

Список використаної літератури

1. Демків О.Б. Мережева структура соціального капіталу : дис. на здобуття наук. ступеня канд. соц. наук : спец. 22.00.03 “Соціальні структури та соціальні відносини” / О.Б. Демків. – Л., 2006. – 237 с.
2. Скрипкина Т.П. Методологический анализ проблемы доверия / Т.П. Скрипкина // Прикладная психология. – 1998. – № 1. – С. 48–55.
3. Coleman J. Foundations of Social Theory / J. Coleman. – Cambridge : Belknap press of Harvard University press, 1990. – 993 p.
4. Фукуяма Ф. Великий разрыв / Ф. Фукуяма ; [пер. с англ. А.В. Александрова]. – М. : АСТ, 2003. – 474 с.
5. Fukuyama F. Social capital, civil society and development / F. Fukuyama // Third world quarterly. – 2001. – Vol. 22. – № 1. – P. 7–20.
6. Sztompka P. Trust: a sociological theory / P. Sztompka. – Cambridge : Cambridge university press, 1999. – 214 p.

Терпан В.В. Доверие в структуре социального капитала современного университетского студенчества

В статье анализируется сущность понятия доверия как составной части социального капитала современного университетского студенчества. Также исследуются особенности формирования доверия современной студенческой молодежи.

Ключевые слова: *социальный капитал, доверие, личное доверие, институциональное доверие, генерализованное доверие.*

Terpan V. Confidence in the Structure of Social Capital of Modern University Students

Author is analyzing essence of confidence concept as a base of modern students in article. Also there are researches of features of confidence form of modern students.

Key words: *social capital, confidence, personal confidence, institutional confidence, generalized confidence.*

Надійшла в редакцію 24 вересня 2011 року

УДК 316.74:378.141

УДОВИЦЬКА Т.А.

ПРИЙОМ ДО ВНЗ: СОЦІАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ, МОЖЛИВІ РИЗИКИ, ПРОБЛЕМИ ОПТИМІЗАЦІЇ

Статтю присвячено проблемам оптимізації управління прийомом до вищих навчальних закладів, проаналізовано соціальні технології реалізації цієї процедури. На підставі дослідження виявлено основні соціальні ризики в цьому процесі, наведено їх класифікацію, зазначено особливості їх прояву.

Ключові слова: абітурієнт, приймальна комісія, незалежне оцінювання якості освіти, соціальні ризики, технологія, управління, вища освіта.

Актуальність зазначеної в статті проблематики пов'язана, насамперед, з тим, що зміна системи прийому до вищих навчальних закладів на сучасному етапі розвитку вищої освіти приводить до зміни підходів у формуванні студентського контингенту, його кількісних і якісних характеристик. Необхідно відмітити, що зміни в порядку проведення вступних кампаній до ВНЗ періодично відбуваються в кожній країні, оскільки цим механізмом регулюється найважливіший ресурс країни – інтелектуальний ресурс у принципово важливий момент вибору особою майбутньої професії. При сучасному динамічному переході країн до суспільства знань, суспільства сталого розвитку потребують постійного вдосконалення як системи освіти, так і механізмів переходу від загальної освіти до вищої. Але кожна така зміна потребує певної управлінської діяльності шляхом адекватних соціальних технологій з метою оптимізації цього процесу.

Отже, проблема наукового дослідження полягає в обґрунтуванні вдосконалення соціальних технологій прийому до вищих навчальних закладів для запобігання певних ризиків у цьому процесі та функціонування системи вищої освіти в цілому. Матеріал, викладений у статті, скоріш формулює проблему для її подальшого вивчення, ніж надає відповіді на питання оптимізації прийому до вишів.

Метою статті є аналіз соціальних технологій прийому до вищих навчальних закладів та виявлення певних ризиків в цьому процесі. Із зазначеної мети випливають такі завдання:

- довести значущість “технологічного” підходу прийому до ВНЗ та оптимізації цього процесу;
- проаналізувати основні технології прийому до вищих навчальних закладів;

– визначити можливі ризики цього процесу.

Аналіз соціальних технологій, їх природи, специфіки реалізації в системі вищої освіти побудований на працях дослідників В. Подшивалкіної, О. Скідіна, Д. Швеця. Питання ризиків у системі вищої освіти розглянуті з урахуванням досліджень російських соціологів В. Зубкова та Ю. Зубок. Але в літературі, що присвячена проблемам управління в системі вищої освіти, практично не подано погляд на управління прийомом до вищих навчальних закладів.

Безумовно, управління цим прийомом є частиною управління освіти в цілому. На думку науковців, “управління освітою виступає ієрархізованою системою соціальних технологій, які застосовуються на трьох рівнях активності відповідних соціальних суб’єктів: рівні визначення макропріоритетів освітньої політики щодо ВНЗ; мезорівні створення соціально-нормативних умов для здійснення соціалізації засобами ВНЗ; рівні безпосереднього управління навчально-виховним процесом з боку безпосередніх суб’єктів соціалізації: викладачів, тьюторів, тренерів тощо (управління мікрорівня)” [7, с. 275].

З урахування наведеної класифікації та спираючись на інші дослідження з цієї проблематики можна стверджувати, що більшість підсистем вищої освіти достатньо вивчена з погляду оптимізації управління ними. У центрі уваги вчених-практиків традиційно опиняються проблеми управління навчальним і виховним процесами, якістю навчання, науково-дослідною діяльністю викладачів і студентів, вдосконалення управлінської роботи адміністрації навчального закладу. Питання ж проблеми управління прийомом до ВНЗ практично не досліджені. Разом із тим, вивчення організації та проведення вступних кампаній останніх років показує, що цей процес потребує певного теоретичного осмислення для вироблення оптимальних управлінських механізмів та їх практичної реалізації з метою вдосконалення системи прийому й зарахування до вищих навчальних закладів.

Завданнями такої управлінської діяльності є, з одного боку, оптимальна організація безпосередньо процедури прийому до ВНЗ, з іншого – формування якісного (а в сучасних умовах “демографічної ями” – й кількісного) контингенту студентів. Адже управлінські прорахунки у цьому процесі призводять не лише до проблем у самому навчальному закладі, але й викликають певний суспільний резонанс.

Процес прийому до закладів вищої освіти є механізмом, який регулює систему “на вході”. Ефективні процедури прийому є основним компонентом, що забезпечує здатність закладу втілювати свою місію та досягати цілей, а в широкому контексті – здатність вищої освіти зробити внесок у національний розвиток й досягнення соціальних цілей. У найширшому розумінні максимізація ефективності процедур прийому допомагає максимізувати здатність вищої освіти сприяти соціальній мобільності, стимулювати економічний і соціальний розвиток країни і зрештою подолати проблеми освіти у глобальному масштабі [5, с. 13].

Крім цього, оптимальне управління прийомом до ВНЗ дасть змогу уникнути певних ризиків: організаційних, інформаційних, ризиків деформації формування студентського контингенту, ризику фальстарту для молодих людей при виборі спеціальності навчання, ризику зниження престижу навчального закладу через прорахунки при вступній кампанії.

Ці ризики можна віднести до модернізаційних, тому що система прийому до вишів України суттєво модернізується, як і вся система вищої освіти в цілому. Модернізаційні ризики розуміються як взаємодія освітньої системи (або її підсистем) із загрозами та небезпеками, породженими процесом модернізації. Управління ризиками розглядається як сукупність методів, прийомів і заходів, що дають можливість прогнозувати появу ризикових подій, і вживати заходи для виключення або зниження негативних наслідків настання таких подій [1, с. 94].

Вирішенню цих завдань сприятимуть оптимально розроблені та впроваджені соціальні технології прийому до вищих навчальних закладів. Технологія у сфері освіти – це цільове застосування системи засобів, які спрямовані та однозначно визначають набуття заданих характеристик деякого освітнього феномену, що дає змогу прогнозувати й проектувати ефективнішу діяльність освітньої системи. Внесення технологічних ідей до різних компонентів освіти (зміст, методи, організаційні форми, управління, форми взаємодії педагогів і учнів) суттєво змінило зовнішність сучасної освіти.

Залежно від функціональних можливостей всі технології в освіті поділяють на:

- 1) технології для створення умов, що забезпечують ефективний освітній процес;
- 2) технології-продукти (наприклад технологічні освітні проекти);
- 3) організаційно-управлінські технології (якісно нові рішення в структурі освітніх систем і управлінських процедурах, що забезпечують їх функціонування).

Технології прийому до вищих навчальних закладів можна віднести до третьої групи. Вважається необхідним з'ясувати сутність поняття “соціальна технологія прийому до ВНЗ”, яку можна визначити як послідовність етапів та дій, направлених на формування якісного та кількісного, професійно орієнтованого студентського контингенту на підставах доцільності та соціальної справедливості.

Сьогодні в основному склалися механізми та соціальні технології управління прийомом до ВНЗ. Головним регламентуючим документом цього процесу є Умови прийому, затверджені відповідним міністерством. Але щорічні (а в деяких випадках, і під час вступної кампанії) зміни у цих Умовах актуалізують вироблення й реалізацію нових управлінських рішень, які не завжди ґрунтуються на наукових принципах і закономірностях управління.

Основним сферами, які підлягають управлінському впливу та застосуванню певних соціальних технологій у процесі проведення

вступної кампанії, є управління інформацією про порядок прийому до вищих навчальних закладів у цілому і до конкретного ВНЗ зокрема, організація документообігу, робота з абітурієнтами та їх батьками, організація процедур вимірювання знань та рівня підготовленості абітурієнтів до навчання в вищому начальному закладі за обраною спеціальністю.

Виходячи з цього, можна виділити такі соціальні технології прийому до ВНЗ:

- профорієнтаційні;
- інформаційні;
- організаційні;
- технології вимірювання рівня змістовної підготовленості абітурієнтів.

Що стосується профорієнтаційних технологій, то вони активно реалізуються будь-яким вищим навчальним закладом протягом року. Проблема оптимізації і ефективності форм цієї роботи може бути предметом окремого дослідження.

Необхідно відзначити що при проведенні цієї роботи вишами інколи відбувається підміна понять, коли під профорієнтаційною роботою проводять рекламу або популяризацію діяльності того або іншого вищого навчального закладу, що може викликати ризики професійної дезорієнтованості. Але і в ході самої вступної кампанії в роботі з абітурієнтами виникає необхідність управління їх професійним вибором. Напевно, ця теза викличе деякі запитання, адже ВНЗ і приймальні комісії апіорі повинні мати справу з професійно орієнтованими абітурієнтами. Але в умовах змін прийому до ВНЗ формування професійного вибору зазнає певної деформації, коли в деяких випадках вибір спеціальності навчання залежить від конфігурації предметів і одержаних балів за результатами зовнішнього незалежного оцінювання якості освіти.

У зв'язку з цим може виникнути помилка в професійній підготовці молодшої людини, що в свою чергу призводить до нестабільності студентського контингенту (відрахування, переведення на інші спеціальності) та зниження мотивації в процесі навчання. Для запобігання цього необхідно розширювати консультативно-управлінську діяльність приймальних комісій щодо роз'яснювальної роботи з абітурієнтами. До цієї роботи мають залучатися декани факультетів, завідувачі кафедрами, провідні викладачі.

Інформаційні технології це також важлива складова прийому до ВНЗ. Вони застосовуються вишами протягом всього року і потребують окремого вивчення з точки зору їх ефективності та надійності.

Своєрідним механізмом, який має інформаційно-управлінську дію, є функціонування програми “Конкурс”, яка покликана забезпечити прозорість і гласність процесу проведення конкурсу при зарахуванні до ВНЗ. Опосередковане управлінське застосування системи “Конкурс”

полягає в її впливі на вибір абітурієнтом ВНЗ залежно від його професійної мотивації та рейтингового стану в умовах конкурсної ситуації.

Найбільш дослідженими на цей час є технології вимірювання рівня змістовної (“знаннєвої”) підготовленості абітурієнтів до навчання у ВНЗ за обраною спеціальністю. На цей час це вимірювання проводиться шляхом зовнішнього незалежного оцінювання якості освіти (далі – ЗНО), вступних екзаменів для окремих категорій абітурієнтів та творчих конкурсів на окремі спеціальності.

Зважаючи на широке розмаїття практик і процедур прийому, які наразі використовуються в світі, очевидно, що не існує однієї “правильної” системи прийому. Різні моделі прийому до ВНЗ апробуються у вигляді експериментів, що характерно і для вишів України, коли практично кожного року змінюються умови участі абітурієнтів у конкурсному відборі щодо вступу до ВНЗ.

Так, за Умовами прийому до вишів у 2012 р. абітурієнти повинні з профільного предмету набрати не менше ніж 140 балів.

Ефективність конкретної системи такого відбору залежить від контексту в якому її впроваджено, включаючи демографічну структуру абітурієнтів, економічні чинники, ринок праці, культурні особливості та національні стратегічні пріоритети [5, с. 10]. У процесі розробки, оцінювання та/або реформування процедур прийому до вищих навчальних закладів перед закладами вищої освіти постають кілька ключових питань, проблем і викликів, які мають урахуватися при визначенні, яка саме система буде найбільш ефективною в цьому контексті.

На макрорівні ці питання пов’язані із загальним контролем за системою вищої освіти та її впливом на суспільство й економіку. На рівні процесу прийому питання стосуються таких аспектів, як надійність і валідність взятих до уваги чинників, їх здатність прогнозувати успішність студента. В основі всіх аспектів процесу лежать питання об’єктивності та неупередженості, а також специфічні проблеми країни на певній стадії розвитку [5, с. 10].

За результатами дослідження вступ до ВНЗ на основі ЗНО має досить високі характеристики якості відпрацьованих у світі критеріїв. Проте явищем, більш важливим за абсолютні значення цих характеристик, є їх динаміка, яка дає змогу оцінювати тенденції, прогрес (або регрес) у системі вступу до ВНЗ. Із цією метою вкрай необхідно продовжувати дослідження і на їх основі створювати постійно діючу моніторингову систему оцінки якості вступу до ВНЗ на основі ЗНО [4, с. 3].

До показників якості системи вступу до ВНЗ на основі ЗНО дослідники відносять:

– ефективність – наскільки результати ЗНО дають змогу прогнозувати успішність навчання у ВНЗ;

– справедливість – наскільки система вступу до ВНЗ на основі ЗНО забезпечує однаковий доступ до вищої освіти представникам різних соціальних верств населення (за місцем проживання (село, місто, обласний

центр), за гендерною ознакою (дівчата – хлопці), за роком закінчення загальноосвітнього навчального закладу тощо);

– громадське сприйняття – наскільки запроваджена система вступу до ВНЗ на основі ЗНО задовольняє попит суспільства щодо цієї системи [4, с. 3].

Критично важливими аспектами будь-якого процесу прийому є його надійність і валідність, включаючи здатність прогнозувати академічну успішність кандидата на рівні університету. Іспити мають певні аспекти, які можуть викликати питання й сумніви. Здатність іспитів, а також інших критеріїв прийому прогнозувати академічну успішність при навчанні у вищій школі стала предметом дискусій і досліджень, які доводять, що іспити, які фокусуються на здобутках або включають написання есе, можуть бути більш ефективними в прогнозуванні академічної успішності [5, с. 11].

Що стосується організаційних технологій прийому до ВНЗ, то вони чітко прописані у регламентуючих документа і ефективність їх реалізації залежить від управлінських рішень керівників кожного вищого навчального закладу. Безумовно, істотної управлінської оптимізації потребує й робота приймальної комісії як головного “штабу” вступної кампанії.

Висновки. Система прийому до вищих навчальних закладів не є статичною. Зі зміною економічних та соціальних обставин і національних пріоритетів система прийому має розвиватися для того, щоб задовольняти потреби як вищої освіти та економіки, так і соціальні й культурні потреби окремої особистості в придбанні якісної професійної підготовки за бажаною спеціальністю у обраному навчальному закладі. Ці зміни зазвичай є поступовим, поетапним процесом, а не одночасною ревізією всіх процедур прийому. У деяких випадках головна мета цих змін – модифікувати або саму систему, або деякі її складові.

Завдання цих реформ також мають і загальносоціальне значення: від підвищення об’єктивності та справедливості при прийомі до ВНЗ до зменшення рівня корупції й кращого задоволення потреб ринку праці у фахівцях. Це сприятиме регулюванню кількості студентів, які вступають до системи вищої освіти, і як наслідок, ефективно регулює кількість випускників із дипломами, які вливаються до ринку праці. При вступних кампаніях відповідні державні органи також можуть здійснювати стратегічне регулювання критеріїв для забезпечення адекватної кількості випускників у галузях, які є особливо пріоритетними з інших стратегічних або соціальних міркувань (наприклад, медицина, технологія тощо).

Крім того, якісне вирішення основних завдань цієї управлінської системи і системи вищої освіти в цілому буде неможливе, якщо будуть зроблені значні прорахунки в системі прийому до ВНЗ, що має наслідки не тільки якісної підготовки фахівців, але і наслідки, які лежать у площині соціальної справедливості.

Прийом до ВНЗ є складним, багатогранним, тривалим процесом, і як будь-який процес, він потребує оптимізації управління на науковій основі.

Список використаної літератури

1. Гуменюк В.В. Управління модернізаційними ризиками в регіональній освітній системі / В.В. Гуменюк // Матеріали. – С. 94–95.
2. Зубок Ю. Управление рисками в сфере образования молодежи / Ю. Зубок, В. Чупров // Высшее образование в России. – 2007. – № 5. – С. 11–22
3. Зубок Ю.А. Риск в сфере образования молодежи: институциональные и саморегуляционные механизмы управления / Ю.А. Зубок, В.И. Чупров // Вопросы образования. – 2008. – № 4. – С. 31–55.
4. Моніторинг якості системи вступу до ВНЗ як необхідна умова її вдосконалення // Вісник ТІМО. – 2010. – № 2–4. – С. 2–4.
5. Робін Матросс Гельмс Прийом до університетів // Вісник ТІМО. – 2010. – № 5–13. – С. 5–13.
6. Товканець Г.В. Комунікаційні технології в управлінні ВНЗ / Г.В. Товканець // Матеріали. – С. 314–315.
7. Швець Д.Е. Технології навчально-виховного процесу та управлінські технології у сфері вищої освіти: проблеми взаємозв'язку / Д.Е. Швець // Соціальні технології. – 2011. – № 50. – С. 275–282.

Удовицкая Т.А. Прием в высшие учебные заведения: социальные технологии, возможные риски, проблемы оптимизации

Статья посвящена проблемам оптимизации управления приемом в высшие учебные заведения, проанализированы социальные технологии реализации этой процедуры. На основании исследования выявлены основные социальные риски в этом процессе, приведена их классификация, обозначены особенности их проявления.

Ключевые слова: абитуриент, приемная комиссия, независимое оценивание качества образования, социальные риски, технология, управление, высшее образование.

Udovitskaya T. Admittance into Higher Educational Establishments: Social Technologies, Possible Risks, Optimization Problems

The article is devoted to the optimization problems of management in into higher educational establishments' admittance; social technologies of realization of this procedure are analyzed. The basic social risks are distinguished in this process, their classification is established, and the features of their display are marked on the basis of research.

Key words: a university entrant, selection committee, independent evaluation of education quality, social risks, technology, management, higher education.

Надійшла в редакцію 25 вересня 2011 року

УДК 316.442:316.752

ШАПОШНИКОВА І.В.

СОЦІОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРНОГО КАПІТАЛУ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

У статті висвітлено результати проведеного соціологічного дослідження основ формування культурного капіталу студентської молоді. Окреслено сучасну динаміку української студентської молоді. Проаналізовано загальні риси формування культурного капіталу. Виявлено специфіку формування культурного капіталу студентської молоді. Досліджено якісну та кількісну компоненти культурного капіталу студентської молоді.

Ключові слова: *молодь, студентська молодь, культурний капітал, формування.*

Постановка проблеми. Перехід на ринковий шлях розвитку суспільства передбачає необхідність теоретичної розробки та впровадження ефективних механізмів формування комплексного культурного капіталу студентської молоді як рушійної сили розвитку суспільства. Дослідження формування культурного капіталу студентської молоді дасть змогу підвищити соціальну стійкість та інноваційну стабільність розвитку суспільства.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблематику культурного капіталу вирішували у наукових працях такі вітчизняні та зарубіжні соціологи, як: П. Бурдьє, Е. Дюркгейм, Т. Парсонс, М. Вебер, Е. Шейн, Т. Баландіна, Т. Зарицькі, Г. Чередніченко, І. Чистяков, Є. Суїменко [2; 6; 7; 14; 15]. Водночас недостатньо вивченими залишаються питання формування культурного капіталу студентської молоді як основного джерела відтворення культурного капіталу всього українського суспільства.

Завдання дослідження: дослідити основи формування культурного капіталу студентської молоді.

Виклад основного матеріалу. В умовах відкритості соціально-економічної системи зовнішньому світу необхідні молоді спеціалісти з високим рівнем компетенції, моральних цінностей, культури праці, раціоналізації та професіоналізму. Конкурентоспроможність вітчизняної економіки визначається, насамперед, освітніми процесами, які в свою чергу залежать від зростання культурного капіталу студентської молоді, накопичення інтелектуальних здібностей випускників, здатності студентства акумулювати нові знання, перетворювати їх в інноваційний ресурс суспільства.

Згідно з чинним законодавством України, до молоді належить контингент населення віком від 15 до 35 років. Сучасну динаміку чисельності молоді не можна назвати сприятливою, зокрема у демографічному сенсі. Про це свідчать дані соціально-демографічного обстеження молоді “Молодь України: спосіб життя та ціннісні орієнтації”, проведеного колективом фахівців-соціологів “Соціальний моніторинг” під керівництвом О. Балакіревої (опитування 1800 респондентів віком 15–34 років проведене в усіх регіонах України у квітні 2010 р.). Згідно з отриманими даними, чисельність молодих людей станом на 2010 р. порівняно з 2000 р. зменшилась на 1,8%. Однак при цьому темпи зниження чисельності молоді поступалися темпам зниження інших вікових контингентів населення, унаслідок чого частка молодіжного контингенту в загальній чисельності населення підвищилась із 28,3% до 29,8% [8].

Студентська молодь знаходиться всередині соціально-економічних процесів суспільства. Вона включена в соціально-економічні дії, адаптується, інтегрується, формує нові принципи взаємодії. На відміну від інших соціальних груп молоді вона не має істотної (раніше накопиченої) культурної бази соціально-економічної взаємодії, а також досвіду ведення економічної діяльності. Її погляди не є результатом сфокусованого впливу певної ідеології. При цьому вантаж її соціальних знань та суспільного досвіду комунікативної взаємодії та ведення повсякденного життя значно поступається за кількісними та якісними показникам іншим, старшим соціальним верствам.

Студентська молодь як соціальна група населення є, з одного боку, активним освітнім споживачем соціокультурних цінностей суспільства, з іншого – основним джерелом відтворення культурного капіталу українського суспільства. Від якості отриманих знань, умінь, навичок, культурних цінностей, моральності випускників навчальних закладів залежить не тільки ефективність праці робітників організацій, але й прогрес в соціально-економічних системах суспільства.

Особливість студентської молоді як групи населення полягає у високому соціальному ресурсі розвитку культурного людського потенціалу, сукупних здатностей та можливостей трудової взаємодії. Важливо відзначити, що студентська молодь може розглядатись у контексті аналізу різних груп молоді (від 15 до 35 років), вона характеризує різний ступінь отримання прав та обов’язків, відрізняється високим динамізмом розвитку культурного професійного потенціалу.

Студентська молодь має специфіку отримання професійної освіти, працевлаштування, розв’язання житлових проблем, організації сімейної життєдіяльності, відпочинку. Включення молоді в системи активної життєдіяльності становить складний процес. З одного боку, тут відображаються процеси освітньої дії суспільства на молоді, створення освітньої форми культурного капіталу молоді в результаті первинної соціалізації. З іншого боку, це процеси модернізації та оновлення самого суспільства і включення в нього молоді, розвиток самовизначення,

соціальних комунікацій, здатностей соціальної інтеграції молоді. Студентською молоддю вважається молодь, що навчається у вищих навчальних закладах I–IV рівня акредитації. Динаміка випускників навчальних закладів наведена на рис. 1.

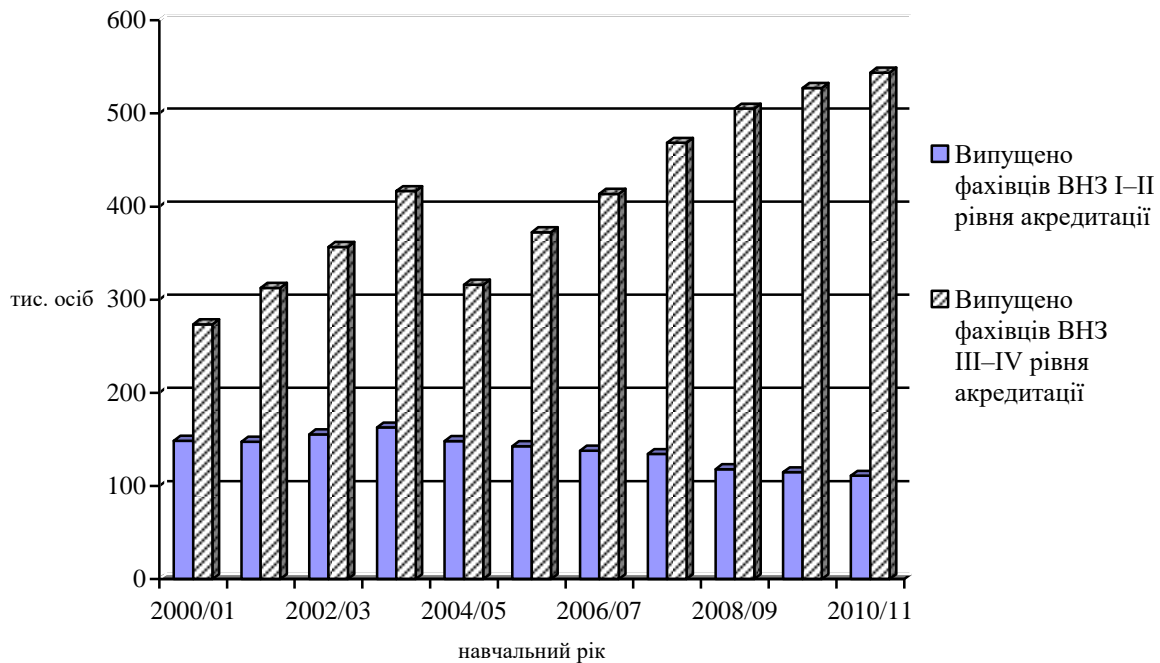

Рис. 1. Випускники вищих навчальних закладів I–IV рівнів акредитації [5]

Згідно зі зазначеними даними, спостерігається тенденція збільшення випускників закладів III–IV рівня акредитації протягом 2000–2011 рр. майже на 99% і зменшення випускників навчальних закладів I–II рівня акредитації на 25,3%, тобто спостерігається підвищення попиту саме на вищу освіту серед студентської молоді.

У щорічній доповіді Президенту України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України “Про становище молоді в Україні (за підсумками 2009 року)” відзначено “підвищення ролі вищої освіти як чинника забезпечення більш високих доходів і стандартів життя. Населення з неповною середньою освітою продовжує мати найнижчий рівень матеріального добробуту, а в результаті економічного підйому після 2000 р. підвищувало його значно повільніше, ніж особи з вищою професійною освітою. Ціннісні орієнтації молоді стосовно того чи іншого професійного фаху формуються під впливом суспільства. Не дивлячись на труднощі, що виникають після закінчення вищих навчальних закладів, простежується стійка тенденція щодо зростання кількості випускників ВНЗ та зменшення кількості випускників професійно-технічних навчальних закладів” [9]. Ця закономірність зображена на рис. 2.

Таким чином, з огляду на вищенаведені дані, в суспільстві зростає кількість високоосвіченої молоді, здатної до саморозвитку та

самовдосконалення. Загальні риси формування культурного капіталу студентської молоді розглянемо через аналіз загальних концепцій економічної соціології. Ці риси є класичними на основі дослідження взаємодії суспільного життя та освітнього розвитку культурного потенціалу студентства. Е. Дюркгейм, М. Вебер, Т. Парсонс досліджували соціальні функції освіти та виявили загальні та специфічні риси прояву соціокультурних наслідків цього потенціалу.

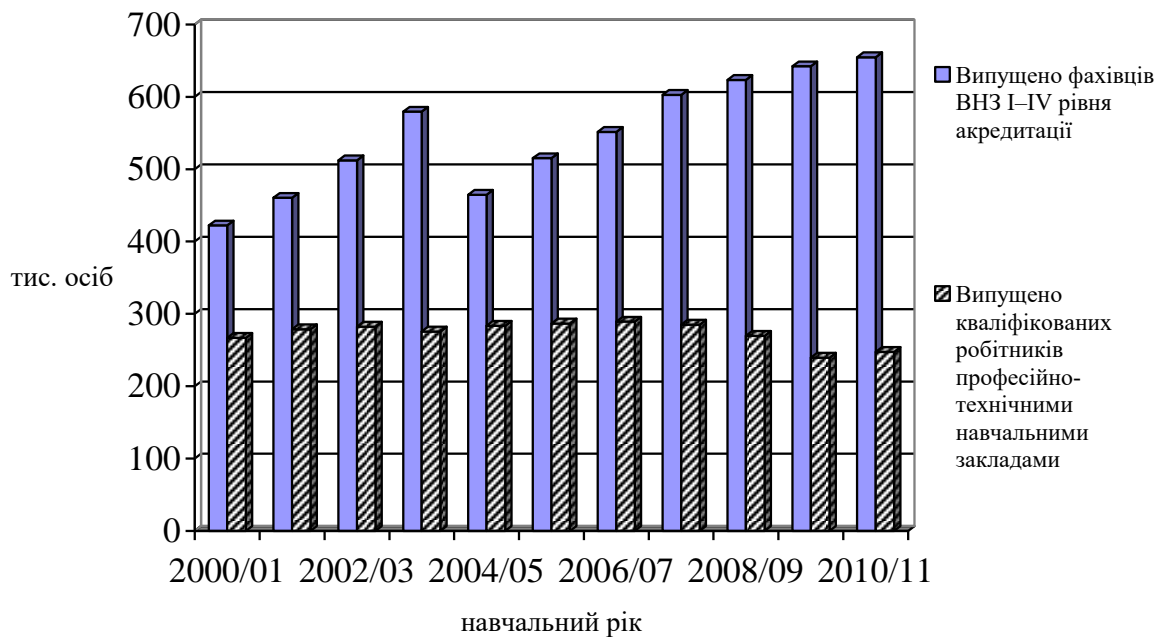

Рис. 2. Випускники ВНЗ I–IV рівнів акредитації та професійно-технічних закладів [12]

Е. Дюркгейм констатує, що неможливо чітко розмежувати економічний та соціальний прояв капіталу, як не можливо чітко розмежувати формування соціального капіталу різних соціальних груп населення. Соціально-економічні процеси мають загальні та відмінні риси відносно різних груп населення [6, с. 62–64]. Отже, Е. Дюркгейм виявив загальну рису формування культурного потенціалу населення в цілому і студентської молоді зокрема. Він довів, що загальна риса пов'язана з проявом соціальних процесів передачі культурних цінностей пануючої культури суспільства. Молодь і населення в цілому задіяні в загальні соціальні процеси розвитку суспільної культури.

Пізніше Т. Парсонс розвиває цей підхід і пропонує розглядати освіту як універсальний інститут культурної соціалізації в сучасному суспільстві [11, с. 87]. Освітня система конструє структуру соціальної дії. Вона формує “культурні елементи як складові системи дії” [10, с. 423]. Це припущення дало змогу розробити загальні принципи дослідження навчальних закладів як універсальної соціальної системи формування культурного потенціалу різних верств населення, подані Т. Парсонсом у книзі “Система сучасних суспільств” [13].

Підтвердження цієї позиції знаходимо і в працях інших дослідників. М. Вебер констатує, що будь-яка економічна дія є проявом культурних переваг соціальних груп і являє собою загальну форму соціальної дії, яка має специфіку прояву відносно тієї або іншої соціальної сукупності акторів [15].

Розглянемо спільні та відмінні риси соціального прояву процесів формування культурного капіталу студентської молоді. Звернемося до класика французької соціології П. Бурдьє. Соціолог обґрунтовує необхідність самостійного соціологічного розгляду формування культурного людського капіталу. Він розглядає культурний капітал через зміни соціологічних індикаторів у формі мовної та культурної компетенції людини, компонента знань чи соціально значущих ідей, які легітимують статуси і владу. Саме ці індикатори показують формування культурного капіталу і демонструють підтриманий у суспільстві соціальний порядок, існуючу в суспільстві ієрархію [2]. П. Бурдьє доводить, що успіх молоді людини в отриманні освіти і професійному зростанні визначається тією мірою, якою він розділяє панівну культуру суспільства. Кожна верства має загальні та специфічні риси формування культурного капіталу [3, с. 35].

Таким чином, соціологічний прояв формування культурного капіталу розглядається автором в контексті соціальних процесів досягнення акторами привілейованого професійного положення в певній соціально-економічній системі. Заслуговує на увагу методологічний підхід П. Бурдьє, згідно з яким автор виділяє змістовні компоненти культурного капіталу різних верств населення. Перша підсистема: формування культурного капіталу у вигляді інкорпоративної чи втіленої в людській свідомості культури (у формі довготривалих диспозицій розуму, свідомості та тіла). Друга підсистема: формування культурного капіталу у вигляді об'єктизованої культури (у формі матеріальних культурних товарів – картин, книг, словників, інструментів, машин тощо). Третя підсистема відображена в інституціоналізованій формі, що втілена в нормах, правилах, принципах, стилях поведінки. Тут об'єктивно відображається належність соціальної групи до різних верств населення (характеризується формальними документами: дипломами, сертифікатами, почесними званнями, відзнаками) [4].

Розвиваючи різні підходи, важливо зауважити, що інкорпорована форма формування культурного капіталу є основною. Вона характеризується сукупністю стійких диспозицій і реально впроваджених трудових здатностей, які потенційно має власник культурного капіталу [14].

Інші об'єктивні форми культурного капіталу виявляються другорядними в сучасних умовах. Вони виявляються не в соціальному ракурсі, а в матеріально-економічному. Таким чином, зміст формування культурного капіталу акторів виявляється в процесах якісного та кількісного зростання його структурних змістових компонентів. Загальні риси формування культурного капіталу різних верств населення такі:

аналогічність процесів зростання інкорпорованого культурного капіталу (знань, вмінь, навичок, якими потенційно володіють й економічно використовують ті чи інші соціальні групи суспільства); схожість процесів удосконалення культурного капіталу (культурний прояв символічної форми культурного капіталу: картини, книги, словники, інструменти, станки, машини, обладнання); аналогічність оновлення інституціоналізованого культурного капіталу (оновлення норм, правил, принципів поведінки окремих груп і соціальних співтовариств у цілому).

Проте формування культурного капіталу студентської молоді має і певну специфіку. Перша специфічна риса визначається на основі концепцій соціальної політики молоді, тобто формування культурного капіталу студентської молоді виявляється як нестійкий процес, що динамічно змінюється. Це пов'язано з тим, що студентська молодь не має життєвого досвіду, певних соціальних критеріїв поведінки та стилю життя, що створює умови для асоціальної поведінки (входження в кримінальні молодіжні групи, вживання наркотиків, алкоголю, безцільне проведення часу).

Інша особливість формування культурного капіталу студентської молоді пов'язана з тим, що формування культурного капіталу здійснюється переважно в потенційній формі. У межах освітньої системи здійснюється розвиток знань, вмінь, моральності, формування соціально значущих цінностей. Збільшується розрив процесів освітнього виробництва культурного людського потенціалу та його наступної трудової капіталізації. Тому можна констатувати, що студентська молодь в основному зайнята в системі освітньої праці; безпосередня трудова діяльність її обмежена і не може реалізовувати капіталізацію культурного потенціалу повною мірою. Студентська молодь – це верства населення, яка безпосередньо знаходиться в системі створення (виробництва) освітньої потенційної форми культурного капіталу. Так Г. Беккер доводить, що важливою особливістю студентства є його перебування в системі безпосереднього виробництва людського капіталу, тобто фактором розвитку людського капіталу є сама кількість та якість освітньої діяльності акторів. Тому можна констатувати, що освітня діяльність студентської молоді є важливим індикатором соціальної оцінки формування культурного освітнього капіталу. Г. Беккер вказує на те, що розмір майбутніх соціально-економічних вигід (у тому числі заробітної плати) має пряму залежність від тривалості та якості освіти окремих соціальних груп [1]. Тобто друга особливість формування культурного капіталу студентської молоді як соціального процесу полягає в тому, що цей процес здійснюється в потенційній формі, яка характеризує загальний склад засвоєних індивідами знань, вмінь, навичок.

Третя особливість пов'язана з тим, що формування культурного капіталу та його реалізація на ринку праці здійснюється при системній підтримці та комплексному контролі держави. Саме держава через механізми державної підтримки забезпечує умови освітньої діяльності

студентської молоді та контроль за реалізацією освітнього культурного капіталу через ринок праці.

Однією з вторинних особливостей формування культурного капіталу студентської молоді є істотний вплив засобів масової інформації та комунікації (телебачення та Інтернет).

Висновки. За результатами проведеного дослідження виявлено, що молодь являє собою найбільш динамічну, сприйнятливую до освітнього та виховного накопичення культурного потенціалу верству населення. Проблеми освітнього розвитку і життєвого самовизначення молоді характеризують не тільки динаміку трансформації соціальних явищ, але є характеристикою рефлексій соціально-економічних трансформацій в суспільстві, можливостей та умов первинної (освітньої) та вторинної (трудової) соціалізації, повноцінного самовизначення молоді в системі суспільної життєдіяльності. Зміст процесу формування культурного капіталу студентської молоді ми пов'язуємо з процесом кількісного та якісного його оновлення та вдосконалення. Формування культурного капіталу починається з процесів інвестування в людину. Потім конвертуються гроші та доходи, трансформується не тільки стиль соціальної дії, але й соціальний статус соціальних груп. При цьому кількісна компонента культурного капіталу пов'язана з величиною працездатного населення, носіями того чи іншого рівня культурного капіталу. Якісна компонента формування культурного капіталу визначається зростанням та оновленням культурних характеристик носія культурного капіталу: знань, вмінь, навичок, цінностей, моральності, норм, принципів, мотивації, сформованих індивідами в процесі соціалізації, які визначають їх соціальний статус та професійну компетентність.

Список використаної літератури

1. Becker G. Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education / Gary Becker. – Original edition. – Chicago : University of Chicago Press, 1975. – P. 246.
2. Bourdieu P. Reproduction in Education: Society and Culture / P. Bourdieu, J. Passeron. – London : Sage, 1977. – 254 p.
3. Бурдьє П. Социология политики / Пьер Бурдьє ; [пер. с фр. ; сост., общ. ред. и предисл. Н.А. Шматко]. – М. : Socio-Logos, 1993. – 336 с.
4. Bourdieu P. Forms of Capital / P. Bourdieu // John G. Richardson (ed.), Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education. – N. Y. : Greenwood Press, 1986. – P. 60–62.
5. Вищі навчальні заклади [Електронний ресурс] / Держ. ком. стат. України. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
6. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Э. Дюркгейм ; [под общ. ред. А.Б. Гофмана]. – М. : Прогрес, 1991. – С. 62–64.
7. Зарицки Т. Культурный капитал и доступность высшего образования (по результатам сравнительного исследования студентов московских а варшавских вузов / Томаш Зарицки // Вестник общественного мнения. Данные. Анализ. Дискуссии. НАН Украины, 2006. – 355 с.

8. Молодь та молодіжна політика в Україні: соціально-демографічні аспекти : монографія / [С. Аксьонова та ін. ; за ред. Е.М. Лібанової] ; Ін-т демографії та соц. дослідж. ім. М.В. Птухи НАН України [та ін.]. – К. : [б. в.], 2010. – 247 с.

9. Молодь за здоровий спосіб життя: щоріч. доп. Президенту України, Верхов. Раді України, Каб. Міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2009 р.) / М-во України у справах сім'ї, молоді та спорту ; Держ. Ін-т розв. сім'ї та молоді ; [редкол.: Н.Ф. Романова та ін.]. – К. : Основа, 2010. – 156 с.

10. О структуре социального действия / Т. Парсонс ; [ред. В.Ф. Чеснокова, С.А. Белановский]. – М. : Академический Проект, 2000. – 879 с.

11. Парсонс Т. О социальных системах / Т. Парсонс ; [под ред. В.Ф. Чесноковой, С.А. Белановского]. – М. : Академический проспект, 2002. – С. 87.

12. Професійно-технічні навчальні заклади [Електронний ресурс] / Держ. ком. стат. України. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

13. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс ; [пер. с англ. Л.А. Седова, А.Д. Ковалева ; ред. С. Ковалева]. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 270 с.

14. Чередниченко Г.А. Личные планы выпускников средней школы: по материалам социол. опроса / Г.А. Чередниченко // Социологические исследования. – 2005. – № 7. – С. 114–117.

15. Weber M. Economy and Society: An Outline of Interpretative Sociology / M. Weber. – Berkeley : University of California Press, 1978. – P. 85–86.

Шапошникова И.В. Социологические исследования формирования культурного капитала студенческой молодежи

В статье освещаются результаты проведенного социологического исследования основ формирования культурного капитала студенческой молодежи. Очерчена современная динамика украинской студенческой молодежи. Проанализированы общие черты формирования культурного капитала. Исследована качественная и количественная компонента культурного капитала студенческой молодежи.

Ключевые слова: молодежь, студенты, культурный капитал, формирование.

Shagjshnykova I. Sociological Research of Forming of Cultural Capital of Student Young People

The author of the article lights up the results of sociological research of forming of cultural capital of student young people. The modern dynamics of the Ukrainian student young people is outlined. The general lines of forming of cultural capital are analysed. The high-quality is investigational and quantitative component of cultural capital of student young people.

Key words: young people, students, cultural capital formation.

Надійшла в редакцію 15 жовтня 2011 року

УДК 378:301

ЩУДЛО С.А.

ІНСТИТУЦІЙНІ ПАСТКИ ВІТЧИЗНЯНОЇ СИСТЕМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ

У статті розкрито можливість застосування неоінституціонального підходу до аналізу системи освіти. Обґрунтовано переваги неоінституціоналізму в поясненні сучасних освітніх процесів, зокрема, змін в освітній системі. У центрі уваги автора – причини появи неефективних, але стійких, соціальних інститутів, що розглядаються як інституціональні пастки. Детальніше аналізується збільшення кількості вищих навчальних закладів з позицій можливості потрапляння в інституціональну пастку.

Ключові слова: неоінституціоналізм, освіта, якість освіти, інституціональна пастка.

Постановка проблеми. Стає все очевиднішим, що перманентні реформи, які проводяться протягом двох десятиліть у системі вітчизняної освіти, не дають бажаного та очікуваного результату. Найчастіше, впровадження тих чи інших інновацій зумовлює наслідки, які не прораховані та не прогнозовані експертами. В означеній ситуації дедалі більшу увагу науковців привертає інституційний чинник, роль якого у суспільному розвитку тривалий час недооцінювалась. Звернення до проблематики інституційного забезпечення освітніх змін є цілком логічним і виправданим, зважаючи на інтенсифікацію змін в освітній сфері та, водночас, кризовість освітнього середовища.

Аналіз останніх досліджень. Можливості пояснення причин неефективності освітньої сфери, на нашу думку, досить обмежені з позицій усталених в соціології освіти методологічних підходів – функціоналізму, теорії конфлікту, структуралізму, соціокультурного підходу та ін. Лише частково просунулися в розумінні функціонування та змін освітньої сфери дає змогу інституціоналізм, сакралізуючи самостійність освітніх норм, їх ізольованість від соціальних суб'єктів.

Більш перспективним, на наш погляд, є застосування неоінституціонального підходу до дослідження ефективності функціонування освітньої сфери, який став результатом об'єднання традиційного інституціоналізму та неокласичних методологічних підходів, набувши популярності у 80–90-х рр. ХХ ст. Він представлений теоріями А. Алчіана, Дж.-М.-Дж. Б'юкенена, Р. Коуза, Д. Норта, Р. Познера та ін.

Відводячи значну роль соціальним інститутам, неоінституціоналізм розглядає їх як “правила гри”, що спрямовують людську взаємодію в певне

русло, надають їй впорядкованості [1, с. 11]. Якщо інститути є “правилами гри”, то організації, соціальні групи та окремі індивіди є її учасниками, які шляхом трансакційних взаємодій впливають на існуючі інститути та змінюють їх. У контексті неоінституціонального підходу постає можливість бачення діалектичної взаємодії інститутів освіти й соціальних агентів, виявлення механізмів зміни та розвитку соціальних інститутів під впливом низки трансакцій.

Відштовхуючись від такої позиції, сьогодишню кризу в системі освіти варто розглядати насамперед як кризу успадкованих інститутів, призначених для іншої реальності. В нових умовах їх функціонування не сприяє ефективному розвитку освіти, що зумовлює потребу в їх переосмисленні та зміні, відмові від неефективних інститутів і формуванні нових.

В останнє десятиріччя збільшилась кількість наукових досліджень, присвячених ролі інститутів у період суспільних змін. Серед сучасних дослідників вагомий внесок у розробку окресленої проблематики зробили А. Аузан, А. Гриценко, В. Дементьев, С. Макеев, І. Малий, М. Матусевич, С. Оксамитна, В. Полтерович, Р. Пустовій, Е. Цибульська, В. Ядов та ін. На жаль, зміни інституту освіти не знайшли належного наукового осмислення з позицій неоінституціонального підходу. Окремі аспекти цієї проблеми, зокрема інституційні ризики вітчизняної системи освіти, знаходимо в працях К. Астахової, Є. Балацького, А. Бронської, Н. Веретенникової, В. Пелехової, С. Садрицької та ін.

Метою статті є аналіз дисфункцій інституційного середовища освіти з позицій неоінституціонального підходу та виявлення інституційних пасток в освіті.

Основна частина. Все відчутніше в системі освіти виявляються негативні явища, які гальмують її розвиток. Аналіз невдач вітчизняних освітніх реформ, на нашу думку, можна пов'язувати з недостатньою увагою до формування нового інституційного середовища, яке б відповідало сучасним та перспективним потребам суспільства. Вплив інституційних чинників був і залишається неоднозначним. Практика показала, що нерідко цей вплив зумовлює появу так званих “інституційних пасток”, які стають особливо небезпечними в період реформ. Звідси – завдання реформаторів полягає у прогнозуванні пасток та пошуку шляхів їх уникнення або, у разі потрапляння до цих пасток, виявлення можливостей виходу з них.

Проблема інституційних пасток тривалий час є предметом наукових інтересів дослідників трансформаційних процесів. В основному наукові дослідження цієї проблеми зосереджені в економічному руслі. В трактуванні феномену інституційної пастки можна виділити два домінуючих підходи: 1) представник неоінституціоналізму Д. Норт розглядає як основу виникнення інституційної пастки прийняте рішення, яке блокується і його неможливо скасувати [2]; 2) В. Полтерович інтерпретує інституційну пастку як неефективну, але стійку норму, що

самопідтримується [3, с. 6]. Результатом появи інституційних пасток постає формування інституційного конфлікту між існуючими нормами та новими, які впроваджуються, і як наслідок – поява або нежиттєздатних інститутів, або стійких, хоча й неефективних, утворень.

Зважаючи на те, що освіта, поряд з політикою, економікою, сім'єю та релігією, належить до ключових соціальних інститутів сучасного суспільства, на нашу думку, перспективним є застосування теорії інституційних пасток для соціологічного осмислення сучасних проблем освітньої сфери, зокрема, трансформаційних процесів у вищій освіті.

Аналізуючи проблеми сфери вищої освіти, варто систематизувати інституційні складові, які її дезорганізують. Зокрема, дослідниця А. Ходжаян таким чином класифікує складові інституційного середовища, що знижують виробничі можливості суспільства:

- “слабкість формальних інститутів (недосконале законодавство, нескоординованість роботи різних гілок влади, відсутність політичної конкуренції, низька якість соціальних програм, переважання неформальних домовленостей і норм поведінки над законодавчо визначеними і контрактними “правилами гри”);

- недосконалість неформальних інститутів (низький рівень громадянської культури і розвитку людського капіталу, несформованість феномену соціальної відповідальності влади, громадян і, як наслідок, відсутність консенсусу між політиками, науковцями, підприємницькими структурами, пересічними громадянами у вирішенні питань розбудови суспільства);

- наявність інституційних пасток (рентоорієнтованої поведінки, корупції, хабарництва, тінізації економіки, бартерних операцій, ухиляння від сплати податків, адміністративних бар'єрів тощо);

- неадекватність існуючих інститутів сучасним умовам господарювання” [4].

Структура чинників, що дезорганізують інституційне середовище вищої освіти, є аналогічною. Яскраво виявляється недосконалість формальних інститутів. Зокрема, назріла потреба в гармонізації вітчизняного та міжнародного законодавства у сфері вищої освіти, нагальному прийнятті нового Закону “Про вищу освіту”, оскільки чинний нормативний документ застарів як за змістом, так і за духом, не відображає нові освітні відносини та практики. До того ж значна частина норм, пов'язаних з інвестуванням у розвиток освіти та науки, соціальними гарантіями суб'єктам освітнього процесу, мають лише декларативний характер.

Недосконалість неформальних інститутів вищої освіти знаходить свій прояв у зростанні престижу вищої освіти в суспільстві і, водночас, зниженні вимог споживачів освітніх послуг до якості освіти, їх орієнтації на формальний результат (отримання диплома), а не реальний рівень знань. Не задовольняє сучасні потреби рівень розвитку система незалежного громадського контролю за якістю вищої освіти. Проблемою

залишається відсутність консенсусу між суб'єктами освітнього простору про мету освіти та засоби її забезпечення, іншими словами, не сформований соціальний стандарт освіти.

Інституційне середовище вищої освіти наповнене великою кількістю інституційних пасток. Наприклад, неефективність системи освіти К. Астахова пояснює тривалим існуванням:

- пастки сумісництва професорсько-педагогічного складу;
- дисертаційної пастки;
- пастки Болонського процесу;
- пастки ефективності зовнішнього незалежного оцінювання;
- пастки державної монополії на освіту;
- інформаційної пастки щодо кількісних та якісних характеристик освітнього середовища та ін.

Базуючись на результатах емпіричного соціологічного дослідження, С. Садрицька аналізує інституційні пастки вищої освіти як ризики, що виникають через невиконання вищою освітою своїх соціальних функцій, зокрема, соціальної мобільності та селекції, професіоналізації та відтворення соціально-професійної структури суспільства, соціально інтегративної / дезінтегративної функцій освіти. Доповнює описані пастки ризиками, пов'язаними із сумісництвом професорсько-викладацького складу, корупцією в системі освіти тощо [5].

Дослідниця Н. Веретенникова до проявів інституційних пасток у російській вищій освіті відносить:

- недофінансування університетів, що при екстенсивному зростанні попиту на вищу освіту зумовило підрив академічних стимулів включеного в освітній процес викладацького складу, у результаті чого відбувається вплив талановитої та амбіційної молоді з цієї сфери і, як наслідок, постаріння викладацького складу, зниження мобільності викладачів;
- ієрархічне управління, що виявляється в розподілі управлінського ресурсу між адміністративними агентами, відсутності колегіальності в прийнятті рішень, посиленні адміністративного ресурсу, бюрократизації освіти;
- високий попит на вищу освіту, при чому не на здобуття знань та навичок, а на отримання диплома [6].

Виникнення інституційних пасток, на нашу думку, є суттєвим джерелом ризиків у системі вищої освіти.

Важливим принципом реформування вищої освіти України є розширення доступу до якісної освіти. Саме на його аналізі хочемо детальніше зупинитися у нашій статті і розглянути його з позицій можливості перетворення в інституційну пастку. Одним з механізмів реалізації принципу розширення доступу до якісної освіти у вищій освіті стало розгалуження мережі вищих навчальних закладів та збільшення кількості студентів, які здобувають вищу освіту.

Не викликає заперечень, що важливим індикатором рівня освіти суспільства є чисельне включення населення до здобуття освіти. За

прогнозами ЮНЕСКО, рівня національного добробуту, що відповідає світовим стандартам, досягнуть лише ті країни, працездатне населення яких на 40–60% будуть становити особи з вищою освітою. Ряд держав іде у напрямі закріплення обов'язковості здобуття вищої освіти. В Україні обов'язковою є загальна середня освіта. Постає питання, як бути з вищою освітою, як досягти компромісу між елітаристською та егалітаристською моделями вищої освіти.

Доступність усіх рівнів освіти, а також втілення цієї ідеї на рівні законодавчого регулювання, є предметом тривалих суперечок у науковому світі. Щодо проблеми доступності вищої освіти серед науковців ніколи не було єдності думок. Різними, навіть цілком полярними, є погляди на цю проблему елітаристів та егалітаристів, що детально описує британський соціолог М. Джозеф (M. Joseph) (див. рис.) [7]. Полеміка продовжується і сьогодні, і жодна зі сторін не здобула перемоги.

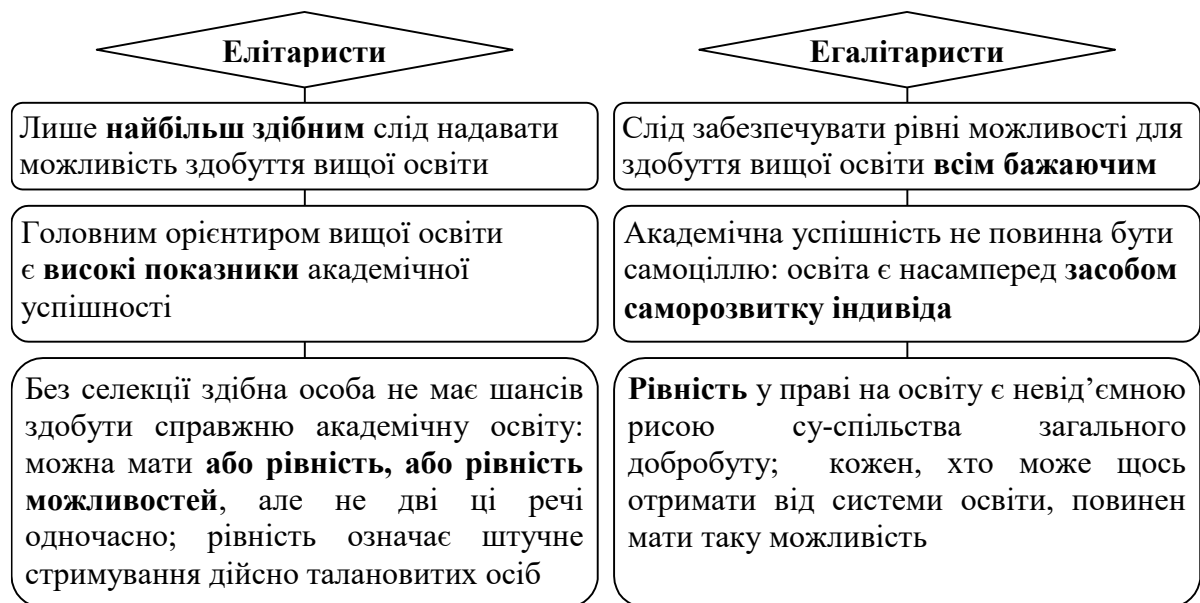

Рис. Підходи елітаристів та егалітаристів до здобуття вищої освіти

Україна, законодавчо закріпивши елітарну модель доступу до вищої освіти на основі конкурсного відбору (ст. 3 Закону України “Про вищу освіту”), який виконує функцію своєрідного соціального фільтра, насправді все більше на практиці почала реалізувати егалітарну модель.

В Україні протягом останніх двох десятиліть ми спостерігаємо зростання кількісних показників у сфері вищої освіти. У таблиці наведено динаміку кількості вищих навчальних закладів I–II рівнів акредитації (училища, технікуми, коледжі) та III–IV рівнів акредитації (інститути, академії, університети) та кількості студентів у цих закладах, протягом 1990–2011 рр.

Наведені дані засвідчують, що кількість студентів у вищих навчальних закладах III–IV рівней акредитації зменшувалася лише протягом першої половини 1990-х рр., але з 1994/1995 н. р. впевнено

зростала аж до 2008/2009 н. р., коли відчутно виявилися демографічні проблеми. Аналізуючи зростання показників, треба враховувати, що вони спостерігаються на фоні демографічного спаду кількості населення. Створення нових вищих навчальних закладів, зокрема формування приватного сектора вищої освіти, надання ліцензій на провадження освітньої діяльності не є одноденним актом, а постає пролонгованим у часі процесом. У свою чергу, це визначає потребу в підготовці фахівців з науковими званнями та ступенями, формуванні якісного кадрового професорсько-викладацького складу, творенні матеріально-технічної інфраструктури навчальних закладів тощо. Інституційне впорядкування та закріплення системи ВНЗ постає як інституційна пастка. На сьогодні все більше усвідомлюється неефективність і надзвичайна громіздкість сформованої освітньої мережі. Однак ідеї про оптимізацію мережі вищих навчальних закладів викликають негативні дискусії в суспільстві та опір академічного співтовариства.

Таблиця

Динаміка кількості вищих навчальних закладів та контингенту студентів [9] (на початок навчального року)

Навчальний рік	Кількість закладів, од.		Кількість студентів у закладах, тис. осіб	
	I–II рівня акредитації	III–IV рівня акредитації	I–II рівня акредитації	III–IV рівня акредитації
1990/91	742	149	757,0	881,3
1991/92	754	156	739,2	876,2
1992/93	753	158	718,8	855,9
1993/94	754	159	680,7	829,2
1994/95	778	232	645,0	888,5
1995/96	782	255	617,7	922,8
1996/97	790	274	595,0	976,9
1997/98	660	280	526,4	1110,0
1998/99	653	298	503,7	1210,3
1999/00	658	313	503,7	1285,4
2000/01	664	315	528,0	1402,9
2001/02	665	318	561,3	1548,0
2002/03	667	330	582,9	1686,9
2003/04	670	339	592,9	1843,8
2004/05	619	347	548,5	2026,7
2005/06	606	345	505,3	2203,8
2006/07	570	350	468,0	2318,6
2007/08	553	351	441,3	2372,5
2008/09	528	353	399,3	2364,5
2009/10	511	350	354,2	2245,2
2010/11	505	349	361,5	2129,8

Не на користь вітчизняної структури освіти свідчать такі кількісні порівняння: “Аналіз зарубіжного досвіду показує, що у країнах з ідентичними демографічними показниками середня кількість студентів в одному університеті становить, наприклад, в Іспанії – 22 тис., в Італії –

23 тис., у Греції – 14 тис. студентів, у Словенії – 8 тис. студентів, а в Україні – лише 6,5 тис. осіб” [10]. Сьогодні в Україні підготовку фахівців з вищою освітою здійснюють 854 вищих навчальних закладів усіх рівнів акредитації та форм власності [9], які знаходяться в підпорядкуванні 28 міністерств та відомств. Така розпорошеність у відомчій підпорядкованості навчальних закладів часто заважає їх розвитку, запровадженню єдиних підходів до організації освітньої діяльності тощо.

Слід зазначити, що абсолютне збільшення кількості студентів ще не дає реального уявлення про темпи зростання сегмента вищої освіти. Глибше уявлення зможуть дати відносні показники, тобто частка молоді, що здобуває вищу освіту, у структурі населення в цілому. Це важливо, оскільки збільшення останніми роками кількості студентів відбувається на фоні скорочення кількості населення України в цілому та відповідного скорочення кількості випускників середніх загальноосвітніх шкіл. Так, у розрахунку на 10000 населення, кількість студентів зросла від 170 осіб в 1990/91 н. р. до 387 осіб – у 2003/04 н. р., тобто майже у 2,3 рази [11, с. 7]. Наведені показники, на перший погляд, свідчать про розширення доступу до здобуття вищої освіти, що, в результаті, повинно підвищити рівень освіти в суспільстві.

Однак загострюється в соціумі конфлікт: зростання пропозиції освітніх послуг визначає проблему їх якості, водночас виникає проблема довіри до більшості новостворених освітніх установ.

Проблема якості освіти ніколи не вважалася другорядною, проте в сучасних умовах вона постала надзвичайно гостро. Як свідчать результати проведеного нами соціологічного опитування [12], зростає престижність вищої освіти і спостерігається суттєве зростання попиту на неї. Однак насторожує те, що “прагнення молодих людей вступити до ВНЗ, – як відзначає соціолог Л. Сокурянська, – не завжди мотивуються їх бажанням стати освіченими людьми, висококваліфікованими фахівцями... зростання конкурсного напруження у ВНЗ свідчить не лише і не стільки про популярність вищої освіти, скільки про те, що навчаючись у ВНЗ, молода людина на 5–6 років відтерміновує початок своєї самостійної трудової діяльності” [13, с. 277]. Результатом зафіксованої дослідником ситуації може стати “інтелектуальна криза”, яка є більш небезпечною і руйнівною для соціуму, ніж політична чи економічна. Зростання попиту на вищу освіту не означає виключного збільшення попиту на здобуття знань та навичок. Зростає частка студентів, які вступають до вищого навчального закладу заради формального результату – отримання диплома.

За умов збільшення попиту на освітні послуги навчальні заклади поступово перетворюються на провайдерів навчальних послуг, що не відповідає сутності вищої освіти, оскільки вони не лише покликані виконувати функцію професійної підготовки, а мають відповідальнішу місію – працювати на цивілізаційний розвиток суспільства, готувати людину не лише до робочого місця, а до життя в динамічному соціумі. Така ситуація визначає інституційний конфлікт, що виявляється в

невідповідності необхідної якості освіти до існуючого рівня освітніх послуг. небезпека полягає в тому, що занижуються вимоги до якості освіти, яка здобувається, як агентами (постачальниками освітніх послуг), так і приципами (споживачами освітніх послуг). “Посилення конкуренції на ринку освітніх послуг призвело до зниження якості освіти в результаті відсутності контролю та зниження внутрішніх академічних стандартів. Студенти отримують дипломи ціною мінімальних затрат часу та сил за умови внесення плати за навчання, що призвело до значної девальвації диплома” [5, с. 10]. Дослідниця Н. Веретенникова обґрунтовує, що екстенсивне зростання сектора вищої освіти буде продовжуватися до тих пір, доки готовність заплатити за диплом, який обезцінюється, покриватиме низькі “трансакційні втрати” вищих навчальних закладів. Адаже поки діє принцип “більше студентів – більше грошей”, страждає якість освіти. Недофінансування з боку держави вищих навчальних закладів спонукає самостійно шукати кошти для функціонування. У цій ситуації навчальні заклади вибирають стратегію збереження та примноження кількості студентів, насамперед платної форми навчання, тобто рухаються в напрямі комерціалізації діяльності. Як правило, пропонують абітурієнтам здобути освіту за спеціальностями, які користуються попитом, – економіст, юрист, менеджер. Незважаючи на перенасиченість ринку випускниками цих спеціальностей, мода на них зберігається. Ринок недоотримує “синіх комірців”, зменшується кількість бажаючих здобувати освіту у вищих навчальних закладах I–II рівнів акредитації, які готують кваліфікованих робітників, молодших спеціалістів.

Збільшення кількості осіб, які навчаються, визначає потребу залучення до освітнього процесу більшої кількості викладачів. Однак якісний професорсько-викладацький склад не може бути сформований одномоментно. З метою дотримання навчальними закладами ліцензійних та акредитаційних вимог щодо якості професорсько-викладацького складу постає необхідність залучення викладачів-сумісників, що негативно позначається на якості освіти.

Комерціалізація освіти призводить до того, що університети здійснюють “віртуозну інституціональну мімікрію, намагаючись відповідати всім формальним правилам та нормам при порушенні самого духу освіти” [14, с. 30]. Цей феномен виявився повноцінною пасткою, яка все більше закріплюється і набуває стійкості. Цьому сприяють детально описані В. Полтеровичем механізми закріплення неефективних норм: ефект навчання, ефект координації, ефект сполучення, культурна інерція та лобювання [3].

Освіта є середовищем, у якому зосереджено багато соціальних агентів – держава, освітні заклади, роботодавці, студенти, які між собою нерівні та мають різний статус в освітній організаційній системі, порізно наділені владою та повноваженнями на зміну інституційних норм. Саме в інституційному просторі освіти закріплюється, легалізується та

легітимізується розподіл влади і механізми впливу на розподіл ресурсів та прийняття рішень. Множинні соціальні актори інтеріоризують чи відкидають існуючі запроваджені правила взаємодій, а також створюють альтернативні. Узгоджені правила і практики поведінки групових освітніх акторів поступово впливають на інституційний процес.

Взаємодія між соціальними суб'єктами переходить у площину сили їх впливу на визначення “правил гри”. “Одні з них, – на думку В. Ядова, – володіють значними економічними, культурними, соціальними...та іншими статусними ресурсами (назвемо їх “ресурсоємними”), а інші, слаборесурсні, не маючи таких капіталів, змушені підпорядковуватися встановленим правилам” [1, с. 19]. Держава, володіючи максимальною владою, характеризується максимальною силою впливу на інституційне середовище. Виходячи зі своїх статусних позицій, сьогодні держава розпочала процес оптимізації мережі вищих навчальних закладів шляхом їх об'єднання. Очікуваний ефект від проведених заходів полягатиме у:

- створенні регіональних, дослідних університетів, у яких буде зосереджено високий науковий, педагогічний, методичний і виховний потенціал;
- вирішенні проблеми якісного кадрового забезпечення як для навчального процесу, так і для наукових досліджень;
- уникненні дублювання та підготовки надлишкової кількості фахівців з окремих напрямів і спеціальностей.

Зважаючи на динамізм суспільства, траєкторію руху інституту освіти, утворюється своєрідна суміш ефективних та неефективних “правил гри”. На жаль, сучасна ситуація в освіті свідчить про домінування неефективних норм, які гальмують ефективний розвиток освіти.

Висновки. Важко запропонувати універсальний рецепт виходу з інституційної пастки масовості освіти. Одним з можливих виходів може бути еволюційний сценарій, який не передбачає втручання та будь-яких активних дій. Фактично мова йде про те, що неефективний інститут повинен сам собою поступово зникнути. Іншими словами, з розвитком ринку праці неефективно буде вкладати гроші в освіту, яка не користуватиметься попитом. Таким чином, потенціал пастки розпорошиться. Описаний спосіб ліквідації неефективних інститутів є цілком типовим, однак еволюційний сценарій має один суттєвий недолік – його реалізація потребує досить значного часу. Водночас досвід показує, що фактор інерції в освітньому середовищі виявляється досить яскраво.

Не оптимальним, однак більш доцільним у цій ситуації, на нашу думку, постає реформаторський сценарій, який передбачає науково обґрунтоване регулювання державного замовлення на підготовку тих фахівців, у яких сьогодні є потреба на ринку праці та буде очікуватися в майбутньому. “Ручний режим” об'єднання навчальних закладів, на нашу думку, ефективніше буде замінити сприянням розвитку мережі організацій з оцінювання якості освіти. Становлення інститутів громадянського суспільства сприятиме виходу з пасток. Разом з тим зацікавленість влади

та суспільства в інтеграції до світового співтовариства буде чинником пришвидшення адаптації системи вітчизняної освіти відповідно до вимог міжнародного стандарту освіти.

Список використаної літератури

1. Ядов В.А. Современная теоретическая социология как концептуальная база исследования российских трансформаций: курс лекций / В.А. Ядов. – СПб. : Интерсоцис, 2006. – 112 с.
2. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт. – М. : Начала, 1997. – 180 с.
3. Полтерович В.М. Институциональные ловушки и экономические реформы [Электронный ресурс] / В.М. Полтерович // Экономика и математические методы. – 1999. – Т. 5 – Вып. 2. – Режим доступа: http://mathecon.cemi.rssi.ru/vm_polterovich/other.htm.
4. Ходжаян А. Институційне забезпечення конкурентоспроможності економіки України [Електронний ресурс] / А. Ходжаян // Економіст. – 2010. – № 2. – Лютий. – Режим доступа: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ekonomist/2010_2/26_29.pdf.
5. Веретенникова Н.В. Институциональные ловушки российской системы высшего образования / Н.В. Веретенникова // Вестник Томского государственного университета. – Серия. Экономика. – 2009. – № 1 (5). – С. 5–12.
6. Садрицька С.В. Внутрішньоінституційні ризики системи вищої освіти / С.В. Садрицька // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна “Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи”. – 2010. – № 891. – С. 184–187.
7. Joseph M. Sociology for everyone / M. Joseph. – Oxford : Polity Press, 1987. – 345 s.
8. Про вищу освіту : Закон України зі змінами від 19.01.2010 р. № 2984-III [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2984-14>.
9. Вищі навчальні заклади // Дані Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://ukrstat.gov.ua>.
10. Шинкарук В. Основні напрями модернізації структури вищої освіти України [Електронний ресурс] / Василь Шинкарук. – Режим доступа: http://www.mon.gov.ua/education/higher/bolpr/napr_ukr.doc.
11. Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2004–2005 навчального року : статистичний бюлетень / Державний комітет статистики. – К. : Державний комітет статистики України, 2005. – 27 с.
12. Щудло С.А. Перспективи випускників шкіл Західної України щодо продовження вищої освіти / С.А. Щудло // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна “Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи”. – 2007. – № 761. – Вип. 20. – С. 116–121.
13. Сокурская Л.Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода / Л.Г. Сокурская. – Харьков : Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина, 2006. – 576 с.
14. Балацкий Е. Институциональные конфликты в сфере высшего образования / Е. Балацкий // Свободная мысль – XXI. – 2005. – № 11. – С. 23–38.

Щудло С.А. Институциональные ловушки отечественной системы высшего образования

В статъе раскрывается возможность применения неоинституционального подхода к анализу системы образования. Обосновывается преимущество неоинституционализма в объяснении

современных образовательных процессов, в частности, изменений в образовательной системе. В центре внимания автора – причины появления неэффективных, но устойчивых, социальных институтов, рассматривающихся как институциональные ловушки. Более детально анализируется увеличение количества высших учебных заведений с позиций возможности попадания в институциональную ловушку.

Ключевые слова: неоинституционализм, образование, качество образования, институциональная ловушка.

Shchudlo S. Institutional Traps of National System of Higher Education

In the article an author pays attention to possibility of application of the neoinstitutional approach to the analysis of the system of education. Advantage of neoinstitutionalism is grounded in explanation of modern educational processes, in particular changes of the educational system. In the spotlight of author there are the reasons of appearance of ineffective but steady social institutes which are examined as institutional traps. More in detail the increase of amount of higher educational establishments is analysed from positions of possibility of hit in an institutional trap.

Key words: neoinstitutionalism, education, quality of education, institutional trap.

Надійшла в редакцію 15 жовтня 2011 року

СОЦІОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ

УДК 316

БАТЮК А.М.

НОРМИ ТА ДЕВІАЦІЇ В ПРАКТИКАХ ФІЗИЧНОЇ АКТИВНОСТІ: ТЕОРЕТИЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ

У статті розглянуто практики фізичної активності за критерієм нормативності – ненормативності. Обґрунтовано критерії та чинники класифікації спортивних девіацій, а також здійснено соціологічну рефлексію ціннісно-нормативної структури осіб, які виявляють фізичні практики через їх співвідношення з образами відомих спортсменів.

Ключові слова: цінності, практики, фізична активність, спортивна діяльність, норми, девіації.

Актуальність теми дослідження. Розвиток сучасних фізичних практик є досить неоднозначним. Навіть розуміння здорового способу життя в умовах динамічних соціально-економічних процесів набуває певної умовності.

При цьому необхідно відзначити, що сам спорт як нормативний еталон здорового способу життя на сьогодні зазнає певного переосмислення. Так, через засоби мас-медіа особливо популяризуються (висвітлюються) спортивні практики у найбільш травматичних видах спорту вищих досягнень. Поява професійного спорту та його перетворення на певне соціальне шоу змінює певні моральні цінності та принципи спортивних досягнень (і знов-таки призводить до збільшення травматизму). Граничні з фізичного погляду результати, які стоять на межі з фізичних можливостей людини, створюють умови для вживання певних стимуляторів, що, не звертаючи уваги на неспортивність, призводить до завдання шкоди організму самого спортсмена. У таких умовах спорт перетворився не на соціально-нормативне середовище здорового способу життя, а на ще одну форму фізичних практик, які завдають організму людини певної шкоди.

У такому разі розглядати спорт як реальний засіб пропаганди здорового способу життя принаймні безперспективно. Наслідками зазначених негараздів є скорочення фізичної активності та втрата належного місця в соціальному житті, що зрештою призводить до погіршення здоров'я нації.

Аналіз попередніх досліджень. Як відзначає український соціолог О. Васильченко, який досліджував саме генезу спортивних девіацій:

“Девіантна поведінка представників спортивної спільноти як похідна від масового розповсюдження девіантної поведінки в сучасному суспільстві тісно пов’язана з різноманітними економічними, соціальними, політичними, духовними процесами, що відбуваються в умовах сьогодення” [1]. На наш погляд, безумовно справедлива думка О. Васильченка характеризує лише один бік причин спортивних девіацій. Ми пропонуємо розширити зазначену думку і розглянути взаємний вплив спортивних девіацій на суспільство та суспільних девіацій на спорт. У такому сенсі можна говорити про взаємозумовленість девіантних практик у сфері фізичної активності. До того ж загальновідомий факт, що однаковість умов режиму праці, відпочинку та побуту призводить до формування певного способу життя, властивого професіоналам тієї чи іншої групи, що, у свою чергу, значною мірою визначає розвиток їх інтересів, установок, манери поведінки, специфіку зовнішнього вигляду [2]. Оскільки значною мірою на сьогодні спорт перетворився на вид професійної діяльності (навіть спортсмени-аматори на сьогодні отримують грошовий дохід від процесу та результатів спортивних змагань), то справедливим бачиться перенесення думки Т. Жалагіної [3] у площину спортивних практик. Так, зокрема, авторка зазначає, що професійна деформація особистості викладача ВНЗ є результатом взаємодії професійної діяльності і людини (підсумок особистісної адаптації до умов конкретної діяльності та соціального оточення). В авторському дослідженні мова йде про викладачів ВНЗ, однак, на наше переконання, ця теза повною мірою відображає специфіку всіх професійних деформацій.

На підтвердження можна також навести думку О. Васильченка, який зазначає: “В одних випадках суспільні процеси є причинами виникнення, розширення або згасання тих чи інших видів антигромадської поведінки, в інших – виступають як її наслідки. Іноді ці взаємозв’язки є настільки тісними, що важко визначитися, що є першопричиною, а що наслідком змін та відхилень від норм поведінки в спортивному середовищі. У будь-якому випадку їх можна розглядати як функціонально залежні від стану життєдіяльності суспільства компоненти життя світу спорту” [1]. Накладаючи на це специфіку соціально-професійних деформацій, можна погодитися з думкою українського автора А. Картузової, яка зазначає: “У результаті взаємодії особистості та професії відбувається активне якісне перетворення особистістю свого внутрішнього світу, яке призводить до принципово нового його строю і способу життєдіяльності – творчої самореалізації в професії, а також особистісного та професійного розвитку” [4]. По суті мова йде про пошук ефективних адаптаційних практик до середовища здійснення професійної (в даному випадку спортивної) діяльності.

Постановка завдання дослідження. Відповідно, виникає потреба у дослідженні специфіки змін ціннісно-нормативних характеристик суб’єктів спортивної діяльності з метою визначення специфіки їх впливу на практики фізичної активності в суспільстві.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для аналізу поширення девіантних практик з методологічної точки зору значення набуває ситуація десоціалізації індивіда та зіткнення його з певною специфічною спортивною (фізичною) культурою. У цьому контексті можна визнати навіть існування певних характеристик спортивних субкультур. Згодом ми розвинемо цю ідею при постановці питання про мотиви інтересу до тієї чи іншої спортивної субкультури: імідж конкретних спортсменів чи сам процес спілкування з представниками певного виду спорту, а вже потім знайомство з ним (скажімо, суб'єкта може привести до спортивного залу інтерес до фільмів з Арнольдом Шварценеггером або знайомство з “накачаними” хлопцями). Слід також відзначити, що соціокультурні (ментальні) особливості суб'єктів фізичної активності також накладають принциповий відбиток на нормативну спортивну поведінку. Оскільки субкультура – частина культури суспільства, що відрізняється від переважної більшості, а також соціальні групи носіїв цієї культури, то очевидно, що специфічні цінності спортивної субкультури мають розділяти не тільки самі спортсмени, але і їх вболівальники. Відмінність цінностей і норм суб'єктів, що поділяють певну субкультуру, відрізнятися від домінуючої культури [5].

У ході аналізу спортивних практик на значну увагу заслуговує оцінка субкультур відповідного виду спорту, адже, будучи відмінною за системою нормативних цінностей, аномія може виявлятися в невідповідності специфічних спортивних норм (цінностей) нормам, поширеним у суспільстві. Також принципового значення набуває виявлення змістових значень опору панівній культурі.

Враховуючи, що субкультури намагаються конструювати альтернативну реальність, яка підтримується не тільки в середовищі найближчого оточення, а й в інших країнах, минаючи національні і територіальні кордони, варто враховувати і те, що вони створюють свою символічну територію. Сутність цієї території – підтримання (захист) соціального статусу суб'єкта спортивної активності, забезпечення йому комфортного соціального статусу. Зазначене зумовлює появу певної соціокультурної (субкультурної) ідентичності. По суті субкультура окремих практик фізичної активності є елементом забезпечення соціальної ідентичності. Така ідентичність забезпечується, на відміну від інших видів соціальної ідентичності, тим, що знаходиться в дихотомії: опір культурі, що панує, який виявляється в пошуку нових сенсів буття, стилів життя – дозвіллевих практик (які протилежні нормальній роботі і відповідальності за її виконання).

Спортивна субкультурна ідентичність має і груповий, і транснаціональний характер. Саме тому інверсія її знакових форм і поведінкових стереотипів стає предметним полем дослідження в динамічному і територіальному розрізах.

Проблемна ситуація необхідності аналізу функціонування різних субкультур полягає в тому, що в них співіснують і елементи солідаризації,

й елементи диференціації. Зазначені механізми не тільки цікаві мас-медіа та рекламі в контексті популяризації спорту, але й окремим спортсменам для правильної детермінації власної поведінки за межами спорту. Остання теза часто може пояснити соціальні причини девіацій у соціальних практиках спортсменів. Також аналогічні девіації можуть мати місце в інших учасників фізичних практик, зокрема вболівальників.

У такому сенсі стає можливим встановлення своєрідних зон припустимих варіацій. У такій системі соціальні норми можуть бути представлені не у вигляді фіксованої точки або прямої лінії, а скоріше як деякий набір можливих практик (певна зона), що можуть бути припустимі в певному соціальному середовищі. Однак за своєю суттю спортивні норми (у тому числі соціальні норми, що регламентують спортивну поведінку) є досить жорсткими, а відтак, людина, яка соціалізує такі норми, часто зводить їх до певної точки. Натомість навіть у досить специфічних і суворо контрольованих норм є зона допустимих варіацій, не кажучи про практику, де норми мають цілий діапазон допустимих стилів поведінки, які, однак, менше можуть відхилитися від букви закону. У такому контексті в умовах реальних соціальних практик в осіб, які мають систему соціалізованих норм спортивної діяльності, відчуття аномії виникає раніше, ніж в осіб, які не соціалізували спортивних норм. При цьому, як правило, в процесі обміну такими нормами відбувається їх певний конфлікт.

Аналізуючи норму та девіацію в сучасних спортивних практиках необхідно також усвідомлювати, що норма, зазвичай передбачає певний варіант поведінки, новий або дещо відмінний від нормативної варіант поведінки, але такий, що не виходить за рамки допустимого. В такому контексті виникає питання усвідомлення меж припустимого. До того ж такі межі визначаються особистими рисами індивіда, зокрема стилем поведінки, що додатково ускладнює розуміння девіації. Жоден стиль поведінки, як зазначають автори підручника “Соціологія” [6] не є відхиленням сам по собі; відхилення є предмет соціальних визначень (оцінки). Одна й та сама поведінка може розглядатися однією групою як відхилення, а інша – як норма. Більше того, багато залежить від соціального контексту, у якому спостерігається така поведінка.

До цього варто додати, що сфера спорту в контексті спортивних досягнень є по суті середовищем порушення норм. Оскільки на сьогодні вона перетворюється на своєрідне шоу, то це теж зумовлює окремі ненормативні практики. Зокрема, окремі скандали у сфері спорту, які спричинені відхиленням поведінки спортсмена від суспільно поширених практик, не можуть бути однозначно оцінені як девіантні. Функціонально такі скандали роблять відомими спортсменів та привертають увагу до певного виду спорту, що виступає (за певних умов) чинником його популяризації та соціального просування. Це дає підстави розглядати у сфері спорту “нормативну девіантність”.

Аналізуючи норми та девіації у сфері спорту з позицій психологічних підходів, можна констатувати, що прагнення до об'єктивізації себе, тобто самовираження себе в житті, в соціальній дійсності, є одним із найсильніших прагнень, потреб особистості [7]. Між тим специфічні особливості соціально-психологічного об'єктивування, цієї потреби дуже різноманітні. Таке різноманіття зберігається і у сфері спорту. Так, окремі актори об'єктивізують себе через навколо спортивні скандали, інші – через спортивні досягнення, окремі – через участь у громадських організаціях або телепроектах тощо. До того ж, із соціально-психологічної точки зору, для однієї людини об'єктивувати себе – значить пристосуватися до життя, до вимог, правил і норм соціальної дійсності або ж, навпаки, виявити властивості і риси соціальної мімікрії (наслідування); для другої – змінити існуючий стан, своє життя, життя інших, соціальне оточення або ж, навпаки, “провести” соціальну аберацію (спотворення) існуючих норм, принципів, ідеології, стилю життя і діяльності як своїх особистих, так і інших людей, найближчого соціального оточення; для третьої – створити щось нове, унікальне (як з позитивним, так і з негативним відтінком).

Для одного об'єктивувати себе – значить встояти перед труднощами, “спокусами життя”, для другого – підвищити або відстояти ціннісний рівень вчинку або життя, для третього – це лише прагнення до самовираження, для четвертого – до ризику, для п'ятого – до відчуження, віддалення, відриву тощо [7].

Розглядаючи особливості проявів соціальних девіацій у спортивних практиках, слід відразу виділити декілька рівнів девіації:

- внутрішня девіантність (порушення соціальних норм, прийнятих у сфері спорту, що суспільством не сприймається як девіація);
- відкрита девіація (порушення соціальних норм, що визнається представниками як спортивної субкультури, так і культури загальної);
- зовнішня девіація (порушення суспільних норм, які в соціальному середовищі спортсменів стійкими нормами не вважаються). Очевидно, що за прояв певної поведінки передбачаються різні санкції, але й вони мають різну суспільну рефлексію.

Говорячи про реальні практики девіантної поведінки спортсменів, можна констатувати також, що в основі моделі такої поведінки лежить характер суперечностей, пов'язаних із відхиленням від соціальних норм. Відповідно, змінюватимуться і критерії девіантної ситуації. Як критерії моделі девіантної поведінки у сфері спорту можна розглядати різні ситуації та відносин. Однак, виходячи із логіки самого розуміння девіації, такі характеристики пояснюватимуть характер відхилення від певної норми (нормативної характеристики). У цілому можна виокремити такі форми девіацій:

- за ступенем їх стійкості (стійкі – нестійкі). Аналізуючи такі критерії, привертає увагу, що спортивна діяльність, як правило, пов'язана із відкритістю (тобто зовнішньою оцінкою), внаслідок чого будь-які

девіації або унормовуються (інституціоналізуються), або засуджуються. У такому контексті більшість спортивних девіацій, на наш погляд, має нестійкий, тимчасовий характер;

– повсякденні – випадкові (стандартні – нестандартні, неординарні, екстремальні; проблемні-конфліктні). Враховуючи специфіку спорту, всі девіації, що матимуть місце в спортивній діяльності, можуть бути співвіднесені із цією класифікацією. При цьому варто зазначити, що логіка спортивних практик тяжіє до пошуку неординарних форм, що зумовлює формування нетипових практик, які до їх зовнішньої (інституціоналізованої) оцінки можуть і не вважатися девіантними;

– за часовими характеристиками форми девіацій можна поділити на: довготривалі, ситуації середньої тривалості, короткочасні. Як було відзначено вище, внаслідок неминучості стислої зовнішньої оцінки спортивні девіації, як правило, тяжіють до короткотермінових або середньої тривалості. Довготривалі ситуації полягають у викривленні самої логіки спорту та перетворення його на суцільне шоу без чітких принципів спортивності. Однак за умов, що така практика поширюється та набуває суспільного визнання, її можна вважати неформально нормативною;

– за просторовими параметрами форми девіацій у спорті можуть бути поділені на рівні – країна, регіон тощо. При цьому форми девіацій можуть мати принципово різну спрямованість від девіантних практик самих спортсменів до девіацій суддівства. Також девіантними можна вважати практики вболівальників, що мають місце в окремих країнах (та регіонах);

– за суб'єктами діяльності девіантні практики можуть бути класифіковані на практики спортсменів-професіоналів, спортсменів-аматорів, тренерів, спортивних лікарів, співробітників спортивних медіа, вболівальників, власників спортивної інфраструктури тощо;

– спрямованість девіантної практики може розглядатися також як об'єкт девіації; у такому разі практики можуть бути класифіковані на фізичні (девіації пов'язані з фізичними діями спортсмена в ході підготовки до змагань та безпосередньо в процесі змагань), девіації моральні (під час оцінювання результатів змагань), девіації економічні (пов'язані із розподілом доходів, отриманих від змагань), девіації соціальні (пов'язані із суспільним ставленням до тієї чи іншої форми фізичної активності).

У літературі зустрічаються також інші логічні підходи до класифікації девіацій, однак, на наш погляд, у сфері спорту інші форми є менш вираженими. Так, зокрема, виокремлюють девіації за характеристикою контрольованості – керовані і некеровані. Однак у контексті спортивних практик більш справедливо розглядати девіації усвідомлені (девіантом) та неусвідомлені. Також можна визначити девіації стихійні, випадкові та заплановані.

Також можна запропонувати охарактеризувати девіації за характером суспільного резонансу. Так, не всі та спортивні девіації, що є

направді глибокими, набувають адекватного суспільного резонансу. Однак відповідну ситуацію можна розглядати як самостійну девіацію, не пов'язану безпосередньо зі спортивними практиками.

Висновки. Таким чином, провівши теоретичний аналіз можливих форм спортивних девіацій, було здійснено спробу їх загальної класифікації. Запропонований підхід, на думку автора, дає змогу підійти до операціоналізації девіацій у спортивних практиках та оцінити їх вплив на практики фізичної активності широкого загалу. При цьому ми наголошуємо, що основним соціальним завданням сучасного спорту є не розважання широких мас, а популяризація та пропаганда здорового способу життя. Класифікація та адекватна оцінка спортивних девіацій дають змогу встановити ступінь загрози певного відхилення від унормованих практик у сфері фізичної культури суспільній цінності певного виду спорту та громадськості, у якій виникає бажання повторювати ці спортивні практики (як нормативні, так і девіантні).

Однак, продовжуючи дослідження у цьому напрямі, слід виходити з того, що на сьогодні більшість із них мають недостатню емпіричну базу, слабо співвідносять ціннісно-нормативний і символіко-знаковий підходи, а відповідно, зумовлюють необхідність оцінювання ціннісно-мотиваційної структури суспільства щодо фізичних практик та дослідження власне норм і цінностей спортивних практик.

Список використаної літератури

1. Васильченко О.А. Еволюція норм та девіацій у сфері спорту: автореф. дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.04 / О.А. Васильченко ; Гуманіт. ун-т "Запоріжжя, ін-т держ. та муніцип. упр.". – Запоріжжя, 2006. – 20 с. – укр.
2. Безсонов С.П. Теоретические основы изучения профессиональной деформации личности / С.П. Безсонов. – СПб., 1995. – 283 с.
3. Жалагина Т.А. Психологическая профилактика профессиональной деформации личности преподавателя вуза : автореферат дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.03, 19.00.07 / Татьяна Анатольевна Жалагина ; Твер. гос. ун-т. – Тверь, 2004. – 45 с.
4. Картузова А.А. Профессиональная деформация личности: определение понятия / А.А. Картузова // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту : наукова монографія / [за ред. проф. С.С. Єрмакова]. – Х. : ХДАДМ (ХХП), 2007. – № 3. – С. 48–51.
5. Энциклопедия социологии / [сост. А.А. Грицанов, В.Л. Абушенко, Г.М. Евелькин и др.]. – Мн. : Книжный Дом, 2003. – 1312 с. – (Мир энциклопедий).
6. Социология : учебник для студентов вузов / [Ю.Г. Волков, В.И. Добренев, В.Н. Нечипуренко и др.]. – 2-е изд. – М. : Гардарики, 2003. – 510 с. – (Disciplinae).
7. Абульханова-Славская К.А. О Путиях Построения типологии личности / К.А. Абульханова-Славская // Психологический журнал. – 1983. – Т. 4. – № 1. – С. 14–29.

Батюк А.М. Нормы и девиации в практиках физической активности: теоретическое осмысление

В статье теоретически рассматриваются практики физической активности по критерию нормативности – ненормативности. Обосновываются критерии и факторы классификации спортивных девиаций, а также осуществляется социологическая рефлексия

ценностно-нормативной структуры лиц, которые проявляют физические практики через их соотношение с образами известных спортсменов.

Ключевые слова: *ценности, практики, физическая активность, спортивная деятельность, нормы, девиации.*

Batiuk A. Norms and Deviations in Practices of Physical Activity: theoretical understanding

In the article in theory practices of physical activity are examined and correlated on the criterion of normativeness – to not normativeness. Criteria and factors of classification of sporting deviations are grounded and also the sociological reflection of valued-normative structure of persons which show physical practices through their correlation with offenses of the known sportsmen comes true.

Key words: *values, practices, physical activity, sporting activity, norms, deviations.*

Надійшла в редакцію 15 жовтня 2011 року

УДК 373.015.31:796

КИРИЛЕНКО О.М.

СПОРТИЗАЦІЯ ЯК ТЕХНОЛОГІЯ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ

У статті розглянуто одну з сучасних концепцій удосконалення фізичного виховання дітей та молоді – “спортизацію фізичного виховання”, яка заснована на включенні принципів організації спортивної культури в процес фізичного виховання в навчальних закладах.

Ключові слова: фізичне виховання, спортивне виховання, дитячо-юнацький спорт, спортизація фізичного виховання.

Постановка проблеми. Система фізичного виховання в навчальних закладах разом із системою дитячо-юнацького та клубного спорту забезпечують спортивну соціалізацію та виконують функцію *інклюзії* – включення дітей та молоді в світ фізичної, спортивної культури суспільства [1].

На думку фахівців, рівень здоров’я дітей та молоді останніми роками значно знизився. Діти стали виявляти меншу цікавість до спортивних занять, серед них збільшилась кількість тих, які мають проблеми зі здоров’ям. Цих дітей лікарі звільняють від занять з фізичного виховання [2]. Велике занепокоєння викликають випадки смерті учнів на уроках з фізичного виховання, які збільшилися в Україні останніми роками [3]. Основною причиною смерті дітей стала гостра серцева недостатність (кардіо-фактор). Аналіз цих трагічних випадків дав змогу визначити їх основні передумови: зниження рівня здоров’я дітей та молоді внаслідок недостатнього рівня фізичної активності на фоні збільшення навантаження на психіку, погіршення екології, а також відсутність належного медичного контролю за станом здоров’я дітей та молоді, невідповідність програм навчання з фізичного виховання стану здоров’я окремої групи дітей [4].

У цілому процес фізичного виховання в Україні потребує вдосконалення з метою підвищення рівня спортивно-рухової активності дітей та молоді, а також формування мотивації до регулярних занять спортом та фізичними вправами. Одним з напрямів вдосконалення фізичного виховання є процес його *спортизації*, основний зміст якого полягає в заміні традиційних уроків з фізичного виховання заняттями в спортивних секціях.

Аналіз останніх публікацій. Проблеми підвищення ефективності фізичного виховання дітей та молоді вивчають такі українські дослідники, як: Т. Круцевич, Б. Шиян, Є. Приступа, Ж. Білокопитова, Ю. Курамшина, В. Попова, О. Асташова, А. Лимонченко, М. Сафонова та ін.

Концепція спортизації системи фізичного виховання була сформована представником російської наукової школи фізичного виховання В. Бальсевичем в середині 90-х рр. ХХ ст. та підтримана соціологом спорту Л. Лубишевою [5; 6]. Цю концепцію підтримали такі російські фахівці, як: О. Сінельников, О. Сичьов, С. Щетініна, М. Коробейников, В. Лук'яненко, Д. Фонарьов, І. Ворошилова, О. Зданович, Є. Хромін, К. Чєдов, М. Захаров, Б. Мінаєв та ін.

Серед фахівців західноєвропейської та американської теорії фізичного виховання прихильниками спортизації є П. Хаст, Д. Сідентоп, Х. Марс, Д. Пені, Р. Наул, С. Мітчел, Дж. Ослін, Л. Гріфін, С. Балгер та ін.

Д. Сідентоп, відомий американський дослідник проблем фізичного виховання, запропонував *модель спортивного виховання* в навчальних закладах, яка отримала назву "SE – Sport Education" ("Спорт Ед") [7, с. 3]. Ця модель включає принципи використання спортивної культури в процесі фізичного виховання – організація спортивних занять залежно від сезону, належність учнів до спортивних команд, проведення змагань, використання їх святкової атмосфери, ведення спортивної статистики (спортивних досягнень навчального закладу). Модель спортивного виховання Д. Сідентопа широко використовується в США, Англії, Австралії, Новій Зеландії, Японії та дає змогу підвищити педагогічний ефект фізичного та загального виховання молоді.

Таким чином, процес спортизації фізичного виховання є актуальною темою дослідження проблем загальної та спортивної соціалізації молоді. Ця проблема потребує детального розгляду та всебічного аналізу з точки зору використання принципів спортизації в Україні, як технології підвищення ефективності фізичного виховання підростаючого покоління.

Мета статті – розглянути зміст процесу *спортизації фізичного виховання* школярів та студентів як соціальної технології підвищення його ефективності, визначити переваги та обмежувальні фактори поширення *спортизованого фізичного виховання в українській освіті*.

Основний текст дослідження. Фізичне виховання в широкому значенні являє собою навчальний, педагогічний процес, спрямований на розвиток фізичних, тілесно-рухових і психічних можливостей та здібностей людини з метою формування індивідуальної фізичної (тілесної, соматичної) культури [8]. Цілями фізичного виховання виступають:

- збереження та зміцнення здоров'я;
- розвиток тіла та фізіологічних функцій організму;
- гармонічний розвиток фізичних і психічних якостей;
- забезпечення гарної працездатності та довголіття [9].

Найбільш важливим і активним етапом соціалізації в сфері фізичної, спортивної культури виступає *дитинство та молодість*. У цьому віці фізичні вправи дуже важливі для формування та розвитку фізичних якостей. Вони необхідні для підготовки до повноцінного життя, професійної діяльності, формування здоров'я, становлення особистості. В процесі фізичного виховання формується фізична культура особистості,

яка є елементом її загальної культури та культури здоров'я (валеологічної культури) [9]. В дитинстві та молодості потреба в рухах виявляється максимально, тому спортивні заняття, рухові ігри виступають однією з адекватних для цього віку форм *культурної конвертації життєвої енергії*. В такому аспекті спорт виступає і засобом профілактики протиправної поведінки молоді.

Сучасна система освіти та виховання включає кілька основних напрямів спортивної та фізкультурної соціалізації, які мають різний характер і рівень організації в рамках двох взаємодіючих інститутів – спорту та освіти:

- спортивна соціалізація в спортивних школах, клубах;
- фізичне виховання в навчальних закладах;
- фізичне виховання в оздоровчих, рекреативних і реабілітаційних організаціях (за місцем роботи, проживання, відпочинку);
- фізичне виховання за допомогою пропаганди та реклами в ЗМІ.

Перші два напрями соціалізації є пріоритетними, оскільки охоплюють вікові групи дітей і молоді та мають у сучасному суспільстві найбільшу інституціональну підтримку в організаційному, фінансовому, науковому та кадровому плані. Це відповідає базовим функціям інститутів спорту та освіти.

В Україні, як і в більшості інших країн, заняття з фізичного виховання стали масово доступними, після введення їх в програми шкіл і ВНЗ, починаючи з 30–50-х рр. ХХ ст. Паралельно із цим формувалася та розвивалася система дитячо-юнацького спорту [10]. Це особливість соціалістичної системи фізичного виховання та спорту. В капіталістичних країнах, як правило, не функціонують автономні від навчальних закладів мережі державних дитячо-юнацьких шкіл. Секційний спорт розвивається при навчальних закладах та спортивних клубах. У США шкільний та університетський спорт отримав значний розвиток та підтримується спеціальними громадськими організаціями, які організують шкільні, міжшкільні та університетські, міжуніверситетські змагання на рівні штатів та країни. Підготовка та участь у таких змаганнях є основою формування вольових рис характеру, командного духу учасників, об'єднання навколо цінностей спорту [11].

У групі пострадянських країн продовжує функціонувати система дитячо-юнацьких спортивних шкіл і спортивних клубів як держбюджетних установ, які представляють окрему від навчальних закладів мережу спортивних організацій для дітей і молоді (як держбюджетні організації). В Україні на сучасному етапі існує кілька різновидів спортивних шкіл (всього близько 1700), які відрізняються за рівнем спортивної підготовки: дитячо-юнацькі спортивні школи (1424 ДЮСШ); спеціалізовані дитячо-юнацькі школи олімпійського резерву (256 СДЮШОР); училища олімпійського резерву (3); вищі училища фізичної культури (9); спортивні ліцеї-інтернати (4); школи-інтернати спортивного профілю (2) [12].

Частина дітей та молоді займається в спортивних дитячо-юнацьких клубах за місцем проживання (115 тис. клубів), а також в інших спортивних клубах (більше ніж 2 тис. клубів, з яких 205 клубів працюють у навчальних закладах, 58 – за місцем роботи, 1806 – за місцем проживання) [13]. Діти та молодь, які не залучені до тренувань в спортивних секціях з різних причин або відсутності здібностей (не пройшли спортивний відбір), або відсутності бажання, або матеріально-фінансових обмежень (неспроможності оплачувати заняття), проходять уроки з фізичного виховання в навчальних закладах. У школах і ВНЗ існує декілька основних організаційних форм фізичного виховання:

- секційні заняття як тренувальні вправи за певним видом спорту;
- заняття, уроки фізичного виховання, які включають загальнофізичну підготовку та навчання базовим навичкам у різних видах спорту (одержали найбільше поширення);
- спеціальні медичні групи з фізичного виховання (поширені за наявністю учнів і студентів із проблемами здоров'я).

Незначна частина школярів і студентів одержує повне звільнення від занять з фізичного виховання на основі медичних документів, що підтверджують відхилення в стані або патології їх здоров'я. Кількість таких дітей збільшилась останніми роками, що викликає занепокоєння фахівців освіти та охорони здоров'я [3].

За результатами досліджень (національних опитувань школярів та студентів) Українського інституту соціальних досліджень ім. О. Яременка тільки 5–10% учнівської молоді мають необхідний для здоров'я рівень фізичної активності, 10–15% учнів та студентів зовсім не займаються фізичними вправами. Це відбувається на фоні збільшення фізично пасивних форм поведінки – проведення часу за телевізором та комп'ютером [14, с. 61–65].

Отже, спортивна соціалізація в спеціальних спортивних школах, клубах і інших спортивних організаціях входить в інституціональний простір спорту та організована, як правило, у формі секційних занять, що спеціалізуються за видами спорту. Заняття в спортивних секціях засновані на принципах добровільності, регулярності, спеціалізації, змагальності, відбору за здібностями та результатами. Таким чином, спортом займаються ті діти та молодь, які мають спортивні таланти, схильність та мотивацію до спортивних занять, а також пройшли спортивний відбір. Інші діти залучаються до занять з фізичного виховання на загальних основах (в формі уроків, інколи гуртків), які є обов'язковими в процесі отримання освіти на відміну від секційних занять спортом.

У 2008 р. за даними статистики, уроки з фізичного виховання відвідували 6 867 838 українських школярів і студентів (в тому числі спеціальні медичні групи). Це становило 88% від загальної кількості школярів і студентів. У 2008 р. 4 220 069 українських дітей і молодих людей (до 18 років) займались спортом у різних секціях (ДЮСШ, школи,

ВНЗ, клуби і центри) [13]. Це становить близько 54% від загальної кількості школярів і студентів.

Процес фізичного виховання в навчальних закладах забезпечує велика група фахівців-педагогів – учителів і викладачів з фізичного виховання. Ця група фахівців сфери фізичної культури є найбільшою порівняно з групами таких фахівців як тренери, інструктори, методисти. Так, в Україні у 2008 р. за даними державної статистики в сфері фізичної культури й спорту працювали 76 125 фахівців, з них: 39 631 осіб – вчителі і викладачі навчальних закладів, 36 630 осіб – фахівці спортивних секцій (з них 18 196 осіб – тренери з різних видів спорту), 4975 осіб – інструктори з фізичної культури, фахівці з роботи з інвалідами [13]. Співвідношення кількості учнів і викладачів становило 168/1, тобто на одного викладача припадало 168 школярів, студентів. У цьому самому році секційним спортом займалися 1 317 750 осіб (з них 922 206 осіб займалися у спортивних школах, клубах, 105 684 – у спортивних секціях ВНЗ) [13]. Співвідношення спортсменів, які займалися в спортивних секціях, і їх тренерів становило 36/1, тобто на 36 спортсменів припадав 1 тренер. Таким чином, приблизно кожний п'ятий школяр та студент займався певним видом спорту в секції. При цьому на одного вчителя/викладача припадало в 4,5 раза більше учнів, ніж спортсменів на одного тренера. Зрозуміло, що процес *соціалізації в спортивних секціях кількісно та якісно відрізняється від занять фізичного виховання* – у секціях учень одержує більше уваги від тренера, що дає змогу більшою мірою реалізувати принцип індивідуального підходу. Крім цього, заняття в спортивних секціях забезпечують більший інтерес до рухової активності порівняно з уроками фізкультури. Це зумовило поширення серед науковців та педагогів розуміння важливості секційних занять спортом та спортивних змагань для формування фізичної культури учнів. В такому аспекті процес заміни традиційних уроків і занять з фізичного виховання тренуваннями в спортивних секціях отримав назву *спортизації* фізичного виховання [15; 16]. Цей процес передбачає значні зміни в організації спортизованого фізичного виховання, оскільки потребує інтеграції функцій дитячо-юнацьких спортивних та навчальних закладів, а також передбачає концептуальну, нормативну та методичну переорієнтацію фізичного виховання, посилення його кадрового та матеріально-технічного забезпечення. Це також пов'язано з триразовим щотижневим режимом секційних занять, потребою у спеціальних спортивних залах, стадіонах, тренажерах та снарядах. Спортизація передбачає збільшення змагань в рамках навчальних закладів та між ними, ведення обліку спортивних досягнень [17]. В цілому такі зміни потребують посилення ресурсного забезпечення фізичного виховання в школах та вишах, що являє собою проблему для освітніх закладів пострадянських країн.

Російська дослідниця С. Щетініна вважає, що спортивно орієнтоване фізичне виховання є пріоритетним інноваційним напрямом модернізації системи фізичного виховання, що визначається необхідністю підвищення

рухової активності учнівської молоді, забезпечення належного рівня їх фізичної культури, фізичного розвитку і підготовленості, поліпшення показників здоров'я [18].

Рівень та форми спортизації фізичного виховання в навчальних закладах можуть бути різними. В Україні більшість шкіл не мають достатніх кадрових матеріально-технічних, фінансових можливостей для проведення масових секційних спортивних занять, однак спортивні секції в них функціонують. В українських вишах заміна занять з фізичної культури на заняття в спортивних секціях як форма фізичного виховання має поширення для певної частини студентів, однак така організація не є домінуючою, а скоріше має характер доповнення до традиційної форми занять. В цілому рівень спортизації навчальних закладів України можна визначити як фрагментарний та обмежений. Зауважимо, що це питання потребує спеціальних досліджень і більш системного розгляду.

Фахівці сформувавши ряд аргументів на користь спортизації процесу фізичного виховання:

- тренування в рамках виду спорту передбачають врахування фізичних здібностей та психічних особливостей кожного учня, студента;
- секційні заняття дають спеціалізовані спортивні рухові навички та поглиблені знання про спорт;
- секційний спорт більшою мірою пов'язаний із проведенням змагань, що стимулює школяра, студента до регулярних спортивних занять [19; 20].

Така організація фізичного виховання зумовлює формування стійкого особистого інтересу до спортивних занять впродовж не тільки навчання, а й дорослого періоду життя людини. Однак існують аргументи не тільки “за”, а й “проти” спортизації фізичного виховання [21–23]. По-перше, існує проблема обмеженості матеріально-технічних та кадрових ресурсів навчальних закладів. По-друге, секційний спорт забезпечує вузькоспеціалізовану фізичну підготовку в рамках певного виду спорту та перешкоджає всебічному фізичному розвитку дітей і молоді. Крім того, спортизація передбачає поширення цінностей змагального, результативного спорту, що може розглядатись як впровадження механізму спортивного відбору з метою підтримки розвитку резервного спорту, спорту вищих досягнень, професійного спорту. Це певною мірою суперечить завданням оздоровлення та формування культури здорового способу життя, які покладені у систему фізичного виховання.

Автор статті погоджується з прихильниками концепції спортизації як моделі фізичного виховання. Індивідуальний підхід, добровільний та змагальний принципи спортизованого фізичного виховання здатні значною мірою підвищити ефективність фізичного виховання, однак це вимагає додаткових інвестицій та значної реорганізації процесу виховання. Поряд з цим важливим є посилення медичного контролю за здоров'ям та фізичними навантаженнями школярів та студентів. Іншим необхідним елементом спортивного виховання в школах та вишах має бути пропаганда

здорового способу життя з метою формування стійкої мотивації молоді до оздоровчих форм життєдіяльності та рухової активності впродовж усього життя. Отже, спортизація фізичного виховання має бути спрямована, насамперед, на покращення здоров'я дітей та молоді.

Висновки. В сучасних умовах заняття спортом, фітнесом, регулярна рухова активність стали необхідним і важливим засобом збереження здоров'я. Система фізичного виховання та спорту як сфера та напрям соціалізації дітей і молоді потребує значного підвищення їх *довгострокової ефективності* з погляду формування розвинутої фізичної та спортивної культури, стійкої *мотивації молоді до регулярних занять спортом* та фізичними вправами з практичним залученням до них. Поширення цінностей та принципів спортивного виховання в школах і вишах являє собою технологію – “спортизація фізичного виховання”. Впровадження цієї технології може значною мірою посилити позитивний соціальний ефект фізичного виховання дітей та молоді в Україні. Важливо, щоб це відбувалось у взаємозв'язку з валеологічною освітою та пропагандою, завданням якої є підвищення культури здоров'я.

Список використаної літератури

1. Davis R. Inclusion through sports / R. Davis. – Champaign : Human Kinetics, 2002. – 221 p.
2. Герасимчук А.Ю. Формування соматичного здоров'я першокласників засобами фізичного виховання як педагогічна проблема / А.Ю. Герасимчук, Г.А. Єдинак // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. – 2011. – № 6. – С. 22–26.
3. Очередная смерть на уроке физкультуры: На Львовщине умер пятиклассник [Электронный ресурс] // Подробности. – 05.11.2008. – Режим доступа: <http://www.podrobnosti.ua/accidents/2008/11/05/564395.html>.
4. Полохало В. Смерть детей на уроках физкультуры – проблема не системы образования, а общества [Электронный ресурс] / В. Полохало // NewsUkraine.com.ua – Новости Украины. – 06.11.08. – Режим доступа: <http://www.newsukraine.com.ua/news/129180>.
5. Бальсевич В.К. Концепция альтернативных форм организации физического воспитания детей и молодежи / В.К. Бальсевич // Физическая культура. – 1996. – № 1. – С. 23–25.
6. Лубышева Л.И. Спортизация общеобразовательных школ России: новые векторы развития / Л.И. Лубышева // Физическая культура. – 2007. – № 1. – С. 63–65.
7. Siedentop D. Sport education. Quality PE through positive sport experiences / D. Siedentop. – Champaign, IL: Human Kinetics, 1994. – 141 p.
8. Коробейников Н.К. Физическое воспитание : учеб. пособ. / Н.К. Коробейников. – М. : Высшая школа, 1984. – 336 с.
9. Новиков Б.И. Физическая культура личности: сущность, структура, пути формирования / Б.И. Новиков // Физическая культура личности студента : сб. ст. / [под ред. Н.К. Ковалева]. – М. : МГУ, 1991. – С. 8–16.
10. История физической культуры и спорта : учебник для ин-тов физ. культ. / [под ред. В.В. Столбова]. – М. : ФиС, 1983. – 359 с.
11. Woods R.V. Social Issues in sport / R.V. Woods. – Champaign : Human Kinetics, University of South Florida, Tampa, 2007. – 384 p.

12. Спортивна карта України [Електронний ресурс] // Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту : офіційний сайт. – Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua/sport>.

13. Звіт з фізичної культури і спорту за 2008 рік : офіційний сайт Міністерства у справах сім'ї, молоді і спорту України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/sport/control/uk/publish/article?art_id=103148&cat_id=91814.

14. Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді : монографія / [О. Балакіревої, Н. Рингач, Р. Левін та ін. ; наук. ред. О. Балакірева]. – К. : Укр. інст. соц. досл. ім. О. Яременка, 2007. – 128 с.

15. Бальсевич В.К. Новые векторы модернизации систем массового физического воспитания детей и подростков в общеобразовательной школе / В.К. Бальсевич, Л.И. Лубышева, Л.Н. Прогонюк // Теория и практика физ. культуры. – 2003. – № 4. – С. 56–59.

16. Лубышева Л.И. Спортивная культура как учебный предмет общеобразовательной школы [Электронный ресурс] / Л.И. Лубышева // Физическая культура. – 2004. – № 4. – Режим доступа: <http://lib.sportedu.ru/press/fkvot/2004N4/p2-6.htm>.

17. Синельников О.А. Спортизация физического воспитания в школе: спортивное образование / О.А. Синельников, П.А. Хасты, А.В. Сычев // Физическая культура. – 2004. – № 6. – С. 22–26.

18. Щетинина С.Ю. Вектор спортизации физического воспитания школьников: тенденции, проблемы, перспективы / С.Ю. Щетинина // Ученые записки университета имени П.Ф. Лесгафта. – 2007. – Вып. 2 (24). – С. 101–106.

19. Инновационная образовательная технология спортизированного физического воспитания обучающихся в общеобразовательной школе / [под ред. Л.Н. Прогонюка]. – Сургут : Дефис, 2001. – 212 с.

20. Чедов К.Е. Спортизированное физическое воспитание в контексте подготовки олимпийского резерва / К.Е. Чедов // Физическая культура. – 2004. – № 3. – С. 45–46.

21. Лубышева Л.И. Спортизация в общеобразовательной школе / Л.И. Лубышева. – М. : Теория, 2009. – 167 с.

22. Лукьяненко В.П. Современное состояние и концепция реформирования системы общего образования в области физической культуры : монография / В.П. Лукьяненко. – М. : Советский спорт, 2005. – 256 с.

23. Фонарев Д.В. Использование инновационной технологии спортивно ориентированного физического воспитания в средних образовательных учреждениях : учеб. пособ. / Д.В. Фонарев. – Чайковский : ЧГИФК, 2003. – 71 с.

Кириленко О.Н. Спортизация как технология повышения эффективности физического воспитания

В статье рассматривается одна из современных концепций совершенствования физического воспитания детей и молодежи – “спортизация физического воспитания”, которая основана на включении принципов организации спортивной культуры в процесс физического воспитания в учебных заведениях.

Ключевые слова: *физическое воспитание, спортивное воспитание, детско-юношеский спорт, спортизация физического воспитания.*

Kirilenko O. The Sportization as the Technology of Improvement of Physical Education

This article discusses one of the modern concepts of children and youth physical education of and young people – “sportization of physical education”, which is based on the inclusion of organizational principles of the sports culture in the process of physical education in schools.

Key words: *physical education, sport education, youth sport, sportization of physical education.*

Надійшла в редакцію 31 серпня 2011 року

УДК 37.032-06.08

МОЛЧАНОВ Ю.В.

ОСОБИСТІСНЕ ЗРОСТАННЯ ПЕРСОНАЛУ

У статті проаналізовано проблеми психології управління спільною трудовою діяльністю. Зазначено, що основну особливість психології управління становить вивчення організованої спільної діяльності. Особливу увагу приділено кар'єрним орієнтаціям персоналу та пов'язаному з цим його професійному розвитку.

Ключові слова: психологія управління, соціалізація індивіда, особистісне зростання, кар'єрні орієнтації, професійний розвиток, спільна діяльність.

Постановка проблеми. Останнім часом у психології управління особливої популярності набуває особистісно орієнтований, антропоцентричний підхід, згідно з яким людина визнається найціннішим і адаптивним ресурсом організації. Завдяки цьому організація здатна швидко змінюватися, таким чином реагуючи на несподівані вимоги і зміни зовнішнього середовища, зберігати керованість в умовах нестабільності параметрів, тимчасових обмежень і в разі нестачі інших видів ресурсів. У цьому контексті особливо актуальні проблеми підвищення ефективності управління людськими ресурсами, кар'єрними орієнтаціями. Крім того, їх вивчення є конкретизацією такого пріоритетного напряму фундаментальних і прикладних досліджень, як теоретико-методологічні основи становлення в Україні інноваційної соціально орієнтованої економіки, що забезпечує її стійкий розвиток у взаємодії з світовою економічною системою [3]. Саме цій актуальній проблемі присвячено нашу статтю.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Психологія управління – це напрям у психології, який розглядає перш за все проблеми управління трудовою діяльністю особистості і діяльністю трудового колективу в цілому. Відмітна особливість психології управління полягає в тому, що об'єктом її досліджень є організована діяльність. І не просто спільна діяльність людей, об'єднаних спільними інтересами або цілями, симпатіями або цінностями. Це діяльність людей, об'єднаних в одній організації, що підпорядковуються правилам і нормам цієї організації і виконують задану їм спільну роботу відповідно до економічних, технічних і організаційних вимог. Правила, норми і вимоги організації передбачають і породжують особливі психологічні відносини між людьми, які існують лише в організації, – управлінські відносини людей. На відміну від соціально-психологічних відносин, які виступають як взаємостосунки

людей, опосередковані цілями, завданнями й цінностями спільної діяльності, тобто її реальним змістом, управлінські відносини становлять організовану спільну діяльність, роблять її організованою. Коротше кажучи, це не відносини у зв'язку з діяльністю, а відносини, що створюють спільну діяльність.

Так само як у соціальній психології окремих працівників виступає не інакше як частка, елемент цілого – соціальної групи, поза якою його поведінка не може бути зрозумілою, так і для психології управління окремих працівників і соціальна група, колектив виступають у контексті організації, в яку вони входять і без якої їх характеристика в плані управління виявляється неповною. Вивчення особистості працівника в організації, аналіз впливу організації на соціально-психологічну структуру і розвиток колективу – такі головні питання досліджень у психології управління.

Від індивідуальної форми праці до праці автоматизованої, далі – до праці колективної і, нарешті, до організованої спільної праці – такий розвиток у вивченні процесу праці в історії радянської психології, який привів до появи психології управління. Кожен новий напрям, пов'язаний з вивченням праці, відкриває нове вимірювання трудового процесу і на певному етапі розвитку суспільних продуктивних сил відповідає певній суспільній потребі. Ускладнення видів суспільної праці, її технічне оснащення і пов'язана з цим необхідність їх психологічного забезпечення привели до появи інженерної психології разом з психологією праці, яка вирішує проблему підвищення продуктивності простіших видів праці. Ускладнення суспільної праці сприяло розвитку соціальної психології, що вирішує проблему створення стабільних трудових колективів. Останнім часом розвиток суспільного виробництва, що зумовив необхідність розширення самостійності підприємств і їх підрозділів, пошуку нових форм і методів управління, визначає розвиток психології управління, вирішуючи проблему організації колективних форм діяльності. Але етап еволюції радянської психологічної науки не можна визнати заключним. На сьогодні зроблена заявка на новий напрям психології – економічну психологію. Його появу можна вважати цілком закономірною, вона відображає подальше поглиблення уявлень психологів про суть трудового процесу, є спробою співвіднести психологічну детермінацію трудової діяльності працівника та колективу з економічними механізмами підприємства й суспільства.

Отже, основну особливість психології управління становить вивчення організованої спільної діяльності. Далі необхідно показати, що психологія управління не просто запозичує у суміжних наукових галузей їх поняття і вирішення проблем, а і трансформує поняття і пропонує нові рішення.

Постановка завдань. Метою статті є визначення впливу кар'єрних орієнтацій на особистісне зростання персоналу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Створення умов для успішної реалізації кар'єри вивільняє потенціал людини, роблячи працівника ефективнішим, а значить, кориснішим для суспільства. Вивчення кар'єрних орієнтацій дає організаціям змогу реструктурувати робочі місця для підвищення якості професійної діяльності через задоволення потреб персоналу.

Кар'єрні орієнтації визначаються дослідниками як елемент Я-концепції особистості (pattern of self-perceived), що включає уявлення про власні здібності, ціннісні орієнтації, мотиви, сенси, потреби, що стосуються просування в професійній діяльності. Як синонімічні поняття в цьому проблемному полі використовуються: кар'єрна мета або орієнтації (career goal or orientation – Г.А. Міллер (G.A. Miller), Е.В. Морзе (E.V. Morse), Г. Голден (G. Gorden)), мета роботи (work goal – Т.Дж. Ален (T.J. Alien)), кар'єрні переваги (career preference – Р. Кац (R. Katz)), якорі кар'єри (career anchor – Е.Х. Шейн (E.H. Schein)) [11].

На території пострадянського простору поняття “кар'єрна орієнтація” розробляється як:

- елемент уявлень про професійне майбутнє [1];
- структурний елемент професійної кар'єри особистості [7];
- прагнення працівника до певної мети в ході зміни посад і місць роботи [2];
- індивідуальні поєднання і послідовність аттитюдів, пов'язаних з досвідом і активністю у сфері роботи впродовж всього життя [5].

У 1957 р. А.В. Гулднер (A.W. Gouldner) вперше запропонував дихотомію кар'єрних орієнтацій: організаторська (managerial orientation) – професійна/технічна (professional or technical orientation). При цьому передбачалося, що особистості з організаторською кар'єрною орієнтацією спрямовані на рух в організації службовими сходами, а особистості з професійною кар'єрною орієнтацією – на визнання їх дій і здібностей колегами по роботі. Виходячи з цього, менеджерам організацій було запропоновано спочатку планувати “подвійні драбини”, що містять у собі можливості для організаційного і професійного зростання [11]. Подальші дослідження показали низьку теоретичну і практичну значущість такого поділу кар'єрних орієнтацій, оскільки воно не враховувало прояву індивідуальності персоналу [8].

У середині 70-х рр. ХХ ст. Е.Х. Шейн (E.H. Schein) на основі масштабного емпіричного дослідження менеджерів сформулював якірну модель професійного розвитку, згідно з якою в певній професійній діяльності існує декілька напрямів просування особистості, що відповідають їй кар'єрним орієнтаціям. Дослідник виділив п'ять якорів кар'єри, що відображають складові Я-концепції особистості в контексті професійного просування:

- професійна компетентність;
- менеджмент;
- автономія/незалежність;

- стабільність;
- підприємництво [12].

Так, у сфері маркетингу людина може реалізувати себе в таких напрямках:

- аналіз можливостей збуту (професійна компетентність);
- управління маркою (організаторська компетентність);
- розробка нового виробу (підприємницький творчий потенціал);
- маркетинговий консультант (автономія/незалежність);
- викладач маркетингу (безпека/стабільність).

Подальші дослідження, проведені в 80-х рр. ХХ ст. (Е.Х. Шейн [13]; Т.Дж. Делонг [7]), дали змогу додатково виділити три кар'єрні якорі:

- служіння (Service or Dedication to a Cause);
- виклик (Pure Challenge);
- інтеграція стилів життя (Life Style).

Надалі Е.Х. Шейн запропонував опитувальник для виявлення кар'єрних якорів (Career Orientations Inventory), який став широко використовуватися в різних сферах професійної діяльності, а також у кроскультурних дослідженнях. Адаптація цього опитувальника вперше була представлена у 2000 р. Л.Г. Почебутом, В.А. Чикером [5]. Відтоді опитувальник був використаний як діагностичний інструментарій у ряді сучасних досліджень [1; 6; 7], однак його психометрична перевірка не проводилася.

Кар'єрні орієнтації є результатом професійної та організаційної соціалізації. При цьому професійна соціалізація відображає процес засвоєння цінностей, норм, сенсів професійної культури, а організаційна – норм регулювання поведінки в конкретній організації [11].

Кар'єрні орієнтації, володіючи малою мірою усвідомленості й актуалізуючись в ситуації вибору, справляють вплив на вибір професійної діяльності і місця роботи. Вони є проміжною змінною між особистістю та організацією. Так, організації схильні підбирати персонал відповідно до своєї місії. І навпаки, особистість, яка не відповідає організаційній установці, схильна залишити своє місце роботи. На формування кар'єрних орієнтацій впливає освіта. Так, за даними американських досліджень, особистості з вищою освітою схильні наділяти високою цінністю науку і техніку, а також реалізовувати себе в тому напрямі, яким цікавляться [11].

Всіма представниками якірної моделі професійного розвитку визнається необхідність усіх типів винагороди, проте, з їхньої точки зору, управління кар'єрою персоналу виявляється ефективно в умовах, коли домінуючій кар'єрній орієнтації відповідає тип винагороди, якій віддається перевага (табл. 1).

Таблиця 1

Співвідношення кар'єрних орієнтацій, типу винагороди і валентності задоволеністю працею, якій віддається перевага

Кар'єрна орієнтація	Основний зміст кар'єрної орієнтації	Тип винагороди, якій віддається перевага	Валентність задоволеністю
---------------------	-------------------------------------	--	---------------------------

			працею
Професійна компетентність (<i>Technical Competence</i>)	Наявність здібностей і талантів у певній сфері, прагнення стати майстром своєї справи	Збільшення можливостей для професійного зростання (організація додаткового навчання)	Внутрішні показники успішності (можливості для самореалізації)

Продовження табл. 1

Кар'єрна орієнтація	Основний зміст кар'єрної орієнтації	Тип винагороди, якій віддається перевага	Валентність задоволеністю працею
Менеджмент (<i>Managerial Competence</i>)	Прагнення до посадового зростання, управління різними сторонами діяльності організації	Організація умов, що допомагають працівнику викликати до себе повагу, заздрість колег, можливість займатися престижним видом діяльності	Зовнішні показники успішності (посадове зростання)
Автономія/ незалежність (<i>Autonomy/Independence</i>)	Прагнення до автономного вибору типу, виду професійних завдань, термінів їх виконання, а також до елімінації організаційних правил	Можливість вкласти свої зусилля в цікаві проекти	
Стабільність (<i>Security/Stability</i>)	Прагнення до безпеки, стабільності і передбаченості життя	Підвищення заробітної плати, додаткові пільги, премії, соціальні гарантії	
Підприємництво (<i>Creativity/Entrepreneurship</i>)	Прагнення працювати на себе, створюючи щось нове	Можливості для здійснення власних ділових ідей	

Напряму, у якому змінюється особистість у процесі професійної діяльності, і рух особистості до більш загальних цілей і сенсів повинні збігатися. Їх розузгодження призводить до зупинки особового розвитку, розщеплювання свідомості “для роботи” і “для себе”. При цьому кар'єрні цілі можуть бути реалізовані в разі відповідності кар'єрних орієнтацій особистості та місії організації. У випадку, якщо кар'єрні орієнтації не співвідносяться з організаційними установками, особистість схильна до емоційного вигорання.

Кар'єрні орієнтації можуть змінюватися на різних етапах розвитку професійної кар'єри, зумовлюючи характер кар'єрного плато. Д.С. Фельдман (D.C. Feldman) і Д.А. Вейтс (D.A. Weitz) виділили шість типів кар'єрного плато, які взаємозв'язані з кар'єрними орієнтаціями:

- невідповідність навичок і здібностей;
- низьке прагнення до кар'єрного зростання;
- зниження трудової мотивації;
- емоційне вигорання;
- повільне зростання компанії;

– нестача зовнішньої винагороди.

Так, такий кар'єрній орієнтації, як професійна компетентність, відповідає кар'єрне плато “невідповідність навичок і здібностей”, автономія/незалежність – “низьке прагнення до кар'єрного зростання”, організаційна безпека – “недолік зовнішньої винагороди” [10].

Як чинники, що визначають актуалізацію кар'єрних орієнтацій, О.П. Терновська розглядає такі [7] (табл. 2).

Таблиця 2

Чинники, що визначають вибір кар'єрної орієнтації

Зовнішні чинники		Внутрішні чинники	
макросоціальні	мікросоціальні	непсихологічні	психологічні
Економічний стан суспільства	Матеріальні можливості батьківської сім'ї при здобутті освіти	Рівень освіти	Адекватна Я-концепція
Ситуація на ринку праці	Кількість членів батьківської сім'ї	Соціально-демографічні чинники: стать, вік	Особистісна зрілість
Політичний устрій	Планування власної сім'ї	Стан здоров'я	Індивідуальні здібності
Домінуючі суспільні цінності	Близьке оточення: допомога друзів, цінності друзів	Вікові особливості народження	Високий рівень саморегуляції
Пропаганда в ЗМІ	–	–	Гендерні характеристики
Соціокультурні зміни, що відбуваються у суспільстві	–	–	Мотивація досягнення
			Особливості емоційно-вольової сфери

Висновки і перспективи подальших розвідок. Виходячи з вищевикладеного, можливо дійти висновку, що доцільно говорити про наявність у структурі професійної Я-концепції певної ієрархії кар'єрних орієнтацій, яка визначає життєвий шлях людини, будучи результатом взаємодії індивідуально-типологічних властивостей і процесу соціалізації особистості. Ієрархічна будова кар'єрних орієнтацій лежить в основі актуальності вибору і формування цілей, завдань професійної діяльності, засобів їх досягнення, є визначальним чинником професійної адаптації і стилю професійної діяльності.

Таким чином, ієрархія кар'єрних орієнтацій змістовно визначає шляхи для професійної самореалізації, включаючи одночасно їх напрям і способи їх здійснення.

Список використаної літератури

1. Кирт Н.Л. Динамика представлений о профессиональной карьере психологов образования в процессе профессионального самоопределения : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. / Н.Л. Кирт. – М., 2000. – 160 с.

2. Махмудов Л.Ш. Карьерная ориентация граждан [Электронный ресурс] / Л.Ш. Махмудов ; Поволжский межрегиональный учебный центр. – Саратов, 2004. – Режим доступа: <http://www.pmuc.ru/jornal/number27/mahmudov.htm>.
3. Перечень приоритетных направлений фундаментальных и прикладных исследований в Украине на 2006–2015 гг. / Киевский институт системного анализа и информационного обеспечения научной сферы. – К., 2008.
4. Поминова О.Л. Формирование карьерной ориентации студентов техникума : дис... канд. пед. наук : 13.00.01. / О.Л. Поминова. – СПб., 2001. – 181 с.
5. Почебут Л.Г. Организационная социальная психология / Л.Г. Почебут, В.А. Чикер. – СПб. : Речь, 2000. – 298 с.
6. Сафонова М.В. Социально-психологические особенности женщин, успешных в карьере : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / М.В. Сафонова. – СПб., 1999. – 233 с.
7. Терновская О.П. Особенности карьерных ориентаций студентов на завершающем этапе вузовского обучения : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / О.П. Терновская ; Оренбург. гос. пед. ун-т. – М., 2006. – 19 с.
8. Baroudi J.J. A short-form measure of career orientations: a psychometric evaluation / J.J. Baroudi, M. Igarbia // Journal of Management Information Systems. – 1993. – Vol. 10. – № 2. – P. 131–155.
9. DeLong T.J. Reexamining the career anchor model / T.J. DeLong // Personnel. – 1982. – Vol. 59. – № 3. – P. 60–61.
10. Feldman D.C. Types of career plateaus: antecedents, outcomes, and interventions / D.C. Feldman, B.A. Weitz // Proceeding of the Southern Management Associations. – 1986. – P. 41.
11. Kim Y. Career orientations of R&D professionals in Korea / Y. Kim, J. Cha // R&D Management. – 2000. – Vol. 3. – № 2. – P. 121–138.
12. Schein E.H. Career Dynamics: Matching Individual and Organization Needs, Reading, MA., Addison-Wesley, 1978.
13. Schein E.H. Career anchors revisited: Implications for career development in the 21st century / E.H. Schein // Academy of Management Executive. – 1996. – Vol. 10. – № 4. – P. 80–89.

Молчанов Ю.В. Личностный рост персонала

В работе проводится анализ проблемы психологии управления совместной трудовой деятельностью. Указывается на то, что основную особенность психологии управления составляет изучение организованной совместной деятельности. Особое внимание уделяется карьерным ориентациям персонала и связанным с этим его профессиональным развитием.

Ключевые слова: *психология управления, социализация индивида, личностный рост, карьерные ориентации, профессиональное развитие, совместная деятельность.*

Molchanov Yu. Personal Development of Staff

The paper analyzes the problems of psychology of the common occupational. Specifies that the primary feature of psychology is the study of organized joint activities. Particular attention is paid to career staff orientation and connected with professional development.

Key words: *psychology of management, the individual socialisation, personal development, career orientation, a professional development, joint activities.*

УДК 316.62

МОСЬОНДЗ М.В.

ЖИТТЄВІ СТРАТЕГІЇ ЯК МЕХАНІЗМ СОЦІАЛЬНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ МОЛОДІ

У статті сформульовано проблему інтеграції молоді в аспекті включення в соціальну структуру суспільства, проаналізовано життєві стратегії як механізм соціальної інтеграції молоді у рамках конструктивістської парадигми.

Ключові слова: інтеграція, стратегія життя, життєвий шлях.

Актуальність теми дослідження. Проблеми, пов'язані з соціальною інтеграцією, викликають постійне зацікавлення у науковців як минулих років, так і сучасності, що розглядають соціальну інтеграцію як одну з головних проблем сучасності. Сьогодні ця проблема ще більш актуалізується у зв'язку з неоднозначними процесами, що відбуваються у суспільстві. З одного боку, маємо зростання функціональної та соціальної диференціації, зміну і ускладнення умов комунікації, кооперування, що обмежують принципову можливість інтегративності сучасних суспільств, з іншого – зростання індивідуалізації, порушення цінностей і соціальних норм, які є необхідними для успішної інтеграції.

Таким чином, сама повсякденність життя перестала бути звичною і зажадала зміни в бік підвищення активності та діяльності кожного суб'єкта суспільних відносин. Перехід від положення об'єкта управління до позиції суб'єкта, що самовизначається, структурування колишнього виконавця в соціалізовану особистість, актуалізує появу нових субкультур і форм поведінки. На сьогодні процес соціального становлення молоді відрізняється від того, що був характерним для попередніх поколінь. Головна відмінність полягає у втраті лінійних, передбачуваних і безконфліктних моделей включення молоді у суспільство. Таким чином, сьогодні наявні суперечливі, різномірні тенденції, що безперечно впливають на процеси, які відбуваються в українському суспільстві, і зокрема на інтеграцію. Все це зумовлює актуальність як наукового, так і практичного вирішення проблеми інтеграції молоді в суспільні структури, вивчення можливостей прогнозування і управління цим процесом, що забезпечить стійкість та спрямованість соціального розвитку молоді.

Огляд наукових досліджень і публікацій. У соціології склалася певна традиція в дослідженні проблем інтеграції молоді. Теоретичні та прикладні аспекти інтеграції молоді розглядалися в дослідженнях процесів її включення в різні сфери суспільства: соціально-професійну структуру та сферу праці (Н.Б. Шуст, В.І. Чупров, В.Т. Голенкова), сферу освіти

(В.І. Добриніна, Т.В. Ковальова, Г.Б. Корабльова, П.Ф. Кравчук, Н. Заславська), політичні партії, молодіжні рухи та об'єднання (Є.А. Грішина, С.А. Грабовська, А.А. Бабахо, Б.А. Ручкін). Особливий інтерес становить концепція життєвих планів у зв'язку з проблемою включення молоді в соціальну структуру, що розглядається в працях Є.І. Головахи, І.С. Кона, А.А. Матуленіса, М.Н. Руткевича, М.Х. Тітми, О.А. Саар, Г.А. Чередніченко.

Н.Ф. Наумова та І.І. Шуригіна досліджують проблеми побудови життєвих стратегій, досягнень молоді, здатності до соціальної адаптації, стратегічну поведінку, життєві плани, шанси, ресурси та раціональність поведінки, орієнтації тощо. Т.Є. Резнік та Ю.М. Резнік розкривають поняття життєвих орієнтацій особистості, вибору стратегії життя, інституційних моделей реалізації життєвих стратегій, соціального виміру життєвих стратегій, сенсу життя. Поняття життєвого шляху розробляють у часовому контексті О.Н. Єжов, А.А. Кроник, В.І. Уварова, Є.Д. Ігітханян, Д.В. Петров.

Формулювання проблеми інтеграції молоді в аспекті включення в соціальну структуру суспільства пов'язане з осмисленням соціального статусу і життєвого шляху молоді, традицією соціологічної рефлексії соціальних структур та соціальної нерівності, наявного рівня соціального здоров'я, а також можливостей професійного вибору в структурі життєвого самовизначення.

Разом з тим багато вітчизняних і зарубіжних учених відзначають значні труднощі і визначенням поняття “соціальна інтеграція”, і з його соціальною оцінкою, пов'язаною, насамперед, зі складністю самого феномену. Незважаючи на досить глибоку вивченість зазначених аспектів проблеми, цілісна концепція соціальної інтеграції на сьогодні розвинута недостатньо. Не розглядається включення молоді до соціальної структури в умовах невизначеності політики конкретних соціальних інститутів, можливої дезорганізації деяких з них. Не розроблені повною мірою механізми інтеграційних процесів в молодіжному середовищі.

Мета статті – обґрунтувати евристичний потенціал конструктивістської парадигми для аналізу життєвих стратегій як механізму соціальної інтеграції молоді.

Виклад основного матеріалу дослідження. Інтеграція молоді до соціальної структури як процес освоєння інноваційних і складніших видів соціальної діяльності має об'єктуватися у певній статусній позиції, яку отримує ця вікова група в системі суспільного відтворення. Певний життєвий період, на якому перебуває молодь, можна охарактеризувати як життєвий старт, але ті стратегії, що обираються на ньому, визначають його загальну спрямованість і характер.

Евристичний потенціал конструктивістської парадигми може бути вправно реалізований в розв'язанні традиційної для теоретичної соціології ділеми: якою мірою життєві стратегії виступають як прояв детермінації соціального середовища суб'єкта дії? Криза класичного образу соціалізації

призвела до панування в науковому дискурсі концепції “самомонтажу” особистості. Але спрощувати подібний процес не варто. Продуктом первинної соціалізації, що має порівняно більш репресивний характер, є диспозиції особистості, що на подальших етапах “соціальної побудови” можуть бути посилені під впливом соціальних умов. Отже, простір індивідуальної варіативності життєвих стратегій за своєю природою соціально і культурно обмежений.

Методологічна модель, що пояснювала б таку діалектичну залежність, може бути сформована на основі теорії структурації Е. Гідденса, згідно з якою “структура” і “дія” взаємопов’язані, що і є фундаментом соціального порядку, зрештою обмежуючи свободу волі особистості щодо вибору змісту і форми реалізації стратегій діяльності. По-перше, структурні якості соціального поля існують лише в формі відтворення у діях суб’єктів. Суспільство створюється рефлексивною діяльністю індивідів, об’єктом якої виступають власне соціальні правила. Рефлексивний моніторинг всієї системи взаємодій, до якої включений суб’єкт, має основу в інтенціональному характері дії, заснованому на механізмах раціоналізації рутинізованих поведінкових актів. Інтенціональність, як усвідомлення індивідом основ власних дій, утворює образ його компетентності як суб’єкта соціальної активності в очах інших [6, с. 156].

Індивіди реалізують в соціальних діях (в тому числі й під час побудови та реалізації життєвих стратегій) практичні ресурси – соціальні знання та уявлення, що попередньо інкорпоровані. Водночас можливості та межі соціального агенства задані історико-культурними умовами. Останні, крім іншого, є продуктами впливу позасвідомих умов дій та непередбачуваних наслідків дій в минулому [1, с. 121–123]. Правила, що спрямовують практичне відчуття індивідів, а отже детермінують їх соціальні практики, утворюють структури обмежень і можливостей, що відтворюються повсякденною практикою.

Впорядковані в просторі та часі й розповсюджені соціальні практики – це основа соціального поля, інституційна матриця суспільства. Індивід володіє ресурсом можливого втручання у соціальні події (або утримання від нього), але обирати власну ситуативну стратегію він буде, спираючись на практичне відчуття, що конструюється і реконструюється з урахуванням стійких патернів реальних соціальних відносин. Отже, навіть дії, що суб’єктивно сприймаються як інноваційні, виявляються вписаними до існуючої логіки конкретної соціальної системи.

Інкорпорація до свідомості суб’єкта структурних меж діяльності породжує специфічні елементи особистості – практичну і дискурсивну свідомість [1, с. 125]. Показово, що понятійний, раціональний, логічний рівень свідомості індивіда спирається на практичну свідомість – неартикульоване знання. Нездібність суб’єкта сформулювати свої практичні навички є запорукою їх стабільності.

Інтерпретація процесу розвитку особистості як заснованого на рефлексивній взаємодії з матеріальним і соціальним оточенням в сучасній теоретичній соціології вже вкорінилася. Так, Д. Глен презентує образ інтеракції суб'єкта і середовища як єдності трьох модусів: засвоєння об'єктивно даного, вибіркоче просування суб'єкта у соціально структурованому полі та зміна реальності через певні індивідуальні дії [3, с. 61]. Але треба визнати обмеженість доступу молоді до останніх двох модусів, оскільки зміна реальності – трансформація “правил гри” щодо посідання високих соціальних позицій в соціальному полі – передбачає інвестицію культурного, соціального і символічного капіталу відповідного обсягу і структури.

В умовах стандартизації життєвого шляху вік взагалі набуває соціального значення. Вік є соціальною категорією з огляду на те, що “дорослість” – не психологічний стан, а свідчення рівня соціальної компетентності як умови нормативної реалізації індивідуальних можливостей; це показник міри адаптованості та самореалізації [2, с. 208]. Крім того, це передбачає можливість перетворення на суб'єкт соціальних змін, які насправді є проявами соціальних протиріч всередині соціальних систем – ефектів непередбачуваних наслідків попередніх дій. А отже, сприяють кращій адаптованості та організованості соціальної системи шляхом удосконалення реалізації її структурних якостей. Саме з віком людина отримує соціально санкціоновану можливість культурної і індивідуально-біографічної варіативності, оскільки меншою мірою стає об'єктом рефлексивної саморегуляції. Але суспільство й надалі нормативно визначає кожній віковій групі певний репертуар життєвих стратегій, що кращим чином сприяють її соціальній інтеграції.

Інтеграція, згідно з обраною методологічною платформою, розуміється як впорядкована взаємодія між індивідами та групами у формі відносин автономії/залежності [1, с. 137–138]. Інтеграція може набувати рис соціальної або системної (залежно від розміру просторово-часових проміжків, в яких реалізуються відносини автономії/залежності). Відтворення соціальних інститутів відбувається на рівні більш вузького простору соціальної інтеграції – повсякденних дій “тут і зараз”. Системна ж інтеграція, що передбачає відтворення структурних якостей системи шляхом підтримки взаємозалежності дій, ґрунтується на соціальній.

Життєвий шлях набуває рис соціального інституту, тобто є поєднанням життєвих стратегій як конвенціональних практик подолання життєвих криз. Функцією цього інституту є вироблення програми усупільнення особистості шляхом структурування фаз життя. Водночас життєвий шлях молоді пов'язаний зі структурними протиріччями у формі кризи легітимізованих зразків соціальних дій. Саме подібні нормативні кризи і виявляються ресурсом розширення соціальної варіативності для кожного нового покоління. До того ж сучасна соціокультурна ситуація, на думку вчених, створила сприятливий простір для дестандартизації формальної структури життєвого шляху в цілому. Але водночас

інерційність культурного поля підтримує ресурс стабільності структур життєвих стратегій – їх легітимізовані образи інкорпоровані на рівні габітусу особистості.

Виявлення цього феномену відбувається хоча б на рівні конструювання індивідом власної біографії – побудови життєвого шляху згідно з інтерсуб'єктивними і засвоєними на рівні практичної свідомості культурними схемами. Орієнтації особистості, до яких належать й життєві стратегії, продукуються навколо подій життя. А їх склад соціокультурно детермінований: згідно із засвоєними соціальними класифікаціями відбувається відбір тих, що відповідають зразку “актуальні, значущі та впорядковані дії”.

Феномен життєвих стратегій уособлює інтерсуб'єктивність ідеально-нормативного простору суспільства, оскільки це водночас суб'єктивний образ ситуативних і надситуативних особистісних сенсів і цілей та об'єктивно циркулюючі у культурному просторі зразки та стандарти [4, с. 101], що інкорпорується в процесі соціалізації і реалізуються у соціальних практиках. Інтерпретація засвоєних зразків життєвих стратегій набуває рис індивідуальної значущості: реалізується “практичне почуття” особистості, що діє в умовах соціальної системи, рушійною силою відтворення якої є інтеграція і впорядкування елементів. Тому, наприклад, найбільш соціалізаційно зорієнтовані сфери соціального життя (праця і сім'я) традиційно володіють іміджем головних просторів самореалізації.

Соціологічний підхід у дослідженні життєвих стратегій за своєю природою зорієнтований на їх аналіз в контексті інституціональних процесів. Інституціоналізація життєвих стратегій відбувається як поєднання індивідуалізації і стандартизації. Для соціології життєві стратегії – це одночасно орієнтації соціальні, культурні та особистісні. З одного боку, в суспільстві зразки життєвих стратегій типізовані, але з іншого – їх інтеріоризація неможлива поза контекстом ідентифікації, адаптації і саморегуляції. Також необхідно уникати спрощення образу зазначеного феномену в напрямі стабілізації його змісту. Життєві стратегії потрапляють до складу процесуальних феноменів, а їх типізованість спирається на тонкіші механізми соціокультурної трансляції.

Згідно з концепцією Е. Гідденса, життєві стратегії особистості спрямовані на відтворення соціокультурних умов: діючи, індивід відтворює умови своїх дій, тобто структурні якості системи. Соціалізація – як контекстуальне конструювання протягом усього життєвого шляху образу “суспільства” у свідомості індивіда у вигляді диспозиції відтворювання нормативних рутинізованих практик, утворює основу інституціонального ладу [1, с. 144]. Продуктом соціалізації виявляються не чіткі схеми дій, а творчо адаптовані правила, що впорядковують той сегмент суспільного буття, який доступний для індивіда відповідно до його вікового статусу. Життєві стратегії індивіда синтезуються навколо головного завдання – «розробки траєкторії власного “Я”» шляхом

визначення траєкторії біографії з урахуванням минулого і прогнозованого майбутнього.

Продуктування життєвих стратегій в полі культури синхронізоване з загальною метою соціальної інтеграції: активність особистості впорядковується згідно з нормативними формами соціального сприйняття, мислення і поведінки з орієнтацією на перспективу. Зміст стратегій зорієнтований ззовні до сфери практичної діяльності, що передбачає прийняття особистістю трансформації власного “Я-образу” в напрямі нівелювання рис унікальності та суб’єктивності. В протилежному випадку індивід (особливо молодий) потрапляє внутрішньоособистісну кризу на тлі неможливості подолати відчуження від реальності [2, с. 210]. Відчутна навіть певна ієрархія спрямованості життєвих стратегій: ядро їх організованої системи (життєвого плану), принаймні на рівні соціального дискурсу, сконцентровано навколо вибору професії.

Висновки. Отже, соціально санкціонований характер життєвих стратегій підтримує претензії соціальної системи щодо тотальності конструювання індивідуальної свідомості. Особистість програмується одночасно у стратегічному, оперативному та ретроспективному орієнтуванні на рівні перцепції, цінностей, норм, цілей та визначення сенсу життя [4, с. 103]. Крім того, об’єктом усупільнення завдяки життєвим стратегіям виявляється образ особистісного і суспільного майбутнього. Перебування всередині єдиного соціокультурного середовища передбачає узгодження соціального досвіду, згідно з яким і продукуються зразки життєвих стратегій, а отже й програмування спільного майбутнього. Усвідомлюючи майбутнє як проект власного життєвого шляху, індивід вираховує можливості та ризики дій, засновуючись на даних рефлексивного моніторингу структурних умов, отже враховуючи їх владу і відтворюючи її.

Враховуючи вищезазначене, за основне визначення життєвих стратегій обираємо таке: *це динамічна, саморегульована система соціокультурних уявлень особистості про власне життя, що орієнтує і спрямовує її поведінку протягом тривалого часу* [4, с. 102].

Стабільність організації соціальної сфери підтримується, як не дивно, варіативністю інтерпретації правил і тактик їх реалізації. Тому й життєві стратегії, що пропонуються для засвоєння в контексті соціалізації, утворюють набір альтернативних репертуарів. Домінування в суспільстві певних культурних орієнтацій продукує різні співвідношення розповсюдженості серед особистостей схильностей до стратегії *життєвого успіху, життєвого добробуту чи самореалізації*. Залежно від характеру соціальної активності особистості відрізняються й відповідні типи життєвих стратегій. Так, *рецептивній активності* відповідають стратегії життєвого добробуту, *мотиваційній активності* – стратегії життєвого успіху, *творчій активності* – стратегії самореалізації [4, с. 103]. У реальних соціальних практиках зазначені типи стратегій існують як у нормативному, так і в аномальному трактуванні. Крім того, суспільні

трансформації можуть спричинити реконфігурацію соціальних практик, що утворюють інституційну матрицю. Внаслідок цього маргінальні форми життєвих стратегій потрапляють з периферії культурного простору до нормативного шару.

Специфіка інституціональної матриці економічного і культурного простору суспільства зумовлює склад нормативних репертуарів життєвих стратегій. Безсумнівно, ресурс свободи у виборі життєвої стратегії конкретним індивідом, детермінований його соціальною позицією.

Список використаної літератури

1. Климов И.А. Социологическая концепция Энтони Гидденса / И.А. Климов // Социологический журнал. – 2006. – № ½. – С. 121–149.
2. Кон И.С. В поисках себя: Личность и ее самосознание / И.С. Кон. – М. : Политиздат, 1984. – 335 с.
3. Мещеркина Е.Ю. Жизненный путь и биография: преемственность социологических категорий / Е.Ю. Мещеркина // СоцИс. – 2002. – С. 61–75.
4. Резник Т.Е. Жизненные стратегии личности / Т.Е. Резник, Ю.М. Резник // СоцИс. – 1995. – С. 101–116.
5. Сокурская Л.Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода / Л.Г. Сокурская. – Харьков : Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина, 2006. – 576 с.
6. Giddens A. The Consequences of Modernity / A. Giddens. – 1990. – 188 p.

Мосёндз М.В. Жизненные стратегии как механизм социальной интеграции молодежи

В статье формулируется проблема интеграции молодежи в аспекте включения в социальную структуру общества, анализируются жизненные стратегии как механизм социальной интеграции молодежи в рамках конструктивистской парадигмы.

Ключевые слова: интеграция, стратегия жизни, жизненный путь.

Mosondz M. Life Strategies as a Mechanism of Social Integration of Young People

In the article formulated the problem of integration of young people in the aspect of inclusion in the social structure, analyzed life strategies as a mechanism of social integration of young people within the constructivist paradigm.

Key words: integration, the strategy of life, way of life.

Надійшла в редакцію 31 серпня 2011 року

УДК 316.4.063.3

ПОЗДНЯКОВА-КИРБЯТ'ЄВА Е.Г.

ПРОЦЕС СОЦІАЛЬНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ ЯК ОРГАНІЧНА СКЛАДОВА СОЦІАЛІЗАЦІЇ

У статті розглянуто різні підходи до тлумачення понять “інтеграція”, “соціальна інтеграція”. Особливу увагу приділено проблемі соціальної інтеграції, включення дітей з обмеженими можливостями в багатогранне життя суспільства, як одній з найважливіших в ході їх соціалізації.

Ключові слова: соціалізація, інтеграція, соціальна інтеграція, діти з обмеженими можливостями.

Постановка проблеми. Найбільше проблем відносно соціальних норм, установок, ієрархій цінностей виникає у дітей з обмеженими можливостями.

Категорія дітей з обмеженими можливостями представлена дітьми, що мають різні за складністю відхилення в психічному або фізичному розвитку (порушення і затримки розвитку слуху, зору, мови, інтелекту, емоційно-вольової сфери, процесів комунікації). Ці відхилення зумовлюють загальні онтогенетичні порушення, що обмежують можливість ведення дітьми повноцінної життєдіяльності. У зв'язку з цим процес включення в суспільство дітей з обмеженими можливостями протікає повільніше і не так вдало як у звичайних дітей. Проте, наявність того або іншого дефекту (недоліку) не зумовлює маргінальність життєвого шляху людини в цілому. Втрата слуху на одне вухо або зору на одне око не обов'язково призводить до відхилення в розвитку, оскільки в цих випадках зберігається можливість сприймати звукові та зорові сигнали аналізаторами, які збереглися.

Визнання прав нетипової дитини, її інтересів, особливих потреб, організація всесторонньої допомоги в процесі її особового становлення, у виборі доступної професійної діяльності на сьогодні є одним з найважливіших соціальних завдань. Інтеграція і соціалізація таких дітей в суспільство, групи, колективи однолітків, що нормально розвиваються, і дорослих виступає головною соціальною метою і цінністю.

Метою статті є розгляд понять “інтеграція” та “соціальна інтеграція”.

Основний зміст. Розгляд різних підходів до тлумачення понять “інтеграція”, “соціальна інтеграція” необхідний для визначення спрямованості наших дослідницьких інтересів.

Процес наукового пізнання дійсності передбачає оперування наявними, вже виробленими поняттями, і формування нових. Понятійний апарат являє собою і знаряддя дослідження, і спосіб вираження його результатів. Без чіткої дефініції понять “інтеграція” та “соціальна інтеграція” усвідомлення їх суті, специфіки неможливе проведення грамотного соціологічного аналізу проблеми інтеграції в суспільство індивіда, у тому числі з обмеженими можливостями.

Процесом інтеграції (від лат. *integratio* – з’єднання, відновлення) є об’єднання в єдине ціле раніше розрізнених частин і елементів системи на основі їх взаємозалежності та взаємодоповнюваності [1, с. 233]. Погляди на міру і механізм інтеграції соціальних систем зазнали складної еволюції.

Для філософів-утилітаристів (Т. Гоббс, Д. Локк) було характерним розглядати суспільство як агрегат автономних одиниць, що діють на основі довільних егоїстичних інтересів. М. Вебер, Е. Дюркгейм, В. Парето, Р. Парк встановили наявність інтеграції соціальної системи на базі загальних для всіх її членів цінностей і норм [2, с. 734]. Представники функціоналістської антропології (Б. Маліновський, К. Клакхон, А. Радкліфф-Браун) довели ідею соціальної інтеграції до уявлення про повну інтеграцію суспільства [3, с. 318].

Г. Спенсер в своїй соціологічній теорії трактує інтеграцію як перехід від простого до складного [4, с. 237], а Е. Гідденс як впорядковану взаємодію між індивідами, колективними утвореннями, засновану на стосунках відносної автономії і залежності між учасниками інтеракції [5, с. 76]. Впорядкованість, порядок як основу інтеграції розглядає Ч. Міллс, латентно вказуючи на важливість адміністративного ресурсу, соціального контролю у досягненні цілісності суспільства [6, с. 145]. З точки зору П. Сорокіна, основою інтеграції індивідів виступає міра їх схожості та характер цієї схожості [7, с. 144], а П. Бурдьє вважав, що “немає нічого більш універсального і об’єднуючого, ніж труднощі, які необхідно долати індивідам” [8, с. 374]. Як збірну категорію розглядає інтеграцію Д. Тернер. На його думку, інтеграція як поняття включає три складові: міра координації соціальних одиниць, міра їх символічної уніфікації і міра протистояння, конфлікту між ними. З урахуванням поліморфізму диференційованих соціальних одиниць можна говорити про іманентність проблем інтеграції процесу диференціації [9, с. 237]. Посилення диференціації “супроводжується удосконаленням процесу інтеграції”, що позитивно позначається на цілісності всієї соціальної системи. Згідно з Г. Зіммелем, інтеграція можлива лише завдяки реалізації практик спілкування, з урахуванням того, що суспільство означає просто взаємозв’язок тих, що спілкуються [10, с. 486].

Розгорнута соціологічна теорія, що описує процеси інтеграції індивіда в соціальну систему за допомогою інтерналізації загальноприйнятих соціальних норм, міститься в працях Т. Парсонса. Він в контексті чотирифункціональної парадигми розгляду соціальних систем вводить у науковий обіг поняття нормативної і ціннісної інтеграції,

доводить, що функція соціальної інтеграції забезпечується діяльністю соціалізованих підсистем [11, с. 15].

Згідно з поглядами Т. Парсонса, центральний фокус процесу соціальної інтеграції як органічної складової соціалізації полягає в інтерналізації культури того суспільства, де народився індивід, який “вбирає” в себе загальні цінності (аксиологічні патерни) в процесі спілкування зі “значущими іншими” [12, с. 474], або згідно з П. Бергером і Т. Лукманом, переймає їх від “іншого” [13, с. 32]. У результаті цього, дотримання загальнозначущих нормативних стандартів стає частиною мотиваційної структури індивіда, його потребою. Цей процес описує Дж.Г. Мід: “...індивід повинен ввести в свою індивідуальну свідомість соціальний процес у формі прийняття установки інших індивідів відносно нього і один до одного, а також прийняти їх установки відносно соціальної діяльності, а потім діяти у напрямі загального соціального процесу” [14, с. 225]. Отже, розвиток і життєдіяльність особи перш за все здійснюється в процесі спілкування індивіда з членами певної соціальної групи, в ході спільної діяльності, в процесі міжособової взаємодії. При цьому явище інтерперсональної взаємодії надається тоді, на думку П. Сорокіна, коли психічний стан або зовнішня поведінка (або їх сукупність) можуть розглядатися як функція існування і стану іншого (інших) індивіда [15, с. 12]. Явище взаємодії представляє певну систему, де в рамках процесу інтеракціонування існує тісний функціональний зв'язок між центрами взаємодії: поведінка або стан відбивається на поведінці або стані іншого, зміни одного (домінуючого в цей момент) індивіда визначають (часто латентно) зміни в поведінці або стані його контрагента. Звідси єдність, висока міра соціальної інтеграції можливі лише при встановленні між індивідами функціональних зв'язків, тобто відносин взаємодії.

Простір соціальної інтеграції сприяє розвитку комунікативної культури людини, надає можливість для свідомого і несвідомого вчення необхідним, адекватним і продуктивним практикам соціального інтеракціонування, за допомогою освоєних раніше соціальних ролей, і формує в індивіда таку соціальну поведінку, яка очікувана суспільством і зумовлена соціальним статусом, тобто соціальною позицією, пов'язаною з певними правами і обов'язками, культурними нормами. В цілому соціальна інтеграція зводиться, по-перше, до об'єднання людей на основі існування загальних цінностей і взаємозалежності, а по-друге, до виникнення міжособових зв'язків, практик взаємодії, взаємної адаптації між соціальними групами і інтегрованими індивідами. При цьому рівень інтеграції, з точки зору теорії солідарності Е. Дюркгейма, визначається мірою відчуття належності, що переживається індивідом, до соціальної групи або колективу на підставі норм, що розділяються, цінностей, переконань. Єдність цілей, підтримка позитивних соціальних відносин між людьми, а також стійкість соціалізаційних практик, взаємозв'язок елементів суспільства, посилення контролю за поведінкою індивідів

зумовлює однорідність і рівновагу соціальної системи, стабільність структури суспільства.

Висновки. Аналіз уявлень про підстави соціальної інтеграції, її специфіку дає змогу з'ясувати системність цього явища. У процесуальному контексті послідовність і успішність інтеграції індивіда визначає ряд чинників: онтогенетичний потенціал особи; власна активність індивіда; сім'я; середовище неформального спілкування; місцепроживання, географія регіону; соціокультурна дія; соціальне уявлення про обмежені можливості (інвалідності); економічний фактор. Ряд учених розглядає інтеграцію як процес побудови послідовного ланцюжка адекватних комунікативно-пізнавальних середовищ, через які проходить індивід. Завдяки комунікативно-пізнавальній діяльності, що реалізовується, здійснюється взаємна адаптація суспільства та індивіда один до одного. В цілому інтеграція – це процес, в ході якого не лише індивід прагне максимально адаптуватися до життя в суспільстві, “вжитися” в його структуру, але і вона, у свою чергу, робить необхідні кроки для того, щоб пристосуватися до особливостей конкретного індивіда на основі принципів толерантності, об'єктивності, соціальної справедливості – основних принципів мультикультуралізму.

Реалізація цих принципів відносно осіб з обмеженими можливостями певною мірою зумовлює успіх інтеграційних механізмів, ефективність процесу включення (інклюзії) в суспільство таких осіб.

Соціальна інтеграція осіб з особливими потребами сьогодні означає процес і результат надання їм прав і реальних можливостей участі в усіх видах і формах соціокультурного життя (включаючи освіту) в умовах, які компенсують відхилення у розвитку й обмеження можливостей. Інтеграція людини з особливими потребами не є самоціллю, а виступає, перш за все, можливістю, способом створення найбільш сприятливих умов для задоволення потреб людини з обмеженими можливостями.

Список використаної літератури

1. Энциклопедический социологический словарь / [под общ. ред. Г.В. Осипова]. – М. : ИСПИ РАН, 1995.
2. Park R. Assimilation / R. Park // Introduction to the Science of Sociology / [ed. by R. Park and E. Burgess]. – Chicago, L. : Chicago Univ. Press, 1969.
3. Седов Л.А. Концепции социальной интеграции / Л.А. Седов // Энциклопедический социологический словарь / [под общ. ред. Г.В. Осипова]. – М. : ИСПИ РАН, 1995.
4. Спенсер Г. Основные начала / Г. Спенсер. – СПб, 1898.
5. Giddens A. Central problems in social theory: Action, structure and contradiction in social analysis / A. Giddens. – London : Macmillan Press, 1979.
6. Миллс Ч. Высокая теория / Ч. Миллс // Американская социологическая мысль / [под ред. В.И. Добренкова]. – М. : Изд-во МУБиУ, 1996.
7. Сорокин П.А. Социальная аналитика. Анализ элементов взаимодействия / П.А. Сорокин // Теоретическая социология : антология : в 2 ч. : [пер. с англ., фр., нем., ит. ; сост. и общ. ред. С.П. Баньковской]. – М. : Университет, 2002. – Ч. 2.

8. Бурдые П. Опыт рефлексивной социологии / П. Бурдые // Теоретическая социология : антология : в 2 ч. : [пер. с англ., фр., нем., ит. ; сост. и общ. ред. С.П. Баньковской]. – М. : Университет, 2002. – Ч. 2.

9. Тернер Д. Аналитическое теоретизирование. Процессы интеграции / Д. Тернер // Теоретическая социология : антология : в 2 ч. : [пер. с англ., фр., нем., ит. ; сост. и общ. ред. С.П. Баньковской]. – М. : Университет, 2002. – Ч. 2.

10. Зиммель Г. Общение. Пример чистой, или формальной социологии / Г. Зиммель // Избранное. Созерцание жизни. – М. : Юрист, 1996. – Т. 2.

11. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс ; [пер. с англ. Л.А. Седова и А.Д. Ковалева ; под ред. М.С. Ковалевой]. – М. : Аспект Пресс, 1998.

12. Парсонс Т. Функциональная теория измерения // Американская социологическая мысль / Т. Парсонс ; [под ред. В.И. Добренькова]. – М. : Изд-во МУБиУ, 1996.

13. Бергер П. Социальное конструирование реальности / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Медиум, 1995. – 321 с.

14. Мид Дж. Г. Азия. Тексты / Американская социологическая мысль / Дж. Г. Мид ; [под ред. В.И. Добренькова]. – М. : Изд-во МУБиУ, 1996.

15. Сорокин П.А. Явление взаимодействия как коллективное единство / П.А. Сорокин // Система социологии : в 2 т. – М. : Наука, 1993. – Т. 2.

Позднякова-Кирбятьева Е.Г. Процесс социальной интеграции как органическая составляющая социализации

В статье рассматриваются различные подходы к толкованию понятий “интеграция”, “социальная интеграция”. Особое внимание обращено на проблему социальной интеграции, включение детей с ограниченными возможностями в многогранную жизнь общества, как одну из важнейших в ходе их социализации.

Ключевые слова: социализация, интеграция, социальная интеграция, дети с ограниченными возможностями.

Pozdniakova-Kyrbiatieva E. The Process of Social Integration as an Integral Part of Socialization

In the article the different going is examined near interpretation of concepts integration, social integration. The special attention is turned on the problem of social integration, including of children with the limited possibilities in many-sided life of society, as one of major during their socialization.

Key words: socialization, integration, social integration, children with the limited possibilities.

Надійшла в редакцію 15 жовтня 2011 року

УДК 316

РЫБАКОВА О.А.

ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ СЕКСУАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ В СОВРЕМЕННОМ СОЦИОЛОГИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ

В статье рассматривается необходимость теоретического осмысления проблем формирования современной сексуальной культуры, а также значительное влияние факторов трансформационных процессов на практики сексуальной жизни.

Ключевые слова: социальные трансформации, общественная культура, сексуальная культура, сексуальность.

Актуальность темы исследования. На сегодняшний день сексуальная жизнь человека стала одной из важнейших сфер жизнедеятельности, которая обуславливает возможность реализации внутреннего природного потенциала. Сексуальная культура давно стала признанной областью социологических, культурологических, исторических, психологических, психоаналитических, философских и антропологических исследований. Идеологические нормативы и традиции советского обществоведения, а также невозможность научного дискурса долгое время препятствовали развитию данной области научного знания. И только в 90-е гг. XX в. феномен сексуальности выходит за рамки табу и становится легитимной областью исследований отечественных ученых.

Следует отметить, что на Западе различные стороны современной сексуальной культуры различных групп населения очень активно исследуются. В нашей стране только последние 10–15 лет стали появляться работы, посвященные анализу данной проблематики. В них чаще всего рассматриваются лишь отдельные явления, происходящие в нашем обществе в связи с либерализацией половой морали, утверждением некоторых пришедших с Запада норм поведения в интимной сфере. Многие исследователи отмечают особенности развертывания сексуальной революции в нашей стране, начавшейся примерно на 15 лет позже, чем в странах Запада. Сексуальная революция совпала с глубинной трансформацией общества при переходе от социализма к рыночной экономике. В результате возникло определенное своеобразие проявления ее основных характеристик, связанных с либерализацией половой морали, с распространением внебрачных связей, с формами осуществления сексуального просвещения.

Проблемы сексуальной культуры в последние десятилетия активно исследуются представителями разных наук. Это связано с тем, что глубокие изменения в трудовой, бытовой, досуговой деятельности,

вызванные научно-техническим прогрессом, привели к качественным преобразованиям в интимной сфере.

Современные представления о сексуальности во многом определяются тем моральным, социальным и психологическим значением, которое придавали ему предыдущие поколения. Сегодня можно отметить нескрываемое многообразие эротических образов, демонстрируемое повседневно. Современное украинское общество находится в сложной ситуации вынужденной интерпретации текстов, имиджей и фактов, связанных с сексуальным поведением. Трансформация общества существенным образом влияет на практики сексуальной жизни. Большинство исследователей связывают изменения в сфере сексуальности с развитием рыночных отношений, стратификацией общества, с одной стороны, и демократизацией и плюрализацией форм жизни – с другой. Рыночные отношения коммерциализируют сексуальность, которая становится предметом обмена и торга. Стратификационные процессы пронизывают повседневную жизнь: семейные, сексуальные, репродуктивные практики разных социальных слоев заметно различаются. На смену разрушенной государственной идеологической монополии приходят такие агенты контроля, как рынок, церковь, традиции, средства массовой информации, представляющие разные, иногда конкурирующие между собой, формы общественной морали. В результате наблюдается плюрализация сексуальной жизни в разных социальных средах. Дискурсивная открытость приводит к проблематизации разнообразных аспектов сексуальности, таких как опыт гомосексуальных групп, сексуальное насилие и домогательство, дискриминация и эксплуатация сексуальности. Новая и весьма важная тенденция в сексуальной сфере жизни заключается в том, что сексуально-эротическое поведение и мотивация эмансипируется от репродуктивной биологии, связанной с продолжением рода. Общественное сознание восприняло тот факт, что сексуальность не направлена только на деторождение не нуждается в легитимизации и является самоценной.

В связи с этим существует острая необходимость социологического изучения ценностей, норм и правил, характеризующих сексуальную культуру современного украинского общества. Все эти процессы требуют специального изучения с учетом особенностей их развертывания в ходе утверждения новых экономических, социально-политических отношений, тех духовных ценностей, которые регулируют повседневную жизнь человека и обуславливают изменения сексуальной культуры общества.

Анализ предыдущих исследований и публикаций. Уже в древности теме любви и сексуальных отношений уделялось много внимания. Философы учили следовать природе и подчеркивали важность удовлетворения естественных потребностей и влечений. В этой области известны работы таких философов: Аристипп, Анти-сфен, Аристон, Деметрий Фалесский, Клеанф, Платон, Плутарх, Светоний, Тацит, Теофраст, Флавий.

Большинство авторов, исследующих данную тему, констатируют, что в половой морали произошли определенные перемены. Однако как масштаб этих изменений, так и их значение оцениваются по-разному: как прогрессивный процесс освобождения человеческого сознания от религиозных табу, открывающий путь к более свободным и разумным сексуальным отношениям, либо как катастрофическое падение нравов, исчезновение глубоких чувств, низведение человеческой сексуальности до уровня животных.

Изменения в сексуальном поведении и установках вызывают растущую социальную озабоченность. Этой теме посвящено достаточно серьезных научных публикаций (работы И.С. Кона, С.И. Голода и др.). Однако в отечественных средствах массовой информации и политических дискуссиях эти проблемы, как правило, освещаются искаженно.

Подобно другим сферам человеческой жизни, сексуальное поведение человека и связанные с ним психологические установки являются предметом исследования многих наук. Во многих странах сексуальное поведение и регулирующие его социальные нормы давно уже стали предметом комплексного научного исследования.

Между тем контекст социальных реалий, на фоне которых можно понять проблемы и тенденции сексуальной жизни современной молодежи, как правило, освещается хуже всего.

Проблемы сексуальной культуры в последние десятилетия активно исследуются представителями разных наук, но они, как правило изучают не сексуальную жизнь нормального человека, а аномалии сексуального поведения (И.Ш. Блох, Р. Крафт-Эбинг, П. Мантегацца, М. Хиршфельд, Г.Х. Эллис и другие) или же преимущественно биомедицинские аспекты сексуальности (А.И. Белкин, Г.С. Васильченко, С.С. Либих, В.М. Маслов, Ю.П. Прокопенко, А.М. Свядош, А.А. Ткаченко).

Одной из наиболее влиятельных сексологических теорий первой половины XX в., является психоаналитическая концепция З. Фрейда, который рассматривал сексуальность не как частный аспект человеческой жизни, а как ее основу. Последователями З. Фрейда стали А. Адлер, Э. Джоунз, Ш. Ференци, К. Юнг, развившие его учение.

Основу для массовых социологических исследований по проблеме сексуального поведения положили работы А. Кинзи. Исследованиями сексуальности занимались Т. де Велде, М. Кинесса, О. Форель.

В социологии исследованию современных проблем сексуальности посвящены работы И.С. Андреевой, В.Ф. Анурина, Ю.Р. Вишневого, Т.А. Гурко, С.И. Голода, Е.А. Здравомысловой, И.С. Кона, Е.А. Кащенко, А.В. Меренкова, Б.С. Павлова, Л.П. Репиной, А.А. Темкиной, С.А. Ушакина. В последние годы появились материалы различных социологических исследований, проведенных в рамках гендерного изучения особенностей отношений между полами в интимной сфере, поскольку данный подход учитывает и развертывания такого рода отношений в ходе утверждения

новых экономических, социально-политических приоритетов, тех духовных ценностей, которые регулируют повседневную жизнь человека.

Украинские ученые О.В. Сечейко, Л.Г. Сокурская, Л.М. Гридковец предоставляют приоритеты изучению сексуальных практик подростков.

Постановка проблемы исследования. Можно отметить, что в целом анализ работ западных, советских и современных постсоветских ученых позволяет сделать вывод, что на сегодняшний день приоритетной сферой в изучении сексуальной культуры является подростковая сексуальность, которая рассматривается преимущественно в рамках психологии и сексологии; социологический подход, как правило, является исключением в данных исследованиях. Сексуальная культура социума, а так же трансформационные процессы, влияющие на эту область общественной жизни, остаются практически без научного внимания.

Изложение основного материала исследования. Сексуальная культура является сферой проявления общественной жизни, но ее изучение невозможно без рассмотрения природных истоков, выражающихся в сексуальности.

Сексуальная культура есть часть общей культуры, способ утверждения в социокультурном окружении посредством полового поведения, направленного на продолжение рода, удовлетворение биосоциальных потребностей, гедонистических, нравственных, эстетических интересов, познавательных, коммуникативных, компенсаторных, созидательных запросов [1, с. 28].

Человеческая сексуальность – выражение сексуального чувства и интимной близости между людьми, а также выражение идентичности через секс, под влиянием секса или основанное на сексе. Есть очень много форм человеческой сексуальности. Сексуальность человека включает широкий диапазон поведения и процессов, физиологические, психологические, социальные, культурные, политические, духовные или религиозные аспекты секса, а также человеческое сексуальное поведение. Сексуальность, как и прочие аспекты поведения человека, носит как биологический, так и социальный характер: некоторые характеристики сексуальности заложены генетически, другие формируются в процессе социализации.

Сексуальность представляет собой движущую силу социальной активности человека, поскольку направлена на достижение не только сексуального удовлетворения, но и социально-психологического состояния, обозначаемого как “счастье”, повышение качества жизни. Переживания, связанные с полом, определяют выбор того или иного варианта поведения даже в ситуациях, заведомо не связанных с сексуальными контактами в узком смысле.

До З. Фрейда сексуальность специально изучали, главным образом, психиатры и криминалисты. Они рассматривали преимущественно патологии, отклонения от нормы. В связи с этим тема сексуальности обрела некий криминальный или патологический оттенок. З. Фрейд

первым заговорил о сексуальности как о естественном свойстве, нормальном качестве нормального человека [2, с. 44].

В своей теории культуры З. Фрейд представлял точку зрения, согласно которой культура обязана своим возникновением подавлению влечения или отказу от него. Основная его мысль заключается в том, что культурные достижения являются результатами проявления сублимированной сексуальной энергии, из чего следует, что подавление или вытеснение сексуального влечения является необходимым фактором любой культуры [3, с. 39–40].

З. Фрейд был одним из первых ученых, осознавших, что сексуальность – это свойство человека, присущее ему на протяжении всей жизни. Он считал, что половое влечение, или либидо (инстинктивное стремление к чувственному наслаждению), является ключевой силой, мотивирующей поведение.

Последователь З. Фрейда К. Юнг осуществил весомый вклад в понимание психологического основания половых взаимоотношений. Согласно его концепции, психологическая структура личности включает в себя такой элемент, как “внутренняя личность” – присущий индивиду вид и способ отношения к внутренним, подсознательным психическим процессам. Этот элемент включает в себя те человеческие качества, которые отсутствуют во внешней сознательной установке. К. Юнг считает, что эта внутренняя личность непосредственно связана с полом. Так, у женщин она вмещает в себя мужские черты и называется “анимус”, у мужчин, наоборот, чем более мужественнее есть внешняя установка, тем больше женских черт вытеснено к внутренней, к “анима”. Именно анима и анимус отвечают за особенности сексуального поведения индивида, обуславливающие подсознательный выбор полового партнера и дальнейшее развитие отношений [4, с. 511–513].

Сторонница психоаналитического направления К. Хорни много внимания уделяла изучению феномена женской сексуальности. Отрицая тезис З. Фрейда о биологически обусловленной зависти к мужчинам, как движущей силы женского развития, К. Хорни привлекла научное внимание к культурно-историческим детерминантам своеобразия психологии женщины. По ее мнению, унижение социальной роли женщин в современном обществе и одновременно согласие женщин с таким положением (“женский мазохизм” как социальный феномен) обусловлено влиянием пуританской религиозной морали, в рамках которой сексуальность была тождественной до неприличия, а женщина считалась символом греха [5, с. 206].

Социальные антропологи-структуралисты обогатили научное представление о феномене сексуальности через изучение особенностей сексуального поведения в разных культурах. Социально-антропологический подход концентрирует внимание на структурах, ментальных паттернах – как сознательных, так и подсознательных, – понимая культуру как систему, организация которой подобна организации

языка, а структура культуры может быть изображена через описание аналитической модели тем же образом, каким грамматика предоставляет нам представление о структуре языка. Предметом исследования становятся мысли, идеи и значения, которыми люди наделяют предметы и объекты окружающего мира [6, с. 339].

Социологические исследования сексуальности связаны с решением конкретных социальных проблем: изучаются феминизм, гендер, транссексуальность, сексуальная виктимность и девиации и др. Среди глубоких теоретико-методологических подходов к исследованию сексуальности следует выделить постструктурализм и неомодернизм. Французский исследователь М. Фуко, сторонник постструктуралистской социальной теории, анализировал социальную реальность как хаотичный мир, приведение которого возможно лишь через дискурс. Согласно М. Фуко, высшая власть – это знания, которые и определяют существующий социальный порядок. Тот, кто владеет знанием, определяет других субъектов и объектов в рамках собственных понятий.

В своей работе “История сексуальности” М. Фуко характеризует последнюю как особый исторический опыт, иначе говоря, социальный конструкт. Исследователь выделяет три оси конституирования сексуальности:

- образование знаний о ней;
- система власти, которая регулирует сексуальную практику;
- формы, в которых индивиды могут и должны признавать себя как субъектов сексуальности [7, с. 272].

По мнению М. Фуко, исследовательский интерес должен быть направлен не столько на сам факт существования сексуальных запретов и механизмов их поддержания, сколько на то, как именно власть с помощью своих многочисленных полиморфных практик становится способным контролировать индивидуальное поведение [7, с. 108].

Анализируя западноевропейскую культуру, М. Фуко приходит к выводу, что именно власти создают производство и фиксацию сексуального разнообразия, распространяет различные формы сексуальности. При этом, считает автор, власть выступает вовсе не как запрет; именно через умножение отдельных форм сексуальности власть и осуществляет себя [7, с. 146–147].

Выдающийся британский социолог Э. Гидденс анализирует сексуальность в русле своей критической теории позднего модерна. Современный мир, по мнению Э. Гидденса, характеризуется сложным переплетением повседневных практик, которые размещены во времени и пространстве и генерируют многообразие социальных систем. Социальная реальность находится под влиянием двух тенденций – глобализации и дотрадиционализации. Наиболее очевидный признак социальной жизни современности – беспрецедентный по объему, глубине и скорости изменений динамизм [8, с. 52].

Социальные трансформации интимности в первую очередь обуславливают изменение социально одобренных форм сексуальности. Институционально-правовые основы отношений (брак) уступают “чистым отношениям”, отношениям ради отношений. В современном “обществе разводов” качество отношений становится более важным, чем личность партнера, поэтому люди заранее склонны менять партнера, если отношения с ним перестают их удовлетворять [9, с. 82].

Интересны теоретические неомарксистские разработки в социологическом дискурсе сексуальности предлагает американская исследовательница Г. Рубин. По ее мнению, в традиционном обществе инструментом соблюдения экзогамии и мира между племенами был обмен женщинами. Из того факта, что женщины имеют определенную покупательную стоимость и могут быть использованы в торговле между мужчинами, возник социальный порядок, который сохраняется и поныне. По сути это система власти, которая направлена на концентрацию материального и символического капитала в руках родителей, старших мужчин. Таким образом, биологическая сексуальность трансформируется в продукты человеческой деятельности [10, с. 20].

Выводы. Приведенные подходы к изучению феномена сексуальности позволяют нам сделать выводы, что сексуальность не является исключительно биологическим явлением. Результаты антропологических и сексологических исследований демонстрируют, что в разных обществах и даже в рамках одного общества сексуальность находит свое проявление во множестве социокультурных форм. Сексуальность как особая сфера человеческой жизни находит свое выражение в пределах определенной социокультурной ситуации, ценности и нормы которой обуславливают пределы сексуальных норм и ценностей, иначе говоря, сексуальность отображается через сексуальную культуру определенного общества в определенное время.

Можно отметить социальную распространенность определенных совокупностей внешних проявлений сексуальности и взаимозависимость этих проявлений и биографического пути индивидов, дает нам возможность говорить о существовании определенных типов сексуального поведения.

Либерализация сексуальности происходит в рамках социальной среды и ограничена нормами, предписываемыми представителями сообщества.

Согласно проведенным исследованиям в данной области, можно констатировать, что институциональный порядок социума и жизненный мир индивидов взаимно влияют друг на друга: институциональные структуры меняют жизненные практики и, наоборот, трансформации индивидуальных практик рожают новые институты.

Список использованной литературы

1. Кащенко Е.А. Основы социокультурной сексологии : курс лекций / Е.А. Кащенко. – М. : ЮНИТИ, 2002.
2. Колесов Д.В. Биология и психология пола / Д.В. Колесов. – М. : Московский психолого-социальный институт: Флинта, 2000. – 176 с.
3. Райх В. Сексуальная революция : [пер. с нем.] / В. Райх. – СПб. ; М. : Университетская книга : АСТ, 1997. – 352 с
4. Юнг К.Г. Психологические типы / К.Г. Юнг. – М. : Университетская книга : АСТ, 1996. – 716 с.
5. Хорни К. Психология женщины / К. Хорни // Психоанализ и культура: Избранные труды К. Хорни и Э. Фромма. – М. : Юрист, 1995. – 623 с.
6. Смелзер Н. Социология : [пер. с англ.] / Н. Смелзер. – М. : Феникс, 1994. – 688 с.
7. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности / М. Фуко ; [сост., пер. с фр., коммент. и послесл. С. Табачниковой]. – М. : Магистериум : Касталь, 1996. – 488 с.
8. Фурс В.Н. Критическая теория позднего модерна Э. Гидденса / В.Н. Фурс // Социологический журнал. – 2001. – № 1. – С. 44–73.
9. Гидденс Э. Трансформация интимности. Сексуальность, любовь и эротизм в современных обществах / Э. Гидденс. – СПб. : Питер, 2004. – 208 с.
10. Шакирова С. Толкования гендера. – Пол женщины / С. Шакирова // Сборник статей по гендерным исследованиям. – Алматы : Центр гендерных исследований, 2000. – С. 6–32.

Рибокова О.О. Проблеми дослідження сексуальної культури в сучасному соціологічному дискурсі

У статті розглянуто необхідність теоретичного осмислення проблем формування сучасної сексуальної культури, а також значний вплив факторів трансформаційних процесів на практики сексуального життя.

Ключові слова: соціальні трансформації, суспільна культура, сексуальна культура, сексуальність.

Rybakova O. Problems of Researching Sexual Culture in Contemporary Sociological Discourse

The article discusses the necessity for a theoretical understanding problems of forming a modern sexual culture, also significant influence of transformation processes' factors on the practice of sexual life.

Key words: social transformation, social culture, sexual culture, sexuality.

Надійшла в редакцію 25 вересня 2011 року

УДК 316

СКІДІН Л.О.

ОСОБЛИВОСТІ ІГРОВОЇ ВЗАЄМОДІЇ СУБ'ЄКТІВ У ТОВАРНО-КОМЕРЦІЙНІЙ ВИСТАВІ ТИПУ “ЯРМАРОК”

У статті подано соціологічний аналіз проблеми ігрової взаємодії специфічних суб'єктів економічних відносин в умовах ринкового механізму. Розглянуто теоретичні аспекти виявлення змісту такої взаємодії та класифікації її як комерційної вистави за типом “ярмарок”.

Ключові слова: ігрова взаємодія; комерційна вистава; виставоподібна взаємодія; суб'єкти ігрової взаємодії; комерційна вистава типу “ярмарок”.

Постановка проблеми та її зв'язок з науковими і практичними завданнями. Трансформації сучасного українського суспільства є поштовхом до поширення і посилення певного виду соціальної взаємодії. Розмитість стратифікаційної структури, невизначеність соціогрупових статусів, перманентний майновий перерозподіл й інші фактори не тільки зумовлюють появу демонстративно-театралізованих форм, але й перетворюють ігрову взаємодію фактично на домінуючий різновид суспільної активності, суб'єктивного взаємного позиціонування. Усе це формує достатні об'єктивні передумови для того, щоб вважати такий різновид колективної взаємодії та самопрезентації важливим і значущим предметом соціологічних досліджень.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Ігровий різновид соціальної взаємодії набув статусу наукової проблеми насамперед у західній і частково в російській соціології. Перш за все, у вигляді концепції господарської, промислової чи комерційної діяльності переважно класиків політекономії, які шукали об'єктивні засади і критерії визначення ефективності цього різновиду людської діяльності, її відмінності від інших форм суспільної активності. Це в подальшому спонукало німецького класика соціології М. Вебера, у свою чергу, відшукувати специфічні ознаки власне соціальної дії, яку він визначив як таку активність, яка спрямована на сприйняття й оцінювання іншими суб'єктами ініційованої певним чином соціальної дії. Надалі акціоналістський підхід М. Вебера зазнав ряду модифікацій у соціологічних концепціях Ч. Кулі та Дж. Дьюї, але найбільш розгорнутого вигляду набув у Дж. Міда та його послідовників. Цей напрям здобув згодом назву інтеракціонізму, який, у свою чергу, має два конкуруючих різновиди – рольовий і символічний інтеракціонізм. Деяким органічним відгалуженням від нього став так званий драматургічний метод, який також має два різновиди чи

модифікації: концепція “рольової презентації себе” у “примітивній культурі” В. Тернера та “презентації себе” в сучасному суспільстві І. Гофмана. Ці два відгалуження інтеракціонізму, а переважно концепція “презентації себе” І. Гофмана, і сформували ідейно-теоретичні передумови цього дослідження.

Гуманітарне осмислення ігор у спеціальній літературі представлено працями німецького вченого та письменника Ф. Шіллера, який, мабуть, був одним із перших, хто приділив увагу проблемі людських ігор.

Англійський соціолог Г. Спенсер розвинув ідеї Ф. Шіллера, акцентуючи увагу, зокрема, на тому, що зайва енергія життєвих сил спонукає людину до гри. Як основу походження ігор Г. Спенсер розглядав гру тварин, тому у вченого вона має біологічний характер і розглядається скоріше як необхідність, а не як особлива форма поведінки, притаманна тільки людині.

Гру в психофізіологічних дослідженнях розглядали Г. Бейтсон, Е. Берн, Л. Виготський, К. Гросс, Д. Ельконін, Ж. Піаже, С. Рубінштейн, С. Холл та ін. Філософським осмисленням ігор займалися Р. Кайуа, Е. Фінк, Г. Гадамер, Л. Ретюнська, Й. Хейзінга й ін. Гру в соціокультурному контексті досліджень аналізували Т. Апінян, Р. Барт, М. Бахтін, П. Бурдьє, А. Дандес, Ю. Левада, Ю. Лотман, М. Маклюєн, С. Кравченко, В. Шинкаренко та ін.

Постановка завдання. Мета статті – визначити поняттєво-категорійні особливості рефлексії конкордатних соціальних вистав та такого їх різновиду, як товарно-комерційні вистави типу “ярмарок”.

Виклад основного матеріалу дослідження. Соціальна взаємодія (інтеракція) – складний комплекс дій суб’єктів, що взаємодіють, їх форм активності, організації та реорганізації, мотиваційних імпульсів. Крім того, вона включає в себе речовинно-предметні та понятійно-символічні передумови, організаційно-регламентативну й технологічно-ресурсну, безпосередню (акцію) і зворотню (реакцію) компоненти. Соціальні дії ще можна поділити на безпосередньо очевидні: структура й внутрішній сенс дій містять у собі лише те, що зречевлено в її зовнішньому вигляді та внутрішній структурі і не несе або несе тільки в якомусь мінімальному вигляді інший, прихований, інколи глибоко втаємничений, опосередкований іншими обставинами чи факторами зміст. Цей різновид соціальної дії можна назвати опосередкованим. Суб’єкти, що взаємодіють, інколи розуміють цю обставину й усвідомлено організують процес комунікації саме в ігровому контексті, який для них буде корисним і раціональним.

Практика і процедура власне торгу має досить замаскований, “порядний” характер. Що власне передбачає можливість перетворення цих відносин на гру, адже вона передбачає метафоричність, специфічно (театрально) трансформовані форми подання, деяку мімікрію й умовність, а також згоду, конвенцію учасників цієї взаємодії щодо їх поведінки, спілкування тобто виконання своєї “партії”. Комерційний аспект тут

замасковано, а рівень такого маскуваннн свідчить про якість і рівень театралізації певної соціальної взаємодії.

Що стосується безпосередньо комерційно-торговельних відносин і взаємодії, то тут вульгарний момент грошового торгу є центральним елементом; він не може бути замаскованим настільки, щоб учасники взаємодії зовсім не розуміли, що відбувається. Маскуванню, метафоризації та деякій естетизації тут піддають тільки певні, найбільш вульгарні моменти торгу, як також і ті неприємні моменти, які можуть завадити досягти бажаної конвенції щодо ціни товару. Тому тут скоріше буває так, що затінити чи замаскувати якісь моменти комерційної взаємодії, як також і виділити та висвітлити інші моменти, прагне тільки одна зі сторін. Кому більше вдалося затінити достоїнства чужого товару і висвітити свій, той і виграв конкуренцію. Те ж саме відбувається, коли висвітлюють недоліки чужого тіла і затінують своє. Звичайно, сексуальний момент присутній й у цій взаємодії, переважно він використовується для оцінки (позитивної – для свого і негативної – для чужого), порівняння або віталізації, пожвавлення взаємодії, проте в цій ситуації є допоміжним інструментом.

Головним же механізмом взаємодії тут виступає технологія обміну, у самій глибинній сутності якого (обміну) лежить взаємний обмін або взаємна трансформація (як кому більше подобається) часу на гроші. Хоч найбільш звичайною вербальною формулою ринкового суспільства є рентенція “час – це гроші”, насправді це не зовсім так: у кращому випадку час – це потенційні гроші, а гроші – потенційна можливість купити і використати для себе чужий час, на чому колись наполягав К. Маркс.

Тут нас більше цікавить той момент товарно-грошового обміну, де в дію вступає ігровий момент, де серйозність суто виробничого обігу трансформується в більш жвавий ігровий діалог відносно “вільних” продавців і покупців. Хоч зрозуміло, що співвідношення “бізнесу” і “свята” тут відносне, воно конкретизується відносно взаємодіючих суб’єктів і ситуації їхньої взаємодії.

Ця досить складна і комплексна анатомія соціальної взаємодії у виставах ярмаркового типу чудово засвідчує і виявляє цілісність реальної мікро- та макросоціальної взаємодії, яку можна розірвати і протиставити лише штучно й в абстракції. Тут ми згодні з думкою відомого англійського соціолога А. Гідденса, який стверджував: “Такого виду конфронтації є виключно словесною війною і нічим іншим. Я особисто не думаю, що в цьому випадку є які-небудь підстави надавати пріоритет тому чи іншому підходу” [1, с. 139].

Спостереження над рядом периферійних аукціонів (зарубіжні аукціони можна розглядати в плані соціальної взаємодії як подібні українським “народним” базарам і такому “базару базарів”, як ярмарок) показує, що тут немає чітко фіксованої технології взаємодії; вона виробляється у процесі взаємодії та відповідно до особливої конституції суб’єктів, що взаємодіють; відсутня чітко фіксована ціна за товар, як і суворий, а тим більше документований опис властивостей товарів;

стосовно ціни й якості ведеться жвавий більш-менш театралізований діалог; позиції учасників торгів чітко не фіксовані, а можуть трансформуватись впритул до повної їх інверсії. Звичайно, певна формалізація взаємодії можлива і тут, але якщо вона стає очевидною, стабільною, жорстокою і санкційною, то це вже не соціальна вистава, а інше соціальне явище, яке треба досліджувати іншим чином. Відносини сторін, що взаємодіють, тут рухливі, динамічні, здатні до перманентної трансформації, у тому числі шляхом маніпуляції, психологічного тиску, наслідування або навіювання.

Відсутність чітко фіксованих цін не лише задає необхідну динаміку ярмарковій взаємодії, але й побіжно вказує на попередні стадії історичного розвитку торгівлі як соціальної інституції. Вона довгий час ззовні нагадувала східний і навіть наш український базар, де торговий процес є разом з тим і міжперсональною взаємодією, а власне торгівля (стосовно ціни товару) є деякою соціальною грою і разом з тим – специфічними соціальними переговорами з метою досягнення консенсусу і встановлення контракту, об'єднувального договору конкуруючих сторін. У цьому полягає певним чином експериментальне значення ярмарку, де в образі соціальної гри і спектаклю проглядається загальний механізм формування ситуативного чи більш глобального соціального порядку, де саме порядок виступає завершальною стадією попередньої активної символічно-сценічної взаємодії.

Відомий канадський учений і публіцист М. Маклюен відзначав, що “ігри – розширення наших Я, але не приватних, а соціальних, і що вони – суть засобу комунікації. Ігри – це ситуації, вигадані для того, щоб забезпечити одночасну участь безлічі людей у якому-небудь значущому патерні їх корпоративного життя” [2, с. 279].

Звичайно, подібно до будь-якого іншого театру, тут є своя сцена і своя глядацька аудиторія, професійні актори (продавці, порадики, експерти) й актори-любители (покупці і квазі-покупці), які тільки роблять вигляд, що купують, а фактично насолоджуються самим фактом співучасті у виставі. У тій чи іншій групі є свої вболівальники, радники, “співпереживаючі”, дійсні і уявні експерти, лідери впливу і опору, провокатори і замирители-пацифісти, посередники і консультанти, коментатори і тлумачі, літописці минулого і провісники майбутнього.

Діяння в умовах невизначеної ситуації – ще одна характерна риса ігрової форми соціальної взаємодії. Тому продавці (а досить часто і покупці) уникають чітких характеристик товару, замінюючи їх (характеристики) деякими ефемізмами типу “Ви не знайдете нічого кращого”, “Це варто того, аби купити”, “Де Ви ще таке бачили?”, “Шукай скільки хочеш, а такого не знайдеш” тощо. Цю особливість рекламної технології ярмарку (вона досить часто наявна й у інших подібних ситуаціях невизначеного або сумнівного типу відносин) важливо підкреслити, бо вона спостерігається в усіх тих випадках, де взаємодія не формалізована, наприклад, на виборах (і в політиці взагалі).

Ще однією специфічною рисою ярмарку (ринку, сезонних розпродажів, гри аукціонів на біржі, у подальшому ми сюди ж віднесемо гру політиків на виборах) є перманентна статусно-рольова невизначеність сторін, що взаємодіють. Щодо них існує тільки одна безумовна характеристика: покупці і продавці. Щодо їх справжнього ставлення до задіяних у розпродажі товарів, відносин власності, ресурсної спроможності, дійсних намірів, рівнів взаємної зацікавленості, стійкості мотиваційних потреб тощо нічого не відомо й у більшості випадків незрозуміло.

Варто вказати ще на одну особливість подібних видовищних форм соціальної взаємодії. І продавці, і покупці в більшості випадків нічого не знають про справжні наміри своїх співучасників чи конкурентів, тому змушені розшифровувати їх або діяти навмання, що зумовлює ще більшу грайливість цієї взаємодії. У цій ситуації має значення не лише сама здатність оцінити товар і наміри своїх опонентів, але й швидкість здійснення подібних операцій, яка дає змогу обійти конкурента “на повороті”.

Має значення також здатність продавця розуміти нижню й верхню допустимі межі ціни продажу, визначити розумні межі ціни з боку покупця. Гра фізичних і розумових сил як фундаментальна риса будь-якої, а особливо справжньої гри, тут зрозуміла і самоочевидна. Також у цих операціях, як і в будь-якій іншій грі, виявляється єдність емоційного, раціонального, почуттєвого і логічного, випадкового і необхідного, несвідомого і свідомого. Нарешті, це є ситуація, де певний соціальний суб’єкт може заявити про себе відносно інших, презентувати своє справжнє чи вигадане “я”, повідомляти і переконувати, перемагати і терпіти поразку, тобто включитись у досить складний комплекс соціальних відносин і форм взаємодії. Достоїнством саме цієї ситуації є те, що вона ігрова, а отже, не зовсім справжня, дещо умовна, де втрати і виграш є настільки значущими, аби чомусь навчити, але не настільки, аби закінчуватись трагічно, повною поразкою.

Характерним для “ярмарку” є також домінування зовнішніх форм мотивації (особливо стимуляції) над внутрішніми. Цим пояснюються “закличні” вигуки продавців типу: “Купуйте в мене!”, “Тільки тут Ви знайдете”, “Загляньте до нас” тощо. Інколи тут уже спостерігається примітивний розподіл праці, коли функція заклику, привернення до себе уваги відокремлюється від функції продажу. У подальшому цей розділ діяльності інституційно закріплюється за рекламою, а в політиці також за різноманітними спічрайтерами, консультантами, політологами тощо. Отже, не слід думати, що ця функція (закликання, рекламування) притаманна лише торгівлі (комерції). У трансформованому вигляді вона виявляється також у сімейно-шлюбних (сватання), видовищно-комерційних і політичних спектаклях (пропаганда, агітація, виборчий PR).

П. Бурдє вважав, що серед інших форм капіталу важливим є соціальний капітал, значення якого в сучасних умовах постійно зростає і

суттєвими рисами якого є схвалення, згода: підтримка одними індивідами (групами і навіть формальними структурами) дій інших [3, с. 126–128]. Але щоб досягти такої згоди, певна дія, позиція чи декларація мають бути поміченими. Це саме стосується як ярмаркової взаємодії, так і театралізованих форм соціальної взаємодії взагалі. Тому важливою вимогою і необхідністю на будь-якому обмінному ринку, особливо різноманітних ярмарках марнославства, де формується престиж, визнання й авторитет, є прагнення і діяльність з привернення уваги, необхідність здійснити виділення, виокремлення, дистанціювання від інших як суверенної та “самоті”, що сама себе визначає. Це тим більше необхідно, бо в таких хитких і чітко невизначених формах взаємодії якість, або хоч би формальна визначеність учасників взаємодії, є життєвою необхідністю. Вона стосується як персонального складу співучасників, так і формально-процедурної визначеності речовинно-предметного антуражу сцени взаємодії, а також регламентних правил і критеріїв оцінювання.

Необхідність подібної перманентної самопрезентації визначається також тим, що значною мірою анонімно-символьний характер відносин у цьому сегменті суспільства має перманентно приховувати, маскувати, видозмінювати характер, сцену, пропозиції і наміри сторін, що взаємодіють. Саме тому тут стають можливі обман, шахрайство, спекуляція й ошуканство, а також “дуті” авторитети, фальшиві експерти, злодійкуваті радники і штучно “введені в гру” конкуренти.

Між власне продавцями і власне покупцями є певний прошарок дозвільної публіки, призначенням якої є здійснення трансляції між тими й іншими. Незважаючи на їх зовнішню безцільність і безтурботність, вони реалізують важливі функції в розігруванні соціального спектаклю. Проте функція їх не стільки діяльна (купівля чи продаж), скільки комунікативна: вони реалізують трансмісію задумів, намірів, умов, сенсів і взаємних очікувань. Цим самим вони доповнюють соціальний спектакль такими важливими рисами, як удавана безцільність, комунікативна самоцінність, дозвільність, яка легітимізує сама себе, а також задають усій цій структурі риси самодіяльності, святковості та спонтанної творчості. У деяких випадках ця дозвільна публіка, – необхідний елемент будь-якої вистави, – діє як інструмент чи фактор викриття, виявлення якихось дійсних чи лише уявних недоліків, дефіцитів і злісних намірів тієї чи іншої фракції цього складного людського масиву.

У будь-якій соціальній (соціогруповій) структурі завжди є більш активна і більш пасивна група. Активнішою є в більшості випадків група, потреби якої в межах цієї соціокультурної ситуації, є зовсім незадоволені або менш задоволені, а тому спонукають їх до певної активності. За характером наміру, способом його реалізації і ресурсоспроможністю покупців можна поділити на “справжніх”, наївних, розважальних, напів- і повних професіоналів [4, с. 66–67].

Продавці ж аукціонної взаємодії дещо нагадують управлінську групу будь-якої формальної структури: посадову стратифікацію, ієрархічну

підпорядкованість, взаємозалежність “верхів” і “низів”, формально контрольовані усні, паперові та квазіпаперові джерела інформації, критерії ефективності і досяжності (наближеності до реалізації) формальний контроль над накопиченням і застосуванням ресурсів тощо. Це дещо нагадує анатомію звичайної фірми, де є спеціалізація діяльності та відповідні групи спеціалістів, їх упорядкування у відділи й інші підрозділи. Разом із тим це – тільки зовнішня, більш-менш віддалена схожість.

У дійсності саме відмінність від формальної організації, навіть певна їй протилежність і протиставленість діяльності, відносин і загального структурно-функціонального профілю визначає соціальний спектакль як такий, тобто місце неформалізованої чи слабо формалізованої та контрольованої самодіяльності людей.

Звичайно, усередині цієї “ярмаркової еліти” активно здійснювалась своя стратифікація, серед якої можна було чітко виділити власників товару; їх довірених; помічників довірених, “бійців” – групи наведення порядку в разі його порушення і різноробочих. У міру стабілізації стратифікації здійснювалась трансформація робочих функцій усередині “панівної” групи. Найбільш очевидно це виявлялось у розмірі та функціональному наповненні робочого часу: власник товарів починає з’являтися на ярмарку тільки на деякий час, здійснює загальний нагляд і дає загальні вказівки; його заступники й інші менеджери орієнтують і прив’язують свою діяльність до його появи, безпосередні наглядачі привласнюють собі вільний час у межах робочого, утворюючи в ньому дозвільні та розважальні “пустоти”, всі інші діють за вказівкою і залежно від щільності нагляду. Відбувається, таким чином, той процес, який більшість дослідників соціології організацій називають “стабілізацією”, яка з необхідністю включає в себе таку стратифікацію і завершений структурно-функціональний розподіл [5, с. 67–73].

Поруч із внутрішньою стратифікацією продавців вона ж відбувається і серед покупців, хоч і за іншими критеріями, і в іншій формі. Вкажемо насамперед на те, що, на відміну від демонстративної (очевидної, видимої) “засвіченості” акціонерів, поведінка покупців не лише об’єктивно перебуває в тіні (поза сценою), але і затінюється спеціально. З цього погляду модель нагадує відносини влади і народу в політичних спектаклях, чоловіків і жінок – у дошлюбних (як також і сімейно-шлюбних), уболівальників і спортсменів у ігрових видах спорту тощо, тобто це відмінність між ініціаторами і послідовниками, акторами й їх шанувальниками, сценою і глядачами, кореспондентами і респондентами, можна також виробниками і споживачами, хоч тут уже мають бути зроблені певні обмовки. Розглядаючи ситуацію в термінах дії, її можна подати як ініціативу та підтримку, хоч інколи також як протидію. Соціолінгвістично це виявляється як відмінність між заявами (деклараціями) і відповіддю (запитаннями або символами згоди і підтримки). Це також виявляється як відмінність у демонстративних

жестах і позах: наганий ентузіазм, упевненість (самовпевненість), щирість, доброзичливість, обізнаність тощо на одному; обережність, сумнів, настороженість, недовіра, зваженість – на іншому боці.

Відрізняється при цьому прагнення концентрувати увагу: з боку продавців – на якості; покупців – на ціні; продавців – на функціональності; покупців – на труднощах використання; продавців – на довговічності; покупців – на технологічних недоробках; продавців – на зручності; покупців – на обтяжливих моментах використання тощо. При цьому конкретні позитивні та негативні моменти можуть виглядати інакше і навіть мінятися місцями, проте незмінним залишається основний принцип – антиномія або протилежність підходів, бачення й оцінок. У цьому плані можна стверджувати, що продавці (ініціатори в широкому сенсі) і покупці (адресат ініціатив, об'єкт впливу, обробки, переробки і трансформації) є основними опозиційними спільнотами як конкретно ярмарку, так і будь-якої іншої виставоподібної взаємодії взагалі. Звичайно, для посилення свого впливу продавці можуть і досить часто використовують власну “агентуру впливу” у середовищі покупців, своїх “засланців”, завданням яких є посилити враження аудиторії від здійснених ініціатив і тим самим підвищити ефективність їхніх дій.

У цьому випадку це процес купівлі-продажу, у більш широкому контексті – індивідуальних чи колективних ініціатив будь-якого спрямування, аби тільки вони базувались на впливі, переконанні, маніпуляції, навіюванні чи провокації. Крім того, у середовищі покупців є така група, інтереси якої збігаються з інтересами певної частини протилежних (зрадники, “п’ята колона”, “колаборанти”), тому вони порівняно легко досягають згоди, укладаючи формальні або неформальні контракти, використовуючи на переговорах загальноприйнятту або специфічну, зрозумілу лише їм лексику (вокабулярій), включаючи шифри, символи чи навіть містичні знаки і вирази.

З боку продавців, крім цього, простежується тенденція приховати недоліки пропонованого товару, а з боку покупців – виявити їх. Тому перші прагнуть якомога більше прискорити, другі – загальмувати процес. Гра в цьому випадку полягає в тому, щоб через демонстративну байдужість, упевненість у собі або передбачуваність кінцевого результату примусити протилежний бік зробити поступки, змінити заявлену позицію. У цьому випадку купівля-продаж досить часто переривається більш-менш затяжними паузами в переговорах, у процесі і результаті яких відбувається певна трансформація ситуації або мотивації взаємодіючих суб'єктів.

Цікавою при цьому є поведінка власника товару, або подібних чи делегованих ними фігур, тобто тих “авторитетів”, які мають вирішальний вплив на процес. З одного боку, вони перебувають у тіні і не позиціонують власну присутність, з іншого, – прагнуть повернути ситуацію так, щоб їхня (нехай і невидима) присутність постійно відчувалась і впливала на процес. Цей прошарок можна назвати “ляльководами”. Ляльковод – центральна фігура залаштування, яка визначає основний зміст і порядок дії вистави, бо є

основним власником найбільш важливого саме для цієї взаємодії ресурсу – влади, грошей (капіталу) або престижу (упливу, авторитету).

Цікаво зауважити, і це ще один штрих чи свідчення того, що це таки гра, що фізична відсутність ляльководів компенсується їх символічною присутністю: наявною структурою, обсягом і якістю товарів (більш узагальнено – пропозицій), вишуканістю чи досконалістю сцени взаємодії, чутками і натяками співучасників, деякими додатковими предметами і символами його характеру чи способу життя, демонстративно презентованого смаку, отриманими “випадково”, направленими чи підлаштованими спеціально відомостями про найближче оточення чи спосіб життя, звички, переваги. Такі ж приблизно відомості можуть “світитись” і про найбільш зацікавлену особу в тому випадку, коли фігури “ляльководів” і “споживачів” фізично не збігаються. Інколи при цьому розкривається негативний бік як ляльководів, так і “користувачів”.

Завдання їх опонента саме й полягає в тому, аби розкрити втаємничене чи розвінчати замасковане. Міра здивування – колективного чи суспільного ажіотажу – буде при цьому залежати й від того, наскільки покупці, а також їх оточуюча дозвільна публіка, будуть приривчені до таких розвінчань, тобто від їх наївності чи досвіду. Безпосередньо на ярмарку, особливо при продажу одягу, меблів, квартир, будинків та інших предметів ужитку це виявляється як певне знайомство з інтимними аспектами чужого життя чи життя сім’ї.

Проте безпосередні спостереження над речовими ярмарками засвідчують, що в цілому в більшості випадків тут розкривається досить вбоге і стандартне життя “середнього” класу, яке становитиме інтерес хіба що для представника іншого стану чи іншої доби. З цього боку аукціони, ярмарки і всілякі розпродажі (а їх епоха незворотно насувається у зв’язку з активною капіталізацією в Україні) надають досить цікавий матеріал для дослідження звичаїв і способу життя представників різних соціальних прошарків, символічна, якщо відсутня фізична, присутність яких у таких виставах цілком очевидна.

Опозиційною аукціонерам (власникам виставлених на аукціон товарів) групою є покупці. Їх взаємодія формує ту “вісь”, на якій розташовується і зав’язуються всі чи більшість форм соціальної взаємодії в аналізованому середовищі. Проте ця група, у свою чергу, також стратифікована залежно від їх ставлення до того, що відбувається на аукціоні. Для одних це є переважно робота, різновид трудової (комерційної) діяльності, спосіб заробляти на життя. Ця діяльність лише виглядає переважно як робота, проте вона досить насичена ігровими і сценічними елементами, тобто є “майже гра”. Це – власне покупці. І є підгрупа, яка скоріше імітує купівельну активність. Прицінюючись, справляючись і торгуючись щодо ціни, демонструючи сумніви, коливання або відчайдушну рішучість щось купити, вони не лише нічого не купують, але й подібних намірів, більше того, реальної можливості (відповідно до своїх ресурсів чи якихось інших обставин) не мають.

Отже, їх демонстративна активність – гра в чистому вигляді як самоцінна активність заради власної розваги. Фізичне або об’ємне співвідношення цих двох фракцій видозмінюється залежно від конкретних обставин, але залишається незмінним сам принцип їх розподілу.

Група покупців, незважаючи на свою внутрішню розщепленість, формально керується певними правилами, частина з яких стосується комерції як такої, частина регламентує відносини на будь-яких можливих аукціонах, частина говорить про особливості саме цього аукціону.

Підгрупу власне покупців, тобто тих, для кого це продуктивна активність, заробіток, можна поділити на декілька прошарків або фракцій. Найбільш адекватним власному поняттю (“покупець”) є так званий “гарний” або “справжній” покупець. У свою чергу, вони шукають “справжні” товари за “справжню” ціну. У більшості випадків це означає, що він (товар) має виглядати таким, яким легко перепродається, бо вони, звичайно, є не стільки покупцями, скільки перекупниками. Купівельна активність цієї фракції слугує в більшості випадків сигналом або зразком для поведінки інших.

Отже, це також авангардна спільнота для даного людського масиву. Коли вони припиняють купувати або торгуватись, на аукціоні настає тиша. Зважаючи на їх лідерську роль, продавці прагнуть знайти з ними спільну мову, створити консенсус. У результаті цього створюється деякий блок, поведінка та рішення якого починають визначати весь процес. Щось подібне до цього створюється в результаті змови власників і найбільш кваліфікованої частини робітників; політиків і діячів профспілкового руху; творців художньої продукції і критиків; організаторів політичного мітингу та їх довірених осіб з-поміж учасників тощо.

З певними чи достатніми підставами цих людей можна віднести до презентантів “залаштуння”. У більшості випадків “гарні покупці” є також регулярні покупці, які користуються певними перевагами в продавців (купуючи кращі товари за нижчу ціну, проте більшими партіями і регулярно). Отже, “кращі” продавці і “кращі” покупці створюють певний взаємоінтегрований і солідарний блок на основі взаємної вигоди і взаємосприйнятливих зручностей, досить часто доповнюваний дружніми, приятельськими і навіть родинними зв’язками. Звичною практикою “гарних” покупців (як і аналогічних їм персонажів зі спектаклів іншого виду) є прагнення уникнути зіткнень, сутичок, скандалів, конфліктів і непорозумінь, а також прагнення все “владнати миром”, через досягнення взаємно сприйнятливого консенсусу.

“Наївний” покупець – важливий сегмент подібної взаємодії. Досить часто вони є родичами, близькими або друзями “гарних” покупців, формуючи ніби зовнішню оболонку цієї (“гарних” покупців) групи. Вони, звичайно, не стільки торгуються чи купують, скільки дивуються і радіють (з низьких цін, доброї якості товару, благородної поведінки тих чи інших персонажів, загальної організації процесу тощо). Подібно до хімічних каталізаторів, вони активізують і стимулюють процес, виконуючи роль

активаторів і посередників. Ці люди є тими, кого в українській народній традиції називають “підбріхувач”. Це – луна, відлуння видатних, заможних чи престижних соціальних груп, які на порядок посилюють їх вплив, резонуючи і поширюючи його в усіх чи більшості прошарків суспільства.

Завдяки їм будь-яка соціальна гра стає поширеною, популярною, а тому значущою. Своєю ритуальною присутністю, удаваною стурбованістю цінами й якістю товарів, демонстративною готовністю негайно все скупити (як у багатьох інших випадках підтримати будь-які ініціативи), реально нічого не купуючи, вони посилюють і підсилюють, а інколи й створюють конкурентне середовище.

“Наївні” покупці близькі за своїм обміном до “гарних” покупців, дещо відтворюючи окремі сторони чи грані їх поведінки, частково мають власні характерні риси. Вони також постійно демонструють ширший і непідробний інтерес до всього, що відбувається навколо них, інколи навіть беручи безпосередньо участь в актах купівлі-продажу, однак постійно роблячи при цьому помилкові дії, частково з причин недостатньої компетенції – поганого знання якості товарів, частково не розуміючись на правилах і технології взаємодії. Їх наївні здивування і захоплення всім, дивує і дратує кваліфікований персонал, але може діяти як збудник менш досвідчених співучасників. До того ж приємне здивування в них досить часто межує зі щирим жахом від баченого, знижуючи цим можливі вигоди як продавців, так і покупців, а отже, викликаючи гнів і роздратування і тих, й інших.

Інколи їх щире здивування, усупереч намірам, має викривальний характер, хоча частіше все ж таки маскувальний. Частина з них є насправді “наївними”, тобто не досвідченими чи малодосвідченими, частина – грає обрану добровільно, нав’язану примусово чи наперед оплачену роль. У будь-якому випадку вони становлять необхідну фракцію соціогрупової структури ярмарку, як також і всіх інших видовищних явищ. Церковний клір, політичний та ідеологічний актив, завзяті театрали, добровільні педагоги, моралісти, наглядачі, інформатори й інші грають приблизно таку саму роль у схожих формах соціальної взаємодії.

“Фанатики” (фани), уболівальники становлять наступний прошарок покупців. Для них співучасть у виставах певного типу є своєрідним покликанням, хобі, навіть пристрастю. Відвідуючи суб’єктивно для них значущі видовища (ярмарки, спортивні змагання, святкові заходи, політичні демонстрації тощо), вони задовольняють деяку свою переважно психолого-емоційну потребу. Скоріше за все ці люди є невдахами певного бажаного для них типу діяльності чи кар’єри (спорт, політика, мистецтво, релігія тощо), яка чомусь не склалася, але продовжує їх турбувати, привертати увагу, підштовхуючи до імітації цієї діяльності у вільний від основного заняття час.

Що ж до ярмарку, то це, так би мовити, – “професійні” продавці, які не можуть ними бути з тих чи інших причин (найчастіше, через відсутність товару), тому імітують цю діяльність в ігровій формі. Саме ці люди особливо активно надають торгівлі (як і іншим “ярмаркам”) характеру гри,

театру і вистави. У випадку появи в них якоїсь суми грошей, вони готові купувати все зразу й у необмеженій кількості; у всіх інших випадках компенсують цю потребу інтенсивним вербалізмом і хаотичною імітацією активності. Фани, як і всі інші “активісти”, легко об’єднуються в “команди”, схильні компенсувати відсутність реальних дій гамірною і галасливою їх імітацією. Можливо, це по-своєму найбільш продуктивна діяльність, де за рахунок мізерних інвестицій і ресурсів досягається максимальний позитивний результат – задоволення життям як самоцінною грою.

Напівпрофесійні покупці – це ті покупці, хто лише час від часу бере участь у цій діяльності, але на досить професійному (тобто досвідченому і компетентному) рівні. Особливу підгрупу серед них становлять професійні колекціонери, які відвідують аукціони з вузькоспеціалізованою метою. Вони досить часто формують сталі відносини і знайомства як з власне професійними покупцями, так і з продавцями. Між фанами і квазі-професіоналами існує певна подібність дій і мотивацій, завдяки чому часто фани стають напівпрофесіоналами, і навпаки. Варто також зауважити, що, розпочинаючи з цієї фракції, у відвідувачів чи співучасників “торгів” з’являється матеріальний інтерес у вигляді комерційного мотиву діяльності. Тому діяльність цієї підгрупи можна також назвати напівпрацею; це означає, що їх активність тільки з якогось погляду виступає грою, а радше є її імітацією. Отже, саме з цього моменту активна співучасть у торзі перестає бути грою і трансформується в роботу. Подібно до того, як в інших (формальних) структурах на певному етапі робота перетворюється на гру, це зайвий раз засвідчує складну внутрішню структуру соціальної активності, яка виглядає складним “діалектичним” поєднанням протилежностей (роботи й гри, необхідності і свободи, зовнішнього та внутрішнього).

Нарешті, професіонали з певного погляду становлять центральну, визначальну, домінуючу фракцію цієї взаємодії. Вони найбільш компетентні в природі цього процесу, передумовах і правилах взаємодії, мають найбільші (найкращі) ресурси і вигоди. Це – їхній бізнес як різновид суто професійної діяльності. Він передбачає попереднє навчання, формальне визначення компетенції, набуття необхідного досвіду, внутрішню стратифікацію, вірність правилам і процедурам свого оточення. Тут, як і в інших подібних випадках, одночасно взаємодіють прагнення до консолідації й ізоляції, колективізм та індивідуалізм. Вони поділяють усі вигоди і позитиви, як також недоліки і негативи свого професійного середовища. З професійними продавцями покупці зав’язують професійні відносини, засновані на взаємній вигоді й обміні досвідом.

Наявність цієї фракції емпірично переконує, що якийсь (інколи досить значний) сектор чи фрагмент даної структури є працею, роботою, професією та бізнесом, де відносини будуються на взаємній і безпосередній користі, вигоді й очікуванні винагороді (прибутку). Як і будь-яка інша домінуюча група, вони потребують і формують відповідні ознаки і символи

відмінності, переваги і вигоди: говорять голосно і самовпевнено, демонструють поважні і впевнені рухи, займають вигідну (видиму з усіх боків) позицію, їх одяг виглядає як певна уніформа, аби їх можна було пізнати чи побачити здалеку. Їх згода, як і незгода із загальною думкою декларується голосно і самовпевнено, задля цього обирається відповідна пауза серед загального гомону. Вони скоріше орієнтуються на вигоду, користь і прибуток, аніж на розваги і насолоду. Те, що в їх попередників (напівпрофесіоналів) тільки намічено пунктиром, тут постає в усій своїй наочності й очевидності.

Висновки дослідження та перспективи подальших наукових розвідок. Завданням будь-якої соціальної вистави є подання свого месиджу таким чином, аби він був сприйнятий, зрозумілий і емоційно співпережитий. Ініціатори прагнуть не просто щось повідомити, хоч інколи подібного завдання-мінімуму може бути достатньою. У більшості випадків вони прагнуть життєво-емоційно залучити, домогтися схвалення й підтримки, викликати певний колективний ажіотаж чи активну колективну мобілізацію на свою користь, залучити відповідним чином налаштованих індивідів і групи у власне середовище, з тим, аби розростись до максимально можливих у цій конкретній ситуації розмірів.

У статті нами розкрито технологію реалізації такої специфічної соціальної товарно-комерційної вистави, як торговельний ярмарок. На відміну від інших видів, він базується на очевидних матеріально-економічних інтересах. Проте це не просто торгівля як різновид і продовження виробництва. Суто соціальний аспект тут полягає в тому, що реалізація матеріально-економічного інтересу відбувається не як підпорядкування чомусь речовинно-природному, об'єктивному, закономірному чи необхідному. Усе це залишається "по той бік" власне ярмарку як вільно, добровільно, охоче і навіть не без деякого ентузіазму обраного виду діяльності. Це дає змогу інтерпретувати його не стільки як виробничий, скільки позавиробничий, радше соціально-груповий процес. На основі аналізованих форм міжгрупової взаємодії товарно-грошовий обмін виступає лише моментом загального соціального обміну, прокреслюються і визначаються певні важливі моменти власне соціальної взаємодії та мотивації.

Список використаної літератури

1. Giddens A. The Constitution of Society / A. Giddens. – Berkely : Univ of Calif. Press, 1984. – 327 p.
2. Маклюэн Г.М. Понятие медиа: Внешние расширения человека / Г.М. Маклюэн ; [пер. с англ. В. Николаева ; закл. ст. Вавилова]. – 2-е изд. – М. : Гиперборея : Кучково поле, 2007. – 464 с.
3. Bourdieu P. La Distanction. Critique sociale du jugement / P. Bourdieu. – P. : Minuit, 1979. – 670 p.
4. Deegan M.J. American Rituel Dramas. Social Rulles and Culturel Meaning / M.J. Deegan. – N. Y. : Greenwood Press, 1989. – 188 p.
5. Гавриленко І.М. Соціологія і сучасне українське суспільство / І.М. Гавриленко. – К. : АПСВ, 2007. – 159 с.

Скидин Л.О. Особенности игрового взаимодействия субъектов в товарно-коммерческом спектакле типа “ярмарки”

В статье предложен социологический анализ проблемы игрового взаимодействия специфических субъектов экономических отношений в процессе их взаимодействия в условиях рыночного механизма. Рассматриваются теоретические аспекты определения содержания такого взаимодействия и классификации его как коммерческого спектакля по типу “ярмарки”.

Ключевые слова: игровое взаимодействие; коммерческий спектакль; спектаклеподобное взаимодействие; субъекты игрового взаимодействия; коммерческий спектакль типа “ярмарка”.

Skidin L. Features of Subjects' Gaming Interaction in Market and Commercial Performance of “Fair” type

This paper proposes a sociological analysis of the problem gaming interaction for specific economic actors in their interaction in the market mechanism. The author examines theoretical aspects of determining the content of such interactions and classify it as a commercial performance of the type of "fair."

Key words: gaming interaction, commercial performance; performance-like interaction; subjects of gaming interaction, commercial performance of "fair".

Надійшла в редакцію 25 вересня 2011 року

УДК 316.4

ТУРБА О.О.

УРАХУВАННЯ МІЖПЕРСОНАЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ В СТУДЕНТСЬКИХ ГРУПАХ

У статті розглянуто вплив міжперсональної взаємодії на поведінку малої групи і на результати індивідуальної діяльності членів групи і показники колективної групи в цілому.

Ключові слова: міжперсональна взаємодія, мала група соціальне середовище, індивід, рольовий репертуар, соціальний театр.

Актуальність теми. Студенти (як і школярі-старшокласники) ще в радянський період були одним із пріоритетних об'єктів соціологічного дослідження. Це було зумовлено збігом автономних самих по собі обставин. За пізніх радянських часів кожне нове покоління демонструвало суттєву, якщо не разючу, відмінність від попередніх поколінь, що однаковою мірою турбувало як владу, так і науковців.

Владу це хвилювало тому, що ці нові покоління були мало схожими на модель тієї “нової людини”, яка закладалась в основу комуністичного виховання. Замість дисциплінованих ідейних бійців партії, фанатично віруючих в ідеали комунізму, готових заради світлого майбутнього на самообмеження і самопожертву, виростили досить часто не дуже охочі до праці егоїстично налаштовані себелюбці, схильні до безконтрольного присвоєння скрізь і всього споживачі, орієнтовані на власні зручності і комфорт ескапісти.

Наступна причина полягала в тому, що в цей пізнорадянський період розпочалися, а потім набули бурхливого розвитку конкретно-соціологічні дослідження. Учні і студенти були тими респондентами, котрі завжди були “під боком” і яких завжди можна було проконтролювати, безпосередньо або за допомогою колег.

Аналіз джерел. Завдяки цим та іншим обставинам дослідження старшокласників, а особливо студентів, набуло значного розмаху і часто відображалось у відповідних публікаціях [1, с. 104]. Але при всій позитивній оцінці більшості цих публікацій, вони мали ряд суттєвих недоліків, найбільш вагомим з яких була байдужість до міжперсональної взаємодії, значущість якої в молодіжному середовищі особливо суттєва. В згаданих дослідженнях робився наголос, відповідно до ідейно-політичних настанов того часу, переважно на специфіці соціального середовища, факторах переважно колективної поведінки молоді, структурно-функціональних особливостях молодіжного способу життя та ін. Водночас без знання механізмів і факторів міжперсональної взаємодії, особливо в

цьому середовищі, з огляду на значущість у їхній взаємодії особистісного чинника, картина молоді та її способу життя буде не лише неповною, а й суттєво обмеженою.

Практично з 90-х рр. минулого століття при проведенні соціологічних досліджень молодіжного середовища вітчизняні автори почали враховувати вплив міжперсональної взаємодії на групову поведінку. До них перш за все потрібно віднести таких авторів, як: І.Н. Гавриленко, Е.І. Головаха, І.Е. Бекешкіна, В.К. Тихонович, Н.В. Костенко, І.М. Мартинюк, А.Н. Петракова, А.А. Ручка, В.С. Степаненко, О.Л. Скідін, Н.І. Яковенко та ін.

Концепцію школяра і студента, подану в навчальному посібнику І.Н. Гавриленка та О.Л. Скідіна [2, с. 54], можна було б вважати у певному розумінні завершальною, якби не одна прикрість. Зазначені автори здійснюють свій аналіз переважно через фіксацію виявлених у процесі конкретно-соціологічних опитувань ціннісних орієнтацій студентів як певної професійно-вікової групи. Через це вона виглядає дещо статично, не враховує як внутрішньогрупових соціальних суперечностей, які випливають із розбіжності їх (студентів) соціального походження і становища сім'ї, так і тих змін у ціннісних орієнтаціях студентів, які в них відбуваються: а) порівняно зі шкільним віком; б) у процесі переходу з одного курсу на інший, адже в цей період їх інтенсивне становлення ще не закінчилось. Головним же недоліком як цього, так і інших підходів є те, що вони не враховують міжперсональну взаємодію в молодіжному середовищі та її вплив на становлення особи молодої людини, а також рольовий репертуар зазначеної соціальної спільноти та оволодіння ним цією молодіжною когортою.

В більшості праць згаданих вище авторів констатується, що ускладнення юнацького періоду, як і життя взагалі, призводить до ускладнення статусно-рольової мережі, деякої автономності справжнього Я (при всій багатозначності цього виразу і можливих тут коментарів) від обмежених за необхідності форм презентації цього Я докільню, певної наіграності, надуманості і штучності всіх цих самопрезентацій, що у відповідь породжує недовіру, сумніви в щирості намірів і таку саму лицемірну "презентацію себе" іншими Я – ініціатору міжперсональної взаємодії.

Домінування символічно-образних модифікацій поведінки молоді тут визначається також тим, що постійна трансформація фізичної конституції індивіда та його нервово-психічних механізмів поведінки породжує перманенту особистісну нестійкість, непогодженість дій, почуттів і реакцій, відсутність стабільного Я. В загальній структурі Я-концепції в цей час образ бажаного Я явно превалює над образом дійсного або реального Я.

Все це породжує певну відірваність особи від свого реального становища і реальної ситуації, скеровує у сферу фантазій, мрій, міфологізованого самовизначення й інтерпретації власних особистісних

перспектив. Дописування Я-концепції в реальні поведінкові практики вимагає додаткового наукового осмислення.

Враховуючи те, що в період (16–18 років) відбувається становлення базових елементів світогляду, важливим компонентом якого є, за виразом З. Фрейда, “принцип реальності” виникає потреба у зіставленні принципів, що визначають Я-концепцію. Суперечлива взаємодія цих принципів (реальності, міфологічності і насолоди актуального задоволення як актуалізованих потреб) породжує перманентно-конфліктний внутрішній стан, що накладає свій відбиток як на особисте самовизначення, так і відносини з іншими.

З одного боку, це виявляється у перманентних пошуках “альтер-его” (“свого іншого”) чоловічої і (або) жіночої статі; а з іншого – постійне заперечення будь-кого іншого через острах, що він (інший) візьме під свій контроль, нав’яже свою думку і волю, використає його відповідно до власних потреб. Постійний пошук захисту і розради, змішаний з постійним побоюванням потрапити в залежність і підпорядкування виявляється в тому, що зав’язувані в цей час товариські і любовні стосунки виявляються нестійкими, епізодичними, перманентно конфліктними і супроводжуються особливо нестерпною взаємною агресивністю.

Задля захисту від цієї некомфортної ситуації молоді люди особливо охоче формують деякі особистісно-інтимні угруповання (міжіндивідні асоціації, обмежені соціальні корпускули), досить часто, особливо останнім часом, змішаної статевої структури, перманентна статусно-рольова невизначеність яких адекватна їх внутрішній ментально-психологічній невизначеності ціннісних орієнтацій, стимулів і загальної лінії поведінки.

Тут варто зауважити, що не всі дослідники однозначно визначають юнацький вік як період гіперактивних зламів. Зокрема, відомий німецький психолог, дослідник вікової психології Е. Шпренгер стверджував, що тут можливими є три варіанти поведінки. Перший тип характеризується ним як кризовий, коли юність виявляється як різке зрушення, очевидна для всіх трансформація характеру, в результаті якого з’являється нова, до цього часу не спостережувана, особистість і тип поведінки. Другий тип – це повільне, поступове зростання, коли підліток вписується у доросле життя практично непомітно для оточення, шляхом органічного синтезу всіх можливих модифікацій особи в доросле автономне Я. Третій тип характеризується тим, що підліток активно і свідомо формує через проходження молодіжної фази своє доросле Я за допомогою заздалегідь виробленого і свідомо стверджуваного проекту, долаючи осмисленими зусиллями волі всі коливання, тривоги, кризи і сумніви “перехідного” періоду. Цей (третій) тип Е. Шпренгер вважав найбільш продуктивним і бажаним; пізніше його було названо таким, коли людина “сама себе творить” [3, с. 12].

Цікавим у цей період є співвідношення статусів і ролей. У студента є на цей час лише деякі приписані (вік, стать, етнічна, можливо також, за

ініціативою церкви та батьків – конфесійна належність) статуси. І зовсім відсутні такі, як соціально-економічний (якщо його взяти через сімейне походження, він приписаний), професійний, сімейний (у плані нової сім'ї). Натомість наявний досить різноманітний рольовий репертуар, який, до того ж, дуже слабко і віддалено пов'язаний зі статусними позиціями індивіда.

Це означає, що на зазначеному етапі особу студента характеризують не стільки статуси, скільки ролі; вона є скоріше сукупністю розіграваних нею ролей, ніж сукупністю визнаних статусів. У цьому відношенні особа скоріше демонструє той тип поведінки і способу життя, який властивий так званим “знаменитостям” – людям, соціальний образ яких визначається не стільки сукупністю зайнятих ними статусів, скільки набором виконуваних ними ролей.

Говорячи про рольовий репертуар певної соціальної групи, яким би динамічним і внутрішньо суперечливим він не був, варто насамперед поставити питання про ту домінуючу, найбільш важливу і соціально значущу роль, засвоєння якої визначає і задає структуру всьому внутрішньому рольовому репертуару особи, є тією роллю, через яку відбувається її статусне соціальне самоствердження, за якою оточення приписує або визнає право ініціативного суб'єкта на деякий ним пошукуваний соціальний статус. Звичайно, при цьому треба брати до уваги щонайменше два виміри: соціальну, тобто об'єктивно значущу, роль і її суб'єктивні виміри, тобто суб'єктивне ставлення до неї певної особи чи групи осіб.

Наприклад, для певного типу особистості на цьому етапі її життєвої траєкторії особливо суб'єктивно значущою може виступати його (її) сексуальна роль. Об'єктивно ж у цей же час для студента значно більш значущою є професійна роль, академічною передумовою досягнення якої є успішне навчання. Особа в такому випадку буде відчувати і переживати рольову несумісність, деяке роздвоєння особистості, обираючи різні системи ціннісних орієнтацій.

Не зосереджуючись на біологічному, чи органічному аспекті становлення молодої людини, зацентруємо основну увагу на соціокультурному аспекті формування цієї особистості, зважаючи, насамперед, на процес оволодіння молодою людиною соціальними ролями і впливом їх на процес міжперсональної взаємодії. Вкажемо насамперед на суттєву та органічну суперечність цього процесу, те, як він виявляється у свідомості і самосвідомості молодої людини. Зрозуміло, що в цей період, з точки зору здорового глузду і звичайної буденної раціональності (цілком у контексті веберівської цілераціональної поведінки), особливо важливим є оволодіння тією сукупністю соціальних ролей, які визначають майбутнє соціальне становище індивіда.

Це – професійна роль і майбутня професійна кар'єра, навчальними модифікаціями якої є успіхи у навчанні, шкільна дисципліна, особистісна соціабельність (вміння врівноважувати свої бажання з очікуваннями

соціального середовища), загальний самоменеджмент [4, с. 22]. Проте суб'єктивно значущими для більшості молодих людей скоріше за все в цей період буде статева роль і тісно з нею пов'язане персональне ставлення до особи, а частіше – осіб протилежної статі.

На цьому етапі виникають дві ролі, які одночасно символізують два світи, два способи життя, дві відносно автономні структури мотивацій, форми поведінки і життєвого самоствердження. Це – світ повсякденного буття і виробництва, праці, об'єктивної необхідності, соціального структурування, дисципліни, примусу, цілераціонального (через розрахунок понесених витрат і отриманих набутоків) вибору, залежностей, користі, комфорту (щонайменше – як ціннісної орієнтації діяльності), самодисципліни, акуратності, посидючості, відповідальності тощо) і світ культури (піднесеного і святкового буття, споживання, відпочинку, насолоди, свободи, незалежності від соціальної стратифікації (хоч би умовної, у своїх помислах, фантазії, творчості), вільного вибору, ціннісно-раціональної, а частіше – афективної (раціональність серця) соціальної діяльності, незалежність, крім обраної добровільно або на основі емоційного потягу залежності, безкорисливість, відповідальність лише перед самим собою й ін.).

Періоди ранньої (в школі) і пізньої (в системі вищої школи) соціалізації особи відбуваються в боротьбі цих двох достатньо протилежних начал, співдія яких дає змогу ефективно підготувати особистість до адекватного функціонування в кожному з цих соціальних світів. До світу соціальної необхідності особистість готується переважно через наслідування тих взірців поведінки, зразків для наслідування, мотиваційних спонук, які запозичуються із сфери необхідного. До світу соціальних свобод – із сфери вільного і незалежного вибору і діяння. Хоча як би тісно не переплітались ці дві сфери суспільного буття, вони є відмінними, а розмежувальна лінія між ними усвідомлюється досить чітко, хоча і сприймається не завжди охоче, а інколи – і з помітним спротивом чи протестом.

Постановка проблеми. Ми пропонуємо порівняти рольові репертуари малих груп у навчальному закладі, маючи на увазі варіацію саме розміру групи. За визначенням, мала група – це різновид соціальної групи, між усіма членами якої існують безпосередні особистісні почуття належності до неї; нижня межа кількості малої групи становить дві-три особи, верхня – кілька десятків людей. Малою групою є, наприклад, сім'я, шкільний клас, робітнича бригада, студентська академічна група й інші, тобто сукупність осіб, які мають можливість безпосереднього спілкування один з одним у межах групи.

Мета статті – виявити оптимальний розмір студентської групи за показниками академічної успішності членів групи, мікрокліматом, кар'єрними амбіціями тощо.

Виклад основного матеріалу дослідження. Специфіка молодіжних студентських спільнот полягає в тому, що вони надзвичайно внутрішньо

стратифіковані. Крім спільної для всіх інших соціальних груп внутрішньої відмінності за статусними характеристиками (економічними, владними, престижними – визнанням, впливом, авторитетом, схваленням та ін.), особливу значущість тут мають такі, в інших групах малосуттєві, ознаки, як вік (кожен зайвий рік у цій спільноті набуває нового статусного виміру) і зовнішній вигляд (на відміну від ситуації дорослих, тут ця ознака може виступати головною для оцінювання індивіда його оточенням, а також бути основною передумовою для самооцінки).

Коли до складу малої групи – студентської академічної групи, стандартний штатний склад якої налічує 20–25 студентів, входять 5–10 мікрогруп, об'єднаних навколо своїх (мікро-) авторитетів, на колективну взаємодію це впливає доволі непринципово, провідні статусні характеристики залишаються позитивним. У разі зменшення кількості мікрогруп ситуація часто змінюється і превалюючими можуть стати другорядні, іноді навіть деструктивні (з точки зору поведінки, успішності) статуси.

Нами було проаналізовано контингент академічних груп технічних спеціальностей одного з вищих навчальних закладів – Запорізької державної інженерної академії. Лише третина груп налічували 20 і більше осіб, близько 18% груп включали дев'ять і менше осіб. Причинами такого розподілу кількісного складу академічних груп є несприятлива демографічна ситуація (стосовно комплектації навчальних груп I і II курсів), специфічне за кількістю формування магістрантів окремих спеціальностей та інші вже суб'єктивні фактори.

Порівняльний аналіз успішності студентів денної форми навчання (за результатами 2010/2011 н. р.) свідчить, що майже у двох третин малоукомплектованих груп показники й абсолютної успішності, і якості навчання були меншими (на 4–6%), ніж в аналогічних за напрямом підготовки груп зі стандартною кількістю.

Соціологічне опитування кураторів малоукомплектованих груп виявило помітну соціальну апатію цих колективів, значно менший потяг до знань та навіть просто до оцінок і рейтингових балів. Студенти малочисельних груп у багатьох випадках не вважають себе повноцінною командою, міжперсональна взаємодія не виходить за побутово-видовищні рамки і тут набагато рідше формується “здорове ядро” з осіб, приклад яких спонукає групу до позитивних дій. Останнє помітно з відповідей студентів різних груп на анкету (соціологічного опитування студентів II–IV курсів ЗДІА у травні 2011 р.) стосовно задоволеності студентів навчально-методичною забезпеченістю дисциплін, якістю їх викладання та об'єктивністю вимог професорсько-викладацького складу тощо. Серед питань анкети були нормовані (вік, стать респондента, середній бал попередньої екзаменаційної сесії) та соціально орієнтовані (оцінка мікроклімату в самій групі, на випусковій кафедрі; пріоритетність для опитуваних перспективи професійного зростання, отримання матеріально вигідного робочого місця, цікавої роботи тощо).

Респондентів зі стандартних за кількістю груп помітно більше (за межею похибки опитування) цікавили перспективи професійного зростання, стан мікроклімату й ін.), ніж студентів малоукомплектованих груп.

Висновки. Проведене дослідження підтвердило наявність залежності якості міжперсональної взаємодії всередині студентських академічних груп від інтегральних показників їхньої діяльності. Одним із значущих факторів такої взаємодії є кількість групи. При зменшенні кількості осіб малої (соціологічної) групи суттєво знижується ймовірність превалювання позитивних статусних характеристик, натомість статусними можуть стати особи (ролі) апатичного чи деструктивного характеру.

Навчальному закладу бажано максимально використовувати можливості для більш-менш оптимального кількісного комплектування академічних груп, наприклад, за рахунок об'єднання в бакалавраті груп різних спеціальностей одного напряму підготовки.

Список використаної літератури

1. Учащаяся молодежь / [отв. ред. Е.И. Суименко]. – К. : ИС НАНУ, 1992. – 174 с.
2. Гавриленко І.М. Соціологія освіти / І.М. Гавриленко, О.Л. Сکیدін. – Запоріжжя : ЕТТА-Пресс, 1998. – 335 с.
3. Кон И.С. Психология ранней юности / И.С. Кон. – М. : Просвещение, 1989. – 254 с.
4. Турба О.О. Аналіз впливу соціального середовища на міжперсональну взаємодію у малих групах / О.О. Турба // Збірник праць учасників XV квітневої наук.-тех. конф. студентів, магістрантів, аспірантів та викладачів ЗДІА. – Запоріжжя, 2010. – С. 21–22.

Турба О.О. Учет межперсонального взаимодействия в студенческих группах

В статье рассматривается влияние межперсонального взаимодействия на поведение малой группы и на результаты индивидуальной деятельности членов группы и показатели коллективной группы в целом.

Ключевые слова: межперсональное взаимодействие, малая группа, социальная среда, индивид, ролевой репертуар, социальный театр.

Turba O. Taking into Account of Interpersonal Interaction in Students Groups

The article examines the influence of interpersonal interaction on the behavior of a small group and individual activities on the results of the group members and the collective performance of the whole.

Key words: interpersonal communication, small group, social environment, individual, role repertoire, social theater.

Надійшла в редакцію 31 серпня 2011 року

УДК 316

ХРУСТАЛЬОВ Ф.С.

СОЦІАЛЬНА РОБОТА З ОСОБАМИ, ЗАЛЕЖНИМИ ВІД АФФЛЮЕНЦА

Стаття присвячена аналізу основних чинників становлення суспільства споживання та опису соціального явища, до якого воно призвело – аффлюенца. Надано визначення терміна “аффлюенца” та наведено приклади його прояву. Розглянуто сучасні публікації щодо цієї проблеми. Намічено шляхи соціальної роботи з проблемою аффлюенца.

Ключові слова: суспільство споживання, глобалізація, аффлюенца, ліберальний капіталізм, дауншифтинг.

Сучасне суспільство характеризується високою динамікою розвитку технологій та способу життя окремих людей і цілих суспільств. Для розуміння соціальних процесів, якими супроводжуються ці зміни, та тих, що самі породжують новітні економічні й політичні явища, важливо проводити постійні емпіричні та теоретичні дослідження.

Одним із таких явищ сучасного світу є “аффлюенца” (англ. affluenza influenza – грип і affluence – багатство). Означає “епідемію” надмірної праці, зростання споживчої заборгованості і постійної клопотаності своїм матеріальним становищем [3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття було введено в науку не так давно, тому в Україні ще не вивчалось. У США та Європі вивчення проблеми аффлюенца пов’язано з іменами таких учених, як О. Джеймс, Дж. де Грааф, К. Хаммільтон, Р. Денніс. Тому визначення можливостей та підґрунтя для соціальної роботи з аффлюенца є актуальним.

Мета статті – описати явище та намітити шляхи соціальної роботи з проблемою аффлюенца.

Виклад основного матеріалу. Ми живемо в епоху глобалізації економіки, капіталу, інформаційних систем. У західному світі виходять друком сотні книг, автори яких досліджують явище суспільства споживання, явище глобалізації, і тих соціальних наслідків, які їх супроводжують.

Процес глобалізації впливає на соціальні відносини: для одних націй кордони стають прозорими, для інших – бар’єрами; одні нації користуються благами глобалізації, інші потерпають від неї. В епоху глобалізації потоки інформації керують поведінкою мас. Новочасна особистість виробила гасло: “Я споживаю, а отже, я є”. Вона стала споживачем з агресивною поведінкою.

Починаючи з кінця XIX ст. соціальна культура зазнає незворотних змін: відбувається перехід від суспільства, орієнтованого на виробництво, до суспільства, орієнтованого на споживання, у якому домінують бюрократичні установи та корпорації. Неабияку роль у такому переході відіграли національні рекламні агентства. Деякі дослідники культури Сполучених Штатів Америки, наприклад історик Д. Бурштайн, визначають рекламу як вираз безособистісних технологічних, економічних і соціальних сил. Інший дослідник, С. Івен, розглядає споживача як продукт змови корпоративних виконавців. Рекламна пропаганда спрямована на розкручування культури споживання і повинна розглядатися не ізольовано, а в комплексі її впливу на інституційні, релігійні та психологічні зміни, як вважає філософ Д. Лерз [4].

Рекламна пропаганда тих чи інших товарів та послуг секуляризована і намагається визначити спосіб життя мільйонів людей, тобто претендує на культурну гегемонію. Культурна гегемонія не є статичною “суперструктурою”. Це динамічний процес. Культурна гегемонія рекламної пропаганди покликана створити здоровий глузд реальності для тих, хто його втратив. У цьому полягає “терапевтична” функція реклами в суспільстві споживання.

Зростання міст (урбанізація), індустріальні трансформації, стагнація традицій – ось найперші джерела відчуття “нереальності”. Це був значний удар по особистісній ідентичності.

Технологічні трансформації були другим джерелом переходу до суспільства споживання, які сприяли поширенню взаємозалежного економічного ринку. Бюрократично організовані міжнародні корпорації стали зразковою моделлю для завоювання третіх країн і полегшили контроль над міжнародним споживанням. Особистісна автономія стала більш проблематичною. Тепер усе життя стало більш контрольованим, більш залежним.

Розуміння успіху значно змінюється. “Персональний магнетизм” та сексуальність змінюють характер, стаючи ключем до успіху.

Розвиток суспільства споживання породжує явище глобалізації, яке виявилось руйнівним для особистісної ідентичності, бо глобалізацію слід розуміти “як результат доведеного до крайнощів капіталізму (тобто всесвітнення ринків та поширення боротьби за конкурентоспроможність на всі країни, на всі сектори, а отже, на всі підприємства), як крайню форму співіснування індивідуалізму та масовості, що сягає своїм корінням так званої універсалізації благ Першого Світу, яку зрештою почали називати “розвитком” [3, с. 128]. Людина в умовах глобалізації нездатна досягнути саму себе, бо їй нав’язують стиль життя натовпу та його ідолів (кінозірок, артистів, фотомоделей, політичних діячів тощо).

Ранню критику суспільства, яке засновується на економічному визиску, зустрічаємо у К. Маркса, який прагне звільнити людину від фальшивих уявлень про саму себе. Ці уявлення полягають у тому, що людина абсолютизує економічний чинник у своєму житті. Економічний

абсолютизм не виходить за межі людського тіла, бо економіка – це відображення функціональності людського тіла. Тому увесь життєвий світ людини, з погляду економічного абсолютизму, розглядається як величезна фабрика природи.

Капіталізм часів К. Маркса, який дуже часто називають “диким”, еволюціонував до ліберального капіталізму. Така еволюція супроводжувалася радикальними технологічними нововведеннями та змінами в соціокультурному середовищі: зростання третього сектора, введення нових дисциплін для вивчення у сферу освіти, вільне переміщення робочої сили, скорочення питомої ваги фізичної та некваліфікованої праці тощо.

Країни, які були частиною імперій, автоматично ставали третіми. Населення цих країн відчуло всю непривабливість глобалізації та гніт рушіїв “прогресу”, про які згадувалося вище.

Отож, ліберальний капіталізм лежить в основі суспільства споживання і саме він прагне глобалізації. Інакше він не виживе. Ліберальний капіталізм потребує третіх країн, бо саме на них він поширює вільний ринок – найбільшу свою цінність, яка дає йому надприбутки. Ранні ліберали XVII ст. боролися за мінімальне втручання національної держави в економічну діяльність приватних осіб. Сучасні ліберали відстоюють вільний глобальний ринок, його стихію. Для лібералів вільна торгівля, вільний ринок – найбільші цінності. На сьогодні відбувся перехід у глобальному масштабі, від диктату держави до диктатури світового ринку, ринку глобального. І саме в таких умовах виникає нове соціальне явище, яке сучасні вчені назвали “аффлюенца”.

Термін “аффлюенца” з’явився порівняно недавно. Його можна перекласти українською мовою як “жага забезпеченості”. Аффлюенца визнається хворобою, нав’язливим станом, причому зустрічається не лише у благополучних країнах, громадяни яких мають у розпорядженні стійкі високі прибутки і маються від нестачі вражень і емоцій у безпечному й стабільному середовищі, але і в суспільствах, де рівень прибутків низький, а обсяг і різноманіття пропонованих споживчих товарів уже значні, як, наприклад, в Україні. Людина починає відчувати хворобливо-нав’язливе захоплення шопінгом, ейфорію в момент придбання будь-якої (навіть непотрібної) речі, нездатність, майже неможливість, піти з магазину без купівлі.

Для людей “заражених” аффлюенца характерна неконтрольована перевитрата коштів (особливо, коли у людини є одна або більше кредитних карток), вони купують речі все частіше і більше, опрацьовують абсурдні і нічим не обґрунтовані плани погашення заборгованості.

Аффлюенца наздоганяє “трудоголіків”, людей, які перебувають у стресі, хронічно перевтомлені роботою, замкнуті в монотонному рутинному існуванні. Їх психіка вимагає яскравих переживань і емоцій, і якщо такі відсутні, то вона шукає замічник, нехай і сурогатний. Як і будь-яка залежність аффлюенца розвивається. Виникає необхідність все частіше

купувати товари, людина, розтративши гроші, неминуче накопичує борги і впадає в депресію.

Проте вважається, що, порівняно з наркоманією або ігроманією, аффлюенца порівняно легко позбутися. Отримуючи позитивні емоції і враження в спорті і подорожах, при активному спілкуванні з іншими людьми, ведучи повноцінне особисте життя можна звільнитися від аффлюенца.

Зрозуміло, що найважчі випадки – депресивні боржники. У цих випадках без допомоги професіонала не обійтися. Причому рекомендовано поєднання роботи психотерапевта, який допоможе розібратися з собою, і фінансового консультанта, який підкаже, як реструктурувати борг, скласти графік виплат або зробити інші необхідні в складній ситуації дії.

Прибічники цієї теорії вважають, що нескінченне накопичення матеріальних благ може призвести до почуття власної неповноцінності і незадоволення, а не “кращого життя”. Наявність симптомів дає можливість назвати аффлюенца хворобою. Вони стверджують, що деякі або навіть багато з тих, хто став багатим у матеріальному плані, залишаються незадоволеними і прагнуть до ще більшого багатства, тим самим встановивши, що люди не в змозі отримати задоволення від речей, які вони купують, і що матеріальні речі можуть забирати велику кількість часу й уваги на шкоду особистим стосункам і переживанню щастя. Особливо гостро це виявляється серед тих, хто успадкував багатство дарма, вони постійно переживають відчуття провини через відсутність мети і легковажне життя. Учені відзначають, що за результатами опитувань на заході, рівень щастя не збільшився за останні 50 років економічного зростання.

Британський психолог О. Джеймс стверджує, що існує кореляція між підвищенням рівня аффлюенца в результаті збільшення матеріальної нерівності. Високий рівень соціальної й економічної нерівності в країні, знижує рівень щастя її громадян. Маніпулятивні методи, використовувані в рекламній індустрії, О. Джеймс називає інструментами, які стимулюють штучні потреби, що викликає зростання аффлюенца. Щоб підкреслити поширення аффлюенца в суспільствах з різним рівнем нерівності, О. Джеймс опитав людей в декількох містах, включаючи Сідней, Сінгапур, Окленд, Москву, Шанхай, Копенгаген і Нью-Йорк [5].

Він також вважає, що вищий рівень психічних розладів є наслідком надмірного багатства, що виникає в суспільстві споживання. Він наводить дані Всесвітньої організації охорони здоров'я, де сказано, що в англійських країнах у два рази більше психічних захворювань, ніж у континентальній Європі. О. Джеймс визначає аффлюенца як “високу цінність для людини грошей, майна, зовнішнього здоров'я (фізичного і соціального) і слави, що стає ґрунтом для збільшення кількості психічних захворювань”. Він пояснює велику частоту аффлюенца в результаті “егоїстичнішого капіталізму, ліберального політичного управління ринковою системою в англійських країнах порівняно з менш егоїстичним

капіталізмом, що проводиться в континентальній Європі”. О. Джеймс стверджує, що суспільство може видалити негативні наслідки споживача шляхом задоволення реальних потреб і усвідомлення своїх бажань, а також розуміння власної значущості, незалежно від матеріального майна.

В Австралії К. Гамільтон і Р. Денніс у своїй книзі “Affluenza: коли надто багато ніколи не буває досить” ставлять питання: “Якщо рівень економічного розвитку такий високий, чому ми не стаємо щасливіше”? Вони стверджують, що причиною аффлюенца є надмірне споживання, лихоманка розкоші і надмірності, заборгованості за споживчими кредитами, перевтома, шкідливі відходи, що забруднюють довкілля. Ці навантаження призводять до “психологічних розладів, психозів і виснаження”, з якими люди намагаються впоратися за допомогою вживання наркотиків, що підвищують настрій, і надмірного споживання алкоголю.

Вони відзначають, що велика кількість австралійців практикують “дауншифтинг”: вони вирішують зменшити рівень своїх прибутків, соціальний статус сім’ї, поміняти друзів і ставлять перед собою цілі, не залежні від грошей. Їх критика призводить до виявлення необхідності “альтернативної політичної філософії”, і завершується книга “Політичним маніфестом благополуччя” [3].

Зазначимо що “дауншифтинг” практикують багато людей по всьому світу – добровільне скорочення годин роботи, щоб проводити більше часу зі своєю сім’єю або займатися улюбленою справою. В Америці скорочення споживання реалізується дуже активно, для нашої країни ця тенденція найбільш виражена в енергозбереженні.

Соціальна робота з проблемою аффлюенца буде ефективною, якщо набуде системних рис, тобто вона має реалізовуватися на макро- та мікрорівнях. Макрорівень роботи передбачає політичні й соціальні заходи, спрямовані на протистояння поширенню цінностей надспоживання, що повинні відбуватися як на державному рівні, так і на рівні окремих громад [1]. Програми роботи з людьми, які страждають від аффлюенца, мають передбачати діагностично-моніторингові заходи щодо розповсюдження цього соціального захворювання у різних соціальних верствах, програмно-організаційні заходи та забезпечення зворотного зв’язку щодо результатів впровадження програми.

Аффлюенца є хворобою інформаційного суспільства, тому більшість технологій допомоги страждаючим від аффлюенца мають інтернет-складову. У цьому є деякий парадокс. Людина суспільства споживання – це людина комп’ютерних мереж, для якої персональний комп’ютер та Інтернет є її продовженням, частиною її особистості. Соціально здорова людина має достатньо особистого спілкування та соціальні цінності. Її комп’ютерне буття не є тотальним.

Тобто одним із завдань соціальної роботи з проблемою аффлюенца є забезпечення переходу від тотально комп’ютерного буття до дозованого, яке містить творчість і спілкування поза межами Інтернету та соціальних

мереж. Зустріч із соціальним працівником відбувається в Інтернеті. З цією метою у країнах, де панує аффлюенца, створюються цілі електронні портали, на яких можна знайти посилання на часописи з питань боротьби з надспоживанням (<http://www.adbusters.org>), або наведені приклади організації власного бюджету, комп'ютерні програми та тренінги. Дуже цікаво, що значна кількість пропозицій є платною, тобто мова йде не про відмову від споживання, а про споживання екологічної та чесної продукції.

Але існують організації, які ведуть соціальну роботу і поза межами Інтернету. Безліч таких організацій наводить на думку, що профілактика аффлюенца можлива завдяки розвитку некомерційних організацій.

Таким чином, синдром аффлюенца пронизує всі сфери соціального життя. Його основні симптоми є наслідком реалізації таких цінностей споживання: збільшення багатства, слава та успіх, спрямованість на себе, дотримання моди, постійні нові придбання, прагнення змін та зростання.

Соціальна робота з проблемою аффлюенца буде ефективною, якщо набуде системних рис, тобто вона має реалізовуватися на макро- та мікрорівнях. Макрорівень роботи передбачає політичні й соціальні заходи, спрямовані на протистояння поширенню цінностей надспоживання. Програми роботи з людьми, які страждають від аффлюенца, мають передбачати діагностично-моніторингові заходи щодо поширення цього соціального захворювання в різних соціальних верствах, програмно-організаційні заходи та забезпечення зворотного зв'язку щодо результатів впровадження програми.

Висновки й перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Основним чинником становлення суспільства споживання є розвиток ліберального капіталізму. Ліберальний капіталізм потребує третіх країн, бо саме на них він поширює вільний ринок – найбільшу свою цінність, яка дає йому надприбутки. Сучасні ліберали відстоюють вільний глобальний ринок, його стихію. Для лібералів вільна торгівля, вільний ринок – найбільші цінності. На сьогодні відбувся перехід у глобальному масштабі від диктату держави до диктатури світового ринку, ринку глобального.

Аффлюенца визнається хворобою, нав'язливим станом, причому зустрічається не лише у благополучних країнах, громадяни яких мають у розпорядженні стійкі високі прибутки і мають від нестачі вражень і емоцій у безпечному та стабільному середовищі, але й у суспільствах, де рівень прибутків низький, а обсяг і різноманіття пропонованих споживчих товарів вже значні, як, наприклад, в Україні. Людина починає відчувати хворобливо-нав'язливе захоплення шопінгом, ейфорію у момент придбання будь-якої (навіть непотрібною) речі, нездатність, майже неможливість піти з магазину без покупки.

Прояви аффлюенца можна побачити в різних сферах соціального життя, таких як: сільське господарство і споживання продовольства, бізнес і виробництво, культура реклами, громади, співтовариства, екологія, політика і економіка, споживання сім'ї, міжнародне споживання,

правосуддя, гроші й особисті фінанси, технології та ефективність, транспорт і міський дизайн.

Соціальна робота з проблемою аффлюенца буде ефективною, якщо набуде системних рис, тобто вона має реалізовуватися на макро- та мікрорівнях. Макрорівень роботи передбачає політичні й соціальні заходи, спрямовані на протистояння поширенню цінностей надспоживання. Програми роботи з людьми, які страждають від аффлюенца, мають передбачати діагностично-моніторингові заходи щодо поширення цього соціального захворювання в різних соціальних верствах, програмно-організаційні заходи та забезпечення зворотного зв'язку щодо результатів впровадження програми.

Список використаної літератури

1. Агарков О.А. Соціальна робота як один з напрямів реалізації соціально-державного маркетингу [Електронний ресурс] / О.А. Агарков // Соціальні технології. – 2010. – № 44. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Staptp/2010_44/files/ST44_01.pdf.
2. Дарендорф Р. Економічні можливості, громадянське суспільство та політична свобода: переосмислення суспільного розвитку / Р. Дарендорф // Соціальна доктрина Церкви : зб. ст. – Л., 1998. – С. 127–147.
3. Clive Hamilton, Richard Denniss. Affluenza: When Too Much is Never Enough. Allen & Unwin. – 2005. – 224 p.
4. The Culture of Consumption. Critical Essays in American History 1880-1980 / [Richard Wigtman Fox and T.J. Jackson Lears Editors]. – Pantheon Books, 1983. – P. 3–38.
5. Oliver James. Affluenza. How to be Successful and Stay Sane. Random House Group. – 2007. – 400 p.

Хрусталёв Ф.С. Социальная работа с личностями, зависящими от аффлюенца

Статья посвящена анализу основных факторов становления общества потребления и описанию социального явления, к которому оно привело – аффлюенца. Приведено определение термина “аффлюенца” и примеры его проявления. Рассмотрены современные публикации относительно этой проблемы. Намечены пути социальной работы с проблемой аффлюенца.

Ключевые слова: общество потребления, глобализация, аффлюенца, либеральный капитализм, дауншифтинг.

Khrustalov F. Social Work with Affluenza Addicted Persons

The article analyzes the main factors of formation of consumer society and describing social phenomena to which it led – affluenza. Affluenza definition and examples of its manifestation are provided. Modern publications on this issue are and ways of social work with problem affluenza are considered.

Key words: consumer society, globalization, affluenza, liberal capitalism, downshifting.

Надійшла в редакцію 31 серпня 2011 року

ЕКОНОМІЧНА СОЦІОЛОГІЯ

УДК 316.728

ЗОСЬКА Я.В.

ОСОБЛИВОСТІ СПОЖИВАЦЬКИХ УСТАНОВОК НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті розглянуто вплив установок населення на формування соціальних практик споживання. На теоретичному й емпіричному рівнях проаналізовано особливості споживацьких установок населення України в умовах інформаційного суспільства. Виділено три моделі споживчої свідомості: активна (консьюмерат), раціональна й консервативна.

Ключові слова: практики споживання, споживацтво, консьюмеризм, людина мережі.

Постановка проблеми. Сьогодні Україну можна вважати комбінованим суспільством, у якому поєднуються риси традиційного, модерного, постмодерного та інформаційного суспільств. І це накладає відбиток на споживацькі установки населення.

Споживання є особливою формою соціальної діяльності, що здійснюється різними способами й має різні типи соціальних практик споживачів, які залежать від системи потреб і цінностей суспільства, соціальних страт (груп) та особистості. Предмети споживання мають наукову цінність (значення і зміст) для різних соціальних груп унаслідок того, що в них існують розбіжності в соціальних, економічних, естетичних, релігійних, політичних інтересах, і саме тому характер та поведінка в процесі споживання різних груп можуть бути різними. Для розуміння соціальних практик споживачів важливим є знання систем соціальної взаємодії, особливостей їх функціонування, детермінант.

Мета статі – на теоретичному й емпіричному рівнях проаналізувати особливості споживацьких установок населення України в умовах інформаційного суспільства.

Обговорення проблеми в сучасній літературі. Ідея, що споживання стає однією з ключових сфер сучасного суспільства і засобом конструювання соціальної ідентичності, соціального статусу, способу життя, важливим показником рівня розвитку суспільства, покладена в основу концепцій: Р. Барта, З. Баумана, Ж. Бодрійяра, Д. Белла, Дж. Гелбрейта, Д. Слейтера [2–4; 6–8; 11; 25]. Дослідженню характеру споживання в умовах суспільства постмодерну присвятили увагу також С.

Леш, Р. Робертсон, М. Фезерстоун, А. Фірат, Е. Фром [10; 20; 24]. Глибинне осмислення процесів модернізації, глобалізації, інформаційного суспільства відбулося у працях З. Баумана, У. Бека, Д. Белла, А. Тоффлера [3; 5; 6].

Різні аспекти сфери споживання в Україні вивчають: В. Тарасенко, Ю. Пачковський, Ю. Привалов, Р. Савчинський, М. Шульга, В. Пилипенко, Є. Суїменко, Т. Петрушина, М. Лукашевич, Н. Лисиця [13–18; 21–23]. Зокрема, Ю. Пачковський відзначає, що соціологія прагне проаналізувати споживання в контексті розвитку суспільства, соціальних відносин, у які включений споживач. Досліджується повсякденність із характерним для неї світом споживчих практик і стилів споживання, аналізуються засоби і способи формування споживчої аудиторії в умовах комп'ютеризації, інформатизації суспільства та вивчаються наслідки тотального споживання [13, с. 169; 13, с. 171]. Разом з тим темп трансформації суспільства, поширення практик споживання, зміни у сфері комунікацій (поширення Інтернету, мереж мобільного зв'язку) призводить до утворення нового інформаційного простору і розширення сфери спілкування, що вимагає розширення спектра соціальних досліджень сфери споживання в нашій країні.

Основний текст. Для вивчення споживацьких установок населення України нами було проведено емпіричне дослідження (2009 р. – у містах Львів та Запоріжжя опитано по 400 респондентів; вибірка квотна; контрольовані ознаки: “стать”, “вік”; 2010 р. – опитування міського населення (Ужгород, Полтава, Житомир, Донецьк, Кривий Ріг) віком 18–55 років; метод анкетування; $n = 1162$; вибірка – районована, на останньому щаблі – випадкова; контрольовані ознаки: “стать”, “рівень освіти”; похибка $\pm 6,5\%$; надійна ймовірність – 95,45%).

У результаті дослідження виділено три моделі споживчої свідомості (активна (консьюмерат), раціональна й консервативна), які закріплюються у відповідних споживчих практиках. Консьюмерат (активні споживачі) відрізняється прагненням часто купувати й змінювати речі (30%), приблизно половина населення – це раціональні споживачі, які купують речі в міру необхідності, 20% – консервативні споживачі, які задовольняються тим, що є. Через змішаний характер нашого суспільства досить велика частина населення продовжує поділяти традиційні та модерні моделі споживчої поведінки й способу життя в цілому. Традиційні покупці – ті, що споживають лише за необхідністю, щоб задовольнити свої нагальні, об'єктивні потреби, і не можуть вважатися суб'єктами суспільства споживання. Можна зазначити, що тип споживчої свідомості мало пов'язаний із загальними показниками добробуту, а безпосередньо залежить від сучасного та престижного способу життя.

Характерною рисою активних споживачів є дефіцит відповідальності. Вони поліцентричні за своїми цінностями, вище, ніж інші люди, цінують гроші, волю, дозвілля, творчу роботу, тобто ті умови, що сприяють самореалізації. Але активні споживачі менше, ніж інші люди,

схильні цінувати те, що обмежує їхню волю, у тому числі волю самовираження в процесі споживання.

Для консьюмерів зовнішня презентація важливіша від комфорту. Це люди з активною висхідною мобільністю, які прагнуть до досягнень та активного спілкування, зайняття престижних соціальних ніш.

Мода як показник соціально зумовленої мотивації у виборі речей у цьому дослідженні посідає другорядне місце в переліку різних мотивів. Це відображає еволюцію суспільства в бік постмодерного типу, для якого характерна індивідуалізація. Ця риса найбільш чітко виявляється в способі життя та характері споживання консьюмерату. Існує прямо пропорційна залежність між активністю споживання речей та інформації. Саме серед консьюмерів найбільше активних користувачів Інтернету. Це дає підстави говорити про наявність у нашій країні відчутних ознак інформаційно-споживчого суспільства.

Система показників, представлена в ряді типових тверджень, характерних для споживчого суспільства, дає змогу стверджувати, що приблизно 40% населення можуть бути охарактеризовані з позицій споживацтва. До цієї риси в населення існує амбівалентне ставлення. Стосовно себе людина може бути захопленою речами, але оцінювати інших за кількістю речей наші люди вважають нижчим за свою гідність. Чимало людей одночасно відзначили, що вони люблять речі, але не вважають їх показником успіху інших. У нашій країні споживацтво зумовлено не збагаченням населення. Для заможних схильність до споживацтва реально втілена в придбанні якісних, дорогих товарів, а для менш заможної частини населення ця схильність реалізується в товарах меншої якості чи на рівні бажання.

Однією з особливостей суспільства споживання є те, що з процесом споживання пов'язана соціокультурна діяльність людини – пошук і вибір товару, шопінг є формою проведення дозвілля. Іншим важливим аспектом вільного часу в суспільстві споживання є те, що саме дозвілля як найважливіша частина вільного часу становить об'єкт споживання. Тому виникає феномен показного споживання дозвілля. У цілому в активних споживачів більш висока активність у вільний час. Емпірично також доведено, що в активних споживачів більш інтенсивне та різноманітне міжособистісне спілкування. Консьюмерат виявляється, за результатами дослідження, товариськими, активними людьми, що виявляють інтерес до багатьох сторін життя. Для активних споживачів також більше, ніж для інших категорій, значуща освіта. Влада високої позиції в посадовій ієрархії для консьюмерів важливіша від влади знання. На наш погляд, ці дані вимагають обережніше ставитися до абстрактних тверджень про значущість знання в інформаційному суспільстві. У цілому це важливо, але для середньої людини комфортна соціальна ніша у вигляді гарної посади краще від гарної професії, що вимагає знань.

Існує ряд аспектів економічного та соціокультурного характеру, які зумовлюють специфіку соціальних практик споживання різними

категоріями споживачів. Консьюмерат – це не просто споживачі, що більш активно споживають, вони відрізняються низкою інших рис мотиваційного, психологічного, поведінкового характеру від споживачів традиційного типу. Активні споживачі краще справляються з кризою, вона на них менше вплинула, і вони швидше виходять з неї. Щодо ставлення до майбутнього, то загалом оптимістів більше, ніж песимістів, у три рази. Активні споживачі більш оптимістичні за консервативних. Майже для половини респондентів майбутнє невизначене, люди не в змозі оцінити перспективу розвитку країни.

Матеріали дослідження свідчать, що в нашій країні споживацтво зовсім не викликано збагаченням якоїсь частини населення. Імовірність виникнення більш активної схильності до споживання майже однакова для різних у матеріальному плані верств населення. Тільки для більш заможних ця схильність може бути реально втілена в придбанні якісних, дорогих товарів, а для менш заможної частини населення ця схильність реалізується в товарах іншої якості, на секунд-хенді чи на рівні бажання.

Одна з проблем суспільства споживання – це надмірне захоплення кредитами на купівлю споживчих товарів, іншими словами, кредитоманія, кредитна лихоманка. Активні споживачі значно рідше відзначають, що брали кредити, а отже, рідше мають труднощі з їх поверненням. Консервативні споживачі мають менше матеріальних можливостей купувати необхідне без кредиту. Заможних осіб серед активних споживачів у два рази більше, ніж серед консервативних. Отже, активні покупці частіше купують без кредитів, тому й рідше мають труднощі з поверненням. У наших умовах консьюмерат має менше труднощів з кредитами, ніж споживачі традиційного типу. Цей висновок суперечить даним західних авторів щодо труднощів консьюмерату.

Для активних споживачів темпи покращення економічного становища дещо вищі за консервативних. Щодо ставлення до майбутнього, то загалом оптимістів більше, ніж песимістів, у три рази. Дані свідчать про позитивні тенденції в настроях споживачів за останній рік. Активні споживачі більш оптимістичні за консервативних. Більшість консервативних споживачів вважають, що практично нічого не зміниться. Стосовно економічного становища в країні такі самі оцінки, як і стосовно особистого економічного становища. Людина своє особисте матеріальне становище ставить у залежність від економічного стану країни в цілому. І навпаки, сприйняття свого матеріального становища переносить на оцінку економіки країни загалом. Майже для половини респондентів майбутнє невизначене, люди не в змозі оцінити перспективу розвитку країни. Ця невизначеність краща від песимізму. Можна сказати, що це дуже обережний оптимізм. Найбільш оптимістичними виявилися активні споживачі (щодо себе і щодо своїх нащадків), тобто вони впевнені, що самі будуть жити краще, ніж їх батьки, і їхні нащадки будуть жити краще за них.

Щодо соціокультурних розбіжностей у визначених типів споживачів, то вони такі. Серед активних споживачів більше віруючих, ніж серед консервативних. Найбільш релігійними виявилися раціональні споживачі. У постсоціалістичних країнах консерватизм має два різновиди (класичний консерватизм досоціалістичного типу, соціалістичний консерватизм). Стримане ставлення до релігії притаманне саме другому різновиду консерватизму. Отже, цілком логічно, що консервативні споживачі менше за інші типи споживачів віряють у Бога. В активних споживачів у ставленні до Бога спостерігається різко виражений інструменталізм, як і в ставленні до життєвих завдань. Помітно частіше активні споживачі звертаються до Бога у випадках, коли їм щось від нього потрібно. Консервативним споживачам у ставленні до Бога теж певною мірою притаманний інструменталізм, але він не так різко виражений, більш згладжений, не такий відвертий. Можна зазначити, що коли Бог потрібний для задоволення особистих потреб (не духовного плану), то це чітко відображає споживче ставлення до сакральної сфери.

Міжінституціональні зв'язки релігії та споживання виражаються в перетинанні функцій цих інститутів. Функція споживання, що спрямована на сферу релігійного, містичного, полягає у використанні об'єктів зовнішнього світу для задоволення своїх потреб. За рахунок споживання сакрального ресурсу споживачами здійснюється компенсація невизначеності та тривоги в умовах суспільства ризику.

Значущість цінностей “родина”, “матеріальна забезпеченість”, “дружба, любов” майже однакові для всіх типів споживчої свідомості, тільки для активних споживачів “матеріальна забезпеченість” посідає перше місце. У цілому активні споживачі більш плюралістичні, для них більший набір цінностей має значення. В активних споживачів цінності меншою мірою концентруються на якихось одних визначених позиціях. Для активних споживачів характерна ціннісна децентрованість чи ціннісний поліцентризм, що є характерною рисою постмодерного суспільства, очевидними представниками якого є активні споживачі. У консервативних споживачів яскраво виражена концентрація на певній цінності (родина), порівняно з якою інші цінності мають менше значення.

Дефіцит відповідальності та шляхетності – характерна риса активних споживачів. Дефіцит відповідальності в людини виникає саме тому, що відчутний дефіцит шляхетності. Воля більш значуща для активних споживачів, ніж для інших типів споживчої свідомості. Ця властивість характерна для людей, які прагнуть до успіху. Якщо порівняти активних споживачів з представниками інших типів споживчої свідомості, то, з урахуванням принципу ймовірності суджень, вони поліцентричні за своїми цінностями і вище, ніж інші люди, цінують гроші, волю, дозвілля, творчу роботу (тобто ті умови, що сприяють самореалізації). Але активні споживачі менше, ніж інші категорії споживачів, відповідальні, менш релігійні, тобто менше схильні цінувати те, що обмежує їхню волю, у тому числі волю самовираження в процесі споживання.

Між представниками різних типів споживчої свідомості існують певні відмінності в характері спілкування в родині, але значними їх назвати не можна. Отже, гіпотеза, що активність споживання негативно впливає на відносини в родині, не підтвердилася. Навіть активні споживачі відзначають дещо кращі відносини в родині, ніж консервативні споживачі. В Україні суспільство споживання не досягло такого рівня розвитку, щоб негативно впливати на родину, як це відбувається в західних країнах.

Пріоритетними цінностями повсякденного життя для більшості населення є: родина, активне дозвілля, житло. Далі в консьюмерів – одяг, а в консерваторів – меблі. Для консьюмерів зовнішня презентація важливіша від комфорту, для консерваторів ці цінності міняються місцями. Це свідчить про внутрішню самодостатність консерваторів, відсутність інтересу до демонстрації себе. Це люди, які або вже досягли того, до чого прагнули, або не прагнуть до досягнень. Консьюмери ж – це люди з активною висхідною суб'єктивною (тобто бажаною) мобільністю, які прагнуть до досягнень, до активного спілкування, бажують зайняти престижні соціальні ніші. Якщо консерватори – це люди, що вже відбулися, то консьюмери – це люди, що ще не досягли бажаного соціального статусу, вони прагнуть “відбутися” в житті.

Речова оснащеність консьюмерів за більшістю пунктів краща, ніж у консерваторів. Консьюмери мають більше престижних речей, таких як модний одяг, гарні меблі. А за значними, коштовними речами та об'єктами власності (квартира, машина, дача) між консерваторами й консьюмерами немає великої різниці, проте вона виявляється в інформаційній забезпеченості (комп'ютери, аудіо-відеотехніка). Виходить, тип споживчої свідомості мало пов'язаний із загальними показниками добробуту, а тільки з показниками сучасного та престижного способу життя. Консьюмери демонструють наявність престижних речей і прагнення володіти ними. Консерватори теж непогано оснащені в побуті, але не акцентують проблеми речей у своїх життєвих і повсякденних прагненнях.

Речова оснащеність певною мірою детермінує спрямованість споживчих бажань. Річ притягає аналогічну річ. Так, більшість тих, хто хоче придбати гарний одяг, зафіксована серед тих, хто вже має модний одяг, взуття, аксесуари. Високі показники речової оснащеності в тих, хто має модні речі. Людина, яка з'являється на людях у модному одязі, дає знак, що вона має весь набір речової оснащеності, характерної для успішного, заможного члена суспільства.

Крім речової оснащеності для сучасної людини важлива також оснащеність інформаційна. Найбільше активних користувачів Інтернету серед консьюмерів. Речова й інформаційна оснащеність пов'язані між собою. Чим вища речова оснащеність, тим вища інформаційна. Чим вища активність у споживанні речей, тим вища інформаційна активність. Це співвідношення не випадкове. Воно відображає закономірності сучасного суспільства, що є інформаційним і споживчим. Суміщеність цих важливих характеристик сучасного суспільства знаходить

своє вираження на рівні повсякденного життя, у соціальних практиках споживання речей і інформації.

“Люди Мережі” (активні користувачі Інтернет) та ті, хто зовсім ізольований від Інтернету, відрізняються за своїми моделями споживання. Це зумовлено не специфічним впливом Інтернету, а тим, що ознака “користування Інтернетом” позначає кластер, який характеризує людину інформаційного споживчого суспільства. Цей кластер характеризує не тільки ознака “користування Інтернетом”, а ще й інші характерологічні ознаки: життєва позиція, ціннісні орієнтації, тип споживчої свідомості тощо. І-спільнота (Інтернет-спільнота) відрізняється активною споживацькою поведінкою. Стиль споживчої поведінки І-спільноти відповідає еліті. Думка авторів “Нетократії” [1], що “люди Мережі” формують нову еліту суспільства, у нашому дослідженні знаходить емпіричне підтвердження. Представники І-спільноти більше люблять речі, частіше бачать у них джерело задоволеності життям. І-спільнота менш завантажена справами, її члени менше скаржаться на відсутність часу для дозвілля, відчутно менше читають книг, ніж інше населення. У цілому в І-спільноти форми проведення вільного часу різноманітніші, вони частіше використовують різні форми дозвілля, більше люблять природу, музику, спілкування з друзями. “Люди Мережі” значно більше залучені в процес споживання, ніж їхні візаві. Користувачі Інтернету люблять ходити по магазинах. У цьому ще один прояв органічної єдності інформації й споживання для сучасного суспільства, яке ми пропонуємо називати *інформаційно-споживчим*. Одним із його проявів є купівля-продаж речей через Інтернет. Вже чверть середнього класу міського населення вдається до Е-комерції, при цьому найчастіше використовують можливості Е-комерції активні споживачі (консьюмерат).

Найбільш поширеним мотивом користування Інтернет для комерційних цілей є зручність цього засобу. Відносно поширеними є такі мотиви, як “швидший доступ до інформації” та “більше можливостей для вибору і різноманітні пропозиції”. Найчастіше люди оплачували через Інтернет інформацію, кожний п'ятий через Інтернет придбав речі, трохи менше оплачували розваги. Інші види послуг (“Здійснення фінансових операцій”, “Задоволення культурних потреб”, “Подорожі, туризм”) ще мало поширені в Україні.

“Люди Мережі” значно більше, ніж інші, намагаються розвивати свої сили і здібності, прагнуть до нового. Однак “людей Мережі” не можна вважати ідеалістами. Вони виявляють розумний прагматизм, прагнуть побудувати міцну базу для реалізації своїх життєвих планів. Сучасні “люди Мережі” через Інтернет наповнюють своє життя безліччю подій інформаційного плану та здійснюють реалізацію всіх можливостей, що надає суспільство для сучасної людини в її саморозвитку. “Людя Мережі” з більшою ймовірністю, ніж людям, що не пов'язані з Мережею, притаманний сучасний спосіб життя з насиченим різноманітним дозвіллям,

що включає як соціальні практики споживання, так і художні, спортивні, заняття та зв'язок з природою.

Віра для “людей Мережі” має невисоке значення, проте цікава, творча робота посідає вище місце в структурі ціннісних орієнтацій (ніж в інших людей). Вище, ніж інші, “люди Мережі” цінують такі якості, як дружба, любов. Матеріальну забезпеченість зазвичай “люди Мережі” цінують, але, нижче, ніж інші люди. Високе значення цінностей волі, що вище від віри й відповідальності для “людей Мережі”, свідчить про неоліберальну світоглядну позицію сучасної людини – члена інформаційно-споживчого суспільства. Бог не відкидається, але віра та відповідальність, що породжує залежність від інших людей, не повинні надмірно обмежувати волю й незалежність людини.

Родина, любов, Бог без відчуття відповідальності за дотримання цих цінностей, зі збереженням особистої незалежності – це чіткий прояв споживчого ставлення до цінностей, коли моральні категорії підпорядковані вимозі збереження внутрішньої ідентичності та цілісності, що дає воля. Мораль поступається бажанню й примхам волі. Оце і є мораль людини суспільства споживання, мораль “людини Мережі”, представника інформаційного суспільства.

Висновки. Таким чином, за результатами емпіричного дослідження значна частина населення України відповідає ознакам суспільства споживання, що були виявлені для високорозвинутих країн. Це не означає, що всі люди можуть дозволити собі реально діяти відповідно до стандартів суспільства споживання, але підтверджує, що велика частина населення хоче діяти подібним чином. Якщо на ментальному рівні у свідомості людини містяться паттерни суспільства споживання, то можна віднести велику частину населення України до членів суспільства споживання.

З погляду структури цінностей автентичних представників епохи постмодерну ми можемо говорити про органічність інформаційно-споживчого суспільства.

Список використаної літератури

1. Бард А. Нетократия. Новая правящая элита и жизнь после капитализма [Электронный документ] / А. Бард, Я. Зондерквист. – Режим доступа: <http://www.book.ariom.ru/txt672.html-33k>.
2. Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика / Р. Барт. – М. : 1989.
3. Бауман З. Индивидуализированное общество / З. Бауман ; [пер. с англ., под ред. В.Л. Иноземцева]. – М. : Логос, 2000. – 390 с.
4. Бауман З. Спор о постмодернизме / З. Бауман // Социологический журнал. – 1994. – № 4. – С. 69–80.
5. Бек У. Что такое глобализация? Ошибка глобализма – ответы на глобализацию / У. Бек ; [пер. с нем. А. Григорьева и В. Седельника]. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 304 с.
6. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество: Опыт социального прогнозирования / Д. Белл ; [пер. с англ., под ред. В.Л. Иноземцева]. – М. : Academia, 1999. – 956 с.

7. Бодрийяр Ж. Симуляторы и симуляции / Ж. Бодрийяр. – М. : Добросвет, 1981. – 390 с.
8. Бодрийяр Ж. Общество потребления / Ж. Бодрийяр. – М. : Добросвет, 2006. – 269 с.
9. Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структуризации / Э. Гидденс. – М. : Академический Проект, 2003. – 528 с.
10. Глобальні модерності / [за ред. М. Фезерстоуна, С. Леша, Р. Робертсона ; пер. з англ. Т. Цимбала]. – К. : Ніка-Центр, 2008. – 400 с.
11. Гэлбрейт Дж. Новое индустриальное общество / Дж. Гэлбрейт. – М. : Прогресс, 1969 (2004). – 480 (225) с.
12. Лисиця Н.М. Реклама как фактор формирования символической роскоши / Н.М. Лисица // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. – Х. : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2010. – Вип. 16. – С. 384–386.
13. Пачковський Ю.Ф. Споживач у постмодерному суспільстві: соціологічний погляд як вступ до проблеми / Ю.Ф. Пачковський // Наукові студії Львівського соціологічного форуму “Традиції та інновації в соціології” : зб. наук. пр. – Дрогобич : Посвіт, 2009. – С. 167–172.
14. Пилипенко В.Є. Емпіричні показники економічної культури населення / В.Є. Пилипенко // Ринок праці та зайнятість населення. – 2011. – № 1. – С. 23–28.
15. Привалов Ю.О. Поведінкові стратегії на ринку праці України / Ю.О. Привалов, В.М. Галицький, Г.І. Чепурко. – К. : Фоліант, 2005. – 226 с.
16. Савчинський Р.О. Позиціонування вікових груп у просторі споживачьких практик [Електронний ресурс] / Р.О. Савчинський // Соціологія майбутнього: електронний наук. журнал з проблем соціології молоді та студентства. – Х. : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2010. – № 1. – С. 123–134. – Режим доступу: http://www.sociology.kharkov.ua/socio/index.php?option=com_content&task=view&id=230&Itemid=108.
17. Суїменко Є.І. Споживання як віддзеркалення реального рівня життя людей в сучасній Україні / Є.І. Суїменко, Т.О. Петрушина // Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін. – К. : ІС НАНУ, 2007. – С. 220–234.
18. Тарасенко В.І. Споживання і споживацтво / В.І. Тарасенко. – К. : Політвидав України, 1988. – 152 с.
19. Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер. – М. : АСТ, 2010. – 784 с.
20. Фромм Э. Революция надежды. Избавление от иллюзий / Э. Фромм ; [пер. с англ. ; предислов. П.С. Гуревича]. – М. : Айрис-пресс, 2005. – 352 с.
21. Стилї життя: панорама змін : кол. монографія / [М.О. Шульга, Р.А. Ануфрієва, Н.Л. Бойко та ін.] ; Нац. акад. наук України, Ін-т соціол. – К., 2008. – 416 с.
22. Экономическая культура населения Украины / [под ред. академика НАН Украины В.М. Вороны, д. филос. н., профессора Е.И. Суименко]. – К. : Институт социологии НАН Украины, 2008. – 316 с.
23. Экономическая социология : учеб. пособ. / [В.Е. Пилипенко, Э.А. Гансова, В.С. Казаков и др. ; под ред. В.Е. Пилипенко]. – К. : МАУП, 2002. – 296 с.
24. Firat A. Rethinking Consumption. Consumption, Markets and Culture / A. Firat. – Vol. 3. – № 4. – P. 283–296.
25. Slater D. Consumer Culture & Modernity / D. Slater. – Cambridge : Polity Press, 1998. – 230 p.

Зоська Я.В. Особенности потребительских установок населения Украины в условиях информационного общества

В статье рассмотрено влияние установок населения на формирование социальных практик потребления. На теоретическом и эмпирическом уровнях проанализированы особенности потребительских

установок населения Украины в условиях информационного общества. Выделены три модели потребительского сознания: активная (консьюмерат), рациональная и консервативная.

***Ключевые слова:** практики потребления, потребительство, консьюмеризм, человек сети.*

Zoska Ya. Features of Consumer Options of Population of Ukraine in the Conditions of Informative Society

Influence of options of population on forming of social practices of consumption is considered in the article. On theoretical and empiric levels the features of consumer options of population of Ukraine are analysed in the conditions of informative society. Three models of consumer consciousness are selected: active (consumerat); rational and conservative.

***Key words:** practice of consumption, user, consumerizm, persons of network.*

Надійшла в редакцію 31 серпня 2011 року

УДК 316

ЗУБЕНКО О.О.

ФОРМАЛЬНА ТА НЕФОРМАЛЬНА ЗАЙНЯТОСТІ В СОЦІОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ

У статті досліджено проблеми, що наявні в контексті дослідження неформальної зайнятості. Проведено аналіз існуючих підходів до класифікації видів неформальної зайнятості та запропоновано авторське бачення такої класифікації. За результатами стислого аналізу встановлено, що в Україні неформальна зайнятість набуває форми соціального діалогу між роботодавцями та найманими працівниками.

Ключові слова: *зайнятість, причини, захист, дохід, соціальні гарантії, ефективність, неформальна зайнятість.*

Актуальність теми дослідження. Кризові процеси в соціально-економічному розвитку держави, що відбуваються протягом останніх років, призводять до поширення форм адаптаційних практик. Однією з таких практик можна вважати неформальну зайнятість. Неформальна зайнятість є явищем, яке властиве не лише вітчизняному соціально-економічному розвитку. Неформальна зайнятість є, на наш погляд, характерною рисою більшості перехідних економік, виступаючи одним із чинників соціальної неврівноваженості.

Дослідження причин та пошук шляхів подолання неформальної зайнятості має перебувати в центрі уваги окремих державних установ, зокрема державної служби зайнятості. Зменшення рівня неформальної зайнятості сприятиме збільшенню прозорості економіки та забезпеченню соціальних гарантій найманим працівникам.

Аналіз попередніх досліджень. Зазначений напрям досить активно досліджують вітчизняні та зарубіжні науковці. Зокрема серед російських дослідників проблемою дослідження неформальної зайнятості останніми роками займаються такі науковці, як: В.Є. Гімпельсон, Г.О. Зудіна [1], О.В. Сінявська [2]. Цьому питанню було присвячено низку дисертацій у галузі економіки (наприклад, дисертація Г.О. Терехової [3]) та соціології (Г.М. Тарасова [4]).

Українські дослідники також аналізують цю соціально-економічну проблему. В цьому контексті варто виділити таких дослідників, як Е.М. Лібанова [5], І.В. Агелко [6] та О.В. Большая [7].

При тому, що існує безліч підходів до вивчення цього явища включаючи різні способи його визначення, вимірювання та інтерпретації його природи, в практичному сенсі, Україна поки що не зробила будь-яких відчутних дій щодо його подолання.

До цього часу, як справедливо відзначає О.В. Сінявська, не сформовано єдиного визначення того, що слід розуміти під неформальною економічною діяльністю і неформальною зайнятістю, як не вироблено і єдиного погляду на причини виникнення цього явища [2, с. 3]. Така невизначеність є однією із причин ускладнення при формуванні державної політики спрямованої на вирішення проблем зайнятості.

Постановка завдання дослідження. Вищезазначене вимагає здійснення ще однієї спроби переосмислення неформальної та формальної зайнятості в системі соціально-трудових відносин, з метою забезпечення ефективних умов використання трудових ресурсів суспільства та надання найманим працівникам сучасного рівня соціальних гарантій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналізуючи неформальну зайнятість слід уточнити сутність та структуру цього визначення. Так, російська дослідниця Г.М. Тарасова виділяє три основні форми зайнятості:

1) формальна – це зайнятість, закріплена юридично і захищена державою, при якій люди передають свою здатність працювати за заробітну плату;

2) неформальна – це зайнятість, без здійснення юридичного оформлення, а отже, “поза бухгалтерією”, тобто працівники отримують гроші за роботу, але не декларують їх. Така діяльність не регулюється і не контролюється державою, і тому зайняті тут перебувають у вразливому і незахищеному становищі, їх трудові права жодним чином не захищені;

3) домашня – це зайнятість в домашньому господарстві, праця в сім’ї, яку автор відносить до неоплачуваної та нерєєстрованої [4, с. 14].

Незважаючи на поверхневу логічність такого підходу, автор занадто вузько розглядає структуру праці, а відповідно не достатньо чітко визначає неформальну зайнятість, яка буває у декількох формах. Так, слід зазначити, що праця в домашньому господарстві може бути поділеною на дві складові: обслуговуюча праця та праця в особистому господарстві (не обов’язково сільському). В такому разі остання тяжітиме до підприємницької діяльності й так само має за мету отримання доходу. При цьому відповідна діяльність носить також неформальний характер, а доходи не декларуються. Слід також зауважити, що власне неформальна зайнятість може бути класифікована за ступенем “неформальності”. Зокрема буває умовно неформальна праця. Така праця, на наш погляд, існує коли працівник має трудову угоду, працює офіційно, але практично весь дохід отримує без декларування. В такому разі його праця також регламентуватиметься частково національним законодавством (у частині гарантування зайнятості, гарантій умов праці тощо), однак з іншого боку, у питанні щодо соціальних гарантій така праця не регламентуватиметься.

Слід також звернути на увагу, що значна частина працівників на сьогодні, які навіть і оформлені офіційно, через те, що підприємства на яких задіяна ця категорія працівників належать до малих, не мають реальних гарантій зайнятості не стільки через відсутність офіційного

оформлення, скільки через відсутність сталості економічних умов функціонування самих підприємств.

В такому разі більш доцільним в сучасних умовах повернутися у розумінні неформальної зайнятості до думок британського соціолога і антрополога К. Харта, який вперше використав термін “неформальний сектор”. Дослідник розумів під ним примітивну і різноманітну самозайнятість, типову для мешканців міст у країнах, що розвиваються [8]. Неофіційна наймана праця на підприємця (або на людину, яка не має навіть реєстрація як підприємця, однак має певні засоби виробництва, які роблять можливою власне таку працю) практично не відрізняється від самозайнятості. Тим більше, що інколи неофіційна трудова діяльність відбувається на кооперативних засадах, в яких відсутній безпосередній власник засобів виробництва. Для більшості сучасних українців, так само як і для мешканців Гани (відповідно до досліджень К. Харта [8]), представники досліджених ним ринків праці були міськими бідняками, вчорашніми мігрантами з сіл, некваліфікованими працівниками, що знаходять в низькопродуктивній самозайнятості основне (часто єдине) джерело засобів до існування. В сучасній Україні більшість тих, хто зайнятий неформально не є безпосередніми мігрантами з сіл, однак часто це люди, що не мають високої кваліфікації достатньої для отримання офіційної роботи. При цьому остання теза переважно стосується тих хто зайнятий або самозайнятістю, або працює повністю неформально (тобто взагалі без будь-якої реєстрації). Слід також зазначити, що у частково неформальній зайнятості (тобто зайнятості в якій приховується реальний рівень доходів працівників) зазначені проблеми не спостерігаються. Найбільш поширеною причиною неформальної зайнятості в такому разі є бажання працівника до збільшення доходу (часто відмова від офіційного працевлаштування це єдина можливість до такого збільшення). На наш погляд, це дає підстави виділити в системі самозайнятості щонайменше три сектори, що мають принципово різний характер:

– наймані працівники, зайнятість яких не регламентується будь-якими письмовими угодами – повна неформальна зайнятість;

– наймані працівники, праця яких регламентується трудовими угодами, що передбачають подвійний характер нарахування доходу (офіційна та неофіційна заробітна плата) – умовно-неформальна зайнятість;

– особи зайняті самозайнятістю (або ті, хто здійснює відповідну діяльність шляхом кооперації з аналогічними особами) – неформальна самозайнятість. У цій категорії можна також виокремити осіб, що зайняті самозайнятістю із використанням наявних в їх розпорядженні засобів виробництва (приховані підприємці) та осіб, що здійснюють трудову діяльність практично не використовуючи засобів виробництва, однак самостійно шукаючи собі замовників.

До першої категорії можна віднести, насамперед, приватних осіб, що зайняті діяльністю на власному земельному господарстві (земельному

наділі). До другої належать особи, що не мають власних засобів виробництва крім примітивних, однак самостійно шукають замовників на виконання певного виду робіт (копання землі, демонтаж стін, перенесення вантажів). В цьому випадку ці особи виступають не як наймані працівники, а також набувають ознак підприємця, адже самостійно укладають договори на виконання певних робіт (в такому контексті ця категорія найбільше відповідає діяльності самозайнятих у К. Харта).

Однак для окремих категорій людей (осіб передпенсійного віку, жінок молодого віку, студентів заочної форми навчання тощо) неформальна зайнятість (так само як самозайнятість для мешканців Гани у К. Харта [8]) є єдиною альтернативою повному безробіттю, оскільки формальний ринок праці їм нічого не може запропонувати, а система допомоги безробітним для цієї категорії не завжди виявляється достатньо ефективною. Також варто звернути увагу, що К. Харт в своєму дослідженні вказував на неоднорідність робочих місць з погляду їх характеристик, а також на концентрацію неформальних місць зайнятості в окремому сегменті ринку праці, де формальне регулювання або відсутнє, або діє зі значними винятками [1, с. 5]. У сучасній Україні робочі місця в умовах неформальної зайнятості так само є неоднорідними, а значна частина професій знаходиться саме у цьому сегменті. Так різнороби, підсобні робітники будівництва тощо підпадають переважно під характеристики повністю неформального ринку праці. Водночас працівники торгівлі, громадського харчування та деяких інших професій знаходяться у секторі умовно неформальної зайнятості.

В українських реаліях неформальна зайнятість набуває все більш складного характеру. Так, для приховування офіційної зайнятості створюються окремі дрібні підприємства (аутсорсінгові фірми) до яких переводять працівників великих підприємств. Відповідні дії не мають за мету безпосереднє приховування офіційного доходу, однак одним із завдань таких фірм є “виведення” працівника з колективного договору великого підприємства (що дає можливість зекономити на видатках на соціальну сферу). Слід відзначити той факт, що неформальні робочі місця можуть бути і на достатньо великих підприємствах, за умов якщо частина працівників залучається до виконання допоміжних робіт їх праця може оплачуватися неофіційно (особливо це стосується періодичних робіт, або робіт допоміжного характеру).

Аналізуючи класифікацію неформальної зайнятості варто також звернути увагу на підхід запропонований на XV Міжнародній конференції з статистики праці (МКСТ), що відбулася у січні 1993 р. Конференція прийняла конвенціональний підхід до визначення і статистичного вимірювання неформального сектора. У резолюції конференції зазначається: “У широкому розумінні неформальний сектор є сукупністю одиниць, зайнятих виробництвом товарів і послуг, з метою забезпечення роботою і доходами. Як правило, ці виробничі одиниці мають низький рівень організації виробництва, зовсім або практично не мають поділу

праці і капіталу як факторів виробництва і відрізняються малим масштабом діяльності. Трудові відносини – якщо такі існують – засновані переважно не на договорах з формальними гарантіями, а на випадковій зайнятості або родинних і особистих відносинах” [2, с. 7]. На наш погляд, запропонований підхід частково підтверджує зазначену вище класифікацію, однак українські реалії на сьогодні є більш ширшими, а відповідно виникає необхідність їх перегляду.

Слід також звернути увагу, що на наш погляд, як класифікацію неформальної зайнятості можна також використовувати головну мету (причину) її появи. На наш погляд, в більшості випадків сучасної української неформальної зайнятості є не стільки відсутність економічної можливості для роздільного використання факторів виробництва (праці та капіталу), скільки бажання акторів максимізувати ефективність віддачі від праці та капіталу. В такому контексті причиною неформальної зайнятості є потреба в ухиленні від податків. Крім економічної доцільності, причиною неформальної зайнятості є доцільність організаційна. В багатьох випадках здійснення формальної підприємницької діяльності вимагає від особи значних витрат часу на підготовку звітів та виконання інших формальних обов’язків. Водночас неформальна зайнятість надає можливості сконцентруватися на основних функціях. Слід також відзначити соціальні причини пов’язані з острахом окремих осіб щодо можливих наслідків від здійснення офіційної трудової діяльності. Відповідно запропонована логіка класифікації неформальної зайнятості через мету ухилення від формалізації трудових відносин дає підстави для визначення таких типів неформальної зайнятості: економіко-оптимізаційна (оптимізація ефективності використання наявних ресурсів); економічно зумовлена (відсутність достатньої кількості наявних ресурсів); функціонально зумовлена (пов’язана із відриванням офіційного підприємця від основної функціональної діяльності); соціально зумовлена (пов’язана з острахом працівника щодо юридичної відповідальності за виконання певних трудових функцій).

На наш погляд, також слід відзначити той факт, що сучасна українська система соціально-трудового захисту населення є недостатньо дієвою внаслідок чого втрачається сенс переведення характеру зайнятості в формальну площину як з боку працівника, так і з боку роботодавця. Якщо негативні чинники формалізації трудових відносин для роботодавця є досить очевидними, то для працівника вони потребують уточнення. Зокрема практична відсутність дієвих профспілок та інших механізмів захисту інтересів найманих працівників, а також постійні зміни у пенсійному законодавстві (за умов загального низького рівня пенсійного забезпечення) призводять до виникнення у більшості найманих працівників нерозуміння користі від офіційної зайнятості. На сьогодні остання теза по суті є гіпотезою не верифікованою системними та репрезентативними соціологічними дослідженнями, однак, на наш погляд, відповідні дослідження обов’язково мають бути проведені з метою

забезпечення об'єктивного розуміння соціальних причин неформальної зайнятості.

Висновки. Таким чином за результатами проведеного теоретичного аналізу та вивчення літератури із проблем прихованої зайнятості можна констатувати, що неформальна зайнятість в сучасних українських реаліях набуває амбівалентності. По суті неформальна зайнятість є однією із форм соціального діалогу, причому його характер часто є більш дієвим як для працівника, так і для роботодавця. В таких умовах тільки продовження наукових пошуків із використанням різноманітного інструментарію соціологічних досліджень (анкетування, інтерв'ю, спостереження, контент-аналізу) може дати змістовну відповідь на питання щодо можливого інструментарію підвищення ефективності зайнятості та забезпечення належного рівня соціальних гарантій найманим працівникам в Україні.

Список використаної літератури

1. Гимпельсон В.Е. “Неформалы” в российской экономике: сколько их и кто они?: препринт \WP3/2011/06 / В.Е. Гимпельсон, А.А. Зудина; Нац. исслед. ун-т “Высшая школа экономики”. – М.: Высшая школа экономики, 2011. – 60 с.
2. Синявская О.В. Неформальная занятость в современной России: измерение, масштабы, динамика / О.В. Синявская. – М.: Поматур, 2005. – С. 56.
3. Терехова А.А. Неформальная занятость на российском рынке труда: автореф. дис. ... канд. эконом. наук : 08.00.05 / Анна Александровна Терехова; Костром. гос. ун-т им. Н.А. Некрасова. – Кострома, 2007. – 23 с.
4. Тарасова А.Н. Неформальная занятость на рынке труда: автореф. дис. ... канд. соц. наук : 22.00.03 / А.Н. Тарасова; Тюмен. гос. ун-т. – Тюмень, 2004. – 25 с.
5. Лібанова Е. Проблеми формування й розвитку неформального сектору ринку праці в Україні / Е. Лібанова, А. Баланда // Україна: аспекти праці. – 1998. – № 3. – С. 3–8.
6. Ангелко І.В. Неформальна зайнятість населення України в сучасних умовах господарювання / І.В. Ангелко // Український соціум / [гол. ред. О.М. Балакірева]. – 2010. – № 3. – С. 124–132.
7. Большая О.В. Проблема неформальной занятости в Украине / О.В. Большая // Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво. – 2007. – № 1. – С. 45–49.
8. Hart K. Informal Income Opportunities and Urban Employment in Ghana / K. Hart // The Journal of Modern African Studies. – 1973. – Vol. 11. – № 1. – P. 61–89.

Зубенко О.О. Формальная и неформальная занятость в социологическом пространстве

В статье анализируются проблемы, имеющие место в контексте исследования неформальной занятости. Проводится анализ существующих подходов к классификации видов неформальной занятости и предлагается авторское видение такой классификации. По результатам краткого анализа установлено, что в Украине неформальная занятость приобретает форму социального диалога между работодателями и наемными работниками.

Ключевые слова: занятость, причины, защита, доход, социальные гарантии, эффективность, неформальная занятость.

Zubenko O. Formal and Informal Employment in Social Space

The article examines the problems that occur in the context of studies of informal employment. An analysis of existing approaches to the classification of types of informal employment and the author proposes a vision of such a classification. As a result of a brief analysis showed that informal employment in Ukraine takes the form of social dialogue between employers and employees.

Key words: *employment, reason, security, income, social security, efficiency, informal employment.*

Надійшла в редакцію 18 вересня 2011 року

УДК 316.62

СЮСЕЛЬ Ю.В.

ТРАНСФОРМАЦІЯ СПОЖИВАЦЬКОЇ ПОВЕДІНКИ ВІД РАДЯНСЬКОГО ДО ПОСТРАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті досліджено поведінку споживачів за радянських часів. Розкрито багатомірність споживання в пострадянській період. На основі історико-порівняльного методу виявлено спільні та відмінні ознаки у споживацькій поведінці радянської та пострадянської доби.

Ключові слова: трансформація, споживання, поведінка, радянське суспільство, пострадянське суспільство.

Постановка проблеми. Споживання є одним з найважливіших напрямів життєдіяльності людини, займає важливе місце в сучасному українському суспільстві, набуває різноманітної форми і все більшого значення. Соціологи відзначають появу в українському суспільстві споживчого світогляду, що з 1990-х рр. стає впливовим. Поширюється дискурс “суспільства споживання” – ідея, згідно з якою сучасні суспільства все більшою мірою виявляються організованими навколо споживання.

Актуалізація досліджень споживацької поведінки продиктована не стільки завданнями наукового пізнання, скільки об’єктивними вимогами сучасного етапу трансформаційних перетворень України з характерними рисами світогляду споживання та інформаційного суспільства.

Продуктивне розуміння світогляду споживання та споживацької поведінки можливе крізь призму міждисциплінарного підходу, складовими якої є соціологія, історія, культурологія, антропологія тощо. У цьому випадку увагу фокусуємо, перш за все, на символічній стороні споживання. За висхідну точку дослідження поведінки споживачів ми беремо тип суспільства. У ньому наявне певне соціокультурне поле, характер якого спонукає до певних життєвих стратегій і повсякденних практик, бо люди живуть у структурах, що, з одного боку, їх не обмежують, а з іншого – породжують бажання і дають можливості для їх реалізації [7, с. 10].

Діяльність людини в суспільстві враховує його норми чи стандарти, що змінюються з часом. Тому розглянемо споживацьку поведінку в межах двох періодів, що відрізняються певним простором культури особистості, соціальної групи і суспільства: радянського (1921-й – кінець 1980-х р.) та пострадянського (із 1991 р. до сьогодні).

Тому завдання статті полягає у виявленні суперечностей концептуалізації споживацької поведінки за радянських та пострадянських часів, що не дають змоги адекватно простежити основні тенденції та перспективи розвитку світогляду споживання в пострадянському суспільстві. Ми вважаємо доцільним порівняти споживчі практики цих двох періодів для того, щоб виявити якісні та кількісні характеристики споживання та визначити характер, зміст і форми споживацької поведінки в сучасному суспільстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Образ споживання у радянському суспільстві досліджували багато вчених, наприклад: А. Ашкерев, С. Коткін, О. Сальникова, С. Ушакін.

Аналіз споживання в умовах західного суспільства здійснено в працях Р. Андерсена, З. Баумана, Ж. Бодрійяра, Р. Бокока, П. Бурдьє, Е. Гіденса, С. Леша, Дж. Рітцера, А. Томлісона, Дж. Урі, М. Фізерстоуна. На пострадянському просторі серед розробок, присвячених аналізу споживання, виділяємо праці А. Альшиної, В. Ільїна, В. Радаєва та ін.

Різноманітні аспекти споживання, споживацької поведінки знайшли відображення в дослідженнях відомих українських соціологів О. Донченко, Ю. Пачковського, В. Пилипенка, В. Резника, С. Скибинського, Л. Сорокіної, О. Щерби, а також молодих учених: Я. Зоська, В. Макаренко, М. Мастинець, В. Ніколенко, Р. Савчинський, Г. Сорокіна.

Аналіз останніх наукових праць показує, що в сучасній українській соціології споживацька поведінка потребує вивчення саме в контексті радянської та пострадянської доби, що дасть змогу більш досконало вивчити споживацький характер сучасного суспільства, який через свою динамічність потребує постійного переосмислення як з погляду класичних соціологічних схем, так і новітніх дослідних перспектив.

Мета статті – порівняти споживчі практики на двох суттєво різних етапах суспільного розвитку спільноти євроазійського простору: виявити особливості поведінки споживачів у радянські часи; розкрити багатовимірність споживання в пострадянський період; виявити спільне та відмінне у споживацькій поведінці радянської та пострадянської доби.

Виклад основного матеріалу. В основу нашого дослідження споживання за радянських часів покладено праці О. Зуйкової, І. Травіна, що присвячені вивченню побуту, способу життя, споживацьких практик населення СРСР [6; 20]. В інших наукових працях оприлюднено результати соціологічних досліджень радянського способу життя [13; 17]. Низка розробок присвячена аналізу статистичного матеріалу: доходів людей, громадських фондів народного споживання, бюджетів сімей [19]. Л. Гордон, Е. Клопов досліджували соціальне забезпечення людей, вивчали їхні доходи та витрати, систему постачання та споживання, урбанізацію, порушували питання про масову свідомість і поведінку радянських людей [3]. Н. Козлова вивчала механізми входження

радянської людини до суспільства модерну, практики життєдіяльності та способи виживання в умовах тоталітарного режиму [9; 10]. У працях О. Осокіної проаналізовано радянський ринок, систему розподілу та постачання в 20–30-ті рр. ХХ ст. [15; 16]. У них автор розглядає такі явища радянської дійсності, як спекуляція, блат, барахолки, мішечництво, бартер, громадянське харчування, кустарна діяльність тощо, показує, як за штучним фасадом “сталінського достатку” приховувався дефіцит харчів і товарів широкого споживання.

Історики виділяють декілька періодів існування СРСР, які ми охарактеризуємо в контексті споживацької поведінки.

У 1920-х рр. панувала ідеологія побутового аскетизму, суть якої полягала в негативному ставленні до високого рівня споживання, який символізував ідеологію буржуазних та міщанських класів [4, с. 41]. Ставлення до речей виявлялось у критиці показного багатства, демонстративного споживання, фальшивої краси. Одяг мав зігрівати тіло, а не диференціювати людей у країні, де “всі рівні” [12; 15].

“У сфері споживання перетворення бажання в товар зустрічали з підозрою і нехтуванням, хоча певною мірою практикували його” [11, с. 261].

Розширювалось масове виробництво однотипної продукції, що підкріплювало політичні та ідеологічні концепції у сфері споживання. Зокрема, масове виробництво стирало відмінності у формах споживання.

Таким чином, споживчі міфи західного суспільства були далекі для радянської країни, де в центрі світогляду людей було благо Батьківщини, для яких ідеалом була праця задля світлого майбутнього, а не для задоволення своїх матеріальних і духовних потреб. Повсякденне життя і матеріальний світ підпорядковувались марксистській доктрині устрою життя, якому характерна відраза до споживання як такого.

За наявності переважно рівного матеріального достатку радянських людей та існування “залізної завіси” фактично була відсутня відмінність у стилях споживання. За винятком, хіба-що, великих можливостей для міського споживача матеріальних і духовних благ порівняно із сільським. При цьому частіше писали і говорили не про стиль споживання, а про якість життя, яка, звичайно, була вищою в місті, ніж у селі.

Період 30–50-х рр. ХХ ст. у контексті ставлення до речей були відзначені ідеологією культурності [20, с. 45]. Споживачів переконували купувати різні товари і демонструвати таким чином високий культурний рівень. У цьому полягало споживання по-радянському. Із середини 1930-х рр. соціологи та історики спостерігають зміну антиспоживацького підходу до суспільних благ, одягу та послуг на толерантність до розкоші, затишку і матеріального задоволення [22], це, на нашу думку, відображало визрівання радянської соціальної стратифікації, зі специфічними механізмами забезпечення якісними товарами та послугами партійного та

радянського керівництва різного рівня заради збереження їх часу задля ефективної управлінської діяльності.

Отже, у результаті ціннісної трансформації речі отримують легітимізоване право бути наявними в повсякденному житті радянської людини, актуалізуються питання диференціації споживання. Зустрічається терміни “споживач”, “відповідно до вимог споживача”.

У другій половині 1950-х рр. на радянський простір почала проникати західна споживацька культура, західний стиль життя і практики споживання. Таким чином, відбулася підміна великого комуністичного задуму західним ідеалом “суспільства всезагального споживання”, що в подальшому швидко призведе до деградації комуністичної ідеї.

За часів “відлиги” радянський споживач отримав доступ до імпортованих товарів, що продемонстрували зовсім інший рівень якості та інші уявлення про різноманітність товарів. Л. Іонін звертає увагу на появу стиляг, які з’явилися в кінці 1950-х рр., як ознаку модернізації стилю та відмови від аскетизму відносно речей, що нав’язувався зверху [8, с. 10]. Стиляги – радянська стильна молодь, яка слідувала останнім досягненням моди капіталістичних країн та виділялася через зовнішні ознаки – одяг, прикраси.

У 1960-ті рр. виховання смаку розглядалося як основа становлення радянської соціалістичної культури та культурного зростання всіх радянських людей [5, с. 159–179]. Смак відіграв важливу роль у регулюванні поведінки, пов’язаної з вибором речей [21]. Отже, можна говорити про конструювання ідентичності через споживання речей, що повинні відповідати соціалістичній культурі. Саме відповідний одяг, зовнішній вигляд мали свідчити, що це громадянин СРСР, радянська людина. Через споживання передається ідея схожості на інших. Тобто у цьому випадку наявна соціальна ідентичність, розширена до масштабу нації.

На думку істориків, у 1970-ті рр. спостерігається звільнення від товарного фетишизму. Товарний фетишизм, за К. Марксом, – це культ речей при капіталізмі, що перетворює відносини людей у відносини речей, що роблять саму людину річчю [13]. А при соціалізмі, який прагне до достатку речей, індивід може бути оцінений відповідно до особистих властивостей, а не лише за допомогою речей [4, с. 40]. Тобто в соціалістичному світі існує велика кількість речей, що мають лише функціональне призначення.

На думку В. Ільїна, саме суспільство споживання, що до 1980-х рр. досягло зрілості у країнах Північної Америки і Західної Європи, що являло собою потужне соціокультурне поле, згубно подіяло на комуністичну систему. Виникла суперечність між споживацькими прагненнями радянських людей та обмеженими можливостями слабо розвинутого матеріального виробництва.

Отже, зміна місця й функцій споживання в житті людей визначила характер суспільства пострадянської доби.

Після краху комуністичної системи і радянської продуктивістської ідеології консьюмеризм став однією з головних моделей способу життя на пострадянському просторі [23, с. 9]. Це пояснюють прагненням людей перейти до ринкової економіки, щоб задовольняти власний простір бажань.

В. Ільїн вважає, що суспільство споживання виникає як логічний результат розвитку капіталізму. Сучасні технології виробництва товарів широкого вжитку дають змогу розвиватися основам такого суспільства і в контексті незрілого капіталізму. Саме такий синтез характерний для пострадянської доби.

Пострадянська доба проголошена перехідним періодом від тоталітаризму до демократії, від командної економіки до ринкової. Суспільство пострадянської доби в літературі пропонують характеризувати як суспільство перехідного періоду, посткомуністичне, інформаційне, глобалізаційне, громадянське, постмодерне.

Суперечливе поєднання індивідуалізації та уніфікації, розмаїтості і стандартизації характеризує пострадянську добу як добу необмеженої комунікації та тотально спрямованого об'єктивуючого споживання інформації. У другій половині 1990-х рр. у життя людей пострадянської доби входить Інтернет. Віртуалізація соціального за допомогою форм комунікації призводить до своєрідної циклічності інформаційно-комунікативних технологій, коли відбувається нейтралізація унікальних аспектів життя та їхня заміна "засобами інформації, гомогенними один одному як таких, що позначають один одного і відсилають один до одного" [2, с. 245]. Саме тому споживанню сьогодні надано в основному символічний (або симулятивний, за Ж. Бодрійяром) характер, коли відбувається споживання не об'єктів, а їхніх символів, контекстів.

У пострадянські часи пересічна людина перестає перейматися загальними проблемами, бо не залучається у життя оточуючих людей, а цілком зосереджена на власному проекті самореалізації, де споживацька практика має прикладне значення. Підтвердженням цієї тенденції є масове зниження у пострадянського покоління колективістських почуттів, що особливо помітно при порівнянні їхньої поведінки в екстремальних ситуаціях із радянським поколінням, представники якого відрізняються більшою згуртованістю і чутливістю до проблем "іншої людини".

З. Бауман і Ж. Бодрійяр аргументували, що сучасне споживання розкривається крізь призму зваблення, коли речі не втрачаючи своєї функціональності, перетворюються в об'єкти ілюзії. Зваблення – один з основних способів управління суспільством, згідно із З. Бауманом [1].

Ідеологія споживання має такі складові: з боку суб'єктів – емансипацію тілесності і, як наслідок, вивільнення бажання, а з боку

соціальної системи виробництво бажань – “образів” і засновану на ньому культуру спокуси, коли “все спокуси і немає нічого, крім спокуси” [2, с. 272]. Споживання виступає як “система комунікації та обміну” [2, с. 268], що має знаковий характер. Симулятивність споживання в сучасній віртуалізованій культурі позначає характер заміщень бажань реальних знаками реального, коли, наприклад, гроші заміщуються кредитом (симулякром власності), а саме: споживання випереджає процес виробництва. В результаті ідеологія споживання є ідеологією вічної нестачі, а отже, постійно фрустрованого світовідчуття сучасної людини. Одночасно символізація споживання є відповіддю на можливі конфлікти в ускладненому суспільстві, тому її загальним ефектом є персоналізація (індивідуалізація), диференціація споживчих цінностей.

Як зазначає, зокрема Ж. Бодрійяр, зараз головним лейтмотивом стосунків між індивідами став не конкурентний відбір, а персоналізація для всіх, коли для кожного споживання є засобом самореалізації, ідеалом свободи вибирати.

Таким чином, споживацька поведінка – не лише соціальна дія, яка має символічний характер, а й комунікативна дія.

В. Ільїн вважає, що існують фільтри у простір суспільства споживання, а саме: через фінансові фільтри в цей простір не потрапляє більшість населення. Тому дослідник виділяє віртуальне і вторинне суспільство споживання [7, с. 11]. Віртуальне суспільство споживання – здійснення споживчих практик із застосуванням комп’ютерних технологій. Вторинне суспільство споживання – це ринок товарів, що вже були використані (наприклад секонд-хенд) та фальсифіковані товари (підробка відомих марок і брендів).

Отже, в умовах постмодерну формуються нові моделі споживацької поведінки, що є багатоаспектними та значно складнішими. Оскільки сам процес споживання стає все більш соціальним, поведінка споживачів визначається складною взаємодією різних чинників. Їх система окреслюється параметрами як особистісного рівня, так і нового соціокультурного та інституційного середовища споживання.

Спільні риси в поведінці споживачів двох розглянутих нами періодів:

- задоволення базових потреб (фізіологічних, безпеки);
- споживацька поведінка забезпечує ідентифікацію індивіда з відповідними суспільними цінностями, нормами;
- можливість індивідуалізації за допомогою одягу, зовнішнього вигляду (феномен стиляг);
- не можна заперечити факт споживацтва – бажання наздогнати вищі класи у їх стилі життя, купуючи такі самі речі, якими вони володіють (у 1980-х рр. існувала мода на золото, навіть бібліотекар з мізерною заробітною платою намагалася купувати золоті речі);

– поведінка споживача зумовлена внутрішньою мотивацією та орієнтована на певну відповідну реакцію інших людей у процесі споживання;

– поведінка детермінована засвоєними споживачем суспільними цінностями і нормами свого культурного середовища;

– споживацька поведінка сприяє адаптації індивіда до умов середовища, що змінюються, інтегрує споживача в певні соціальні середовища, створює і підтримує культурні знаки;

– споживачі залучаються до цілеспрямованої поведінки, що починається заради здійснення поставлених цілей при вирішенні конкретних завдань: вибору і покупки товарів тощо.

Відмінні риси в поведінці споживачів радянського та пострадянського періодів наведено в таблиці.

Висновки. Нами здійснена спроба наукової систематизації споживання на основі матеріалів двох різних періодів, радянського та пострадянського, за допомогою історико-порівняльного методу. У статті показано, що людина – істота не тільки економічна, а й суспільна, і її потреби, світогляд, смаки формуються під впливом суспільства, а отже, залежать від часового та просторового факторів.

Дослідження логіки споживацької поведінки актора як прояву його індивідуальності, самовираження, індикатора індивідуальних смаків робить можливим прояснення латентних тенденцій розвитку ринку, виявлення специфіки внутрішньогрупової соціальної диференціації, адже споживчі практики та їх маркери, марочні вироби чи брендові уподобання не тільки відображають сформовані культурні стилі, а й активно беруть участь у їх конструюванні.

Як бачимо, для пострадянської доби характерна ідеологія споживання у всіх її аспектах. Споживацька поведінка була у всі часи, і у радянський період вона мала певні якісні і кількісні характеристики, що відрізняють її від споживання в сучасному суспільстві.

Ця стаття окреслює широке поле для подальших наукових розвідок.

Список використаної літератури

1. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества / З. Бауман. – М. : Весь мир, 2004. – 188 с.
2. Висоцька О.Є. Комунікація як основа соціальних перетворень (у контексті становлення постмодерного суспільства) / О.Є. Висоцька. – Дніпропетровськ : Інновація, 2009. – 316 с.
3. Гордон Л.А. Что это было?: размышления о предпосылках и итогах того, что случилось с нами в 30–40-е годы / Л.А. Гордон, Э.В. Клопов. – М. : Политиздат, 1989. – 319 с.
4. Жилина Л.Н. Проблемы потребления и воспитание личности / Л.Н. Жилина, Н.Т. Фролова. – М. : Мысль, 1969. – 214 с.
5. Жуков Н. Воспитание вкуса. Заметки художника / Н. Жуков // Новый мир. – № 10. – 1954. – С. 159–179.
6. Зуйкова Е.М. Быт при социализме / Е.М. Зуйкова. – М. : Изд-во Московского университета, 1976. – 240 с.
7. Ильин В.И. Общество потребления: теоретическая модель и российская реальность / В.И. Ильин // Мир России. – 2005. – № 2. – С. 3–40.
8. Ионин Л.Г. Идентификация и инсценировка (к теории социокультурных изменений) / Л.Г. Ионин // Социологические исследования. – 1995. – № 4. – С. 3–14.
9. Козлова Н.Н. “Слабое место” социальной реальности / Н.Н. Козлова // Социологические исследования. – 1993. – № 2. – С. 79–87.
10. Козлова Н.Н. Крестьянский сын: опыт исследования биографии / Н.Н. Козлова // Социологические исследования. – 1994. – № 6. – С. 112–123.
11. Коткин С. Новые времена: Советский Союз в межвоенном цивилизационном контексте [Электронный ресурс] / С. Коткин // Мишель Фуко и Россия : сб. ст. – Режим доступа: http://krotov.info/lib_sec/21_f/fuk/o_40.htm.
12. Лин И. В чем красота / И. Лин // Работница. – № 27. – 1926. – С. 15–16.
13. Маркс К. Из ранних произведений / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М. : Гос. изд-во политической литературы, 1956. – 689 с.

14. Общее и особенное в образе жизни социальных групп советского общества / [И.Т. Левыкин, Б.А. Бабин, Я.В. Рейзема и др. ; отв. ред. И.Т. Левыкин]. – М. : Наука, 1987. – 137 с.
15. Осокина Е.А. За фасадом “сталинского изобилия”: Распределение и рынок снабжения населения в годы индустриализации. 1927–1941 / Е.А. Осокина. – М. : РОССПЭН, 1999. – 271 с.
16. Осокина Е.А. Предпринимательство и рынок в повседневной жизни первых пятилеток (на примере рынка потребительских товаров) / Е.А. Осокина // Социальная история. Ежегодник. – М. : РОССПЭН, 1999. – С. 339–365.
17. Советский рабочий: социальный и духовный облик / [Е.М. Бабосов, Г.Н. Соколова, А.М. Соколов и др. ; под. ред. Е.М. Бабосова]. – Мн. : Наука и техника, 1983. – 311 с.
18. Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал : в 2 т. / [под общ. ред. Ю.Н. Афанасьева]. – М. : РГГУ, 1997. – Т. 1. – 510 с.
19. Статистичне вивчення життєвого рівня населення (на матеріалах Української РСР) / [відп. ред. М.В. Драган]. – К. : Наукова думка, 1968. – 186 с.
20. Травин И.И. Материально-вещная среда и социалистический образ жизни / И.И. Травин. – Л. : Наука, 1979. – 118 с.
21. Buchli V. An archeology of socialism / V. Buchli. – Oxford : Berg, 2000.
22. Fitzpatrick Sh. Everyday Stalinism: Ordinary life in extraordinary times. Soviet Russia in the 1930s / Sh. Fitzpatrick. – New York : Oxford University Press, 1999.
23. Gabriel Y. The unmanageable consumer / Y. Gabriel, T. Lang. – London : SAGE, 1995. – 213 p.

Сюсель Ю.В. Трансформация потребительского поведения от советского до постсоветского общества

В статье исследовано поведение потребителей в советские времена. Раскрыта многомерность потребления в постсоветский период. На основе историко-сравнительного метода выявлены общие и отличные признаки в потребительском поведении советского и постсоветского времени.

Ключевые слова: трансформация, потребление, поведение, советское общество, постсоветское общество.

Syusel Yu. Transformation of Consumer Behavior from the Soviet to Post-soviet Society

This article researches the consumer behavior in USSR. Reveals consumption in post-Soviet times. Based on historical and comparative method, revealed common and difference features in consumer behavior and post-Soviet era.

Key words: transformation, consumption, behavior, soviet society, post-soviet society.

Надійшла в редакцію 18 вересня 2011 року

УДК 316

ЯДРАНСЬКИЙ Д.М.

СОЦІОЛОГІЧНІ ЗАВДАННЯ СОЦІАЛЬНОГО АУДИТУ

У статті йдеться про необхідність поширення сфери завдань соціального аудиту, яка досліджується сьогодні виключно економістами, на проблемне поле соціології. Використання соціологічних підходів дасть змогу поєднати кількісні параметри такого аудиту з показниками (характеристиками) соціального самопочуття працівників. У кінцевому рахунку, запропонований підхід забезпечить підвищення ефективності організації соціальної роботи з персоналом на підприємстві.

Ключові слова: соціальна ефективність, діагностика, аудит, соціальне самопочуття, дохід, справедливість.

Сучасні аспекти соціальної роботи сконцентровані на людях зі специфічними потребами. Натомість багато найманих працівників підприємства та організацій (у тому числі державної форми власності) також потребують соціальної підтримки. Мова йде не стільки про матеріальну підтримку (потреба в якій безумовно є в більшості працюючих за наймом), скільки про підтримку саме соціального плану. Так невирішеною є низка питань, пов'язаних із гарантіями зайнятості, соціальним обслуговуванням, гарантіями дотримання трудових прав. При цьому дієвість сучасних профспілок у зазначеному контексті є принципово низькою, а більшість співробітників підприємств та установ недержавної форми власності взагалі не є членами профспілок. Отже, існує *соціальна проблема*, пов'язана із соціальним самопочуттям населення, зокрема відчуттям незахищеності і вразливості в більшості громадян.

Постановка завдання дослідження. Одним із методів вирішення такої проблеми, на нашу думку, є використання соціального аудиту, можливості впровадження якого в діяльність підприємств і пропонується розглянути в межах цієї статті.

Аналіз попередніх досліджень. Слід зазначити, що в низці розглянутих джерел (переважно економічного профілю, адже в соціологічній літературі це питання практично не порушується) не дається чіткого визначення самого поняття “соціальний аудит”, що зумовлює потребу в його авторському визначенні. Як правило, він розглядається переважно як підвид операційного аудиту (тобто як категорія суто економічна). Так, Л.П. Кулаковська визначає соціальний аудит як “контроль за виконанням колективних договорів між адміністрацією і колективом фірми, дотримання психофізичних рекомендацій при призначенні працівників на посаду, дотримання правил економії” [2, с. 53].

В цілому слушна думка, на наш погляд, має досить суттєвий недолік – відсутність оцінювання в системі соціального аудиту таких елементів, як задоволення персоналу, соціальна ефективність, характер внутрішньої соціальної роботи підприємства. Інші дослідники, зокрема Л.М. Полякова, Н.І. Демків в статті “Аспекти розвитку системи соціального аудиту в Україні”, визначають його сутність дещо інакше. Автори вважають, що сутністю соціального аудиту є перевірка процедур і методів функціонування господарської системи в аспекті соціально-трудових відносин з метою оцінювання їх ефективності та відповідності законодавчо-нормативним актам [2]. Таке визначення більшою мірою відображає подвійний підхід до розуміння соціально-економічної ефективності. Однак у запропонованому вченими баченні акцент робиться на діагностиці економічної діяльності підприємства, пов’язаної з роботою персоналу. Натомість дослідження має охоплювати всі аспекти роботи з персоналом (у тому числі і нематеріальні, наприклад нематеріальну мотивацію).

При цьому Л.М. Полякова, Н.І. Демків усвідомлюють, що соціальний аудит і повідомлення про його результати здійснюються не так легко, як при інших видах аудиту. На думку авторів, ефективність соціально-трудових відносин доволі складно об’єктивно оцінити, ніж їх відповідність законам чи інструкціям, оскільки перше є достатньо суб’єктивним. Також, на відміну від інших видів аудиту, соціальний спрямований не тільки на минуле, а й на майбутнє [2].

Виклад основного матеріалу дослідження. Говорячи про функціональні завдання соціального аудиту на сучасному підприємстві, слід перш за все визначити, що він може (і повинен) мати як внутрішній, так і зовнішній характер. Важливим є стороннє (до того ж комплексне) оцінювання соціальної ефективності організації трудової діяльності персоналу та всієї системи соціально-трудових відносин на підприємстві. Однак найбільш об’єктивним у такому разі може бути лише незалежне (стороннє) оцінювання.

При цьому основним завданням такого аудиту мають бути, у першу чергу, забезпечення керівництва підприємства інформацією про соціальні та функціональні характеристики персоналу, а також визначення можливості щодо їх поліпшення. При цьому відповідне оцінювання має виконуватися переважно зовнішніми аудиторами, адже об’єктом виступають соціально-трудові відносини, які практично завжди емоційно забарвлені, що погіршує об’єктивність результатів аналізу.

Другим завданням соціального аудиту є створення інформаційного базису для розробки комплексу заходів щодо усунення виявлених недоліків, які безпосередньо впливають на ефективність функціонування трудового колективу. В цьому підході по суті прихована соціо-інженерна складова, яка має забезпечувати ефективність функціонування всієї складної соціально-техніко-економічної системи, яку на сьогодні являє собою будь-яке підприємство чи організація.

У такому разі функціонально відбуватиметься коригування кадрової політики підприємства відповідно до перспектив розвитку самого підприємства та сукупності трудових ресурсів суспільства. Ефективність соціального аудиту може бути забезпечена в процесі діагностування не лише кількісних, а і якісних складових кадрової політики. До таких складових ми насамперед відносимо процедури прийняття рішень з соціальних та кадрових питань, стан морально-психологічного клімату в трудовій групі (колективі), рівень задоволення базових економічних та соціальних потреб працівників. При цьому рівень задоволення базових та соціальних потреб ми не пов'язуємо безпосередньо з ефективністю стимулювання (чи мотивацією праці), а розглядаємо в контексті можливості забезпечення ефективного відтворення трудових ресурсів. Ціннісно-мотиваційні характеристики та характер стимулювання персоналу великою мірою визначаються специфікою підприємства (галузі) та в цілому складно можуть бути усереднені. При цьому ми враховуємо і той факт, що економічні потреби працівників також залежать від галузі. Відповідно має створюватися певна модель оцінювання, яку умовно можна назвати моделлю ефективності заробітної плати. Сутність її полягає в тому, що працівник, який задіяний на більш складних (важких) роботах, має отримувати більший дохід не тільки у номінальному розрізі, а й з урахуванням того, що витрати на фізичне відтворення в такого працівника також є більшими. Відповідно залежно від важливості має збільшуватися і чистий дохід працівника (що лишається в його розпорядженні після відтворення). Важливим за цим критерієм є диференціація і за рівнем продуктивності. Урахування зазначених елементів дає змогу на рівні певного підприємства наблизити вирішення проблеми соціальної справедливості розподілу доданої вартості до соціально-прийнятної. При цьому в такому контексті варто також враховувати сукупні доходи працівника від трудової діяльності, сукупність наданих працівникові соціальних пільг та допомог (зокрема пов'язаних із оздоровленням, відпочинком дітей, перенавчанням тощо). Все це дає підстави для оцінювання можливості задоволення працівником власних соціальних потреб.

Ще одним принципово важливим напрямом соціального аудиту є з'ясування основних принципів планування кар'єри персоналу (та рівня дотримання менеджменту організації задекларованим принципам), що передбачає оцінювання діяльності, системи підготовки і перепідготовки кадрів.

Слід звернути увагу, що аудиторська перевірка передбачає оцінювання відповідності існуючого стану об'єкта аудиту його плановому стану. Реальними об'єктами соціального аудиту є соціально-трудова відносина, які перевіряються аудитором у контексті розроблення, прийняття та реалізації колективних договорів, соціальних програм, планів соціального розвитку на всіх рівнях системи соціального партнерства.

Подвійний характер аудиту приводить до того, що як суб'єктів соціального аудиту можна розглядати міжнародні експертні організації, органи державної та регіональної влади, незалежні фірми, внутрішньокорпоративні структури, а також керівництво підприємства. Однак основною проблемою такого аудиту є те, що проблемне поле та інструментарій його здійснення належать до площини соціологічного аналізу, тоді як аудиторські фірми спеціалізуються на проведеннях економічних аудитів. Виникає основна проблема щодо кваліфікації (а відповідно, і сертифікації) аудиторів.

Для практичного створення моделі соціального аудиту на підприємстві як складової загального соціоінженерного підходу до управління персоналом його можна поділити на п'ять етапів:

1) методологічний – розробка (уточнення) методології проведення соціального аудиту в умовах конкретного суб'єкта господарювання;

2) попередній – пов'язаний із аналізом та оцінюванням нормативної документації, підприємства щодо організації соціальної роботи з персоналом;

3) дослідний – безпосереднє збирання інформації про соціальну роботу з персоналом, що ведеться на підприємстві (в установі);

4) аналітичний – пов'язаний із систематизацією, порівнянням та оцінюванням отриманої інформації. На цьому етапі здійснюються основні порівняльні процедури, пов'язані із встановленням ефективності структури заробітної плати, можливостей повноцінного виконання нею її функцій тощо;

5) завершальний – пов'язаний із розробкою еталонно-нормативної системи організації соціальної роботи з персоналом та створенням системи заходів, спрямованих на приведення наявного стану до встановленого еталонного.

Запропоновані етапи соціального аудиту відрізняються від класичних економічних підходів, у першу чергу тим, що для кожного підприємства з урахуванням його специфіки коригується (чи навіть розробляється заново) своя діагностична процедура. На наш погляд, при проведенні соціального аудиту принципово неможливим є існування двох ідентичних підходів. Також неможливе отримання однакових результатів, навіть за умов цілком ідентичних підходів до роботи з персоналом, що пов'язано із ціннісно-нормативними відмінностями різних колективів.

Визначення функцій і складових соціального аудиту потребує уточнення переліку внутрішніх і зовнішніх джерел інформації. Однак одним із найважливіших джерел інформації має бути сам трудовий колектив, який через систему соціомоніторингу також має забезпечувати аудиторський процес інформацією про стан соціальної роботи з персоналом.

Реалізація практичних завдань соціального аудиту вимагає уточнення загальних методичних прийомів та безпосередніх напрямів

аудиторської перевірки. Авторський колектив підручника із соціального аудиту [3] окреслює основні напрями соціального аудиту таким чином:

- аудит формування персоналу;
- аудит організації та нормування праці;
- аудит оплати праці;
- аудит системи управління розвитком персоналу;
- аудит охорони праці;
- соціально-екологічний аудит.

Однак при достатньому обсязі показників поза увагою залишається показник соціального самопочуття працівників. При цьому навіть соціально-екологічний аудит у запропонованому підході розглядає екологічну ефективність, не враховуючи надання працівникам соціальних послуг. Причини такого зміщення підходу в бік дослідження кількісних показників є зрозумілими, адже, з одного боку, його розробкою займалися науковці-економісти, а з іншого – в країнах зі сталою ринковою економікою характер взаємодії найманих працівників та роботодавців є більш чітко унормованим. У вітчизняних реаліях у системі управління наявна значна кількість неформальних відносин роботодавців і робітників, що накладає досить суттєвий відбиток на соціальне самопочуття працівників, водночас не потрапляє в систему кількісної діагностики.

Відтак, практично не використовуються закладені в соціальному аудиті можливості ефективного контролю, перевірки та верифікації дій і рішень з питань господарського управління, управління соціальними програмами. Фактично неконтрольованим є механізм зворотного зв'язку, який є одним із показників ефективного управління.

Слід відзначити, що через відсутність достатньо дієдатних профспілок проведення саме двостороннього соціального аудиту (внутрішнього і зовнішнього) вбачається нам принципово важливим. При цьому в існуючій літературі завдання (а відповідно, і аудиторські показники) соціального аудиту на різних рівнях принципово не збігаються.

Так вітчизняні автори в проєкті Концепції формування національної моделі соціального аудиту пропонують перелік показників, які, на їх думку, є найбільш значущими для мети аудиту, в тому числі:

- характер зайнятості (змістовність праці, забезпеченість стабільності складу працівників, вплив нововведень, практика просування по службі, зайнятість жінок, осіб похилого віку, молоді, інвалідів);
- оплата та стимулювання праці (відносний рівень винагород, їх види, динаміка і структура, нижній рівень заробітної плати);
- безпека та умови праці (рівень виробничого травматизму, чисельність працюючих у несприятливих умовах, вкладення фінансових коштів у заходи щодо охорони праці та їх ефективність);
- професійне навчання (обсяг, зміст, термін, вартість) [4].

При цьому зазначені показники незрозумілим чином співвідносяться із завданнями аудиту на рівні органів державної влади. В цьому контексті також важливо зазначити, що підходи до завдань соціального аудиту на

рівні органів державної влади російських та українських дослідників є практично тотожними. Так, автори визначають такі можливості, які отримують органи державної влади від такого аудиту:

– отримати адекватну та об'єктивну інформацію про суспільні відносини у відповідних сферах соціоекономічного та екологічного життя суспільства на всіх рівнях (в українському варіанті: залучити додаткові інвестиції, підвищити інвестиційну привабливість регіону; підвищити якість життя мешканців);

– розкрити латентні форми соціальної напруженості в національній економіці і своєчасно вжити необхідних заходів (в українському варіанті: виявити недоліки та помилки в діяльності органів місцевої влади);

– більш ефективно регулювати соціоекономічні відносини через механізми системи соціального партнерства (в українському варіанті: знизити соціальну напруженість);

– постійно проводити вивчення, аналіз і оцінювання ефективності діяльності органів виконавчої влади суб'єктів Російської Федерації (в українському варіанті: створити прозору “картину” результатів діяльності місцевої адміністрації);

– вивірити ступінь реалізації національних проектів соціальної спрямованості (в українському варіанті: підвищити авторитет органів місцевої влади та дієвість регіональних угод; залучити додаткові інвестиції, підвищити інвестиційну привабливість регіону).

Російський варіант передбачає також формування адекватної вимогам життя правової основи, що регулює соціально-трудова відносини і систему соціального аудиту [4; 5].

З наведеного випливає, що в цьому випадку мова йде про самостійні принципово різні напрями аудиторської діяльності, які не ставлять за мету перевірку взаємозв'язку соціального самопочуття працівника в контексті його професійної діяльності та його відчуття якості життя через специфіку його праці. На наш погляд, такі напрями соціального аудиту є важливими, однак між ними має обов'язково бути встановлений структурно-логічний зв'язок. Встановлення такого зв'язку дасть змогу підприємствам (організаціям) зіставляти ефективність власної діяльності із суспільними стандартами, а державним установам – контролювати ефективність використання персоналу.

Висновки. Таким чином, сучасні соціально-економічні процеси є важливою передумовою для переведення соціального аудиту із сфери економічних досліджень у сферу досліджень соціально-економічного характеру. За допомогою зміщення акцентів на діагностику та вдосконалення соціальних процесах у трудових групах (колективах) стає можливим суттєво підвищити суб'єктивне сприйняття працівниками якості життя. При цьому в умовах недостатньої ефективності діяльності профспілок виникає потреба в забезпеченні працівникам певних соціальних стандартів трудового життя. Отримати характеристику якості трудового життя без використання соціологічних методів збирання,

обробки та використання інформації є неможливим. Слід також наголосити, що використання отриманої соціально-економічної інформації має знайти у створенні ефективних соціальних технологій роботи з персоналом.

Ми вважаємо за доцільне продовжити розробку інструментарію соціальної діагностики (аудиту) в трудових групах. Загальним завданням сучасних соціологів, що зайняті у сфері досліджень соціології праці (промисловій соціології), має бути розробка соціальних технологій соціального забезпечення персоналу (соціальної роботи з персоналом). Головним завданням такої технології має бути досягнення відчуття працівниками максимального соціального ефекту виходячи із наявних економічних можливостей підприємства (організації).

Список використаної літератури

1. Кулаковська Л.П. Основи аудиту : навч. посіб. для студентів вищих закладів освіти / Л.П. Кулаковська, Ю.В. Піча. – К. : Каравела ; Л. : Новий світ-2000, 2002. – 504 с.
2. Полякова Л.М. Аспекти розвитку системи соціального аудиту в Україні / Л.М. Полякова, Н.В. Демків // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Серія: Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку / [гол. ред. д. е. н. В.Є. Кузьмін]. – 2009. – № 647. – С. 475–479.
3. Социальный аудит : учебник / [под ред. д. э. н., проф. А.А. Шулуса; д. э. н., проф. Ю.Н. Попова]. – М. : АТИСО, 2008. – 524 с.
4. Мельник С.В. Концепція формування національної моделі соціального аудиту (проект) [Електронний ресурс] / С.В. Мельник, В.Д. Матросов, М.К. Гаврицька. – Луганськ, 2008. – Режим доступу: lir.lg.ua/docs/Konzept_naz_model.doc.
5. Концепция развития социального аудита [Электронный ресурс] Название с сайта Республиканская организация Башкортостана Российского профессионального союза работников химических отраслей промышленности. – Режим доступа: http://old.chemprof-rb.ru/social_partnership/aktual_vopros/7700.html.

Ядранский Д.М. Социологические задания социального аудита

В статье говорится о необходимости расширения сферы задач социального аудита, которая исследуется сегодня исключительно экономистами, на проблемное поле социологии. Использование социологических подходов позволит объединить количественные параметры такого аудита с показателями (характеристиками) социального самочувствия работников. В конечном счете, предложенный подход позволит повысить эффективность организации социальной работы с персоналом на предприятии.

Ключевые слова: *социальная эффективность, диагностика, аудит, социальное самочувствие, доход, справедливость.*

Yadransky D. Sociological Tasks of Social Audit

The article discusses the need for broadening the scope of tasks of social audit, which examined today exclusively on economists problematic field of sociology. Using sociological approaches will allow to combine the quantitative parameters of the audit parameters (characteristics) social well-being of

workers. Ultimately, the proposed approach will help increase the effectiveness of social work with staff at the facility.

Key words: *social efficiency, diagnostics, auditing, social health, income, justice.*

Надійшла в редакцію 18 вересня 2011 року

СОЦІОЛОГІЯ МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ

УДК 316.654

ДОВГАЛЬ І.В.

КОМУНІКАТИВНІ ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ДІАЛОГУ

У статті розглянуто комунікативні особливості соціального діалогу. Здійснено соціологічний аналіз комунікативних особливостей соціального діалогу. Запропоновано шляхи оптимізації комунікаційних процесів у рамках соціального діалогу.

Ключові слова: комунікація, комунікативні особливості соціального діалогу, соціальний діалог, налагодження комунікативних практик у рамках соціального діалогу.

Постановка проблеми. Актуальність теми дослідження зумовлена соціально-економічними перетвореннями в сучасній Україні, переходом до ринкових відносин, форма й зміст яких вимагають засвоєння основ міжособистісного спілкування, взаємодії людей у різних сферах народного господарства.

Аналіз стану дослідження проблеми. Вивченням зазначеної теми займалися такі вчені: М.М. Бахтіна, В.С. Біблер, І.С. Каган, С.Н. Іконнікова, Г.М. Бірюкова, Т.А. Горєлова, О.В. Гур'янова, Н.М. Лебедева, Г.Л. Маурина, Г.А. Серєкова, Е.В. Сайко та ін. Зазначені вчені досліджували діалог крізь призму регулятора відносин між рівноправними суб'єктами соціальної взаємодії. На нашу думку, у цих працях не вистачає прямих досліджень комунікативних особливостей соціального діалогу.

Виділення невирішених раніше частин загального завдання. На сьогодні не вирішеною є проблема розгляду соціального діалогу як комунікативної технології пошуку ефективної взаємодії між його учасниками.

Мета статті – дослідити комунікативні особливості соціального діалогу.

Основна частина. Українська держава декларує становлення основ громадянського суспільства і правової держави. Для реалізації цих амбіційних проєктів необхідно реалізовувати нові форми та змісти взаємодії між людьми, що могли б сприяти прогресу соціальних практик у сучасному українському суспільстві. У сучасних умовах діалог набуває нового значення та якостей, виступаючи базовим принципом комунікативного змісту того чи іншого явища. Соціальний діалог – це комунікативна технологія співпраці основних учасників суспільного

процесу, яка надає можливості всім соціальним групам бути в авангарді концептуальних домовленостей в сфері координації суспільних зусиль в сфері подальшого гармонійного розвитку суспільства.

Протягом ХХ ст. більшість країн світу розвивали свої суспільства за відкритим сценарієм, описаним у працях К. Поппера, розвитку відкритого, цивілізованого суспільства, в якому при проголошеній рівності членів перед законом і Конституцією, народжуються нові форми спілкування, заснованого на партнерстві й здоровій конкуренції, на правових і соціальних основах формальної рівності всіх членів (громадян) суспільства. Відкрите суспільство – демократичний тип суспільства, що використовується для позначення ряду сучасних суспільств, і деяких суспільств античності. Звичайно протиставляється закритому суспільству (традиційне суспільство й різні тоталітарні режими) [7].

Концепція відкритого суспільства була створена А. Бергсоном [2]. Потім вона була докладно розроблена К. Поппером, що у своїй праці “Відкрите суспільство і його вороги” об’єднав філософію відкритого суспільства зі своєю філософією критичного раціоналізму [7].

Відкрите суспільство в розумінні К. Поппера є демократичним та справедливим. Його члени критично налаштовані стосовно будь-яких табу, приймають рішення, опираючись на власний інтелект і критичне мислення, так само виходячи з домовленостей, досягнутих у процесі обговорення. Таке суспільство є полікультурним з домінуванням космополітичних принципів.

Д. Сорос вважає, що національна ідентичність, національна гордість, національна лояльність є важливими елементами плюралістичності відкритого суспільства. Відкрите суспільство відрізняється від закритого лише тим, що національна ідентичність не є в ньому єдиною ідентичністю, і національна лояльність теж не єдиний вид лояльності, якому беззастережно підпорядковується людське життя. Ідентичності та лояльності у відкритому суспільстві складні й багатогранні [10].

Міжособистісні стосунки й взаємодії наповнюються гуманістичним, моральним змістом, наділяються в правову й естетичну форму, яка нівелює значення соціальних ритуалів минулого. Вищезазначені еволюційні процеси в сфері соціального буття суттєво вдосконалили культуру соціальних комунікацій і вписуються в ідеологію соціального діалогу. Соціальний діалог є ефективною технологією соціальної взаємодії. Учасниками соціального діалогу є роботодавці, профспілки, експерти з соціальних комунікацій, представники третього сектора та позадержавних соціальних інституцій. Слід зазначити, що соціальний є комунікативним процесом, тому що в результаті нього відбуваються багатосторонні переговори з актуальних для розвитку суспільства питань.

Схема А.В. Соколова показує, що комунікація припускає наявність не менше ніж трьох учасників: передавальний суб’єкт (комунікант) – переданий об’єкт (повідомлення) – приймаючий суб’єкт (реципієнт). Отже, комунікація – це різновид взаємодії між суб’єктами, опосередкованої

деяким об'єктом [9]. Для повноцінного комунікативного акту обов'язкова наявність переданого об'єкта, що може мати матеріальну форму (книга, мова, жест, милостиня, подарунок тощо) або не мати її, бо більшість об'єктів комунікації мають не матеріальну форму. Комунікація може бути як внутрішньою, так і зовнішньою. Соціальний діалог відноситься до обох цих форм. Діалог як переговори між усіма його учасниками розглядається нами як зовнішній комунікативний акт, а з'ясування позицій у рамках позиції одного з учасників діалогу або його оточення розглядається нами як внутрішня форма соціального діалогу.

Особливістю соціальних комунікації й спілкування є те, що вони виступають в рамках підбивання публічних підсумків актів зовнішньої комунікації. Це виявляється в тому, що комунікація й спілкування виражають спосіб зімкнення індивідів, і водночас як спосіб розвитку цих індивідів створюють стійкі міжособистісні форми інтерсубактивного зв'язку, що є підставою соціальної ідентичності соціальних форм.

Комунікативна інтенція (комунікативне завдання, комунікативна цільова настанова) – “релевантна ознака діалогічної єдності” [6, с. 15]. Вона найбільш яскраво виражається запитальною ініціативною реплікою, хоча і являє собою також інші репліки, зокрема: повідомлення, оголошення, поздоровлення, побажання тощо. Комунікативна цілісність – це ознака діалогічної єдності та довіри між учасниками діалогу взагалі та учасниками соціального діалогу зокрема. Комунікативна цілісність реалізується у своєрідній схемі розподілення елементів комунікативного (актуального) членування. Ініціативна репліка діалогічної єдності переважно “містить лише тематичні елементи, позначену рему, а номінація реми проходить у реагуючій репліці” [1]. Ця домінуюча схема розподілення компонентів актуального членування і створює комунікативну цілісність діалогічного мовлення. Граматична когерентність є чинником, факультативним для діалогічної єдності так, як і лексична або просодична когерентність.

Слід зазначити, що комунікативна цілісність забезпечується багатьма факторами. На думку Л.М. Михайлова, до них слід віднести комунікативну інтенцію, логіко-семантична когерентність [6, с. 15]. В основі діалогічної єдності знаходиться певна логічна форма думки (логічна єдність, текстове судження).

Ж. Дерріда вважав, що насамперед діалог уможлиблює спілкування й перетворює зв'язну мову в розмову, лежить у взаємозв'язку відповідних фізичних і ментальних досвідів особистостей, які вступили в комунікацію і перебувають під впливом фізичної сторони мови [5, с. 55]. Тому на цей момент комунікаційні аспекти соціального діалогу відіграють роль важливого інфраструктурного компонента, тому що формують майданчик для обміну соціально важливою інформацією для безпосередніх учасників соціального діалогу та осіб, інтереси яких вони і представляють.

Динаміка й удосконалення всіх сфер людської діяльності й відносин диктує “правила спілкування”. Комунікативні звичаї та традиції сьогодні

регулюються логічними раціональними соціальними діями. Можна сказати, що суспільство визначає форми і правила комунікативної взаємодії й водночас соціальна комунікація є частиною дискурсу соціального буття.

Соціальний діалог як реальне буття соціальної комунікації в рамках розвинутого соціального поля має величезне значення для стабілізації й розвитку громадського життя. Він є соціалізуючим, стабілізуючим і навіть початком, що цивілізує, проте суперечливий за своєю природою. Це протиріччя між необхідністю в діючій системі соціальної регуляції, значним регулятивним потенціалом соціальної комунікації, з одного боку, і недостатньо ефективним і повним використанням цього потенціалу, з іншого боку [3].

Сучасне інформаційне суспільство характеризується мультиплікацією комунікаційних. Кількість комунікаційних практик збільшується у геометричній прогресії. Зростання комунікаційного поля відкриває нові можливості, які звільняють учасників соціального діалогу від кількісних та якісних обмежень у процесі соціального діалогу, а також систем соціального контролю й каральних санкцій, а як бонус створюють нові можливості особистісної репрезентації в рамках як самого соціального діалогу, так і інших рудиментів інформаційного суспільства.

Кожне суспільство тяжіє до регулювання комунікаційних процесів, що відбуваються на його комунікативному полі незалежно від форми його побудови та ідеологічної векторності. Сьогодні у відкритих суспільствах прийнято врегульовувати ці процеси через соціальний діалог. Діалог є функціональним мультиплікатором соціальних практик на груповому рівні об'єднує всі соціальні сили, які мають власні активні соціальні позиції.

Реформи в соціальній сфері аналізують проблему керівництва соціальними ресурсами. У цьому змісті соціальне керування виконує інтегративну функцію суспільного організму, регулює суспільні процеси, забезпечуючи тим самим існування й розвиток суспільства як цілісної системи.

Соціально-комунікативна типізація життєвих ситуацій індивіда пов'язана з ідеалізацією, стереотипізацією і схематизацією соціальних ситуацій. Соціальний діалог як фактор динамічної збалансованості суспільної системи встановлює рівноправна участь його суб'єктів, що робить суспільну систему стійкою й дає можливість конструктивного розвитку соціальних процесів, тоді як відсутність діалогічної рівноправності має тенденцію до підвищення рівня соціальної напруженості, стимуляції соціальних конфліктів, соціальній деструкції й соціальній ентропії, що робить соціальну систему нестабільною [3].

Презентація соціальної комунікації є відносно стійким елементом соціальної культури, що має стійке вираження в часовому вимірі. Тому комунікативні акти формують комунікативні стратегії, що спрямовані на відтворення комунікативної культури взагалі. Не слід забувати, що в цьому випадку соціальний діалог знаходиться в процесі формування соціальної

реальності. До того ж комунікативна стратегія є необхідним компонентом ефективного соціального діалогу. Комунікативні стратегії формують комунікативний простір, тобто поле комунікації. Це комунікативна категорія, що характеризує єдність внутрішніх комунікативних форм дій і взаємодій. Розгляд комунікативних стратегій як технологій комунікативної взаємодії ставить проблему вивчення соціальної комунікації.

Соціальна комунікація – це не просто передача інформації, ідей, емоцій за допомогою знаків, символів, а це насамперед процес, що пов'язує окремі частини соціальних систем один з одним, а також механізм, за допомогою якого реалізується влада (влада, як спроба визначити поведінку іншої людини). Це специфічна форма соціальної взаємодії, що здійснюється у вигляді комунікативної взаємодії.

Для соціальної комунікації властивий діалогізм, тобто діалогічний характер суспільного буття, що має дихотомічну структуру, тому що в його основі лежить процес обміну соціально важливою інформацією. Багатомірна подвійність соціального буття з позицій соціальної комунікації реалізується як діалогічне відношення, в рамках соціальної системи.

Виступаючи як особливий вид комунікації діалог в умовах збільшення обсягу, ускладнення структури, поглиблення змісту й розширення розмаїтості форм зв'язків і типів відносин стає важливим, а часто вирішальним засобом, що забезпечує взаєморозуміння на різних рівнях спілкування різних суб'єктів. Він являє собою найбільш діючий засіб побудови складних систем відносин на різному рівні й у різних просторах громадського життя. Будучи певною формою спілкування й виконуючи всієї його функції, він має свою специфіку, що забезпечує йому особливу роль в організації життєдіяльності людей.

Важливо відзначити, що результатом соціального діалогу є напрацювання спільних рішень, які б могли задовольнити всі сторони, що брали активну участь у соціальному діалозі. Ведення соціального діалогу зумовлюється соціальними протиріччями в рамках соціальних взаємодій.

Завдяки рутинним комунікативним актам учасників повсякденності та їх індивідуальному світові формується онтологічність соціального діалогу, який головним чином виражається через якість організації, проведення та безпосередні результати соціального діалогу. Проте не слід забувати й про безпосередні наслідки комунікативної взаємодії в рамках соціального діалогу.

Основні наслідки комунікативної взаємодії в рамках процесу соціального діалогу можна охарактеризувати так. Найбільш значущим фактором соціальної динаміки є актуалізація процесу ритуалізації комунікативних актів на фоні рутинних компонентів соціальної дійсності в окремі моменти стратегії практик індивідуалізованого суспільства. Це сприяє ідеалізації тих чи інших актів стереотипізації суспільних практик. До того ж не слід забувати і про символізацію наявних комунікативних соціетальних практик. Слід зазначити і значущість категоризації

комунікативних практик в рамках тематизації і ретематизації цих комунікативних процесів, які виявляються в безпосередніх документах, що містять практичні домовленості, досягнуті в рамках соціального діалогу, але в цьому випадку мова йде про активну фазу презентації результатів соціального діалогу, що здебільшого перетворюється в узагальнення, за Е. Гуссерлем – це мотиваційний акт, відповідно до якого ми виявляємо свою волю з того чи іншого питання [4, с. 89]. Мотиваційність цього процесу, на нашу думку, зводиться до визнання результатів діалогу його учасниками незважаючи на його результати. До того ж дуже важливим є факт того, щоб у процесі узагальнення не відбулося викривлення результатів діалогу.

Висновки. Соціальний діалог є функціональною характеристикою суспільства. Він реалізується в усіх формах міжсуб'єктних відносин і взаємодій, як у безпосередній, так і в латентній формах. Це, насамперед, діалог громадянського суспільства й держави. Соціальний діалог у суспільстві реалізується на різних рівнях: на мікрорівні (індивідуальне спілкування), на макрорівні (комунікативна взаємодія соціальних груп, громадських організацій, політичних рухів і партій) і на мегорівні (соціальний діалог у цілому як форма динамічної стабілізації суспільної системи). На цьому етапі до безпосередніх учасників соціального діалогу ми відносимо роботодавців, профспілки, експертів з ведення масштабних перемовин, соціологів та лідерів релігійних організацій. Всі ці учасники діалогу повинні відповідати за свою ділянку роботи, що буде сприяти його ефективним для суспільства результатам. Ефективним результатом соціального діалогу є соціальний консенсус, соціальна згода, соціальна збалансованість, стабільність і функціональність.

Список використаної літератури

1. Баранов А.Н. Структура диалогического текста: лексические показатели минимальных диалогов / А.Н. Баранов, Г.Е. Крейдлин // Вопросы языкознания. – 1992. – № 3. – С. 84–93.
2. Бергсон А. Два источника морали и религии / А. Бергсон. – М. : Канон, 1994. – 420 с.
3. Бородина Т.В. Социальный диалог: коммуникативные стратегии личностной репрезентации общественных отношений [Электронный ресурс] / Т.В. Бородина. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/contentsotsialnyi-dialog-kommunikativnye-strategii-lichnostnoi-reprezentatsii-obshchestvennykh-otno>.
4. Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии / Э. Гуссерль. – М. : Академический Проект : Раритет, 2000. – 312 с.
5. Деррида Ж. Голос и феномен / Ж. Деррида. – М. : Алетейя, 1999. – 208 с.
6. Михайлов Л.М. Грамматика немецкой диалогической речи / Л.М. Михайлов. – М. : Высшая школа, 1986. – 110 с.
7. Поппер К. Открытое общество и его враги : в 2 т. / К. Поппер ; [пер. с англ., под ред. В.Н. Садовского]. – М. : Феникс : Культурная инициатива, 1992. – 380 с.
8. Славова Л.Л. Комунікативні стратегії та тактики у сучасному масмедійному політичному дискурсі: зіставний аспект [Електронний ресурс] / Л.Л. Славова. – Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/2210/>.

9. Соколов А.В. Общая теория социальной коммуникации [Электронный ресурс] / А.В. Соколов. – Режим доступа: http://www.i-u.ru/biblio/archive/sokolov_social_communication/2.aspx.

10. Сорос Д. Відкрите суспільство чи націоналістична диктатура? [Електронний ресурс] / Д. Сорос. – Режим доступа: <http://www.v-otechestvo.com.ua/modules.php?name=Pages&page=69>.

Довгаль И.В. Коммуникативные особенности социального диалога

В статье рассмотрено коммуникативные особенности социального диалога. Осуществлен социологический анализ коммуникативных особенностей социального диалога. Предложены пути оптимизации коммуникационных процессов в рамках социального диалога.

Ключевые слова: *коммуникация, коммуникативные особенности социального диалога, социальный диалог, налаживание коммуникативных практик в рамках социального диалога.*

Dovhal I. Communicative Features of Social Dialog

In the article considered communicative features of social dialog. The sociological analysis of communicative features of social dialog is in-process carried out. In the article the offered ways of optimization of of communication processes are within the framework of social dialog.

Key words: *communication, communicative features of social dialog, social dialog, adjusting of communicative practices, is within the framework of social dialog.*

Надійшла в редакцію 18 вересня 2011 року

УДК 378:6594

КАТАЄВ С.Л., МОСАЄВ Ю.В.

УКРАЇНСЬКІ ТЕЛЕШОУ ЯК ЗАСІБ СОЦІАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Вивчено особливості конструювання соціальної реальності в українських телешоу як засобу соціальної комунікації. Сформульовано поняття соціальних кейсів. Розглянуто особливості їх застосування в рамках українських телешоу.

Ключові слова: телешоу, соціологія, соціальні комунікації, соціальні кейси, функції телешоу.

Постановка та актуальність проблеми. Особливістю сучасного українського телебачення є продукування реальних шоу соціального спрямування як засобу соціальної комунікації. Учасники цих шоу вирішують певну послідовність соціальних кейсів і за допомогою засобів масової інформації передають свій досвід телеглядачам, які, у свою чергу, проєкціонують його на свій життєвий світ. Отже, телешоу є не тільки елементом ЗМІ, а й певним феноменом соціальної комунікації, який потребує наукової інтерпретації в рамках соціології та інших соціальних дисциплін.

Мета статті – дослідити феномен конструювання соціальної реальності в рамках українських телешоу як засобу соціальної комунікації.

Обговорення проблеми в сучасній літературі. Питаннями соціального конструювання за допомогою телебачення та масових свят займалися: Ж. Бодрійяр [1], Б. Глан [2], А. Скрипка [3], Н. Хренов [4], К. Цибулько [5].

Основний текст. Важливою функцією телешоу є формування другої, альтернативної реальності, що копіює дійсну реальність у вільному від проблем вигляді.

Реальність телешоу конструюють не тільки залежно від режисерської постановки, але й залежно від очікувань аудиторії. Люди мають потребу в події, точніше в переживанні життєвих подій, яку певною мірою задовольняють телешоу.

Емоційна депривація сучасної людини зумовлена відносною соціально-політичною стабільністю, невисоким, але недепресивним економічним становищем. Такі соціетальні умови не сприяють змістовному життю. Люди не можуть собі дозволити організувати своє життя так, щоб у ньому було багато подій і матеріалу для позитивних переживань: вони мало подорожують, рідко змінюють роботу, друзів, домашню обстановку, мало пересуваються. Від цього виникає дефіцит вражень, життєвої енергії й відчуття життєвого динамізму. Компенсувати

емоційну депривацію допомагають телешоу завдяки специфічним засобам соціальної комунікації.

Запит на реальність зумовлений тим, що люди не задовольняються надмірними фантазіями авторів і режисерів серіалів, детективів і бойовиків. Штучний антураж, вигадливі сюжети, далекий від реальності подієвий ряд повсякденності звичайних телефільмів більше не задовольняють вимогливого глядача. До того ж у телефільмах відсутня будь-яка можливість участі в подіях, відсутні засоби зворотної комунікації та впливу. Глядач повністю пасивний і не відчуває повноцінного залучення до плину життя.

Всі зазначені недоліки практично відсутні в телешоу. Важливо, що в більшості з них організовані інтерактивні зв'язки та інші засоби соціальної комунікації: опитування, експертні оцінки, можливість втручання в події, здійснення впливу на їх перебіг тощо. Людям лестить можливість стати експертами, виявити свою думку, особисто вплинути на результат події або взяти участь у передачі.

Потреби у враженнях соціально-психологічного характеру, тобто від спілкування з людьми в реаліті-шоу знаходять своє часткове задоволення.

Важливо, що глядач упевнений у непередбачуваності розгортання сюжету: ні автор, ні учасники, ні глядачі не знають заздалегідь результатів перебігу подій, підсумків шоу. Це надає дії телешоу інтриги, воно стає джерелом переживань.

Іншою важливою функцією телешоу є надання можливостей для вибору програм, форм проведення вільного часу. Людина, залежно від свого настрою, рівня й типу культури може вибрати цікаву для себе програму, телешоу.

Завдяки телешоу телебачення стає дійсно демократичним, оскільки не нав'язує якийсь один стиль телевізійної культури, дає можливість різним категоріям населення вибрати свою розвагу, що відповідає запитам і соціальним установкам. Соціокультурний плюралізм забезпечується декілька десятками телевізійних шоу різних форматів, стилів, способів комунікації з глядачами.

Є думка, що завдяки телешоу здійснюється маніпулювання глядачами, нав'язування їм соціальних і культурних цінностей. Певною мірою з цим можна погодитися. Але скоріше, на наш погляд, це глядачі маніпулюють творцями програм, оскільки своїм інтересом до тих чи інших шоу стимулюють їхнє поширення й продовження. Люди спроможні вибрати те, що їм подобається. Неможливо забезпечити маніпулювання відразу через десятки шоу. Рівень цікавості того чи іншого телешоу кожна людина вибирає самостійно. Саме добровільна цензура у вигляді ідеологічно ангажованих критиків нав'язує людям своє уявлення про належні цінності. Соціальна комунікація буде ефективною, якщо телеглядачі та діячі телебачення будуть відчувати рівність у своєму праві вибору цінностей. Зверхнє ставлення до публіки буде відчуватися, і соціальна комунікація буде зіпсована.

Телешоу є різними за своїм форматом і змістом: соціально орієнтовані, інтерактивні, політичні, пізнавальні, змагальні, призові тощо. Деякі з них дають змогу моделювати життєві ситуації, завдяки чому людина, потрапивши в реальності в таку ситуацію, має певне уявлення про стандарти поведінки й типові реакції на ті чи інші дії та вчинки. Іншими словами, шоу ненав'язливо допомагають вирішувати проблеми, радять, вчать культурі відносини. Є шоу, які пропонують способи соціальної адаптації людям, у яких існують труднощі в соціальних комунікаціях зі своїм оточенням. Таким чином, телешоу виконують функцію демонстрації стандартів соціальної поведінки.

Існує також думка, що телешоу відволікають глядачів від серйозних проблем суспільства. Але розваги саме для того й існують, щоб відволікти, розважити людину. Тим більше, що шоу транслюють у різний час доби, у різні дні тижня, тому глядач має можливість переглядати й аналітичні програми, слухати новини тощо.

Бум шоу-програм на телебаченні також відображає розвиток суспільства споживання в Україні. Запозичення соціальних і культурних норм та стандартів західного суспільства відбувається й у сфері споживання розважальних послуг. Україна є суспільством, що наздоганяє, не тільки в розумінні економічному, технологічному, політичному, але й у плані запозичення стандартів західної масової культури.

Завдяки поширенню телешоу Україна й у цьому секторі громадського життя стає сучасною державою західного типу разом з його перевагами і недоліками.

Реальне телебачення – це жанр телевізійних програм, що ґрунтується на непідготовлених драматичних або гумористичних ситуаціях, документує фактичні події, показує “звичайних” людей, а не професійних акторів [5]. Закордонне телебачення здійснює суттєвий вплив на українське. У цьому впливі простежуються два вектори: російський та американський. Російський актуалізується через спільну історію та подібність культурних цінностей, а американський – як взірць успішної індустрії реального телебачення. Перші телешоу в Україну потрапили через російський медіа-простір. Українські телеканали ретранслювали російські телешоу (“Останній герой”, “Дім-2”, “Хвилина слави” та інші); щоб українські телеглядачі могли також за ними спостерігати через супутникове телебачення (“Фабрика зірок”, “Льодовиковий період”, “Голод”). Це відбувалося через малий обсяг рекламного ринку та відсутність матеріальної бази для створення українських реаліті-шоу. Згодом українські телеканали почали створювати власні варіанти талант-шоу (“Шанс”, “Танцюють усі” тощо). У цей час стало зрозумілим, що талант-шоу за російським сценарієм не мають адекватного успіху (“Фабрика зірок”). І після появи кількох адаптованих зіркових шоу (“Танцюють усі”, “Зірка+Зірка”), в країні починається мода на подібні проекти і її лідером стає телеканал “СТБ”, що продукує “Україна має талант” та “Х-фактор”. Ці проекти починають формувати особливі

конструкти масової свідомості. По-перше, тепер кожен аматор у сфері співу або танців для підвищення свого статусу в масовій культурі на регіональному рівні повинен брати участь у кастингах цих проектів, бо інакше він починає сприйматися як невдаха, що не зробив жодного кроку для своєї популяризації.

Проект “Україна має талант!” (аналог відомого американського шоу *America’s got talent* (“В Америці є таланти”)) стартував в Україні навесні 2009 р., і став настільки популярним серед глядачів, що вийшов у лідери телесезону. “Х-Фактор” – це українська версія британського проекту “*The X Factor*”. Це найпопулярніше у світі вокальне талант-шоу!

Кастинги проекту проходять у всіх великих містах України, де серед численних претендентів журі вибирає 100 осіб, які продовжують боротьбу в наступному турі – тренувальному таборі. За кілька днів учасникам надається можливість розкрити свій творчий талант, виконавши запропоновані їм пісні, на підготовку яких у них мінімум часу. На тих, хто успішно проходить це випробування, очікує заключний відбірковий тур, де вони мають довести, що саме вони заслуговують на звання кращого виконавця країни. Як наслідок, міста-мільйонники перетворюються на розподільчий пункт масової культури, оскільки кожен потенційний учасник цих проектів повинен пройти відбір у Києві, Харкові, Донецьку, Львові та Дніпропетровську, що закріплює за ними статус міст-осередків реальної масової культури. “Україна має талант” та “Х-фактор” стали найяскравішим прикладом талант-шоу в Україні в 2007–2009 рр.

У 2010 р. новою тенденцією реального телебачення стала поява шоу, що базуються на вирішенні соціальних кейсів. Під соціальним кейсом ми розуміємо моделювання проблемної соціальної ситуації. У рамках цих проектів актуалізуються певні соціальні проблеми і шукаються шляхи їх вирішення. Першим таким шоу стала програма “Міняю жінку”. У проекті беруть участь звичайні сім’ї. Згідно з умовами програми, дві сім’ї міняється на тиждень дружинами. Це шоу надає можливість здійснити свої нереалізовані моделі поведінки в сім’ї і методом порівняння оцінити стан своєї родини в соціальному укладі іншої. До того ж це ще й можливість отримати оцінку функціонування своєї родини від сторонньої особи – представника іншої сім’ї. Кейс, що стосується родини, продовжуються в програмі “Дитина напрокат”. У цьому шоу беруть участь п’ять сімейних пар, які збираються в майбутньому мати дітей. Щоб оцінити свою готовність до виховання дитини, вони здобувають можливість спробувати себе в ролі батьків. Щотижня кожній з пар дають на виховання дітей різного віку і спостерігають за їх успіхами. У цьому проекті робиться спроба спростувати міфи про дві протилежні тенденції, що актуалізовані в сучасному українському суспільстві. Перший міф стосується легковажного ставлення до планування родини у молоді, а другий міф поширений серед інтелектуальної молоді, яка вважає виховання дитини надто важким процесом.

Більш яскраво теорія соціальних кейсів виявляється в програмах, що орієнтовані на соціальну реабілітацію. Наприклад, програма “Від пацанки до панянки”, де десять дівчат з девіантною поведінкою здобувають шанс пройти курс навчання в школі шляхетних манер. Протягом дев’яти тижнів у замиському будинку з учасницями працюють викладачі з естетики, кулінарного мистецтва та інших чеснот. Дівчата повинні засвоїти манери “панянок”. Виграє та з учасниць, яка краще виконає завдання.

Револьюційною в цьому форматі є програма “Джентльмени на дачі”. У рамках цього шоу колишні ув’язнені ресоціалізуються на дачі колишнього одеського злочинного авторитета А. Барбукару, який зараз став письменником та світським діячем. Колишні в’язні здобувають шанс влаштуватися на роботу, одержати навички й знання, знову стати законслухняними громадянами. Особливістю цього шоу стала зразкова поведінка майже всіх учасників проекту. З десяти колишніх в’язнів тільки два знову потрапили за ґрати. Решта намагаються знайти свій шлях поза ґратами.

Не оминає реальне телебачення проблеми надмірної ваги серед українців. Канал “СТБ” запустив у виробництво програму “Зважені та щасливі”. Цей проект є українською версією популярного американського проекту “The Biggest Loser”. Суть проекту полягає в тому, що учасники, які страждають від зайвої ваги, будуть худнути, так ще й боротися за приз 250 тис. грн. Двадцять учасників розділяють на дві команди, з кожною з яких протягом п’яти місяців буде займатися професійний тренер. Під доглядом тренерів і дієтологів учасникам треба буде пройти через фізичні випробування, дієти, спокуси й зважування. Наприкінці кожного тижня команди проходять зважування, щоб визначити загальну скинуту вагу. Команда, яка скинула менше ваги, повинна на голосуванні визначити, хто з учасників вирушить додому. Переможцем стане учасник, який за час проекту схудне найбільше.

Останніми роками почали з’являтися кулінарні шоу зі змагальним аспектом. Найпопулярнішим із них є програма “Пекельна кухня”. Це українська версія суперпопулярного американського формату Hell’s Kitchen. Це змагання характерів, амбіцій і кулінарних шедеврів професіоналів кулінарної майстерності та кухарів-початківців. У цьому шоу також пропагується страви популярних у вузькому колі кухарів.

Найбільш популярним форматом сучасності є створення сім’ї. Першим проектом такого спрямування стала програма “Холостяк”. Це українська версія популярного американського шоу The Bachelor, яке успішно дебютувало 2002 р. У кожній серії холостяк призначає побачення одній або одночасно декільком дівчатам. Ці побачення відбуваються щоразу в найрізноманітніших, екзотичних, але неодмінно розкішних і романтичних місцях – на узбережжі, на віллі з басейном, на яхті тощо. Під час них дівчата мають показати себе з якомога вигіднішого боку, щоб зацікавити холостяка й обійти конкуренток. Зважаючи на популярність цього проекту, слід сказати, що він для багатьох українців є негативним,

оскільки суперечить суспільній моралі, тому цей формат пережив кілька модифікацій.

В українській версії британського формату *Farmer Wants a Wife* (Fremantle Media) – “Фермер шукає дружину” – десять чоловіків-фермерів різного віку і соціального статусу шукають дівчат своєї мрії. Про них знімаються презентаційні відеоролики, у яких учасники розповідають про себе, своє господарство і яку жінку шукають. П’ять фермерів, які отримали найбільшу кількість листів і звернень від глядачок, стають основними учасниками шоу.

Новиною стало шоу: “Хто хоче вийти заміж за мого сина?”, яке транслюється телерадіокомпанією “Україна”. Його новація полягає в тому, що, на відміну від шоу “Холостяк” та “Фермер шукає дружину”, чоловік обирає дівчину разом зі своєю мамою.

Одним із телеканалів уже заявлена ідея телешоу “Вагітна у 16”, яке створено за американським форматом “16 and Pregnant” (“16 і вагітність”, “Шістнадцятирічна і вагітна”). Його героїні – вагітні дівчата від 15 до 17 років. Головний соціальний кейс цього проекту полягає в адаптації самотніх та молодих дівчат до умов майбутнього материнства.

Останніми роками були спроби створити шоу патріотичного змісту. Це і програми “Битва українських міст” та “Ігри патріотів”, але тільки телешоу “Майдан’s” набуло всеукраїнської популярності. Суть шоу – представлення командою масштабної хореографічної композиції. Кожна команда складається з представників одного міста. Переможців визначають шляхом телефонного голосування. Цей проект разом з шоу “Джентельмени на дачі” пішов на експорт в Росію, Казахстан та навіть Північну Корею [6]. Незважаючи на те, що такі світові лідери виробництва програм “домашніх форматів”, як Великобританія (128 оригінальних програм тільки цього року), Німеччина й Італія зараз нарощують обсяги продуктів, що випускають за власними ідеями, світовий ринок телеконтенту вже не перший рік відчуває дефіцит унікальних ідей.

Висновки. Таким чином, конструювання соціальної реальності в рамках українських телешоу відбувається завдяки реалізації таких їх функцій: соціальної комунікації, зворотного зв’язку, демонстрування зразків поведінки у різних ситуаціях соціального життя та повсякденності, засіб соціального навчання, розваги, функція усунування емоцій депривації, задоволення потреби в грі, спілкуванні, засіб розширення життєвого досвіду. Отже, телешоу завдяки формуванню другої, альтернативної реальності збагачує досвід пересічних громадян, змушує їх глибше розуміти життя, забезпечує змістовне проведення вільного часу.

Список використаної літератури

1. Бодрийяр Ж. Система вещей [Электронный ресурс] / Ж. Бодрийяр ; [пер. с фр. С.Н. Зенкина]. – М. : Рудомино, 2001. – 218 с.
2. Массовые праздники и зрелища / [под ред. Б. Глан]. – М. : Искусство, 1961. – 328 с.

3. Скрипака А.О. Шоу як засіб конструювання соціальної реальності [Електронний ресурс] / А.О. Скрипака. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Startp/2009_42/files/42_23Skripka.pdf.

4. Хренов Н.А. Зрелища в эпоху восстания масс / Н.А. Хренов ; Гос. ин-т искусствознания М-ва культуры и массовых коммуникаций РФ ; Научн. совет РАН “История мировой культуры”. – М. : Наука, 2006. – 646 с.

5. Цибулько К. Реальні шоу: історія розвитку [Електронний ресурс] / К. Цибулько. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Tir/2008_7/visnyk07-13.pdf.

6. Давыденко Н. Украина будет экспортировать телеформаты в Казахстан [Электронный ресурс] / Н. Давыденко. – Режим доступа: <http://gazeta.comments.ua/?art=1319704428>.

Катаев С.Л., Мосаев Ю.В. Украинские телешоу как средство социальной коммуникации

Изучены особенности конструирования социальной реальности в украинских телешоу как средства социальной коммуникации. Сформулировано понятие социальный кейс. Рассмотрены особенности их применения в рамках украинских телешоу.

Ключевые слова: телешоу, социология, социальные коммуникации, социальные кейсы, функции телешоу.

Kataiev S., Mosaiev Yu. Ukrainian TV-show as Facilities of Social Communication

The features of constructing of social reality are considered in Ukrainian TV show as facilities of social communication. A concept is set forth social case. In this paper the features of application of social cases are considered within the framework of Ukrainian TV show.

Key words: TV show, sociology, social communications, social cases, functions of TV show.

Надійшла в редакцію 18 вересня 2011 року

ФІЛОСОФІЯ

УДК 316.77; 378; 87.9

АКСЬОНОВА В.І.

ОНТОЛОГІЧНІ ТА АКСІОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ МІЖКУЛЬТУРНОЇ КОМУНІКАЦІЇ В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті дається аналіз міжкультурної комунікації, в контексті якої вона подана як соціальна взаємодія, яка відбувається через посередництво спілкування; обґрунтовуються онтологічні й аксіологічні засади міжкультурної комунікації в контексті онтологічних та аксіологічних засад, що виступає одним з базових механізмів соціокультурного процесу, забезпечуючи саму можливість формування соціальних зв'язків, управління життєдіяльністю людей і регулювання, накопичення і трансляції соціального досвіду.

Ключові слова: *комунікація, міжкультурна комунікація, онтологічні засади, аксіологічні засади, кросскультурний підхід, комунікативний процес, комунікативна взаємодія, теорія комунікації*

Актуальність дослідження онтологічних і аксіологічних засад міжкультурної комунікації викликана тим, що в сучасному світі глобальних трансформацій індустріального суспільства в інформаційно-комунікативне суспільство супроводжується не тільки проникненням комунікації в усі сфери життєдіяльності суспільства, виникненням і розвитком якісно нового типу комунікативних структур і процесів, а й глибоким переосмисленням комунікативної природи соціальної реальності, сучасних змін у соціально-комунікативній сфері, місця й ролі комунікацій у розвитку суспільства. Сьогодні уявлення Н. Лумана про комунікацію як істотну характеристику самого суспільства [1], його твердження про те, що “людські відносини, та й саме суспільне життя неможливі без комунікації [2, 43], що тільки “комунікація може здійснити комунікацію” [3, 114], набуває нового значення і викликає особливий інтерес. Досить актуальним у цьому плані є осмислення з позицій теорії комунікативної дії Ю. Хабермаса [4], комунікативної спільноти К.-О. Апеля [5], комунікативної раціональності (Ю. Хабермас, К.-О. Апель, Н. Луман), адже саме у творах цих авторів розкривається сутність комунікативності, комунікативної спільноти, комунікативного процесу, що має важливе теоретичне та праксіологічне значення для формування теорії комунікації.

Термін “міжкультурна комунікація” з’явився у 70-х рр. ХХ ст., коли вийшла книга Є. Хола і Д. Трагера “Культура як комунікація”, у якій вперше був запропонований термін “міжкультурна комунікація”, де автори показали тісний зв’язок між культурою та комунікацією. Термін “міжкультурна комунікація” у вузькому значенні з’явився у 1970-х рр. у відомій праці Л. Самовара і Р. Портера “Комунікація між культурами”, де приводиться визначення міжкультурної комунікації. Поняття “міжкультурної комунікації” досліджують в контексті теорій західної комунікації К. Бергер, Е. Гірш, Е. Голл, С. Даль, К. Клакхон, Р. Портер, Л. Самовар, Д. Трагер, С. Хантінгтон, Г. Хофстеде. Стан розробки комунікації в умовах глобалізації та інформаційного суспільства знаходить своє відображення у багатьох філософсько-методологічних підходах, концепціях, парадигмах. До числа підходів слід віднести: 1) екзистенційний (К. Ясперс, А. Камю, Ж.-П. Сартр); 2) герменевтичний (Х.Г. Гадамер, В. Дільтей, П. Рікер); 3) кібернетичний (Н. Вінер, К. Шеннон, У. Уівер); 4) структуралістський (Р. Барт); 5) лінгвістичний (Ф. Де Соссюр, Е. Бенвеніст, Т. ван Дейк); 6) семіотичний (Ч. Пірс); 7) культурологічний (Х. Маклюен, А. Моль); 8) біхевіоралістський (Д.Б. Уотсон); 9) структурно-функціональний (Т. Парсонс, Р. Мертон, Н. Луман); 10) символічний інтеракціонізм (Дж. Мід); 11) етнометодологія, або етнографія комунікації (Т. Гарфінкель); 12) комунікативна практична філософія (Ю. Габермас, К.-О. Апель, Г. Дебор); 13) аналітична філософія мови (Л. Вітгенштейн, М. Дамміт, Г. Бейкер).

Сьогодні термін “міжкультурна комунікація” застосовується на чотирьох підходах: 1) базується на класичній позитивістській методології, яка представлена концепцією структурного функціоналізму, використовує системний метод, концепцію інформаційного суспільства (Д. Белл, А. Тоффлер). У цьому науковому дослідженні використовуються різноманітні методологічні підходи: 1) з точки зору інтерпретативного підходу культура розглядаються як середовище проживання людини, характер міжкультурної комунікації визначається культурними цінностями, нормами, традиціями сторін, що контактують; 2) критичний підхід визначає умови міжкультурного спілкування: ситуативний, соціальний контексти спілкування, умови, цілі, наміри міжкультурного контакту; 3) з точки зору культурного релятивізму досліджується “чужа” культура з позицій своєї культури; 4) з точки зору мови культури як сукупності культурних об’єктів, що володіють комплексом стійких відносин, правилами утворення, осмислення та вживання елементів, що слугують для осмислення комунікативних і трансляційних процесів у культурі.

Одним з основних є кросскультурний підхід, який передбачає толерантність всіх етнічних менталітетів та їх мовленнєвих систем. Кросскультурність розуміється як взаємопроникнення мовленнєвих світів і культур, суміщення загального й відмінного, що являє собою “суміщення”. Культура інформаційного суспільства – це новий тип культури, що виник у

рамках глобалізації та інформаційного суспільства. Нові інформаційні технології дають змогу об'єднувати всі види комунікації в єдине ціле, що приводить до виникнення явища, яке, один з великих дослідників інформаційного суспільства М. Кастельс назвав "культура реальної віртуальності". Найважливішим символом культури інформаційного суспільства є символ розподіленої культури (що не має єдиного центру) мережі, що породжує віртуальні спільноти.

В результаті використання цих методологічних підходів слід сформулювати теорію міжкультурної комунікації, що означає взаємоспіввідносну програму мислення, сукупність почуттів і поведінки людей, що характеризується універсаліями, які специфічно переломлюються у соціальну просторі й часі в більшості конкретних культур, що виступають детермінантою міжкультурного проникнення "свого" і "чужого". Міжкультурна комунікація являє собою атрибут соціокультурного життя суспільства, в соціальному просторі якого відбувається взаємодія з підсистемами культури (всередині окремої культури), між різними культурами, у просторовому й часовому вимірах, а також між суб'єктами-носіями на рівні окремої культури і міжкультурного спілкування. В умовах глобалізації та інформаційного суспільства виникає новий тип особистості, який слід назвати "культуралом". Це новий тип виробника на ринку інтелектуальної та масмедійної продукції в ситуації звернення колективної уваги до артефактів масової культури, що формуються в засобах масової інформації. Культурал як новий тип особистості інформаційного суспільства не тільки успішно конкурує з інтелектуалом, навіть письменником, а й помітно витісняє їх на задній план.

Тема міжкультурного діалогу розвивається в таких концепціях.

1. Концепція розуміння діалогу як основи взаємодії та культури розвиває М. Бахтін. Культура повинна себе відтворювати, оскільки сам сенс її існування полягає у передачі способів діяльності у всій багатоманітності її видів і форм.

2. Друга концепція пов'язана з виникненням інформаційного суспільства, яке спирається на визначальну роль інформації у житті людей. Ця ідея бере свій початок у засновника кібернетики Н. Віннера, і продовжується у працях Дж. Бенігера, М. Кастельса, М. Маклюена, Е. Масуди, Е. Тоффлера.

3. Дослідження соціальної комунікації як процесу обміну текстами у ході їх породження та інтерпретації привело до появи лінгвосоціологічного підходу, який розробляється Т. Дрідзе. Цей підхід орієнтує на виявлення комунікативних намірів суб'єктів і тим самим дає змогу діагностувати якість взаємодії людей один з одним. Виокремлюється ідея Н. Лумана про те, що суспільство – операційно замкнена універсальна система, що охоплює соціальні реальності, яка виділяється з навколишнього світу на основі комунікації, яка має свої види: адекватна, псевдо-, квазі-

комунікація, що потребує дослідження детермінантів мисленнєвих автоматизмів.

Комунікативні засади міжкультурної комунікації потребують аналізу онтології. Онтологія – від грец. *ontos* – буття і *logos* – вчення, слово; англ. *Ontology*; фр. *Ontology* – вчення про буття, фундаментальні принципи, найбільш загальні категорії та визначення сутнісного; вихідна категорія аналізу світу, в якій фіксується переконання про існування навколишнього світу самої людини з її свідомістю. Існує багато різноманітних значень і відтінків онтології: як начало всього суцього; реальність, у якій існує людина; структура нашого знання про світ; картина світу, модель реального світу; спосіб індивідуального буття людини; вчення про граничні принципи й категорії буття. Саме онтологія як наука (метод, принцип) буття в його цілісності й універсальності визначає його форми, фундаментальні принципи улаштування всього суцього; ототожнюється з метафізикою, яка включає як природне буття, так і соціальне буття й буття людини. Як свідчить аналіз, буття може бути матеріальним і ідеальним, включаючи “першу” і “другу” природу, об’єктивний і суб’єктивний дух. Буття – інваріантне, порівнюється з такими категоріями, як реальність, дійсність, існування; інтегральна характеристика світу в його цілісності; сукупність всезагальних визначень буття, які зумовлюють становища людини у світі, її ставлення до навколишнього середовища. Онтологія залежить від історичних і культурних вимірів, частково співпадає з поняттям універсуму, космосу, природи, життя, Всесвіту.

Буття як єдине ціле вказує на зв’язок, порядок чи ієрархію різноманітних видів, процесів, подій, що відбуваються; розглядається в контексті прервності і безпервності, сутності та різноманітності, пов’язане із субстанційними основами буття, з самим процесом протікання подій. Сутність буття у вічному становленні єдності буття і небуття, це не світ, що включає природу, світ, а й людину. Буття – це чисте існування, причина самого себе, воно самодостатнє, ні до чого не зводиться і ні з чого не виводиться. У контексті логіко-гносеологічного й онтологічного поєднання двох протилежних понять – об’єктивного та суб’єктивного – вводиться поняття “мезореальності”, яке допомагає виявити як об’єктивність, так і чисту суб’єктивність. Мезореальність трансцендує фрагменти об’єктивної реальності, яка виявляє онтологічні умови свого існування, і суб’єктивну реальність, яка продукує умови існування особистості. Буття – це все, що реально існує, це матеріальні явища, соціальні процеси, творчі акти, які відбуваються у свідомості людини.

Сутність буття отримує у філософській літературі багато характеристик: “буття-в-собі”, “буття-для-себе”, “поза-собою-направлене-буття”, “буття-в-іншому”, “буття-для-інших”. Розгорнуту концепцію онтології вперше створили німецькі філософи М. Гайдеггер у праці “Буття і час”, де був розроблений проект вчення про буття; К. Ясперс, що запропонував вчення про буття, та Ж. – П. Сартр, який створив оновлену концепцію про буття в доробку “Буття і ніщо”; Е. Гуссерль – некласичний варіант онтології;

проблеми буття розробляли засновник релігійної (католицької) антропології М. Шелер; “критичної онтології” – Н. Гартман, М. Мерло-Понті. Філософи розглядали буття як гранично широке поняття про світ і водночас вважали буття незалежним від людини; сучасні – розглядають людину як світ особливого буття, а світ – крізь призму людської свідомості. І. Кант відзначав, що самий світ існує незалежно від свідомості, але оскільки світ, предмети і процеси світу пов’язані з людиною, то результати його усвідомлення невіддільні від людини.

Центром комунікативних напрямів ХХ ст. є саме **онтологія**, духовно не ізольована свідомість людини, а духовне (свідоме й не свідоме) взяте в нерозривній єдності з людським буттям. Цей новий сенс і вкладається в традиційне поняття **Dasein** – (наявне буття, тут-буття). У контексті феноменології, екзистенціалізму, персоналізму буття тлумачиться не як шлях від *sein*- буття взагалі, як це було в класичній онтології, а обирається зворотний шлях – від людського *Dasein* до світу, яким він бачиться людині й вибудовується навколо неї. Такий підхід вважається не тільки реалістичним, а й гуманістичним, у центр якого ставиться людина, її свідомість, активність, умови самореалізації. Згідно з М. Гайдеггером, **Dasein** тлумачиться як особливе людське буття, особливість якого в тому, що воно здатне “запитувати” про самого себе і буття взагалі. Ось чому буття – екзистенція – фундамент, на якому повинна будуватись і доповнюють буття **як таке**, що тісно пов’язане з поняттями “матерія” і “свідомість”. Буття людини – це продовження буття природи, не випадково воно включає ряд форм буття речей і станів: буття суспільства, буття людини, буття духовності (наука, культура, політика, право). Через категорію “**буття**” світ уявляється як дійсність, через єдність природи і людини, матеріального і духовного, об’єктивного і суб’єктивного. Найважливішими **формами** буття є **простір, час, рух**, які діалектично пов’язані. Фундаментальні визначення простору й часу виявляються визначальними формами перетворення дійсності, спілкування і діяльності, формами відтворення й оновлення буття та життєдіяльності людей, які становлять основу для нормативної регуляції людської взаємодії, що зумовлює ритм пізнавальної та праксіологічної діяльності, утримує в собі важливе когнітивно-теоретичне та соціально-ціннісне навантаження.

Аксіологічні засади міжкультурної комунікації (від грец. *axia* – цінність і *logos* – вчення про цінності) входить як принципово важлива складова у структуру ряду філософсько-соціологічних концепцій неокантіансько-веберівської, феноменологічно-інтернаціоналістської та позитивістськи-сцієнтистської орієнтацій розуміння комунікації. Аксіологічний підхід до аналізу міжкультурної комунікації – це підхід, що виник під впливом праць німецьких філософів і культурологів кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст., коли поняття “культура” ототожнювалося, в першу чергу, з духовною культурою. Еволюція людства з цієї точки зору визначалася тим, як і в яких формах еволюціонізують релігійні, моральні, правові, філософські та політичні норми суспільства, естетичні погляди і

цінності. Аксиологія міжкультурної комунікації – це вчення про цінності етнокультурного буття, аксіоми і постулати, з яких логічно виводяться всі інші положення цієї теорії. Етнокультурна палітра суспільного розвитку засвідчує, що національно-етнічне є індивідуальним буттям людства, вічною онтологічною основою та вічною ціннісною “метою” (М. Бердяєв) комунікативного процесу. Національними культурними цінностями, за визначенням ЮНЕСКО, можна вважати символічні взаємини, на яких тримається кожна окрема етнічна група, що спілкується на засадах міжкультурної комунікації.

За нинішнього розвитку соціально-економічних, етнополітичних, світоглядно-духовних засад української держави особливого значення набувають ментально-психологічні, світоглядні, ціннісно-нормативні ідеї. Н. Бердяєв відзначав, що людина є цінністю, яка оцінює, визначає якість. Визначення цінностей і встановлення їх ієрархії є трансцендентальною функцією свідомості. Тому цінність – це фіксація значення того чи іншого явища для особистості; вона є фундаментальною нормою, яка формує ціннісні орієнтації людини; тобто дає їй змогу вибирати позицію та лінію поведінки в контексті етнонаціонального буття. Т. Парсонс розумів цінності як уявлення про бажане, як регулятори людської стабільності та інтеграції систем суспільства різних рівнів – від малих груп до суспільства в цілому. Цінності міжкультурної комунікації в умовах етнонаціонального буття акумулюють в собі потреби, інтереси, емоційні переживання суб’єкта. Це означає, що головною функцією системи цінностей є соціальна – слугувати основою вибору дій та інтеграції соціальних і національних систем. Аксиологія міжкультурної комунікації включає систему цінностей, що значною мірою вже задана людині і вона має лише пристосувати свою поведінку до неї, адже людина є творцем своїх цінностей.

Аксиологія міжкультурної комунікації являє собою сукупність цінностей, що є соціально-значущими орієнтирами діяльності суб’єктів і об’єктів у контексті спілкування, осередком духовного життя суспільства. Саме у філософії цінностей, яка в ХХ ст. виділилась у самостійний напрям філософської думки (аксіологію), обґрунтовано величезне значення цінностей, ціннісних оцінок, орієнтацій для світогляду, визнано їх сенсом. Цінності та соціальні норми міжкультурної комунікації як соціальні та культурні регулятори взаємопов’язані: чим повніше соціальні і культурні норми спілкування відповідають національним цінностям, тим ефективніше вони виконують регулятивну функцію, тим сильніше впливають на свідомість і поведінку особистості. Аксиологія міжкультурної комунікації набуває форми взаємопов’язаної та взаємозумовленої сукупності певних моральних норм, за допомогою яких регулюються відносини всередині суспільства, підтримується його стійке існування і забезпечується його безпека. Чіткої структури та вичерпного переліку цінностей як колективної волі (народу, нації, суспільної групи) ні в якому суспільстві, мабуть, не існує хоча б тому, що різні соціальні групи,

навіть у межах однієї нації, мають різні ціннісні орієнтації та пріоритети. Внаслідок цього цінності, що панують в суспільстві є певною мірою сукупним результатом суперництва та компромісу між титульною нацією та національними меншинами. До таких базових, загальнолюдських цінностей належать цінності добра (блага), свободи, користі, істини, правди, творчості, краси, віри, справедливості.

Вищі цінності міжкультурної комунікації – це місткі, емоційно-образні узагальнення провідних соціокультурних орієнтацій, що визначають усі сфери життя людини, зокрема сенс її існування. Аксіологія міжкультурної комунікації – це вчення про цінності – етичні, естетичні, релігійні, національні; зв'язок різних цінностей між собою; з соціальними і культурними факторами і структурою особистості. Головна мета аксіології міжкультурної комунікації – засвідчити, як виникає та чи інша цінність у загальній структурі буття й який її стосунок до “фактів” реальності. В підході до аксіологічної проблематики можна виділити такі типи цінностей: натуралізм, психологізм, трансценденталізм, персоналізм, онтологізм, культурно-історичний релятивізм. Аксіологія міжкультурної комунікації включає вселюдські, індивідуальні та національні цінності, що є спільними для всіх людей незалежно від будь-яких відмінностей. Цінності завжди є людськими і мають соціальний характер, вони формуються на основі суспільної практики, індивідуальної діяльності і в межах конкретних історичних відносин та форм спілкування людей. Якісним виміром цінностей є своєрідність їх історичних національних форм, форм суспільної свідомості та діяльності індивідуальних соціальних та етнічних груп у їх предметно-практичному й духовному опануванні об'єктивної дійсності. Аксіологія міжкультурної комунікації має такі головні положення: цінності й інтереси кожної людини, родини, страти, етносу, нації, людства є однаково важливими і мають бути збалансованими, а в ідеалі – гармонізованими; цінності культури існують не розрізнено, а пов'язані між собою в єдине гармонійне ціле – культурний космос; це світ, особлива нормативно-ціннісна реальність, всередині якої людина живе як духовна істота. Етнічна культура розглядається як генеральний простір людської життєдіяльності, як своєрідний “життєвий світ”, що сприяє формуванню ідентичності людини і суспільства, процес, що розгортається як співпереживання особою вкоріненості в цю спільність, як відчуття себе частиною етнонаціонального буття. Концепція культурної сумісності міжкультурної комунікації пов'язана з концепцією “зіткнення цивілізацій” С. Хантінгтона, згідно з якою конфлікти пояснюються нездатністю жити у світі “цивілізацій, що стикаються”. Їх С. Хантінгтон виділяє 7–8, переважно пов'язаних зі світовими релігіями. Кордони зіткнення – “православно-слов'янської”, “західної”, “ісламської” та “буддистської” релігій – проходять на пострадянському просторі.

Отже, аналізуючи онтологічні й аксіологічні засади міжкультурної комунікації, відзначимо, що міжкультурна комунікація означає процес взаємодії між суб'єктами соціокультурної діяльності (індивідами, групами,

організаціями) з метою передачі обміну інформацією через посередництво прийнятих у певній культурі знакових систем, прийомів і засобів використання. Міжкультурна комунікація в контексті онтологічних та аксіологічних засад виступає одним з базових механізмів і є невід'ємною частиною соціокультурного процесу, забезпечуючи саму можливість формування соціальних зв'язків, управління сумісною життєдіяльністю людей і регулювання її окремих сфер, накопичення та трансляцію соціального досвіду. Не випадково термін “комунікація” виступає засобом зв'язку будь-яких об'єктів і набуває соціокультурного значення, пов'язаного зі специфікою обміну інформацією в соціумі. Необхідними умовами та структурними компонентами соціокультурної комунікації, що формується в міжкультурному просторі, є наявність у суб'єктів комунікації загального мовленнєвого дискурсу, тезаурусу, каналів передачі інформації, правил здійснення комунікації (семіотичних, етичних). У певному плані будь-яка соціальна дія може бути розглянута як комунікативна, яка включає і виражає певну інформацію.

Проте комунікативними є лише дії, які здійснюються зі спеціальною метою комунікації, тобто як такі, що мають мотиваційні засади, орієнтацію на передачу інформації, здійснюються з використанням адекватної для цієї цілі знакової системи. Аналіз цих типів соціальних дій розкривається у працях А. Шюця. Різноманітні інтерпретації міжкультурної комунікації, які базуються на різних парадигмах, акцентують увагу на суті комунікації або на сукупності засобів передачі соціальної інформації, що створюють основу для становлення й розвитку інформаційного суспільства (технократично-раціоналістичного підходу), або як способу досягнення розуміння однією людиною іншої, як механізму “вживання” (феноменологічна інтерпретація).

Значне місце у працях Ю. Хабермаса посідає теорія комунікативної дії, згідно з якою, всі учасники комунікації орієнтуються на узагальнення, інтерсуб'єктивно прийняті норми комунікації, що у сукупності з комунікативною компетентністю та наявністю раціоналістичних мотивів робить можливим цей процес з онтологічної й аксіологічної точок виміру. Як відзначає Ю. Хабермас, під комунікативним діями слід розуміти таку взаємодію, яка упорядковується згідно з нормами, що розуміються як обов'язкові. Якщо інструментальні дії орієнтуються на успіх, то комунікативна – на взаєморозуміння діючих індивідів, їх консенсус. Ця згода відносно ситуації й очікуваних наслідків базується скоріше на переконанні, чи на примусі й передбачає координацію зусиль людей, які направлені саме на взаєморозуміння [6].

Комунікативна дія є мегатипом всіх типів соціальних дій, вона орієнтована на успіх і направлена на загальну для всіх учасників процесу мету, якою виступає розуміння. Типологія процесів міжкультурної комунікації може бути побудована згідно з такими засадами: 1) за характером суб'єктів комунікації – міжособистісна, особистісно-групова, міжгрупова, міжкультурна; 2) за формами комунікації – вербальна,

невербальна; 3) за рівнями протікання комунікації – на рівні буденної культури, у спеціалізованих сферах соціокультурної практики, у контексті трансляції культурного досвіду від спеціалізованого рівня до буденного. Специфічною сферою міжкультурної комунікації виступає масова комунікація, яка може бути визначена як культурна сфера, яка складається з відкритих, упорядкованих процесів трансляції соціально значущої інформації, які піддаються цілеспрямованому породженню та регулюванню. У змістовному відношенні міжкультурна комунікація може бути розподілена на чотири основних інформаційних напрями, що розвиваються в умовах інформаційного суспільства. У змістовному відношенні відносини міжкультурної комунікації можуть бути диференційовані на чотири основні інформаційні напрями:

1) **інноваційний** спонукає споживача інформації до нових знань про властивості й атрибути явищ, об'єктів і процесів, про технології та норми здійснення будь-якої діяльності, актів поведінки і взаємодії, про мови, знаки й засоби міжкультурної комунікації, що сприяють досягненню соціального досвіду товариства (спільноти) чи людства в цілому;

2) **орієнтаційний** допомагає споживачу інформації орієнтуватися в системній структурі природного і соціального простору, в ієрархічній співвіднесеності його елементів, що сприяє соціалізації та інкультурації індивіда у спільноті спілкування та формує екзистенційні та ціннісні орієнтації, детермінуючи критерії оціночних суджень, пріоритетів вибору;

3) **стимулювальний** вплив на мотиваційні засади соціальної активності людей, актуалізація знання людини про навколишню дійсність і технології діяльності, а також намагання отримати знання заради досягання своїх соціальних переваг;

4) **кореляційний** сприяє уточненню чи поновленню окремих параметрів вищеперелічених видів знання, орієнтації та стимулів. Власне культурної специфіки ця інформація набуває тоді, коли регулює уявлення людей про рівень соціальної доцільності тих чи інших способів здійснення будь-якого виду діяльності, інтелектуальних оцінок і позицій, чим і визначається функціональне навантаження цих знань та уявлень як інструментів забезпечення соціальної взаємодії людей [7].

Онтологічні й аксіологічні засади міжкультурної комунікації в умовах інформаційного суспільства виходять з того, що основною одиницею міжкультурної комунікації є спілкування (багатоаспектна інформація про що-небудь) чи текст (комплексна інформація про властивості чи атрибути будь-якої інформації). Оскільки з культурно-семантичної точки зору будь-який культурний об'єкт чи процес володіє символічними властивостями і в силу цього є культурним текстом, що несе інформацію про власні атрибутивні ознаки, функціональне навантаження, структурно-ієрархічний статус у системі тощо, то це означає, що засобом міжкультурної комунікації виступає вся культура як системна сукупність різних культурних феноменів й процесів і кожний її феномен та процес зокрема. Безпосереднім носієм такого роду інформації є культурна форма

відповідного об'єкта, явища чи процесу, а елементами більш елементарного порядку – риси цієї форми. При цьому слід розрізняти культурні форми, для яких семантична функція є основною (природні і штучні мови, поведінка, обряди, ритуали, художні образи), від форм, для яких семантична функція є додатковою по відношенню до утилітарної. Міжкультурна комунікація являє собою явище системного порядку з вираженою ієрархічністю структури самих засобів комунікування: 1) семантема, повідомлення, текст, спеціалізована культурно-семантична підсистема (галузь знань чи діяльності в її інформаційному аспекті); 2) локальна культурно-семантична система (етнічна культура, національна мова); 3) глобальна (міжнародна) семантична система (інтернаціональна, спеціалізована мова). Разом з тим міжкультурна комунікація не є сама по собі засобом здійснення соціокультурної взаємодії суб'єктів, колективів, чим і визначається її основна соціальна функція.

Висновки. Культура міжкультурної комунікації інформаційного суспільства – це новий тип культури, що виник у рамках глобалізації та інформаційного суспільства. Нові інформаційні технології дають змогу об'єднувати всі види комунікації в єдине ціле, що приводить до виникнення явища, яке, один з великих дослідників інформаційного суспільства М. Кастельс, назвав “культура реальної віртуальності”. Найважливішим символом культури інформаційного суспільства є символ розподіленої культури (що не має єдиного центру) мережі, що породжує віртуальні спільноти. В результаті використання цих методологічних підходів слід сформулювати теорію міжкультурної комунікації, що означає взаємоспіввіднесну програму мислення, сукупність почуттів і поведінки людей, що характеризуються універсаліями, які специфічно переломлюються у соціальному просторі й часі у більшості конкретних культур, що виступають детермінантою міжкультурного проникнення “свого” і “чужого”. Міжкультурна комунікація являє собою атрибут соціокультурного життя суспільства, в соціальному просторі якого відбувається взаємодія з підсистемами культури (всередині окремої культури), між різними культурами, у просторовому і часовому вимірах, а також між суб'єктами-носіями на рівні окремої культури і міжкультурного спілкування.

В умовах глобалізації та інформаційного суспільства виникає новий тип особистості, якого слід назвати “культуралом”. Це новий тип виробника на ринку інтелектуальної та масмедійної продукції в ситуації звернення колективної уваги до артефактів масової культури, що формуються в засобах масової інформації. Культурал як новий тип особистості інформаційного суспільства не тільки успішно конкурує з інтелектуалом, навіть письменником, а й помітно витісняє їх на задній план. Тема міжкультурного діалогу розвивається в таких концепціях. 1. Концепцію розуміння діалогу як основи взаємодії і культури розвиває М. Бахтін. Культура повинна себе відтворювати, оскільки сам сенс її існування полягає у передачі способів діяльності у всій багатоманітності її

видів і форм. 2. Друга концепція пов'язана з виникненням інформаційного суспільства, яке спирається на визначальну роль інформації в житті людей. Ця ідея бере свій початок у засновника кібернетики Н. Віннера, і продовжується у творах Е. Масуди, М. Маклюєна, Е. Тоффлера, Дж. Бенігера, М. Кастельса. 3. Дослідження соціальної комунікації як процесу обміну текстами у ході їх породження та інтерпретації привів до появи лінгвосоціологічного підходу, який розробляється Т. Дрідзе. Цей підхід орієнтує на виявлення комунікативних намірів суб'єктів і тим самим дає змогу діагностувати якість взаємодії людей один з одним. Виокремлюється ідея Н. Лумана про те, що суспільство є операційно замкнена універсальна система, що охоплює соціальні реальності, яка виділяється з навколишнього світу на основі комунікації, яка має свої види: адекватна, псевдо-, квазі-комунікація, що потребує дослідження детермінантів мисленнєвих автоматизмів.

Список використаної літератури

1. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, К. Лукман ; [пер. с англ. Е. Руткевич]. – М., 1995.
2. Луман Н. Невероятные коммуникации. Проблемы теоретической социологии / Н. Луман. – СПб., 2000. – Вып. 3.
3. Луман Н. Что такое коммуникация? / Н. Луман // Социологический журнал. – 1995. – № 5.
4. Habermas J. The theory of Communicative Action // J. Habermas. – Boston, 1984.
5. Апель К.О. Трансформация философии / К.О. Апель. – М., 2001.
6. Mcquail D. Communication / D. Mcquail. – L., 1984.
7. Habermas J. Theorie des kommunikativen Handelns. Bd. 1-2. / J. Habermas. – Fr./M., 1981.

Аксенова В.И. Онтологические и аксиологические основания межкультурной коммуникации в условиях формирования и развития информационного общества

В статье дается анализ межкультурной коммуникации, в контексте которой она представлена как социальное взаимодействие, которое происходит благодаря общению; обосновываются онтологические и аксиологические основы межкультурной коммуникации, которые выступают одним из базисных механизмов социокультурного процесса, обеспечивая саму возможность формирования социальных связей, управления жизнедеятельностью людей, регулирования, накопления и трансляции социального опыта.

Ключевые слова: коммуникация, межкультурная коммуникация, онтологические основания, аксиологические основания, кросскультурный подход, коммуникативный процесс, коммуникативное взаимодействие, теория коммуникации.

Aksenova V. Ontological and Axiological Bases of Intercultural Communication in the Conditions of Forming and Development of Informative Society

This article provides an analysis of intercultural communication in the context of which it is presented as a social interaction that occurs due to communication; settle ontological and axiological foundations of intercultural communication, which is one of the basic mechanisms of social and cultural process, providing the possibility of forming social connections, management, regulations, managing of people's vital activity, accumulation and translation of social experience.

Key words: *communication, intercultural communication, the ontological foundation, axiological bases, cross-cultural approach, the communicative process, communicative interaction, the theory of communication.*

Надійшла в редакцію 18 вересня 2011 року

УДК 572.130.2(075); 316.6

ВОРОНKOBA B.Г.

ФІЛОСОФСЬКО-АНТРОПОЛОГІЧНІ Й АКСІОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЕКОНОМІЧНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ “ЯК ЕКОНОМІКИ ДЛЯ ЛЮДИНИ”

У статті подано аналіз економічної антропології як нової навчальної дисципліни і нового наукового напрямку, в основі якого – взаємодія економіки і людини, економіки і культури, людини і суспільства, переважання економічної раціональності і раціональної економіки задля утвердження людини як вищої цінності буття. З'ясовано основні підструктурні види (типи, моделі, форми) економічної антропології, що поглиблюють її суть і значення

Ключові слова: економічна антропологія, антропологічні засади, аксіологічні засади, цінності, соціальний капітал, економічна дія, економічна людина, економічна раціональність, економічна онтологія, економічна гносеологія, економічна аксіологія, економічна праксеологія, економічна феноменологія.

Актуальність дослідження проблем економічної антропології зумовлено тим, що на сучасному етапі соціально-економічних трансформацій в Україні виникає необхідність у формуванні цілісного економічного мислення, яке було б підґрунтям для формування дійсно наукової політики як “мистецтва можливого”. Це сприяє самоідентифікації українського суспільства, становленню цивілізованого громадянського суспільства, правової держави, яка могла б захистити громадянина. Гуманістична спрямованість економічної антропології як провідного соціального мотиватора суспільства ще недостатньо усвідомлюється в сучасних умовах. При цьому нереалізований особистісний потенціал може обернутися суспільною відчуженістю, авторитарністю. Саме актуальність розробки і практичного впровадження в життя гуманістичної сутності економічної антропології об'єктивно детермінує необхідність кардинальних змін у суспільстві. Проблема філософсько-антропологічних засад економічної антропології є однією з актуальних у соціальній філософії. Економічна антропологія як науковий напрям і дисципліна виникла в 1970-х рр. на межі економічної й антропологічної наук. Труднощі методологічного обґрунтування цієї дисципліни пов'язані з тим, що остання являє собою ще недостатньо сформований дослідний напрям у рамках філософії. Ця галузь знань перебуває на стадії пошуку власних світоглядних і методологічних засад. Необхідність пошуку нових підходів зумовлена тим, що філософське осмислення людини і суспільства не може

бути адекватним без залучення економічної антропології. Проте методолого-гносеологічні засади і власний предмет цієї дисципліни, а також те, у якому відношенні вона знаходиться до сучасної економічної теорії, – усе це питання, які потребують подальшого обговорення й уточнення. Труднощі в уточненні економічною антропологією методологічних засад мають, як мінімум, такі причини.

В Україні економічна антропологія з'являється тоді, коли втрачає свою силу марксистсько-ленінська соціально-економічна теорія. Немає потреби спеціально підкреслювати, що нові ринково-економічні відносини потребують нового концептуального апарату. Предмет економічної антропології – практична діяльність, що розглядається переважно в соціальному та антропологічному вимірах. Традиційне визначення людської практики потребує в сучасних умовах розширення й уточнення: у нього мають бути включені і такі важливі орієнтири практичної життєдіяльності, як користь та ефективність. Об'єктом дослідження економічної антропології слід назвати детермінанти та закономірності господарської діяльності людини, методологічні й антропологічні презумпції економічних теорій та імпліцитно охоплюючи концепцію раціональності, що задає модель “економічної людини”, які розвиваються в контексті взаємодії економіки і культури. Істотною відмінністю всіх антропологічних моделей економічної антропології виступає раціонально організована поведінка, оскільки економіка й антропологія істотно зближують одна одну. У дослідженнях Дж. Локка, Б. Мандевіля, А. Фергюсона, Д. Юма, А. Сміта людина позиціонується як складне “поєднання різних афектів”. Виходячи з цього, вибудовується соціальна психологія, яка пояснює поведінку людей. До цієї ж антропологічної парадигми належить і модель “егоїстичного індивіда”, що використовується А. Смітом у філософсько-етичному вченні і в його економічній теорії. Опис ринкових закономірностей базується на всебічному врахуванні гри інтересів всіх сторін, що беруть участь в економічному процесі: власників землі, підприємців, буржуазії, торговців і робочих. Філософія англійського сенсуалізму включає в себе ряд філософсько-антропологічних передумов антропологічної моделі *homo oeconomicus*, згідно з якою, людина діє з уявлень розрахунку, користі, економічності внаслідок своєї природи. Інше уявлення про роль раціональності в економічній поведінці і мотивації такої поведінки імпліцитно наявне в соціально-філософських теоріях континентального лібералізму (А. Сен-Сімон, Базар, Анфантен, О. Конт).

Для теорії “індустріалізму” А. Сен-Сімона, зокрема, характерним є всеохоплюючий “сцієнтизм”: уявлення про принципову можливість реконструкції структури держави на основі наукових інженерних принципів, прагматична концепція соціальних інститутів, своєрідний культ природничо-наукового і технічного мислення. Невід'ємною ознакою інженерного підходу до управління економічними процесами виступає свідоме планування, контроль і управління всіма без винятку соціальними

процесами. Поняття “раціональності” в економічних теоріях слід простежити в контексті таких напрямів: оптимізація, усвідомленість, взаємоузгодженість і несуперечливість системи переваг, цілеспрямованість, формалізм (нейтральність у відношенні змісту цілей) і антипсихологізм (незалежність від процесів формулювання вибору). Дві останні характеристики дослідники традиційно відносять до негативних елементів, які більше окреслюють межі економічного поняття раціональності, ніж його змістовні властивості. Раціональну поведінку в традиційному для соціальних наук змісті слід кваліфікувати як таку, що приводить дану систему до збереження і збільшення її гомеостазу. Аналогічних поглядів дотримується Г. Саймон у теорії “обмеженого вибору”, згідно з яким, момент рівноваги (гомеостазу) будь-якої системи та її пристосування до середовища є нейтральним відносно оптимальної поведінки, постільки рівновагомий стан ще не означає оптимального стану. Згідно з поглядами лауреата Нобелівської премії М. Але, визначення економічної раціональності формулюється таким чином, що індивід сам знає і визначає власні цілі й оптимальні способи їх досягнення. Згідно з цією теорією, евристична цінність цього поняття базується на гіпотезі, що будь-який споживач віддає перевагу тому, що вважає для себе необхідним. Інша важлива складова економічної раціональності – поведінська цілеспрямованість, яка трактується як результат свідомих цілераціональних індивідуальних дій.

Вперше ця установка була сформульована К. Менгером, і згодом набула свого розвитку у працях представників неоавстрійської школи Й. Шумпетера. Цілераціональність визнається і як прагнення до максимальної користі (Джевонс), і як прагнення до найкращого задоволення своїх потреб (Менгер), а також у вигляді “переваг” і цілей. Модель “економічної людини” можна знайти в маржиналістських теоріях “максимальної корисності” (Хікса, Самуельсона, Фішера, Девенпорта), які намагалися витіснити будь-які психологічні імплікації економічної науки за її межі, яку сьогодні займає інше поняття переваги чи вибору. Аналіз свідчить, що економічна діяльність має базуватися на антропологічних, духовно-етичних, аксіологічних засадах, що свідчить про те, що людина ніколи не виступає чистим агентом економічної діяльності, але й володіє специфічним “соціальним тілом”, яке свідчить про специфічну економічну культуру людини і суспільства. Методологічні вимоги до антропологічної моделі економічної раціональності зводяться до такого: а) конструктивність; б) символічність; в) ідеалізація; г) інструментальна й функціональна значущість. В антропологічній моделі економічної раціональності діють три її інваріантних компоненти: інформаційний, мотиваційний, обчислювальний. Епістемологічне припущення про характер і природу раціональності імплікований у конкретних економічних теоріях: а) раціональність як максимізація корисності (неокласичний напрям); б) обмежена раціональність (Г. Саймон); в) практична раціональність (П. Бурдьє); г) цілераціональність (М. Вебер). Базовими

атрибутами економічної раціональності слід назвати: а) раціональну організацію вільної праці на підприємстві чи в організації; б) нормування чи облік господарської діяльності; в) орієнтацію на товарний ринок; г) відокремлення підприємства від домашнього господарства.

В основі економічної антропології – дослідження національної та етнокультурної специфіки економічних структур і процесів (форм власності, техніки, форм обміну). Це концепція людського (соціального) капіталу. Передумови появи сучасної концепції людського капіталу в економічній антропології пов'язані, у першу чергу, з тенденціями становлення нового, постіндустріального суспільства: розвитком науково-технічного прогресу і новим етапом науково-технічної революції, соціальною, економічною і структурною перебудовою вітчизняної економіки, необхідністю виходу із фінансової кризи та зростанням якості удосконалення трудових ресурсів, прискоренням темпів нематеріального накопичення. Тому не випадково цю концепцію слід віднести до комплексу теорій постіндустріального суспільства, коли власник своєї праці стає власником “нових” економічних ресурсів – знань, кваліфікації, досвіду, інформації. Витоки концепції людського капіталу слід знайти у працях У. Петі, А. Сміта, Д. Ст. Мілля, Ж.-Б. Сея, Н. Сеніора, Л. Якоба, К. Маркса, Ф. Ліста, І.Г. фон Тюнена, У. Багехота, Г. Енгеля, Г. Сіджвіка, Л. Вальраса, І. Фішера. У. Петі ще у XVIII ст. вперше намагався оцінити грошову вартість виробничих властивостей людської особистості. А. Якоб у Росії в 1812 р., використовуючи поняття “недоотриманого” доходу, вирахував порівняльні витрати від найму працівника і кріпосного. Сучасна теорія людського капіталу виникла у 50–60-ті рр. XX ст. в рамках Чиказької економічної школи. З-поміж її засновників – Г. Беккер, який сформував свою концепцію людського капіталу у праці “Людський капітал” (1964 р.). Одним із найбільш цікавих напрямів розвитку цієї концепції є концепція “аналізу людських ресурсів” Е. Флемхольця, М. Александера, Р. Вудрафа, Д. Боуероса. Саме ж поняття одним із перших ввів А. Сміт, який вважав, що людський капітал – це накопичення знань і вмінь членів суспільства, які дають право на отримання доходу. При цьому А. Сміт включав у поняття фіксованого капіталу майстерність і корисні здібності людських істот. Це визначення близьке до сучасного, згідно з яким, людський капітал є сукупністю знань, практичних навичок і творчих здібностей працівників, а також моральних цінностей, культури праці і загального підходу до праці. Як вважає І. Гійот, людський капітал складається із набутих знань, навичок, мотивацій, енергії, якими наділені людські істоти і які можуть використовуватися впродовж певного періоду часу з метою виробництва товарів і послуг. Ряд дослідників виокремлюють такі види людського капіталу: а) капітал, втілений у людях, а речова частина людського капіталу (витрати на виховання до 14 років); б) не речовий капітал – не речова частина людського капіталу (загальна освіта, спеціальна підготовка, охорона здоров'я, переміщення робочої сили).

Ця класифікація базується на виокремленні базових напрямів і форм інвестування людського капіталу. До найважливіших форм вкладень в людський капітал належать витрати на освіту і накопичення професійного досвіду, підготовку на виробництві, охорону здоров'я і медичне обслуговування, забезпечення географічної і професійної мобільності, організацію пошуку інформації про ринкову кон'юнктуру, вакансії, доходи, народження і піклування про дітей. Концепція людських відносин – напрям загальної теорії управління, що виник на початку ХХ ст. в американській емпіричній соціології, основоположником якої є Е. Мейо, який обґрунтував важливість неформальних стосунків та неформального лідерства в малих соціальних групах (хоторнський експеримент). Концептуальними засадами людських відносин теорій є людський чинник у структурі малих неформальних груп, механізми їх функціонування, стимули спільної діяльності, у центрі яких перебуває аналіз відносин людини і групи, структури мотивації поведінки, ціннісних орієнтацій індивідів у процесі спільної трудової діяльності, латентних чинників ефективної роботи трудових колективів тощо. Людина, згідно з концепцією людських (соціальних) ресурсів, є не тільки працівником, що керується матеріальною зацікавленістю, а й особистістю, зацікавленою в гарних міжособистісних стосунках, сприятливій морально-психологічній атмосфері, моральних стимулах до праці тощо.

Антропологічні й аксіологічні засади економічної діяльності є нередукованим феноменом господарської практики. Індивід ніколи не є чистим агентом економічної дії, він з неминучістю занурений у соціокультурне, національне та релігійне середовище життєвих звичок і певного способу дій. Реалії сучасного економічного життя поступово виробляють комплекс уявлень про економічну культуру, яка, згідно з рядом ознак, відрізняється від класичного (веберівського) поняття “капіталістичного духу”, оскільки, будучи багаточасовим “соціальним тілом” економічної людини, це утворення існує поза жорсткими конфесійними і національними рамками. У цьому контексті емпіричне поняття Homo economicus як психологічний образ людини в економічній теорії репродукує свій евристичний потенціал, не даючи змоги досліднику відриватися від доступних безпосередньому спогляданню економіко-культурних реалій. Наявність антропологічних передумов економічних теорій обґрунтовує методологічну своєрідність і власне предметну сферу економічної антропології, в основі якої має лежати моральна економіка чи моральна антропологія.

Конструктивність, символічність, ідеалізація та інструментальний статус як методологічні вимоги до антропологічної моделі Homo economicus, що дають змогу провести найважливішу методологічну дистинкцію – розрізнити два поняття Homo economicus: якщо перше передбачає Homo economicus у вигляді суто теоретичної моделі, суми антропологічних передумов і припущень, то у другому випадку мова йде про тип особистості, з відповідною поведінкою, здібностями,

схильностями і ціннісними перевагами. Друге поняття є “психологізованим” варіантом висхідної моделі, яка стосується його як концептуальне поняття його емпіричної реалізації, що детермінує відмінності логічного й онтологічного статусу. Те, як дійсно працює і функціонує раціональність Homo economicus, може розходитися з тими концептуальними умовами і теоретичними приписами, які сформульовані в рамках відповідної концепції як антропології творчості. Епістемологічні припущення про характер і природу раціональності, імпліковані в економічних теоріях, при вивченні відтворюють загальну фундаментальну передумову: існує апріорна і принципова “інтелігібельність” ринкових механізмів, закономірностей і взаємозв’язків, що стосовно практичної господарської діяльності означає принципову можливість максимально раціональної орієнтації в ринковому економічному середовищі. Суб’єктні структури раціональності, тобто правила, норми і процедури, які використовуються економічною людиною в процесі прийняття рішень і вибору переваг, конгруентні і корелятивні внутрішнім об’єктивним закономірностям ринкового механізму. У цьому здобуває вираження своєрідний “антропний принцип” сучасної економічної теорії. Іншими словами, базові конститутиви економічної раціональності структурно збігаються з раціональним внутрішнім облаштуванням самих матеріальних ринкових механізмів.

Саме економічна антропологія як нова навчальна дисципліна базується на чотирьох основних синтезах наукового знання, у контексті яких відбувається новий підхід до теоретичної економії, що полягає в посиленні світоглядного, філософського, соціологічного, історичного підходів та використанні таких видів синтезу: онтологічний синтез; методологічний синтез; аксіологічний синтез; прагматичний чи проблемно орієнтований синтез. Економічна антропологія включає в себе такі її підструктурні частини чи елементи: **економічну онтологію; економічну гносеологію; економічну аксіологію; економічну праксеологію; економічну феноменологію.**

1. **Економічна онтологія** звертається до проблеми економічної сутності людського буття, що розкривається через категорію економіки, яка дорівнює: а) економіка = вартість; б) економіка = вартісне господарювання; в) економіка = ринкове господарювання; г) економіка = конкурентне господарювання. Будь-яка ринкова економіка є обов’язково ринковою системою; це приватний випадок господарства, що являє собою вартісне господарство; це ведення свого дому, що включає і хримастику, орієнтовану на накопичення багатства. Іншими словами, економічна онтологія є соціальна онтологія, що розкривається через відносини господарювання і природокористування. Вона вивчає економічне буття людини і суспільства (як сукупної людини), яке розкривається через відтворення систем життєзабезпечення, тому в контексті філософії економіки ставиться знак рівності між економікою і господарством. Іншими словами, економіка може бути ринковою і неринковою, ціною і

нецінною, конкурентною і кооперативною, капіталістичною і соціалістичною, плановою і стихійною. У цьому випадку “економічна цивілізація” й “економічна формація” можуть бути названі “цінова економічна цивілізація” чи “цінова економічна формація”. У цьому випадку атрибут “економічна” і атрибут “господарювання” є синонімами. Проблеми філософсько-онтологічної онтології: взаємодія об’єкта і суб’єкта економічної діяльності; співвідношення приватизаційної та соціалізаційної тенденцій реально-практичного функціонування економіки; динаміка внутрішнього духовного світу господарюючого суб’єкта; закони взаємозв’язку з іншими сферами суспільства; формування та функціонування економічної культури; економіка і моральність; техніка – людина – суспільство.

2. Економічна гносеологія покликана розкрити особливості методології пізнання економічної реальності (економічного буття). Саме філософія економіки покликана уточнити гносеологічний інструментарій принципів економічного пізнання, доповнивши новими принципами, що пояснюють нові явища і процеси. Економічна гносеологія не тільки вивчає форми економічного пізнання, особливості економічного мислення, але й виконує функцію критики основ економічної рефлексії в тих чи інших теоріях. Питання філософсько-економічної гносеології: класифікація господарсько-економічних укладів, співвідношення приватизаційної та соціалізаційної тенденцій розвитку економіки і суспільства в цілому; зв’язок економіки з політикою, мораллю, правом; економічної свідомості з іншими формами суспільної свідомості; пізнання сутності економічних законів.

3. Економічна аксіологія вивчає природу економічних цінностей, їх місце в реальності та структурі ціннісного світу, зв’язок різноманітних цінностей поміж собою, з економічними і соціальними факторами та структурою особистості; проблеми суспільної і прагматичної вигідності, відображення економічних інтересів в ціннісних відношеннях. До економічних цінностей належать вартість, споживча вартість, корисність, ефективність тощо. Наприклад, вартість є економічна цінність, що регулює певні відносини економічного буття, що просякнуте ціннісними відносинами, а тому є аксіологізованим буттям.

4. Економічна праксеологія досліджує прагматику в системі економічних відносин, розкриває статусність і особливості процедурного знання в економіці. Проблеми економічної праксеології відображають не тільки джерела проблем конкретної економіки, форм їх вирішення, але і місце їх у взаємодії з модусами економічного буття, що відображають більш глибинні, істотні процеси соціально-економічного розвитку. В економічній праксеології на передній план виходять проблеми економічних теорій нижчого рангу, пов’язаних з організаційними формами, регіональною специфікою, оргпроекуванням, науковою організацією праці, її стимулюванням.

5. Економічна феноменологія являє собою філософську рефлексію над особливостями організації сучасного економічного знання. **Онтологоорієнтовані** економічні теоретичні системи, характерні для Сміта, Рікардо, Маркса, змінилися **феноменологоорієнтованими** економічними системами Кейнса, Фрідмана, Хайека та ін.

Основними масштабами, метою, суб'єктом, засобами і механізмом розвитку та реалізації економічної антропології як навчальної дисципліни і наукового напрямку ХХІ ст. є такі: масштабом виміру в його предметному полі виступає людина як соціалізуюча індивідуальність, особистість, здатна до реалізації творчості та персональної відповідальності в напрямі утвердження прогресивного розвитку людства; метою розвитку філософії економіки виступає розвиток людини через посередництво її свідомості і здібностей, спрямовані на створення проектів якісного іншого буття; суб'єктом економічної антропології виступає людина як господарюючий суб'єкт, що цілісно перетворює себе і своє середовище проживання на моральних засадах; засобами філософії економіки виступають стійкий господарський розвиток і соціально орієнтоване управління, що не допускає катастрофічних сценаріїв, які базуються на коеволюції людини, суспільства і природи; механізмом (інструментом) реалізації економічної антропології є соціальне партнерство як добровільно-свідома сумісно-розподільна участь рівноправних господарюючих суб'єктів у концептуально (цілісно) усвідомленому творчому розвитку через об'єднання своїх інтелектуально-духовних, фінансових, матеріально-трудова та інших ресурсів.

Виходячи з цих постулатів, слід визначити і **предмет економічної антропології**, що являє собою науку про відтворення та реалізацію духовно-інтелектуального людського потенціалу в процесі господарської діяльності, в основі якого нарощування й удосконалення соціальних зв'язків, рішень і дій лежать духовно-моральні цінності господарюючої особистості. Адже дії господарюючої особистості на основі духовно-моральних цінностей – це поле сучасних наукових досліджень, у контексті яких необхідно виробляти концептуально-стратегічні орієнтири і практичні рекомендації для національного і глобального розвитку. Тренд економічної науки в напрямі розвитку її інтегральної постнекласичної сфери – філософії економіки – уявляється тим сучасним напрямом, яке не тільки може наблизити науку до реальності, але й створити цілісну методологію пізнання сучасної реальності, обґрунтувати шляхи перетворення реальності через посередництво людської діяльності у руслі коеволюційного розвитку природи, людини і суспільства. Саме тому економічна антропологія виходить на рефлексію багатьох економічних проблем – господарства, власності, товару, грошей, економічної політики, споживацького вибору у суспільстві, що свідчить про філософський підхід до дослідження цінностей економічного фактора і поєднання його з культурою. Структурна характеристика філософії економіки свідчить, що остання є проекцією предмета філософії на економічне життя та

економічні процеси. Завдяки філософії людина завжди намагалася пояснити: яким чином поєднати гармонію Космосу і господарства, природи і культури, божественного замислу та його реалізації у свободі волі індивіда. Адже тільки з її позиції можна пояснити сутність багатства, власності, ціни, грошей, праці та їх значення в досягненні сенсу життя.

Економічна антропологія як наука про буття в економіці за предмет свого дослідження виокремлює саме сферу економіки, онтологічні умови становлення людини в економіці, розглянутої з боку її творчості, цілепокладання, самостановлення. Економічна антропологія репрезентує необхідність формування нового економічного мислення й узагальнює конструктивні принципи організації економічного буття, де за традицією усвідомлюється доля людського буття та існування. Саме економічна антропологія сприяє становленню нової економічної культури і в ній індивіда, тобто тих умов, за яких вона може “зняти” свою попередню форму тоталітарно-авторитарного мислення і органічно перейти до цивілізованої економічної діяльності. Економічна антропологія повинна “зняти” попередні форми шляхом повернення реальному процесу життєдіяльності тих ідеалів, які вироблялись протягом усієї історії розвитку суспільства, захищаючи особистість від згубного впливу на неї нелюдського суспільного середовища, має поставити перед собою дійсні проблеми людського буття. Саме економічна антропологія має розглядатися як гуманістична основа трансформації суспільно-політичних відносин в Україні, тому потребує наукової розробки й усвідомлення багатьох ефективних ідей про людину, які набули поширення у сучасній світовій філософській і економічній думці. Пріоритетне значення має зайняти гуманістична економіка, у тому числі характер суспільного відтворення в ній людини, в усій її багатогранності, самодіяльності, самореалізації, що становить певний ступінь ідентифікації людини із суспільним цілим. Економічна антропологія як наука відтворює економічний ідеал суспільства, розглядаючи його як реалізацію гуманності в економіці, створення таких умов, за яких людина набувала екзистенційного значення.

Економічна антропологія має повернути людині ті ідеали, за яких людина, як колись в античності, розумілася як “міра всіх речей” (Протагор). У центрі її уваги мають перебувати ті історичні індивідууми з їхніми різноманітними і змінними прагненнями та віруваннями, яким сприяли інтенсивно розвинуті і принципово нові політичні, соціальні, економічні відносини, які підвищували роль та значення людини. Економічна антропологія включає органічно головні проблеми людського існування. В економіці вона вбачає прихований потенціал культивування цивілізованого осмислення світу і самої людини, активізувати механізми цілісного осмислення економічного світу, культивувати моральність в економіці, долаючи корумповані явища в сучасному політичному житті. Економічна антропологія потребує докорінної зміни держави, необхідності зламу ідеї пріоритету будь-якого Абсолюту, потребуючи автономності

особистості та її вільного волевиявлення. Ще І. Фіхте свого часу геніально відзначив, що секрет політики Наполеона і взагалі будь-якої політики полягав у проголошенні того, що є під тим, що “є”, тобто мова йде про реальність, яка існує у підсвідомості людей.

Економічна антропологія як гуманістична основа трансформації соціально-економічних відносин в Україні здатна осмислити і врахувати сучасні екстремальні екзистенційні колізії – фундаментальну незабезпеченість людської долі, негарантованість самої її можливості “бути” в умовах “антропологічної катастрофи” кінця ХХ ст. Не випадково ще Ж.-Ж. Руссо відзначав, що “людська доля докорінним чином пов’язана з політикою”, а ще в Давньому Китаї говорили, що “якщо народ бідний, то в цьому винні політики”. Економічна антропологія як гуманістична економіка пояснює природу економіки як творця людини і обставин, у яких вона знаходиться. Саме людина є тим метафізичним підґрунтям, на базі якого розгортається емпірична база сучасних поглядів на економіку на шляху пошуку нових категоріальних форм антропоцентристського пізнання людини в економіці й економіки для людини, яка здатна в принципі осягнути власне “так-буття” людини й економічні ідеали суспільства.

Економічна антропологія як наука про людину та її буття в політиці ставить на порядок денний розробку таких категоріальних форм політичного мислення, як розуміння політики як органону (знаряддя) пізнання і перетворення оточуючого світу, у центрі якого знаходиться людина з усіма притаманними їй потребами й інтересами. Головне філософське питання “Що таке людина?” сприймається у площині економічної антропології як виявлення “самості” людини в контексті певних суспільно-політичних відносин. Тому економічна антропологія слугує теоретичною базою для всіх наук про людину, а також філософською рефлексією на шляху цивілізованих факторів буття, що виявляється в політиці. Економічна антропологія осмислює людське існування в усій повноті економічних, політичних, духовно-ідеологічних відносин, відповідає на питання, яке метафізичне становище займає людина серед усієї сукупності відносин, адже людина – це світ різноманітних символічних зв’язків з економічною діяльністю, світом феноменів, котрі людина робить предметом своїх інтересів. І завдяки ідеальному царству думок людина здатна завдяки цьому більшою мірою вивільнити для самого духу енергію, що дримає у витіснених потягах, і сублімувати її духовну енергію, світом якої і наповнюється економічна діяльність.

Безперечно, що економічна антропологія актуалізує культ людини, намагається “прочитати” людське буття як таке, що сприяє виробленню нових, адекватних цивілізованому підходу варіантів осягнення людини, вимагає, у свою чергу, перегляду усталених уявлень про політику, тоталітарно-авторитарних за своєю суттю в минулому. І до того часу, доки економіка буде спроможною поставити в центр своїх інтересів питання

про людину, вона не в змозі буде вирішувати кардинальні і складні проблеми посткомуністичного світу, не буде підтримуватися активність соціального суб'єкта на рівні достатньої його життєдіяльності. Гуманізація соціально-економічних відносин посткомуністичного світу у ХХІ ст. стимулює розробку широкого кола проблем, пов'язаних з людиною, її самореалізацією, суспільною активністю суб'єктів, пошуку нової парадигми політики, що виходить на цивілізоване осмислення політики і в ній людини. Саме через економічну антропологію, сенс якої цілковито визначається людиною, долається тоталітарно-авторитарне мислення, і політика пов'язується з економічною онтологією (буття в економіці), економічною аксіологією (цінності в економіці), економічною етикою (моральні підвалини в економіці), економічною антропологією (людина), історією економічної думки (економічне пізнання). Саме через ці складові економічної антропології збуджується потенціал творчої активності людей, відбувається консолідація суспільства, його ідентифікація, мобілізуються всі сили на досягнення кардинальних змін в усіх сферах життєдіяльності соціального організму, долаються кризові явища.

В умовах трансформації суспільно-політичних відносин в Україні існує реальна потреба пошуку реальних важелів задля подолання тоталітарно-авторитарних відходів до людини як "гвинтика", "фактора" суспільства, а не реалізації дійсної сутності людини, її родової, загальноцивілізаційної сутності, реалізації вільної самоактуалізації особистості. У центрі нової парадигми економічної антропології – нові наукові завдання щодо осмислення нових явищ, пошуку радикальних змін економічного устрою, економічного режиму з переорієнтацією від кризи суспільства до її стабілізації. Людина, оскільки вона особистість, може піднятися над собою як живою істотою і, виходячи із себе, своєї свідомості і самосвідомості, змінити обставини, зробити їх гуманістичними; зробити предметом свого пізнання все, у тому числі й саму себе. Саме людина як формоутворювальний чинник усіх соціально-економічних процесів спонукає до подолання кризового стану соціуму, сприяє створенню структури нового вибудовування більш прогресивних економічних систем та адекватного їм способу життя.

Нова парадигма гуманізму економічної антропології допомагає виявити цілісну систему закономірностей руху свідомості до її демократичного волевиявлення, подолання тотальної кризи і паралічу масової свідомості, загальної корумпованості і криміналізації суспільства. Сама економіка і "економіка за професією" мають повернутися до людини, щоб подолати катастрофічне зубожіння людей, руйнацію моральних підвалин суспільства. Якщо буде подоланий деструктивізм і стримана енергія розпаду, то мова буде спрямована на переосмислення проблем людини в нових дискурсах – онтологічному, аксіологічному, системному, феноменологічному, у контексті яких принципової переоцінки набуває класична модель взаємодії людини і політики, людини і держави, людини і влади, людини і природи, людини і людини, людини та економіки.

Безперечно, що соціальна потреба в обґрунтуванні історичних і теоретичних витоків економічної антропології, її автентичного аналізу спрямована на виявлення “природи економічного” як субстанційної підвалини цивілізаційних процесів у суспільстві на шляху докорінної перебудови держави й оновлення її цінностей. Універсальні характеристики економічної антропології виходять з того, що в нових умовах становлення правової держави і громадянського суспільства по-новому порушується і сама проблема людини, особливо коли руйнації піддаються старі підвалини суспільства як тоталітарного, виявляється можливість формування нової парадигми економіки як такого типу екстеріоризації, що долає відчуження, прояви негативного у суспільстві, сприяє укріпленню моральності в політиці, акцентує увагу на самовиявленню людського в людині. Адже, як говорив М. Шелер, людина – це істота, яка перевершує саму себе і світ. Нова парадигма гуманізму економічної антропології виходить з того, що людина прагне до того, щоб зрозуміти саму себе і, згідно з своїм внутрішнім світом, творити свою індивідуальність, повноту і цілісність особи, але для цього потрібно, щоб і соціально-політичні умови не були розірваними, а тотожними людині, рівними їй. Проведення реформ в українському суспільстві, зорієнтованих на втілення ідеалів свободи, демократизму, рівності, передбачає подальше вирішення нагальних потреб в суспільстві через систему легітимних, соціокультурних інститутів, в яких спорідненими соціальними компонентами виступають гуманістичні цінності – свобода, демократія, права людини, правова держава. Саме тому економічна антропологія сприймається як культура економічного мислення, яка сприяє практичному втіленню в життя економічної антропології, економічної аксіології, економічної праксеології.

Висновки. Гуманістичний тип економіки має такі ознаки: а) гармонійне поєднання інтересів людини та суспільства, орієнтація на збалансований розвиток суспільства всіх механізмів суспільного відтворення та всебічний розвиток особистості, ретельне врахування інтересів усіх соціальних верств і груп, потреб як теперішніх, так і майбутніх поколінь; б) реальний плюралізм форм власності, посилення тенденції до поступового подолання приватної власності (тобто її усупільнення, а не одержавлення); широкі можливості для прояву господарської ініціативи індивідів та об'єднань; в) підконтрольність держави громадянському суспільству; г) відсутність монополії на знання, свобода вибору існуючих та створення нових місць у суспільній системі для здійснення індивідами активної соціальної діяльності; д) наявність дієвих механізмів компромісного вирішення суспільних конфліктів. Йдеться передусім про становлення нових соціальних, політичних і економічних відносин, у яких людина покладається як гранична форма реалізації ідеї громадянського суспільства, компромісного вирішення всіх проблем, можливості реалізувати людині свої можливості в мінливому і

складному суперечливому середовищі, культивувати іманентні духовному світу людини цінності.

Воронкова В.Г. Философско-антропологические и аксиологические основания экономической антропологии как “экономики для человека”

В статье дается анализ экономической антропологии как новой учебной дисциплины и нового научного направления, в основе которого – взаимодействие экономики и человека, экономики и культуры, человека и общества, преувеличение роли экономической рациональности и рациональной экономики для утверждения человека как высшей ценности Батия. Выясняются основные подструктурные виды (типы, модели, формы) экономической антропологии, которые углубляют ее сущность и значение.

Ключевые слова: *экономическая антропология, антропологические основания, аксиологические основания, социальный капитал, экономическое действие, экономический человек, экономическая рациональность, экономическая онтология, экономическая гносеология, экономическая аксиология, экономическая праксеология, экономическая феноменология.*

Voronkova V. Philosophical-anthropological and Axiological Foundations of Economic Anthropology as “The Economy for the People”

This article provides an analysis of economic anthropology as a new discipline and new research directions, based on the interaction of economic and human, economic and cultural, individual and society, the exaggeration of the role of economic rationality and rational economic man as for the approval of the supreme value of life, found out the main types of kinds (types, models, forms), economic anthropology, which deepened its nature and significance of.

Key words: *economic anthropology, anthropological reasons, axiological reasons, social capital, economic action, the economic man, economic rationality, the economic ontology, epistemology economic, economic, axiology, economic praxiology, economic phenomenology.*

Надійшла в редакцію 25 вересня 2011 року

УДК 316

ВОРОПАЄВА В.Г.

ФОРМУВАННЯ ДУХОВНИХ ЦІННОСТЕЙ ЯК СУБСТАНЦІЙНОЇ ОСНОВИ СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ КРИЗОВОГО СОЦІУМУ

У статті проаналізовано формування духовних цінностей особистості в умовах становлення кризового буття, коли похитнулися підвалини особистісного буття; визначено сутність і зміст духовності як субстанційної основи буття; з'ясовано умови формування духовності, її змісту; увагу зацентовано на поняттях “дух” і “душа” у становленні особистості, формуванні об'єктивного та суб'єктивного світу особистості в умовах інформаційного суспільства і глобалізації.

Ключові слова: *духовність, духовні цінності, духовні інтереси, істина, добро і краса, інформаційне суспільство, глобалізація, духовний світ, субстанціональність, дух, душа.*

Формування духовних цінностей як субстанційної основи становлення особистості в умовах кризового соціуму – це формування у внутрішньому духовному світі людини всього багатоманіття природи, краси, гідності, добробуту. Духовні цінності – це так звані самоцінні, смислові засоби вживання людства, зафіксовані переживаннями краси, наслідування добробуту, соціальним ідеалам, моральним нормам, всього того, що зветься вселюдськими цінностями. Духовні цінності – це вимоги, звернені до волі, цілі, які стоять перед людиною: значущість тих чи інших факторів буття для особистості; ідеали, норми, які задовольняють потреби; почуття, що вказує на культурне, суспільне, чи особисте значення явищ і фактів дійсності, які оцінюються з погляду добра і зла, справедливості та несправедливості. Духовні цінності виконують роль аксіологічного ґрунту вибору потреб, інтересів, переживань, цілей, планів, способів реалізації, наслідків діяльності. Ці фактори відображають внутрішній стан буття людини або у загальнонаціональному аспекті, тому що вони є формою існування нації, індивідуального і вселюдського. Духовні цінності як субстанційна основа буття людини – це продукти духовної діяльності, вартість яких не зменшується і не зникає внаслідок їх споживання, як взагалі це буває з матеріальними цінностями. Наука, в якій досліджується природа, походження і розвиток, роль цінностей у становленні людини до світу, називається аксіологією (вчення про цінності). Згідно із загальною теорією цінностей, будь-яка цінність визначається значимістю чи сенсом певного явища культури, суспільства, реальної дійсності. Постійна внутрішня активність людської психіки приводить до того, що виникає

потреба: мріяти, винаходити, творити, інакше кажучи, жити внутрішнім духовним життям. Це життя стає не лише обслуговуючим засобом, а й самоцінністю людини, що стає її іманентною сутністю.

Духовне життя особистості – це одна з форм емоційної, інтелектуальної та чуттєвої дії, завдяки якій виникає свідомість та самосвідомість суб'єкта дії. Суб'єктами можуть бути не тільки окремі індивіди, а цілі спільноти: суспільство, нація тощо. Духовне життя суспільства умовно можна поділити на такі категорії: духовна діяльність, духовне виробництво, духовна культура. Духовна діяльність являє собою людську діяльність, яка спрямована на вироблення ідей, теорій, знань, цінностей; органічний зв'язок духовної діяльності індивіда та її предметно-закріпленими результатами, природно-науковими, технічними, гуманітарними знаннями; художніми творами, нормами моралі. Саме тому духовний потенціал особистості надає сенс індивідуальному буттю, тому що духовність завжди буттєва і є елементом самого життєвого процесу. Сутнісний зв'язок духовності є опосередкованим початком між інтелектом і інстинктом, переживанням людиною свого ставлення до світу та інших людей, природи і самої себе; відходить від фальшивої реальності і деперсоналізації особистості. Духовність зрештою приводить до смислової гармонії, поєднуючи образи світу з моральними законами особистості.

Духовність як субстанційна основа буття людини – це завжди повнота буття, такого буття, яке М. Бердяєв назвав “першожиттям”, в якому органічно поєднані духовне і матеріальне начало людини. В духовно-екзистенціальному значенні, духовність – це гармонія душі зі світом, потреба в істині та реалізація принципів духовності – віри, надії і любові. Треба враховувати думку М. Бердяєва, який говорив про “падіння інтелектуального показника” керівних верств нижче критичної маси, яке свідчить про розпад і деградацію суспільства. Тому без впровадження духовності в світ кожної людини жодні реформи в суспільстві не здійсняться і суспільство деградує ще до нижчої своєї межі, призводячи до тотального кризового стану. На думку А. Швейцера, культура – це єдність матеріального і духовного елементів людської діяльності, в якій основне місце займають духовні доміанти культури, моральні складові, естетичний прогрес суспільства. Кожна людина має усвідомити тілесність свого буття і своєї духовної цінності, щоб існування і діяльність людини набуло значення, який складається з розуміння цінностей індивідуального буття. Проблеми людської суб'єктивності та духовності – це проблеми духовної реалізації тих засад людської діяльності, які виявляються результатом історичної практики людей, адже, це не просто суб'єктивне ставлення людини до світу, а перш за все, духовно-практичне освоєння людиною цього світу. Духовність залежить як від самої людини, так і від тих соціокультурних умов суспільства, в якому живе людина, від здатності людини до саморегуляції своєї суті та розкріпачення своїх потенційних можливостей, щоб бути “самою собою”.

Тому духовність як субстанційна основа самобудівництва особистості – це царина самореалізації і спосіб самобудівництва особистості, свободний вибір вільного буття, вищий рівень розвитку саморегуляції особистості, самоутворювальний фактор тієї соціокультурної спільноти, до якої вона належить. Духовність як онтологічна реальність кристалізується в її свідомості та самосвідомості, рефлексії, виявленні своїх людських якостей. Духовність являє собою форму самореалізації і самовизначення особистості, необхідний етап становлення індивідуальності. Духовність – це спосіб буття людини, націленої духом, тому що дух – це стан активності, який являє собою семантичне поле культури індивіда і не може бути розчиненим у стихії всезагального.

Субстанційні та антропологічні засади аналізу людського розвитку свідчать, що людина – це багаторівневе явище, яке відтворює загальнородові риси, які властиві родовому індивіду, такі, як біологічна організація, свідомість, мова, здатність працювати тощо. Проблема субстанційної сутності особистості включає ряд визначень людини: 1) людини як продукта природи; 2) людини як істоти соціальної; 3) людини як суб'єкта культури. М. Шелер відзначав, що людська істота втілює вищий рівень розвитку життя суб'єкта та його соціально-історичної діяльності. Людина є системою, в якій фізичне і психічне, генетично зумовлене і сформоване, природне і соціально-духовне створюють її нерозривну єдність. Метафізичне становище людини виступає у різних вимірах як: 1) організм, який наділений психікою; 2) індивід, що означає його належність до роду *homo sapiens*; 3) індивідуальність, що характеризується відмінністю одного індивіда від іншого; 4) суб'єкт, який приводить до змін в оточуючому світі, інших людях і собі; 5) носій ролей (статевих, професійних, конвенційних); 6) Я-образ – система уявлень про себе, самооцінка, рівень домагань; 7) особистість – система соціальних якостей індивіда, його персоніфікації.

“Спеціальні науки, що займаються проблемами людини скоріше приховують сутність людини, аніж її розкривають”, – відзначає М. Шелер. Історико-філософські концепції людини у загальному вигляді можна поділити на дві групи: 1) об'єктивістські; 2) суб'єктивістські. Об'єктивістське розуміння людини – це таке, в якому людина і оточуючий її світ, сенс будь-якого буття пізнається з самого об'єкта світу, людина розуміється як істота, яка перебуває у залежності від об'єктивних сфер, вічних ідей і сутностей, природи, абсолютного духу; суб'єктивне розуміння людини – це таке, в якому буття людини і світу розуміється з самої людини, з суб'єктивного “Я”, людина розглядається як істота повністю автономна і вільна від об'єктивних форм.

Суб'єктивісти вивчають підвалини всезагального та індивідуального у глибинних сферах внутрішнього індивідуального життя людини, у спонтанно розумній діяльності, духовно-моральних, вольових імпульсах і устремліннях людини. Сутнісна особливість людини пов'язується з

онтологічною свободою. Філософська і політична антропологія виходять з цілісного суб'єкта, абсолютної унікальності людського буття та існування: з точки зору примату об'єктивної і суб'єктивної реальності, розвиток якої детермінується наявністю природних і соціальних факторів, з позиції єдності об'єктивного і суб'єктивного, скінченного і нескінченного, виходячи на рівень глибинних соціально-історичних детермінант. Відповідно, на практиці призначення людини у прагненні до єдності об'єктивного і суб'єктивного, скінченного і нескінченного, суб'єкта і об'єкта, матеріального та ідеального.

Філософська і політична антропологія виокремлюють субстратні рівні людини (природний, внутрішній і духовний світ), які не слід протиставляти і абсолютизувати. Сутність людини в постійній гармонізації взаємовпливів між цими рівнями, що визначає характер людської цілісності (М. Шелер, Ж. Плеснер, М. Бердяєв, Е. Муньє, П. Рікер). Кожен з цих рівнів слід розкривати у контексті нової пізнавальної та інтелектуальної ситуації. Природне не зводиться безпосередньо до біологічного, як це було в теоріях Г. Спенсера, а має в собі нескінченність Космосу. Тому для концепцій космізму (В. Соловйов, М. Федоров, К. Циолковський, О. Чижевський, В. Вернадський) людина є космічною істотою, космоприродним соціальним феноменом. Але соціальне не повинно зводитися лише до наявних суспільних відносин, а включати спадкоємність культурно-історичної пам'яті. Внутрішній духовний світ людини розглядається не просто як функція зовнішніх умов, а як особлива самостійна реальність. Не випадково сучасна людина намагається по-філософські, рефлектуючи свою сутність, досягнути своє існування, визначити своє місце у світі, своє життєве призначення, знайти ті принципи та критерії, які б стали опорою людини у конкретних життєвих ситуаціях. Вона шукає точки опори поза собою і в самій собі, спираючись на те реальне підґрунтя, згідно з яким, вона може діяти впевнено, домагаючись здійснення своїх ідеалів і цілей. Її хвилюють питання сенсу життя, добра і зла, смерті та безсмертя, природи ідеалів, її серця, які є осереддям унікальності та індивідуальності людини.

Проблеми людського розвитку – це “одвічні” проблеми, які є водночас вічно новими, оскільки постійно змінюється зміст життя, умови існування самої людини. Місце людини у житті суспільства, її природа та сутність по-різному тлумачаться представниками різноманітних філософських шкіл, течій, напрямів. Ідеалізм відриває людину від природи, перетворюючи духовну сферу суспільного життя на самостійну субстанцію. В ідеалізмі функцію творчого начала, соціального двигуна виконує або світовий розум (об'єктивний ідеалізм), або ж нічим не детермінована людська, насамперед духовно-вольова, активність (об'єктивний ідеалізм). У першому випадку в філософію людського розвитку вноситься фаталізм, а у другому – обґрунтовується суто суб'єктивістське розуміння історії.

Духовний розвиток – це модель розвитку, орієнтована на максимальне розкриття потенціалу кожної людини і соціуму в цілому, створення гідних умов для реалізації всіх інтелектуальних, культурних, духовних, творчих можливостей людини і нації. У політичному вимірі перехід до духовного розвитку передбачає досягнення найвищих ступенів свободи особистості та водночас її готовність брати відповідальність за себе, свою родину, місцеву громаду і країну. В економічному вимірі духовний розвиток означає постійне зростання частини інтелектуального продукту в національному, утвердження інноваційності як домінуючої моделі економічної поведінки. У соціальному вимірі духовний розвиток означає створення для людини як головного національного ресурсу умов реалізації всіх її можливостей. Виходячи з такого підходу має формуватися політика можливостей в освіті, професійній реалізації і самореалізації особистості.

Метою Концепції духовного розвитку особистості є визначення принципів та пріоритетів, обґрунтування соціально-економічних та соціокультурних засад духовного розвитку України як необхідної передумови реалізації потенціалу кожного її громадянина, забезпечення конкурентоспроможності держави і нації в сучасному світі. Антропологія культурна – методологічна установка, сформована в період становлення сучасної етнології чи соціо-культурної антропології, яка отримала розвиток головним чином в США. Її засновником був американський етнограф і антрополог Ф. Боас. На відміну від соціальної антропології, для антропології культурної – характерний підвищений інтерес до духовних утворень і менше – до матеріальних артефактів і систем соціальних відносин. У методологічному аспекті її послідовники акцентують увагу скоріше на описовій методиці, значну роль відводять історичному аспекту. Культурна антропологія на перше місце ставить питання динаміки культури і розвитку в ній людини, механізми передачі культури від покоління до покоління. У формуванні культурної антропології виділяють: етнографічну стадію (60-ті рр. XIX ст.); структурно-функціональну (30–50-ті рр. XX ст.); нееволюціоністську (60–70-ті рр. XX ст.); постструктуралістську (80-ті рр. XX ст.). Під культурною антропологією розуміється вся сукупність знань про людський розвиток, що включає: фізичну антропологію, палеантропологію, етнічну і інформаційну психологію, психологію у первинному значенні. Як відзначав П. Флоренський, з'ясувати сутність культури можна лише виходячи з аналізу діяльності людини: розширення тлумачення антропології як “загальної порівняльної науки про людину”; проблеми теоретичного розгляду етнічних і культурно-історичних характеристик культури; визначення “культурних кругів”. Ф. Кісінг в праці “Культурна антропологія” відзначає основні напрями етнографічної науки, відносини індивіда і культури, опис різних типів культурного зближення (антропології з філософією, розвиток етнологічних теорій як своєрідну історію теорії культури).

Основними принципами духовного розвитку є: людиноцентризм як система поглядів, яка визначає розкриття можливостей людини як критерія оцінювання ефективності держави та зрілості суспільних інститутів, визнає невід'ємне право кожної людини на вільний розвиток особистості та реалізацію всіх її здібностей; забезпечення реальності прав і свобод людини і громадянина, в тому числі гендерної рівності, встановлення гарантій рівності громадян перед законом; встановлення рівних можливостей для гармонійного розвитку людини, забезпечення справедливості, гарантування належної якості життя незалежно від статі, віросповідання, етнічної належності, регіону проживання; надання можливостей для підвищення соціального статусу особистості, в тому числі шляхом вдосконалення її освітнього рівня та професійно-кваліфікаційних характеристик; розширення простору свободи, утвердження людської гідності, розкриття комунікативного потенціалу української культури як триєдиного способу формування національної ідентичності та соціалізації людини; розвиток та якомога повне використання культурних надбань нації у багатогранності зв'язків з іншими національними культурами, відкритість для міжкультурної взаємодії з метою забезпечення належного місця особистості у європейському і глобальному гуманітарному просторі; взаємодія між державою та громадянським суспільством, бізнесом та владою з метою створення необхідних соціально-економічних умов для підвищення якості життя населення, створення умов для всебічного гармонійного розвитку людини, захисту її прав і свобод.

Духовність – це синтез предметних знань людини та народу всіх форм свідомості матеріальних і духовних цінностей, що стають підставою і імпульсом до дії людей, їхньої практики; це той сукупний феномен, який репрезентує народ-етнос у всій його цілісності; це процес гармонійного розвитку духовних здібностей особистості; стан одухотвореної людини, наповненої духом і творчістю; потяг людей до вершин культури і вдосконалення своїх творчих здібностей, сполучених із внутрішнім пізнанням тих світів і горизонтів буття, які приховані від зовнішніх органів відчуттів, містична здатність людини прямо пізнавати глибинну сутність речей. Основні політолого-етнологічні ідеї сучасності являють собою сплав культури – філософської, історичної, етнологічної, політичної, етнічної, релігійної тощо, а також засвоєних людьми знань, вироблених протягом тисячолітньої історії. Під культурою слід розуміти сукупність новостворених людьми цінностей, благ та послуг у галузях матеріально-речового, духовно-художнього та морально-естетичного виробництва, які мають відбиток етноісторичного буття своїх творців і в цьому розумінні є вселюдськими, суто етнічними і трансформованими в індивідуальну культуру. Етнокультурний духовний ареал створюється на соціоцивілізаційній стадії, виходячи з етноісторичної і культурологічної спадщини народів, що складають цей феномен. Принципи політико-культурної кореляції етносів-народів, історично розташованих в певній геополітичній площині, мають три виміри: 1) політолого-етнологічний;

2) політико-культурологічний; 3) геополітичний і вміщують різноманітну палітру культури.

Кінець ХХ ст. визначається роздумами про підвищення національної свідомості у значної маси планети. Розпад багатонаціональних держав на суверенні держави вказує на посилення процесу національно-духовного відродження. Історія свідчить, що денаціоналізація не може бути тривалою, а зростання національної свідомості народу вимагає своєї суверенізації і зачіпає відродження духовної культури, значення цілісного духовного саморозвитку нації. Розпад поліетнічних утворень під тиском національної ідеї набуває світового значення, що значною мірою впливає і на формування духовних цінностей. Відродження духовності української культури – своєрідна реакція на існуючі соціально-політичні несправедливості, які накопичувалися роками відносно колоніальних народів та етнічних груп в багатонаціональних державах, а також деетнізацію специфіки окремих спільнот, що пов'язано з процесами урбанізації, розповсюдженням масової культури. Інакше кажучи, етнічність є захисною реакцією на нівелювання матеріальної і духовної відмінності народів на сучасному етапі цивілізаційного розвитку. Незважаючи на постійно зростаючу потребу у визначенні пріоритетності загальнолюдських цінностей, мононаціональність на рівні державності продовжує збуджуватись етнічністю, яка не хоче самоліквідуватися, розчинившись в універсалізмі.

Духовне життя українського народу – це система уявлень, цінностей і ідей, концепцій, шкіл, програм, принципів, моральних і правових норм, культурних смислів, естетичних дискурсів, релігійних поглядів, ідеалів, філософських зразків любові до мудрості, народної культури, які утворювалися з часів заснування Київської Русі та розвивалися протягом тисячолітньої історії, стверджуючи прогресивний розвиток українського народу. Мова духовності – це основа морально-емоційних універсалій культури, які своєрідно перепосилаються формуванню духовного процесу, сприяють подоланню розриву між високою і масовою культурою, сприяють утвердженню принципу соборності різних культурних смислів і сфер життєдіяльності, формуванню такого дискурсу духовності, який стосується пошуків істини, добра, краси, справедливості. Національне відродження українського народу постає в контексті історичного розвитку людства і має відповісти на запитання “Хто я?”, “Що я можу?”, “На що я можу сподіватись?”, а також “Що ми?”, “Чиї сини?”, “Яких батьків?”. Тут підкреслюється, що знання свого родовіду, історичних та культурних надбань предків необхідні не лише для формування національної свідомості, а й для піднесення національної гідності, використання кращих традицій в етнонаціональній практиці сьогодення. Українська культура суперечливо поєднує вселюдські, національні, класові та групові, індивідуальні цінності та прояви різних субкультур, що відображають складний і драматичний шлях історичного розвитку українського народу, його спілкування з іншими народами.

Духовні цінності виконують у людському бутті кілька функцій. Вони виступають як: 1) форма утримання й закріплення споріднених значень; 2) “поля взаємності”, ґрунт для розгортання певного світу; 3) підвалини, засади для розгортання певного світу; 4) “мотиви мотивів”, смислове обґрунтування цілей діяльності; 5) життєві та історичні орієнтири; 6) певні зразки, канони сенсоутворення. Духовні цінності є основою вибору суб’єктом цілей, засобів, результатів та умов діяльності, що відповідають на запитання: “В ім’я чого здійснюється ця діяльність?”. Спрямованість суб’єкта і його діяльності на певну цінність називається ціннісною орієнтацією. Духовні цінності як складне утворення трансформуються через ланцюг різних станів духу і реалізуються в процесі духовної діяльності людини.

Етнічна культура як вираз духовності українського народу являє собою сукупність створених і створюваних народом в процесі суспільно-історичної практики матеріальних та духовних цінностей, що характеризують історично досягнутий рівень його розвитку. Етнічна культура – це, з одного боку, продукт, результат життєдіяльності народу, а з іншого – сама життєдіяльність, що здійснюється в конкретно-історичному середовищі. Кінець ХХ ст. став для багатьох народів Європи шляхом національного поступу, спрямованого на задоволення національних потреб та інтересів, реалізацію самовизначення нації, етнічних груп та особи, їх інтересів і потенцій, реалізацію людської правди, поступ до загальнолюдського.

Українська культура у своєму багатомісячному розвитку на перехресті доріг зі Сходу на Захід досягала значних результатів: її ціннісними установками завжди була повага до людської гідності, гуманізм, орієнтація на чесну, добросовісну працю, соціальна справедливість, осмислений, сповнений високого почуття патріотизм, поєднаний із загальнолюдською широтою поглядів. Сильною стороною моральних рис українського народу є те, що незважаючи на всі негаразди, він зумів пронести через всю свою історію цивілізоване, добросусідське ставлення до представників інших народів і етносів; духовна культура є невичерпаним джерелом його моральних, інтелектуальних, творчих сил; парадигматично визначає і спрямовує сучасний пошук проектів нових філософсько-політологічних засад національного розвитку України. Духовні цінності українського народу виступають як форми утримання й закріплення споріднених сенсів, звідси їх скеровуюча й упорядковуюча роль у людському бутті. Як зазначає В. Франкл, “бути людиною означає бути зверненою до смислу й цінностей, що вимагають реалізації. Національні цінності, концентруючи в собі споріднені сенси, виступають ґрунтом для інтеграції індивідуальних інтересів і прагнень для сполучення індивідуальних людських світів атономної індивідуальності. Так, засадовими цінностями для українського козацтва була православна віра, воля, Батьківщина, вірність товариству. Саме вони визначили здебільшого спосіб життя й культуру низового козацтва, що відчутно вплинули на становлення національного характеру й

культуру українців. Цінностями, на яких установлювався життєвий світ протестантів Західної і Центральної Європи, а потім у США, були сумлінна праця як головне життєве призначення, безумовна чесність у ділових відносинах, заощадливість і відповідальне ставлення до свого та чужого майна. Адже кожний світ – це деяка виокремлена цілісна реальність, а цілісність має бути мірою самозавершеною, сприяти вимозі подальшого “олюднення”. Але справжнім універсальним механізмом ствердження людських цінностей є культура взагалі і національна, зокрема, тому що людина живе в певній системі координат. Дух українського народу включає форми й способи закріплення, передачі, обґрунтування й утілення людських цінностей (благо, життя, краса, істина, добро, свобода, творчість, користь, правда, святість, співпричетність, традиція, мудрість). Система цінностей становить змістову основу культури, яка передбачає усунення загрози її знецінення й обайдуження. Культура дає цінностям понадситуаційний вихід у буття й тим самим відкриває для них можливість творити нові ситуації й нові події, онтологічні передумови “буття людини в культурі”. Незважаючи на те, що всі цінності укорінені в людському досвіді, вони все ж вимагають від людей певних зусиль для їх підтримання й поширення.

Головними способами обґрунтування цінностей є національна культура, свідомість, національна ідея, національне відродження духовних цінностей. Національна культура – це суттєва всезагальність, яка повертає реальному процесу життєдіяльності ті ідеали, які вироблялися протягом всієї попередньої історії людства; це здатність і навіть призначення культури бути універсальним способом вияву, здійснення і творення сенсів. Тому і національна культура, виконуючи людинотворчу функцію, є водночас первинною та остаточною інстанцією для всіх притаманних людині конкретних способів сенсоутвердження. Національна культура є мірою глибини і правдивості, виступає як сила людського розуму на відміну від природного і як певний щабель здійснення людського в людині. Духовні цінності українського народу – це реальні здобутки на шляху історичного прогресу, об’єктивний смисловий ґрунт колективного буття й діяльності, духовного самоствердження людини.

Список використаної літератури

1. Бех В.П. Функціональна модель особистості: пошуки полікультурних детермінант поведінки : монографія / В.П. Бех, Є.О. Шалімова. – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. – 255 с.
2. Базалук О.А. Сущность человеческой жизни / О.А. Базалук. – К. : Наукова думка, 2002. – 270 с.
3. Воловик В.І. Идеологическая деятельность: диалектика традиций и новаторства / В.І. Воловик. – М. : АОН, 1990. – 212 с.
4. Киселев Г.С. Человек, культура, цивилизация на пороге III тысячелетия / Г.С. Киселев. – М. : Восточная литература РАН, 1999. – 87 с.
5. Соснін О.В. Інвестиції в людський розвиток в умовах глобальної трансформації : навч. посіб. / О.В. Соснін, В.Г. Воронкова, М.А. Ажажа. – Л. : Магнолія 2006, 2011. – 602 с.

6. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Ф. Фукуяма ; [пер. с англ. М.Б. Левина]. – М. : АСТ : Ермак, 2004. – 588 с.

7. Фукуяма Ф. Великий крах. Людська природа і відновлення соціального порядку / Ф. Фукуяма ; [пер. с англ. В. Дмитрука]. – Л. : Кальварія, 2005. – 380 с.

Воропаева В.Г. Формирование духовных ценностей как субстанциональной основы становления личности в условиях кризисного социума

В статье дается анализ формирования духовных ценностей личности в условиях кризисного бытия, когда пошатнулись устои личностного бытия; определяется сущность и содержание духовности как субстанциональной основы бытия; выясняются условия формирования духовности, ее содержания; особенный акцент делается на понятиях “дух” и “душа” в становлении личности, формировании объективного и субъективного мира личности в условиях информационного общества и глобализации.

Ключевые слова: *духовность, духовные ценности, духовные интересы, истина, добро и красота, информационное общество, глобализация, духовный мир, субстанциональность, дух, душа.*

Voropayeva V. Formation of the Spiritual Values of the Individual as a Substantial Basis of Personality in Crisis Being

The article analyzes the formation of the spiritual values of the individual being in crisis, when shaken the foundations of personal existence; determined the nature and content of spirituality as a substantial foundation of being; special conditions for the formation of spirituality, its content, special emphasis is placed on the concept of “spirit” and “soul” in formation of the personality, the formation of objective and subjective world of the person in the information society and globalization.

Key words: *spirituality, spiritual values and spiritual interests, truth, goodness and beauty, information society, globalization, the spiritual world, the substantiality of the spirit, soul.*

Надійшла в редакцію 25 вересня 2011 року

УДК 323.1:1:316.3

МАКСИМЕНЮК М.Ю.

ФАКТОРИ І СТРАТЕГІЇ УРЕГУЛЮВАННЯ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ КОНФЛІКТІВ В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНО-КУЛЬТУРНОЇ ЄДНОСТІ СВІТОВОЇ СПІЛЬНОТИ

У статті проаналізовано фактори і стратегії врегулювання етнонаціональних конфліктів, що виникають всередині держав, між групами населення і пов'язані з ідеологічними чи політичними розбіжностями, викликаними етнонаціональним фактором; розкрито рівні управління етнонаціональними конфліктами, що являють собою своєрідну "систему оборони", яка має певні рівні управління конфліктами; механізми саморозгортання етнонаціональних конфліктів та причини їх подолання в умовах становлення інформаційно-культурної єдності світової спільноти.

Ключові слова: *етнонаціональні конфлікти, фактори врегулювання, стратегії врегулювання, інформаційно-культурна єдність людства, механізми саморозгортання етнонаціональних конфліктів, стратегії врегулювання етнонаціональних конфліктів.*

Поліетнічний соціум сьогодні характеризується зіткненням чи боротьбою різних сил, що виникають унаслідок загострення конфліктів, основним чинником яких є етнічність. Нові етнонаціональні конфлікти в поліетнічному соціумі сьогодні стали предметом пильної уваги і вивчення їх не тільки окремих дослідників і державних діячів, а і груп держав і практично всіх міжнародних організацій, перш за все такої унікальної організації, як Організація Об'єднаних Націй. Хоча кожний етнонаціональний конфлікт має властиві тільки йому специфічні риси, все ж слід говорити про ряд специфічних рис цієї категорії конфліктів.

Більшість характерних рис сучасних етнонаціональних конфліктів зумовлена причинами, що породжують конфлікти, перш за все, це конфлікти, що виникають, як правило, всередині держав, між групами населення і пов'язані з будь-якими ідеологічними чи політичними розбіжностями, викликаними етнонаціональним фактором. Цей факт іноді утруднював пояснення причин етнонаціональних конфліктів, ускладнював заходи з їх локалізації та деескалації. Слід враховувати і таку особливість сучасних етнонаціональних конфліктів, як "повна їх неузгодженість" з міжнародним правом і впевненість сторін конфліктів, що вони можуть бути вирішені тільки в площині воєнного чи політичного шляху. Тому багато етнонаціональних конфліктів залишаються, незважаючи на

численні спроби їх вирішення, нерегульованими, а часто – просто “замороженими” в умовах Об’єднаної Європи і світу.

Однією з причин впливу етнонаціонального фактора на хід таких конфліктів в Об’єднаній Європі і світі є не їх ідеологічна, політична (хоча окремі елементи і можуть бути), а головним чином міжрелігійна, міжконфесійна, економічна і територіальна зумовленість. А це, у свою чергу, виключає можливість вжиття заходів з їх запобігання і вчасного їх відстежування. Аналогічні етнонаціональні конфлікти в рамках федеративної держави якщо і виникали, то їх вдавалося швидко й ефективно локалізувати в основному федеральними заходами, відповідно до внутрішнього права, без будь-якої допомоги ззовні. У випадку ж краху держави сучасні етнонаціональні конфлікти набувають нових особливостей, нового виміру та інтенсивності, а спроби вирішити їх за допомогою третьої сторони призводять до їх подальшої ескалації і різкого загострення протистояння ворогуючих сторін [1].

Як свідчить аналіз, важливою характеристикою сучасних етнонаціональних конфліктів в Об’єднаній Європі і світі є відсутність чіткого визначення законних авторитетних сторін у конфлікті, що ускладнює і становище посередникам, і міжнародним організаціям налагодження зв’язків і залучення в переговори представників ворогуючих угруповань, кланів і формувань. Одним із прикладів такого становища є ситуація в Сомалі, де існує близько 26 різноманітних кланів і груп й протягом тривалого часу не вдавалося встановити зв’язки з окремими ворогуючими угрупованнями і кланами, виявити існуючі між ними політичні розбіжності. Характерною рисою суперечок і конфліктів в Об’єднаній Європі і світі останнього часу є те, що, як правило, вони породжують масові міграції. Все більша кількість конфліктів, їх затяжний характер та інтенсивність призводять до появи великої маси людей, які переміщуються в рамках своєї країни чи за її межами, біженців і осіб, які потребують притулку. Більшість суперечок і конфліктів в Об’єднаній Європі і в усьому світі спричинені ігноруванням і порушенням життєвих інтересів і прав етнічних меншин. Це, у свою чергу, викликає появу такої відносно нової ознаки конфліктів, що виникають останнім часом, як агресивний націоналізм і войовничий сепаратизм, що загрожують як внутрішній цілісності багатьох держав, так і міжнародній безпеці в цілому. Агресивний націоналізм наявний практично в кожному з існуючих сьогодні конфліктів як у Європі, так і за її межами. Найбільшим проявом агресивного націоналізму є практика “етнічної чистки” і пов’язаних з нею вбивств, розрухи, нищення матеріальних цінностей, що дезорганізує суспільне життя держав, може призвести до розколу і дроблення країн на менші етнічні частини. Специфічною особливістю озброєних етнонаціональних конфліктів останнього часу є й те, що вони супроводжуються, як правило, прогресуючою кризою і розвалом владних і суспільних структур, успадкованих від минулого. А це створює перепони для узгодження умов і принципів урегулювання таких конфліктів. Тільки

скоординованими сумісними зусиллями всієї міжнародної спільноти можливо подолати етнонаціональні конфлікти і створити надійну основу для їх політичного мирного урегулювання.

Особливо слід відзначити, що найбільш гнучким і ефективним способом досягнення домовленостей щодо урегулювання етнонаціональних конфліктів і вирішення інших актуальних проблем, є переговори на вищому рівні. Традиційно найбільш потенційно небезпечним українським регіоном у контексті загострення етнополітичного напруження з переростанням його в етнополітичний конфлікт є Крим. Тенденція до ускладнення і загострення міжетнічних відносин у Криму в контексті етноісторичних причин зумовлюється, з одного боку, насильницькою депортацією кримських татар та їх поверненням на історичну батьківщину, що стало можливим після краху тоталітарної системи та здобуттям Україною незалежності. Не менш вагомим фактором нестабільності етнополітичної ситуації в Криму є невирішення проблемних питань кримськотатарського народу на загальнодержавному рівні.

Слід проаналізувати фактори виникнення і розвитку етнонаціональних конфліктів, до яких слід віднести такі: біологічні, психологічні, демографічні, географічні, соціально-економічні, які необхідні для вироблення стратегії подолання етнонаціональних конфліктів.

Перша група факторів – соціально-політичні – політичний режим, особливості політичної системи і політичних відносин у цілому здійснюють серйозний вплив на рівень соціального напруження і конфліктності в суспільстві. Розпад примусової системи стримувань і контролю в сукупності з великою свободою виявлення думок і доступу до інформації виступають тими факторами, які неминуче ведуть до загострення соціальної ситуації і визріванню політичних конфліктів.

Друга група факторів – соціально-економічні, які здатні спричинити серйозні політичні протистояння: так, фактор економічної нерівності традиційно розглядається як одна з головних основ соціальних і політичних потрясінь. Фундаментальне обґрунтування цей фактор здобув у класовій теорії К. Маркса, яка відповідала історичному контексту. Нерівність у розподілі засобів виробництва і соціальних благ, а також нерівність життєвих шансів, яка випливала звідси, розглядаються сьогодні як найважливіші причини конфліктів. Крім суспільної нерівності, економічні фактори включають у себе економіко-географічні характеристики виробництва, престижність того чи іншого виду діяльності, її складність, тяжкі умови і складові, зумовлені специфічними особливостями тієї чи іншої галузі.

Третю групу факторів конфліктів становлять етнокультурні протистояння етнонаціональних конфліктів в епоху “розлому цивілізацій” – етнокультурні конфлікти, що базуються на розриві національної і загальноцивілізаційної компоненти культури, традицій.

Четверта група факторів конфліктів – соціально-психологічні, особливо соціально-демографічні: психологія віку, статі відображається на емоційних та інших аспектах поведінки людини. Важливою умовою зародження і розгортання етнополітичного конфлікту виступають ресурси: гроші, час, знання, інформація, зв'язки, суспільний стан, наявність сили (воєнної, моральної тощо).

Отже, етнонаціональні конфлікти породжуються багатьма *різноманітними факторами*, які потребують вироблення різноманітної стратегії протидії їм. Навпаки, ці фактори зумовлюють соціальну основу і предмет протистоянь. На думку багатьох дослідників, тільки в найближчі роки в Європі основними будуть дві групи факторів – *економічні* та *культурні*, які будуть зумовлювати предмет майбутніх конфліктів і їх ідентифікацію. Управління етнонаціональними конфліктами передбачає забезпечення стабілізації міжнаціональних відносин, комплекс заходів щодо врегулювання конфліктних ситуацій, що набувають етнічної забарвленості. Управління етнонаціональними конфліктами – своєрідна “система оборони”, яка має чотири рівні управління конфліктами.

Причому кожний наступний вступає в дію тоді, коли попередній вичерпав свої можливості. **Перший рівень** – механізм відстежування конфліктних ситуацій, визначення типу конфлікту, розробка прогнозу його розвитку та підключення до розв'язання конфлікту органів державної влади та громадських організацій на основі стандартних процедур управління. **Другий рівень** – механізм запобігання конфлікту на ранній стадії, якщо не спрацювали стандартні процедури роботи місцевих органів. Якщо конфліктогенна служба виявляє зростання напруженості ситуації, вона повинна створювати переговорний механізм між представниками сторін конфлікту за участю призначеного цією службою посередника. З цього моменту останній стає постійно діючою особою, відповідальною за процес врегулювання конфлікту до його повного подолання включно. Він організовує зустрічі сторін, перебуває з ними в постійному контакті, повинен мати повноваження залучати органи державної влади до розв'язання проблем, що виникають. **Третій рівень** – судово-правові механізми розв'язання суперечок, які не вдалося врегулювати на перших двох рівнях. Процедура розв'язання конфлікту передбачає проведення судових слухань та винесення судового рішення на основі Конституції, законів країни, норм міжнародного права. Завдання цього рівня те саме – максимально наблизити сторони конфлікту до згоди і при можливості знову перенести остаточне рішення на попередній рівень, де воно досягається на основі добровільної згоди сторін. **Четвертий рівень** – механізм прямого врегулювання авторитету чи сили центральної влади для врегулювання конфлікту. На цьому рівні влада повинна використати спеціальні засоби примусу, виключно до виконання судових рішень, прийнятих на попередньому рівні. Якщо сторони конфлікту не виконують їх у звичайному порядку, спеціальні підрозділи внутрішніх військ одержують завдання оволодіти методами переконання та насильницьких

дій, домагаючись приведення сторін до згоди шляхом переговорів. Сама ж присутність спецвійськ має бути лише гарантом запобігання зіткненню сторін. При цьому ведуть роботу посередники і спеціальні судові органи, тобто всі механізми попередніх рівнів. Вочевидь, конфліктологічна служба на рівні регіонів може функціонувати в межах першого та другого рівнів управління конфліктами. Важливе значення в управлінні конфліктами має створення на місцях концепції зі стабілізації міжетнічних відносин [2].

Управління конфліктами передбачає радикальне переосмислення етнонаціональної політики, політики минулого, вироблення стратегії та тактики розв'язання національних проблем. Національні відносини – досить складна сфера суспільного життя, що має певну самостійність. Вони, зрештою, визначають економічні, соціальні та політичні відносини, що формуються в суспільстві. Управління ними потребує відповідної компетенції кадрів, широкої етнологічної освіченості населення.

Технології подолання етнонаціональних конфліктних ситуацій в умовах становлення інформаційно-культурної єдності світової спільноти потребують не тільки визначення самої природи конфлікту, його особливостей, ходу і механізмів вирішення стосовно конкретної території, а й дослідження історичних і соціально-політичних факторів, що здійснюють вплив на хід миротворчих операцій в умовах інформаційно-культурної єдності світової спільноти. Крім того, узагальнивши досвід урегулювання міжетнічних суперечностей, слід виділити найбільш характерні проблеми, які в разі відсутності адекватних дій з вирішення конфлікту і політичної волі, орієнтованої на його кінцеву деескалацію, повертають протидіючі сторони до силових рішень. У зв'язку з цим вироблення технологій урегулювання етнополітичних конфліктів, які включають у себе управлінську діяльність від превентивних акцій до проведення багатопланової постконфліктної політики, стають найбільш актуальною проблемою. Для кожного конкретного конфлікту необхідний підхід у виборі методів урегулювання, зумовлених унікальними характеристиками кожної міжетнічної конфронтації. Етнополітичний конфлікт – це різновид соціально-політичного конфлікту, суб'єкти якого ідентифікують себе і протилежну сторону в етнічних категоріях і змістом якого є боротьба за володіння політичною владою майже до утворення власної національної держави. По-перше, більшість етнічних конфліктів має політичну складову, тобто більшою чи меншою мірою вони є етнополітичними. Слід розрізняти горизонтальні етнополітичні конфлікти – конфлікти між етнічними групами і вертикальні – конфлікти між етнічною групою і державою. Цей поділ є умовним, оскільки держава рано чи пізно втручається в горизонтальні конфлікти як посередник вирішення конфлікту чи суб'єкт конфлікту. По-друге, слід враховувати, що в одних випадках етнічність може бути лише “камуфляжем” політичної боротьби, а в інших – мова йде про “зворотний камуфляж”, коли за політичними лозунгами і декларованими цілями наявний гострий етнічний конфлікт. Етнополітичні конфлікти в більшості випадків мають статусну

природу, коли предметом конфліктів частіше за все виступає політичний статус етнічної групи, тому однією із найважливіших причин розгортання конфлікту виступає зміна взаємодії етнічної групи чи середовища цієї взаємодії, при якій економічний чи політичний статус однієї із них буде сприйматися її членами як невідповідний. При цьому причиною конфлікту може слугувати не тільки боротьба за підвищення статусу чи боротьба проти дискримінації, але також і загроза втратити статус. Етнополітичні конфлікти – це не стільки конфлікти інтересів, скільки конфлікти ідентичностей, оскільки участь у конфлікті переважно на основі групових мотивів обов'язково передбачає ототожнення людини з групою, що бере участь у конфлікті, його етнічну ідентифікацію. Тому боротьба в етнополітичному конфлікті розгортається не просто щодо матеріальних чи владних проблем, а й заради захисту культури групи, її статусу та ідентичності. Внаслідок емоційної складової етнічної ідентичності етнополітичні конфлікти вирізняються великою мірою ірраціональності, яка виражається в агресивності, ненависті, ворожості, що зумовлює великий потенціал ескалації конфлікту і повне домінування деструктивного потенціалу над його конструктивною складовою. Слід враховувати, що співвідношення між “вирішенням конфлікту” і “закінченням насильницького конфлікту” необов'язково пряме. Цілком імовірно, що зусилля з вирішення конфлікту можуть не привести до закінчення війни і, навпаки, зусилля щодо припинення війни можуть не вирішити конфлікт, що лежить в її основі. Зусилля з вирішення конфлікту спрямоване не на те, щоб ліквідувати конфлікт (що неможливо, оскільки конфлікти властиві будь-якому змінному людському суспільству), а щоб трансформувати насильницький конфлікт у мирний (ненасильницький) процес соціальних і політичних змін. Завдання вирішення конфлікту регулярно постають після виникнення нових форм і джерел конфліктів. У цьому плані вирішення конфлікту розуміють як процес припинення ворожого ставлення, що породжує насильство і ненависть, і заміна його на нове ставлення, що сприяє розвитку довіри і співпраці. При аналізі того, що мається на увазі під миром і мирними відносинами, конфліктологи і дослідники миру використовують два вужчі поняття: “негативний мир” і “позитивний мир”. Негативний мир визначається як відсутність прямої фізично насильницької поведінки. Позитивний мир – більш складне поняття, яке означає, що мирне ставлення включає щось більше, ніж просто відсутність фізичного насильства у відносинах між сторонами. Залежно від змісту, діючих сил і завдань миротворчої діяльності в ньому зазвичай виділяють три миротворчі операції: миропідтримка, миростановлення і миробудівництво [3].

В науковому дослідженні здійснено кроки до розв'язання наукової проблеми, сутність якої полягає в суперечності між надлишком наявних напрацювань у галузі етнофілософії щодо осмислення шляхів і напрямів подолання етнонаціональних конфліктів та відносним дефіцитом досліджень, у яких було б представлено поняттєво-категоріальний апарат

поліетнічного соціуму в контексті соціально-філософської рефлексії теорій мультикультуралізму. *Визначено механізм саморозгортання етнонаціональних конфліктів в умовах сучасних інтеграційно-дезінтеграційних процесі, що передбачає виявлення їх причин і наслідків подолання деструктивних явищ, являє собою складову системи управління, що забезпечує вплив на фактори, від стану яких залежить результат діяльності управлінського об'єкта.*

Аналізуючи *різноманітність підходів до розуміння механізмів саморозгортання етнонаціональних конфліктів*, відзначимо, що підхід до формування поняття “механізм саморозгортання” базується на основі системного підходу за допомогою регулювання етнонаціональної сфери, формування парадигми етнонаціонального розвитку всіх національних меншин у контексті розвитку титульної нації. В основі механізму саморозгортання етнонаціональних конфліктів в умовах сучасних інтеграційно-дезорганізаційних процесів – суть категорії “суперечність”, яка традиційно пов'язувалася з багатоманітністю елементів єдиного цілого. Суперечність і є відношенням особливого роду між елементами цілого, які виникають при появі будь-якої незгоди, невідповідності в структурі цілого. Оскільки абсолютно стійкої відповідності не в одному реальному предметі немає, то суперечність має універсальний характер. І хоча історія показує, що глибокі релігійні, ідеологічні і політичні відмінності, як правило, ведуть до конфліктів, останні не є неминучими. Конфлікт може бути представлений як момент загострення в розвитку суперечностей. При цьому конфлікт не обов'язково долає суперечності, які виникають унаслідок конфлікту: якщо суперечність, що виступає основою політичного конфлікту, може не усвідомлюватися учасниками політичних відносин, то конфлікт завжди усвідомлюється і передбачає певні дії сторін один проти одного. Етнополітичному конфлікту передують соціальне напруження, формування переконань, таємної ворожнечі і підозри між суб'єктами майбутнього конфлікту, усвідомлення розбіжностей в інтересах, прагнення до домінування і реваншу. Політичний конфлікт – це такий тип діалектичної взаємодії, умовою якого є сукупність уявлень суб'єктів про самих себе (свої мотиви, цілі, цінності тощо), опонентів (їх мотивах і цілях), соціальне середовище, в якому відбувається конфлікт. Таким чином, суперечність, яка виступає основою політичних відмінностей, може і не призвести до відкритого протиборства, тоді як політичний конфлікт має відкриті форми протистояння і, як правило, усвідомлюється учасниками. Мова йде про уявлення суб'єктів про самих себе і один одного, а також про умови, в яких розгортається конфлікт. Аналіз конфліктних взаємовідносин потребує відповіді на ряд питань: хто виступає учасником (суб'єктом) конфлікту; який предмет політичного конфлікту; як розгортаються конфліктні протистояння; в чому полягають найбільш ефективні технології та інструментарій вирішення та урегулювання конфліктів. Етнонаціональний конфлікт – це конкурентна ситуація, причиною якої може бути об'єктивна альтернатива, неприйнятна

для однієї зі сторін, що викликає невдоволення і спонукає до дій стосовно зміни ситуації. Слід враховувати те, що найбільш загальні причини конфліктів у реальному житті набувають форми конфліктуючих факторів – своєрідної проекції головних джерел боротьби (багатства, влади, престижу, гідності) на конкретні умови. У політично організованому суспільстві завжди є об'єктивні і суб'єктивні передумови для політичних конфліктів, оскільки в суспільстві завжди існують групи людей, які мають протилежні, несумісні інтереси. До конфліктуючих сторін можуть відноситися: правляча група, клас, частина класу, етнічна, національна група, народ, держава, уряд, окремі категорії суспільства тощо. Згідно з теорією М. Дюверже, до факторів виникнення і розвитку політичних конфліктів належать такі: біологічні, психологічні, демографічні, географічні, соціально-економічні. Розглянемо деякі з них. Перша група факторів: загальні соціально-політичні фактори – політичний режим, особливості політичної системи і в цілому політичних відносин здійснюють серйозний вплив на рівень соціального напруження і конфліктності в суспільстві. Розпад примусової системи стримувань і контролю в сукупності з великою свободою виявлення думок і доступу до інформації є тими факторами, які неминуче призводять до загострення соціальної ситуації і визрівання політичних конфліктів. Друга група факторів – соціально-економічні, які здатні породити серйозні політичні протистояння. Так, фактор економічної нерівності традиційно розглядався як одна з головних основ соціальних заворушень і політичних потрясінь. Третя група факторів конфліктів: етнокультурні стимулятори політичних конфліктів. Мова йде про наявність перш за все негативних стереотипів щодо представників інших етносів і приписування їм негативних установок відносно себе. Ці стереотипи, а на їх основі і конфлікти, породжуються розподілом і визнанням. Четверта група факторів конфліктів: соціально-психологічні, особливо соціально-демографічні: психологія віку, статі відображається на емоційних та інших аспектах поведінки людини. Важливою умовою зародження і розгортання політичного конфлікту виступають ресурси: гроші, час, знання, інформація, зв'язки, суспільне становище, наявність сили (воєнної, моральної тощо). У контексті саморозгортання етнонаціонального конфлікту слід виокремити три аспекти визначення меж конфлікту: просторовий, внутрішньосистемний і часовий. Просторові межі політичного конфлікту визначаються територією, на якій відбувається конфлікт, яка може бути різною за своїми розмірами – від мінімального простору до всієї земної кулі. Чітке визначення просторових меж конфлікту особливо важливо в міжнародних і міжетнічних відносинах, що тісно пов'язано з проблемою учасників конфлікту. Внутрішньосистемний аспект розвитку конфлікту і визначення його меж пов'язано з тим, що будь-який конфлікт відбувається в певній системі, будь-то держава, міжнародна спільнота, територіальна громада. Внутрішньосистемні відносини надзвичайно складні і багатоманітні, тому конфлікт між

сторонами, які входять у систему, може бути глибоким, широким чи окремим, обмеженим. Визначення внутрішньосистемних меж конфлікту потребує чіткого виділення сторін конфлікту із всього кола учасників. Адже, крім безпосередніх протиборчих сторін конфлікту, можуть бути і такі фігури, як організатори конфлікту, підбурювачі, третейські судді, порадики, прихильники, супротивники тих чи інших осіб, які конфліктують між собою. Всі ці особи (чи організації) – елементи системи, тому межу внутрішньосистемного конфлікту слід знати для впливу на процеси, що відбуваються, зокрема, для подолання руйнації системи в цілому. Часові межі – це хронологічна тривалість конфлікту, його початок і кінець [4].

Висновки. Таким чином, у статті:

1. *Визначено чинники етнонаціональних конфліктів як рушійної сили розвитку поліетнічного соціуму, що породжують конфліктні ситуації: соціально-економічні; національно-культурні та мовні; етнодемографічні. Етнонаціональний конфлікт розглядається як вираження суперечностей між різними сторонами однієї і тієї самої суспільної потреби в національному розвитку. Тому слід виділити три типи етнонаціональних відносин – позитивні, нейтральні, негативні. Передумови етнонаціональних конфліктів зводяться до такого: а) історичні фактори, які постійно діють в етнонаціональних відносинах; б) об'єктивні умови етнонаціональних відносин, які зводяться до територіальних, державно-правових, соціальних, політичних. Слід враховувати причини етнонаціональних конфліктів: перекручення національної політики в роки культу особистості, застою і перебудови, перетворення інтернаціоналізму в національний нігілізм; зміни в економічному і політичному житті країни, що призвели до боротьби за владу нових лідерів; економічні труднощі; боротьба старих і нових еліт. У ході конфлікту зростає значення двох важливих умов соціальної конкуренції: 1) члени свого етносу сприймаються як більш схожі один на одного, ніж вони є насправді, акцент на внутрішньогруповій подібності приводить до деіндивідуалізації, що виявляється в почутті власної анонімності і недиференційованому ставленні до окремих представників чужої групи; 2) члени інших етносів сприймаються як більш відмінні один від одного, ніж вони є в реальності; часто культурні і навіть мовні межі між етнічними спільнотами є важковловимими, але в конфліктній ситуації вони сприймаються як чіткі. Необхідна етнотерапія: вироблення певної довіри однієї етнічної групи чи нації до іншої; вміння перервати конфліктуючі суперечності і перевести в русло діалогу, толерантності та терпимості один до одного; вироблення нового підходу, в якому компроміс виступає як реальний захід для взаємопорозуміння; міжнаціональний консенсус – основний спосіб подолання етнічних конфліктів; потрібні спроби блокування міжетнічних конфліктів і подолання конфліктів на початковій стадії.*

2. *Розкрито фактори, стратегії і методи урегулювання етнонаціональних конфліктів в умовах сучасних цивілізаційних тенденцій.*

Для того, щоб адекватніше пояснити природу конфлікту та його відмінність від суміжних явищ, необхідно визначити межі конфлікту, тобто його зовнішні межі в просторі і часі. Фактори виникнення і розвитку етнонаціональних конфліктів: біологічні, психологічні, демографічні, географічні, соціально-економічні, які необхідні для вироблення стратегії подолання етнонаціональних конфліктів. *Перша група факторів* – соціально-політичні – політичний режим, особливості політичної системи і в цілому політичних відносин здійснюють серйозний вплив на рівень соціальної напруги і конфліктності в суспільстві. Розпад примусової системи стримувань і контролю в сукупності з великою свободою виявлення думок і доступу до інформації являються тими факторами, які неминуче ведуть до загострення соціальної ситуації і визріванню політичних конфліктів. *Друга група факторів* – соціально-економічні, які здатні принести серйозні політичні протистояння. Так, фактор економічної нерівності традиційно розглядається як одна з головних основ соціальних і політичних потрясінь. Від того, чи вважати конфлікт розпочатим, тривалим чи вже закінченим, залежить, зокрема, ступінь ефективності технологій, які застосовуються для вирішення конфлікту. Важлива умова виявлення *стратегії протидії етнонаціонального конфлікту* – це створення типології етнополітичних конфліктів. Складність вирішення цього завдання пов'язана з ідентифікацією політичного конфлікту і полягає в тому, що її можна розглядати як боротьбу між корпоративно-клановими угрупованнями в структурах влади; як колізію між реформаторами і контрреформаторами; як протистояння різних політико-ідеологічних утворень. Ця складність ідентифікації конфліктів визначається багатьма суперечностями та інтерпретацією цих суперечностей у свідомості учасників. З погляду сфер виявлення етнополітичні конфлікти поділяються: 1) на міжнародні і внутрішньополітичні; 2) за характером нормативної регуляції – на інституціональні і неінституціональні; 3) за можливістю їх регулювання – конфлікти з нульовою (які не мають варіантів регулювання) і з ненульовою сумою; 4) за тривалістю – коротко-, середньо- і довготривалі конфлікти. *Методи врегулювання конфліктів* можуть і повинні варіюватись залежно від міри гостроти і жорстокості. Важливу роль відіграє також фактор часу: чим раніше починають здійснюватись заходи, спрямовані на міжетнічні примирення, тим простіше врегулювання конфлікту. Складна етнонаціональна ситуація, яка склалася в багатьох державах світу, потребує розробки стратегії і тактики запобігання етнонаціональним конфліктам, нормалізації та стабілізації етнонаціональної ситуації, а в разі виникнення етнонаціонального конфлікту – пошуку оптимальних шляхів їх вирішення.

3. Проаналізовано місце і роль українського етнонаціонального фактора у стабілізації поліетнічного соціуму, для чого український фактор в етнонаціональних конфліктах розкривається через аналіз конфліктів у Криму. Стан суспільства у Криму не такий стабільний, як

хотілося б, але міжетнічна рівновага продовжує зберігатися. Перша причина. На території Криму зберігається низька конфліктогенність всупереч намаганням деяких політичних сил як всередині автономії, так і за її межами сформуванню образу ворога із сусіда: українця, кримського татарина, прибічника НАТО, мусульманина, греко-католика, рухівця, націоналіста, але більшість населення на своєму життєвому досвіді усвідомлює, що їм нічого не загрожує, а образ ворога скоріше міфологічний, ніж реальний. Друга причина. Тим силам у Росії, які були б дуже зацікавлені в розвитку конфлікту та які реально впливали на розвиток таких конфліктів в інших “гарячих” точках пострадянського простору, у найгостріші моменти громадянського напруження було не до подій у Криму: Придністров’я, Абхазія, Чечня, розстріл Білого Дому, вибори. Третя причина. Місцеві політичні сили, як ліві, так і праві, несаможиттєві у своїх діях у регіоні і не спроможні проводити такі великомасштабні акції, які кожен рік, наприклад, проводять кримські татари 18 травня, у день депортації, а отже, нездатні підготувати і провести великомасштабні провокації. Четверта причина. Найпотужніша політична сила автономії – кримськотатарський національний рух – порівняно з іншими силами півострова надзвичайно структурований, дисциплінований, а отже, акції, що проводяться Меджлісом, виглядають, скоріше, як поведінка єдиної колективної особи, ніж стихійно зібраної в одне місце юрби, здатної розпочати погром. Найголовнішим фактором міжетнічної рівноваги і спокою в Криму є надія на краще життя, на політичну та економічну стабільність, на збільшення прибутків населення за рахунок курортів, туризму, відродження виробництв, традиційних національних ремесел та економіки в цілому. Існує ще один, слабо вивчений фактор етнічної стабільності у Криму: фактор етнічних українців. Незважаючи на потенційну можливість конфлікту, викликаного не тільки безперервними антиукраїнськими публікаціями в місцевій пресі, а й діяльністю крайніх правих проросійських організацій, він абсолютно нереальний на сучасному етапі. І це зумовлено політичною пасивністю понад 700-тисячного населення Криму, етнічних українців, викликана багаторічним антиукраїнським ідеологічним пресингом на населення, який триває. Управління етнонаціональними відносинами – це специфічний вид діяльності держави, який передбачає низку спеціальних заходів, за допомогою яких здійснюється вплив на розвиток етнонаціональних відносин з метою досягнення певних цілей.

5. Визначено напрями та шляхи подолання етнонаціональних конфліктних ситуацій в умовах становлення інформаційно-культурної єдності світової спільноти, що пов’язані з аналізом становлення миротворчої діяльності в зонах етнополітичних конфліктів. Останні потребують не тільки визначення самої природи конфлікту, його особливостей, течій і механізмів вирішення стосовно до конкретної території, а й дослідження історичних і соціально-політичних факторів, що здійснюють вплив на хід миротворчих операцій. Крім того, узагальнивши

досвід урегулювання міжетнічних суперечностей, слід виділити найбільш характерні проблеми, які в разі відсутності адекватних дій з вирішення конфлікту і політичної волі, орієнтованої на його кінцеву деескалацію, повертають протидіючі сторони до силових рішень. У зв'язку з цим вироблення технологій урегулювання етнополітичних конфліктів, які включають у себе управлінську діяльність від превентивних акцій до проведення багатопланової постконфліктної політики, стають найбільш актуальною проблемою. Для кожного конкретного конфлікту необхідний підхід у виборі методів урегулювання, зумовлених унікальними характеристиками кожної міжетнічної конфронтації. Ескалація міжнаціональних конфліктів на території СНД спричинила величезні матеріальні втрати (більше ніж 5 млрд дол.). Існування потенційного етнополітичного напруження в поліетнічних зонах зумовлює низьку інвестиційну привабливість регіонів, що негативним чином впливає на економічний розвиток як окремих територій, так і держав СНД у цілому.

Отже, під вирішенням конфлікту розуміють більш широку програму ненасильницької трансформації суспільств, що залучені в конфлікт, кінцевою метою якої є усунення корінних причин конфлікту. При вивченні проблем вирішення конфлікту конфліктологи приділяють увагу найбільш глибоким, корінним причинам конфлікту, які усуваються або трансформуються. У цьому сенсі термін “вирішення конфлікту” ширше за значенням, ніж терміни “завершення конфлікту” або “мирне врегулювання”. “Миробудівництво” є комплексною і різноманітною діяльністю зі зміцнення досягнутого миру, що передбачає як запобігання насильства, так і роботу із структурними аспектами предмета суперечки, метою якої є поліпшення якості довгострокових відносин між конфліктуючими сторонами. Якщо мати на увазі модель “трикутник конфлікту” І. Гальтунга, то можна сказати, що миростановлення прагне змінити установки лідерів; миропідтримання спрямовано на зниження рівня деструктивної (насильницької) поведінки, а миробудівництво намагається подолати корінні суперечності, які лежать в основі конфлікту. Проблематика війни і миру включає два основні аспекти. З одного боку, це група проблем, пов'язаних з припиненням насильницького конфлікту і шляхами його мирного врегулювання, а з іншого – це група проблем, пов'язаних з особливостями діяльності постконфліктного світобудівництва в період після укладення мирної угоди. Під вирішенням конфлікту розуміють більш широку програму ненасильницької трансформації суспільств, що залучено в конфлікт, кінцевою метою якої є усунення корінних причин конфлікту. При вивченні проблем вирішення конфлікту конфліктологи приділяють увагу найбільш глибоким, корінним причинам конфлікту, які усуваються або трансформуються. У цьому сенсі термін “вирішення конфлікту” ширше за значенням, ніж терміни “завершення конфлікту” або “мирне врегулювання”.

Список використаної літератури

1. Максименюк М.Ю. Причины зростання та шляхи подолання етнорелігійного тероризму та етнорелігійних конфліктів в умовах глобалізації / М.Ю. Максименюк // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії : зб. наук. пр. – Запоріжжя : Вид-во ЗДІА, 2006. – Вип. 30.
2. Максименюк М.Ю. Соціально-філософський дискурс розвитку поліетнічного соціуму / М.Ю. Максименюк // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії : зб. наук. пр. – Запоріжжя : Вид-во ЗДІА, 2010. – Вип. 40. – С. 224–238.
3. Соснін О.В. Інвестиції в людський розвиток в умовах глобальної трансформації : навч. посіб. / О.В. Соснін, В.Г. Воронкова, М.А. Ажажа. – Л. : Магнолія 2006, 2011. – 602 с.
4. Воронкова В.Г. Філософія глобалізації: соціоантропологічні, соціоекономічні та соціокультурні виміри : монографія. – Запоріжжя : Вид-во ЗДІА, 2010. – 272 с.

Максименюк М.Ю. Факторы и стратегии урегулирования этнонациональных конфликтов в условиях становления информационно-культурного единства мировой сообщества

В статье дается анализ факторов и стратегий урегулирования этнонациональных конфликтов, которые возникают всередине государств, между группами населения и связанные с идеологическими или политическими расхождениями, вызванными этнонациональным фактором; раскрываются уровни управления этнонациональными конфликтами, которые представляют собой своеобразную “систему обороны”, которая имеет определенные уровни управления конфликтами; раскрываются механизмы саморазворачивания этнонациональных конфликтов и причины их преодоления в условиях становления информационной-культурного единства мировой общности.

Ключевые слова: этнонациональные конфликты, факторы урегулирования, стратегии урегулирования, информационно-культурное единство мировой общности, механизмы саморазворачивания этнонациональных конфликтов, стратегии урегулирования этнонациональных конфликтов.

Maksimenyuk M. Factors and Strategies of Regulation of Ethno National Conflicts in Conditions of Forming Informational and Cultural Uniting of World Community

In the article the analysis of factors and strategies of regulation of ethno national conflicts which happen inside the state, between the population groups connected with ideological or political contradictions caused by ethno national factor is given in the article; the levels of ethno national conflicts management which present a special “defense system”, that have definite levels of conflicts management are shown; mechanisms of self-starting of ethno national conflicts and the reasons of their overcoming in conditions of forming informational and cultural uniting of world community are demonstrated.

Key words: regulation factors, regulation strategies, informational and cultural uniting of world community, mechanisms of self-starting of ethno national conflicts, strategies of regulation of ethno national conflicts.

УДК 130.2;14(091);316.3.001.1;301.085

МЕЛЬНИК В.В.

ЛЮДИНА В КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРНО-АНТРОПОЛОГІЧНИХ ВИКЛИКІВ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ І ПОСТМОДЕРНУ

В статті обґрунтовано сутність і основні напрями культурної глобалізації, в контексті якої виявляються культурно-антропологічні виклики глобалізації; визначено основні характеристики культурної глобалізації як провідної тенденції розвитку сучасного світу, який є складним і нелінійним, що породжує культурно-антропологічні виклики людині; здійснено порівняння модерної і постмодерної парадигм глобалізації та розглянуто місце і роль людини в цих форматах.

Ключові слова: глобалізація, культурна глобалізація, модерн, постмодерн, глобальна культура, культурно-антропологічні виклики, культура як система символів, людина.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Актуальність теми дослідження полягає в тому, що в останні десятиріччя ХХ ст. соціально-економічні, політичні і культурні процеси зумовили появу нових проблем, які здійснюють значний вплив на характер розвитку як окремих регіонів, держав і спільнот, так і всього людства. Однією з таких проблем є осмислення **антропологічних (гуманістичних) та культурних умов, факторів і наслідків** сучасної культурної глобалізації. Від того, як людина буде розуміти суть культурної глобалізації та культурно-антропологічних викликів, породжуваних нею, залежить майбутнє не тільки окремо взятого регіону і культурної спільноти, а і всієї людської цивілізації. Сучасна дійсність свідчить, що подальше безконтрольне вторгнення людини в природу, в самі основи і таємниці людського буття може призвести до планетарної культурно-цивілізаційної та антропологічної катастрофи. Пріоритетність дослідження соціально-гуманітарних проблем в умовах глобалізації визначається не тільки кризовим станом сучасного соціуму в екологічному, політичному та демографічному відношеннях, а перш за все його цивілізаційною нестійкістю в людському, духовно-моральному та культурному вимірах. Намагання взяти під контроль вирішення глобальних проблем сучасності передбачає глибокий аналіз дійсних причин і умов виникнення цих проблем, що є досить актуальним для філософсько-антропологічного і культурологічного осмислення майбутнього людства. Вирішення культурно-антропологічних проблем дає змогу висвітлити питання стійкого розвитку суспільства, проблеми

ноосфери та основи світогляду в умовах формування нового світу. Культурно-антропологічна глобалізація вивчає найбільш загальні закономірності розвитку людства і моделі світу, який управляється як єдиний соціальний організм у єдності і взаємодії основних глобальних сфер – екологічної, культурної, соціальної та економічної [1].

Економічна, воєнно-політична і соціокультурна глобалізація людської спільноти, протистояння “золотого мільярда” та решти людства, глобальна екологічна криза і зростання народонаселення, бідність і тероризм – далеко не повний перелік питань, які намагаються вирішити соціально-гуманітарні науки. Вирішення цих проблем залежить від всього людства і від кожного окремо. Це зумовлює потребу у філософському осмисленні соціальної природи глобалізації.

Культурно-антропологічні виклики глобалізації, по-перше, відображають суперечливість глобалізаційних процесів у сучасному світі; по-друге, пов’язані з новим теоретичним напрямом – філософською глобалістикою, чи філософією глобалізації; по-третє, мають не тільки теоретичну, а і практичну значущість в аспекті антропологічного фактора у вирішенні глобальних проблем, а також з точки зору вибору вітчизняних пріоритетів у глобальному світовому форматі постіндустріального світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні існує велика кількість досліджень, присвячених вищепереліченим проблемам вирішення культурно-антропологічних проблем в умовах глобалізації. Ці дослідження характеризуються різноплановістю, базуються на різних вихідних позиціях і засадах. Так, **філософія глобалізації** з’явилася в результаті синтезу й узагальнення ряду наук (екології, соціології, економіки, демографії, медицини тощо) й описує граничні можливості Землі та її біосфери, виконує також і методологічні функції, задаючи орієнтири розвитку материнських наук. Зокрема, праці В.І. Вернадського були присвячені вивченню сфери глобальної взаємодії людства з біосферою. Перші розробки належать таким авторам, як Д.Х. Медоуз і Д.Л. Медоуз, в їхніх дослідженнях були визначені антропогенні навантаження глобалізованого людства. Саме їх праці дали змогу оцінити антропологічні навантаження глобалізованого людства. Генеза індустріальної цивілізації (світу модерну) і її культурні трансформації та еволюція, культурні метаморфози і феномени відчуження майже два століття вивчали і осмислювали такі визнані філософи і мислителі, як Х. Арендт, Р. Арон, Ф. Бродель, М. Вебер, Р. Гвардіні, Е. Гідденс, В. Гуріан, В. Зомбарт, А. Камю, К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін, Г. Маркузе, К. Мангейм, Е. Нольте, Т. Парсонс, К. Поланьї, К. Поппер, Е. Фромм, А.Дж. Тойнбі, А. де Токвіль, Ю. Габермас, Ф. Хайек та ін. Ці проблеми, як і загальнофілософські аспекти сучасної культури, духовного виробництва в умовах розвитку індустріальної цивілізації, досліджували російські вчені А. Ахієзер, В. Біблер, Ю. Бородай, О. Бузгалін, П. Гуревич, В. Давидович, Ю. Давидов, Г. Драч, Ю. Жданов, О. Зіновьев, Е. Ільєнков, Л. Іюнін, М. Мамардашвілі, Н. Нарочницька, Є. Несмеянов, О. Панарін, В. Пантін, М. Петров та багато інших авторів; у вітчизняній філософії – В. Воронкова. В західній філософії глобалізації

виокремлюються два напрями: технократичний і песимістичний. Представники першого із них у вирішенні глобальних проблем надії покладають на могутність науки і техніки, абсолютизують науково-технічний прогрес і його вплив на життя людини та суспільства. Це такі філософи і вчені-гуманісти, як У. Браун, Т. Веблен, А. Вінер, Г. Кон, Д. Несбіт, Г. Скотт, О. Тоффлер, А. Турен, Г. Фрідріхе, А. Шадд та ін. Водночас технопесимісти покладають відповідальність за виявлення і загострення глобальних проблем на науково-технічний прогрес і техногенну цивілізацію: К. Боулінг, П. Гудман, К. Девіс, А. Ерліх, М. Роберте, Т. Роззон та ін. **Визначення проблематики філософії глобалізації та культурно-антропологічних наслідків глобалізації** у термінах і поняттях постмодерністського та постіндустріального дискурсу дає змогу знайти деякі нові концептуальні конфігурації. Тут ми будемо спиратися на ідеї теоретиків постмодерну (Ж. Бодрійяр, П. Бурдьє, Г. Дебор, Ж. Делез, Ж. Дерріда, Ж.-Ф. Ліотар), постіндустріалізму (У. Бек, Д. Белл), інформаційного суспільства (Д. Нейсбіт, В.Л. Іноземцев, М. Кастельс, С. Леш, І.С. Мелюхін, В.П. Терін, О.В. Чугунов), неоліберальної глобалізації (Е.А. Азроянц, З. Бауман, О.В. Назарчук, Дж. Сорос, Дж. Стігліц, Л. Туроу), віртуалізація суспільства (О.О. Водолагін, І.І. Засурський, Д.В. Іванов, О.І. Соловйов), які значною мірою посилюють методологічний і філософсько-концептуальний ресурси дослідження безпеки. Принципово інший напрям культурологічного та соціологічного осмислення філософії глобалізації представлено в міжнародній дискусії концепціями Е.Д. Сміта та А. Аппадурія. Феномен глобальної культури й процеси глобалізації культур та культурної глобалізації, що супроводжують його, трактуються в межах цього напрямку як ідеологічні конструкції, що породжуються умовами реального функціонування світової економіки та політики. Запропонована Е.Д. Смітом концепція глобальної культури вибудовується через методологічне і змістовне протиставлення поняття “культура” образу глобальної культури, ідеологічно сконструйованих як атрибути реальності глобального масштабу.

Висхідним методологічним підґрунтям **концепцій глобальної культури** Е.Д. Сміта є прийняття терміна “культура” в його соціологічному контексті чи культурологічній інтерпретації. Е.Д. Сміт визнає, що в різноманітних концепціях і трактуваннях поняття “культура” відтворюється визначення “колективного начала”, сукупності віровчень, стилів, вартостей і символів”, закріплених в історії суспільств. Культурно-антропологічна проблематика використовувалася також у працях В. Андерсона, У. Бека, З. Бжезинського, Ф. Далламера, Ф. Кессіді, Г. Кіссінджера, П. Росленда, А. Тоффлера, А. Тойнбі, Т. Шардена, С. Хантінгтона, С. Хоффмана. Аналізуючи ці розробки, автор проводить думку про те, що людина повинна бути пріоритетною метою глобалізації, а не засобом її здійснення [2].

Постановка проблеми. Предметом пізнання культурної глобалізації виступає світ як цілісне утворення. Сучасна глобалістика представлена багатоманітністю шкіл і напрямів, які часто ототожнюються з іншими

напрямами пошуку шляхів розвитку людства: футурологією, культурологією, політикою, ідеологією, філософією. Вчені визнають, що в понятті “глобалізація” ключовим моментом є “**взаємозалежність**”, зростання ролі якої зумовлено економікою, розвитком інформації, безпекою (екологія, ядерна енергетика, атомне знаряддя). Головними в сучасних умовах стають **наслідки культурної глобалізації**, які впливають на обрис всієї цивілізації. В наукових дослідженнях аналізується зв’язок глобалізованого світу із сучасною культурою, її етапність, глобальні аспекти екології людини, культурно-антропологічні виклики глобалізації та антропо-демографічні аномалії в інтегрованому людстві. Звернення до філософсько-культурологічного та філософсько-антропологічного виміру цієї проблематики дає змогу по-новому проникнути у глобальні цивілізаційні процеси, використати масив філософської літератури з проблем сучасності і постсучасності. Посилення уваги дослідників до людини, її світовідчуття в епоху глобалізації зумовлено широким діапазоном причин – від “буття в собі” і “буття від себе” до руйнування єдності людини і світу, а також метаморфози, яка відбулася з людиною: “Ми були народом, а стали масою” (А. Камю). Ф. Кафка зображує людину без особистісності, Х. Ортега-і-Гассет продемонстрував беззмістовність всього індивідуального, що має герметичну непроникненість людської душі, Ліотар, Ж. Бодрійяр зазначити про зникнення з горизонту сучасної культури самої проблеми цінності та істини. У рамках культурної антропології слід виділити інтерпретативний підхід, автором якого є американський учений **Кліффорд Гірц** (1926–2006). Рецепція і розвиток пропонованої К. Гірцем концепції культурної антропології здійснювалися зарубіжними антропологами, серед яких М. Агар, Дж. Бун, Д. Кашмен, Дж. Кліффорд, Дж. Маркус, М. Фішер, Ш. Ортнер, П. Рабіноу, М. Росальдо, Р. Росальдо та ін. Філософськими засадами антропології К. Гірца є концепція Е. Кассіра, який розглядав людину як “**символічну тварину**”, відмітною рисою якої є здатність до виробництва символів, а також ідеї С. Лангер і К. Берка, які привели антропологів до висування символічності як фундаментальної характеристики людської поведінки. У сукупності ці ідеї формують концепцію людини, яку слід охарактеризувати як культурно-семіотичну, в основі якої лежать два основоположні принципи: 1) людині необхідні додаткові небіологічні контрольні механізми для організації власної поведінки; 2) таким контрольним механізмом виступає культура як система символів. Основними елементами “тканини” культури, на думку К. Гірца, є символи, які, об’єднуючись, утворюють більш складні структурні утворення – символічні комплекси, а вони, у свою чергу, – культурні системи (релігія, ідеологія, мистецтво), зміст яких слід поділити на два функціональних блоки – етос і картину світу. Кожна з **культурних систем** формується навколо однієї з більшості можливих “перспектив” (установок) – природничої, релігійної, наукової та естетичної. Чотири культурних системи мають характер культурних універсалій і виконують аналогічну функцію – формування поведінки в рамках певної культури. Специфіка інтерпретативної методології і методики дослідження культури К. Гірца полягає в текстуалізації культурних

феноменів – актів людської поведінки, тобто розгляді їх як сукупності значущих символів, що відкриває можливість роботи з ними за допомогою інструментів, розроблених для аналізу тексту, а культура як така формує з нас особистостей [3].

Мета статті:

- розкрити, в чому виявляються культурно-антропологічні виклики глобалізації;
- визначити основні характеристики культурної глобалізації, яка акумулює в собі культурно-антропологічні виклики;
- обґрунтувати сутність і значення культурної глобалізації як провідної тенденції розвитку сучасного світу.

Обговорення проблеми. Аналіз наукової проблеми культурно-антропологічних викликів глобалізації ми розпочнемо з порівняння парадигм культурної глобалізації, у контексті яких будуть пояснитися місце і роль людини в умовах інформаційного розвитку цивілізації. Вплив глобалізаційних процесів на культурний і духовний клімат епохи великий. Стрімкі зміни в усіх сферах життєдіяльності приводять до соціокультурних зміщень. Формування планетарного мислення як нового культурного феномену приводить до трансформації світогляду та ідентичності суб'єктів. Людина являє собою багатовимірну істоту (Г. Маркузе, А. Печчеї, П. Сорокін), але в умовах глобалізації змінюється розуміння місця, ролі і якості людського життя у країнах, що активно включилися у процес глобалізації, і в країнах, які не знайшли себе в цьому процесі або свідомо ізолювалися. Глобалізація ставить кожену країну і кожену людину в нове становище. Завдяки тому, що сьогодні простір стискається, а кордони між країнами зникають, люди вступають у більш глибокі, інтенсивні і безпосередні зв'язки, ніж будь-коли, що призводить до послаблення зв'язків з національним ґрунтом. Світ, у якому люди і предмети втрачають цінність, втрачає прив'язку до історії, культури і своєї батьківщини. У ХХІ ст. сила людського інтелекту уречевилася в найновішій техніці і технології, які перетворили людину на раба техносфери та її заручника. В усіх сферах суспільного життя продовжують діяти неконтрольовані сили та їх комбінації. У маніпулятивному середовищі людина перебуває у стані духовної самотності, що супроводжується втратою орієнтації, мотивів і духовних цінностей. Багато дослідників, починаючи з ХХ ст., виявляють кризу духовності (М. Бердяєв, М. Бубер, С. Булгаков, І. Ільїн, Г. Маркузе, В. Розанов, Л. Шестов) і формування одновимірного мислення. Загальний напрям парадигмального зміщення – антропоморфізація світогляду. Наукові школи розкривають процес культурної глобалізації і постмодерну з різних **методологічних підходів:**

1. **Культурологічний підхід** розглядає глобалізацію в широкому цивілізаційному контексті, який являє собою перетворення всезагального в особливе, а особливого – у всезагальне.

2. **Економічний підхід** визначає глобалізацію як бурхливий розвиток світових ринків, інтернаціоналізацію господарювання, в контексті яких

відбувається злам економічних національних кордонів і формування світової економіки.

3. **Екологічний підхід** спрямований на аналіз нерівномірності використання людиною природних ресурсів, екологічних конфліктів, досягнення екологічної справедливості, об'єднання зусиль країн для забезпечення виживання на планеті.

4. **Комплексний підхід** розглядає глобалізацію як комплексне, геополітичне, гео економічне, геокультурне явище, що здійснює вплив на сторони життєдіяльності; процес послаблення традиційних територіальних, соціокультурних і екологічних бар'єрів, що призводять до ізоляції народів один від одного.

Методологія пізнання культурної глобалізації і постмодерну – це пізнання принципово нових проблем глобального рівня, які постали перед людством на початку ХХІ ст., породжують необхідність розробки нового філософського метода пізнання. Перспективним методом виступає поступово сформована нелінійна діалектика. Її об'єктивною основою є реальний світ, який є нелінійним і діалектичним, а суб'єктивними передумовами слугують відкриття сучасної фундаментальної науки (вчення про нелінійність у математиці, досягнення синергетики у філософії). Нелінійна діалектика – це, по суті, метод пізнання міжнародних економічних відносин, новий напрям у глобальному пізнанні, який покликаний пояснити глобальні процеси сучасності, проблеми стійкого розвитку, коеволюції, геополітики, інформації, світового ринку, культури, освіти і науки, найновіших технологій, об'єднання людства у планетарному масштабі [4].

У таблиці наведено порівняння модерної та постмодерної парадигм культурної глобалізації.

Таблиця

Порівняння модерної і постмодерної парадигм культурної глобалізації

Риси модерної парадигми глобалізації	Риси постмодерної парадигми глобалізації
Універсализм	Партикуляризм (увага до часткового, місцевого, локального)
Фундаментализм	Неукоріненість “плаваюча реальність” (поверховість)
Макрофілія	Мікрофілія
Об'єктивизм	Релятивизм
Порядок / визначеність	Амбівалентність
Тоталізація / холізм	Фрагментація
Епістемологія	Риторика
Техноморфізм	Антропоморфізм
Монолог	Діалог / Полілог
Монізм	Плюралізм
Предметний реалізм	Текстуальний реалізм
Територіалізація (типологічна, структурна та інша концентрація, чи локалізація буття)	Детериторіалізація (розмивання кордонів, розхитування структур і “порядків” буття)
Доцентровість буття	Відцентровість буття
Ідентичність	Ідентифікація (постійна зміна ідентичностей)

Масифікація (уніфікація людини)	Індивідуалізація (“унікалізація” людини)
Оригінал	“Удосконалена” копія
Комулятивний персоналізм (розвиток особистості в рамках одного життєвого проекту)	Дискретний персоналізм (рух від одного життєвого проекту до іншого)
Соціальна темпоральність (історичність, статистичність буття)	Індивідуальна темпоральність (ситуаційність, неповторність)
Виробництво товарів і послуг	Виробництво знаків і послуг
Суспільство виробництва і споживання	Суспільство дозвілля та гри (“суспільство спектаклю”)

Постіндустріальне суспільство наука оцінює як постмодерн, на відміну від модерну (кінець XIX – середина XX ст.) – індустріального етапу історії. В центрі постмодерну стоїть масова особистість як духовна субстанція, тоді як ще зовсім недавно людина маси реалізувала себе як природню і соціальну істоту. Особистість володіє абсолютною свободою в прийнятті і неприйнятті культури і цивілізації, вона плюралістична у своїх діях і у своїй свідомості, вона – суб’єкт історії і як такий володіє творчим потенціалом, вільно оволодіває всіма досягненнями культури. **Постмодерн** – термін, вперше введений у науковий обіг А. Тойнбі у 1947 р. на позначення нового періоду еволюції західного цивілізаційного комплексу. З точки зору прихильників постсучасності, вона являє собою нову епоху, а з позицій опонентів постмодерну, це є свідчення кризи Модерну. **Постмодерн** – досить поширене, але вкрай проблематичне і багатозначне поняття, яке претендує на роль вербального символу кінця епохи Великого Модерну, у деяких варіантах – еквівалента **концепту “постіндустріального суспільства”**, але незмінно – як розгортання процесу тотального оновлення соціуму, його руху до якісно нового стану чи навіть його досягнення. Ця течія включає багато взаємовиключних версій: поширеною є амплітуда коливань між поміркованими і радикальними варіантами постмодерну, і тексти його adeptів мають неусвідомлені суперечності і свідомий епатаж. Завдання сучасних філософів полягає в тому, щоб розкрити чи “розкріпачити” дух постмодерну, виражений у його сучасному понятійно-категоріальному вербальному змісті, визначити сутність “ізму” і осягнути його іманентну сутність. З одного боку, ситуація є вкрай складною, тому що розуміння цієї теорії характеризується “затемненою” термінологією (Р. Барт) з її езотеричними “інтелектуальними вивертами” і водночас з великою самоідентифікацією постмодерну та його ідентифікацією з різноманітних позицій; а з іншого – в здатності до створення альтернативного стилю та цінностей у річищі парадигми зрілого Модерну чи за його межами і тим самим – необхідності обґрунтованості префіксу “пост” [5].

Постмодерне суспільство, що розвивається в епоху глобалізації, є мозаїчним, розірваним, складним і непередбачуваним, у який особистості слід вписатися, оскільки світ соціуму, так і людини є гетерогенним. Культурна, етнічна, національно-державна різноманітність є адекватною різноманітності ландшафтно-географічних, кліматичних, історико-

генетичних факторів, що визначають різноманітність етно-, соціо- і культурогенезу. У тріаді “економіка – політика – культура” остання відіграє особливу роль, виконуючи функції ціннісного, смислоутворювального забезпечення, легітимізуючи культурно-соціальну практику. **Криза сучасної цивілізації** має одночасно глобальний і парадигмальний характер: глобальний, оскільки всі основні сфери і сторони людської життєдіяльності, що фіксується і підтверджується одночасно поняттям “глобальні виклики”; і парадигмальний, бо людство переживає кризу своїх базових засад і базових цінностей всього світовлаштування, зачіпаючи всі існуючі цивілізаційні моделі. Вже сьогодні люди різних орієнтацій сходяться на тому, що ринкова економіка в тому вигляді, як вона історично склалася, нездатна навіть завдяки змінам “правил гри”, забезпечити бажаний баланс інтересів, а сучасна демократія надзвичайно “хвора” (А. Міхнік), щоб розраховувати на неї як інструмент, здатний вирішити накопичені у світі суперечності [6].

Технологія глобалізації та ідеологія постмодернізму – це два напрями, що призвели до цивілізаційної кризи не тільки європейського, а і планетарного масштабу, внаслідок яких відбувається уніфікація соціально-політичних структур, руйнація форм культурної, історичної та духовної ідентифікації людини, розмивання будь-яких світоглядних основ її самовизначення й одночасно заклик орієнтуватися тільки на свою власну самість як основу і сенс життя. Ідеологія постмодернізму і глобалізації спрямована на те, щоб нівелювати історично сформовані захисні, імунні системи того чи іншого народу – у вигляді стійких форм державності, цінностей національної культури, традиційного образу життя.

Одним з безумовних викликів сучасності XXI ст. є вимога прямого і професійно забезпеченого вирішення проблеми виробництва і відтворення людяності і людського в умовах формування глобалізованого соціуму. Антропологічний підхід до вирішення проблеми – це в першу чергу орієнтація на людську реальність у всій повноті, у всіх її духовно-душевно-тілесних вимірах; це пошук засобів та умов становлення антропологічних засад становлення людяності; людини як суб’єкта власного життя та історії [7].

Висновки

1. Сьогодні неможливо однозначно оцінити процес глобалізації як результат позитивного і негативного розвитку. Глобалізація – це процес політико-економічної та інтерсоціальної гіпервзаємозалежності різних суспільств за рахунок виходу владних повноважень дій та інтересів за межі національних кордонів і державних територій, що спричинює стандартизацію світовідчуття, нав’язування поведінкових і ціннісних стереотипів.

2. В умовах глобалізації замість того, щоб реалізувати свої внутрішні творчі потенції, людина осліплена могутністю науки і техніки, можливістю виробництва і споживання все більшої кількості речей, підриває свої власні сили і все більше відчужується від здобутків цивілізації. Процеси

глобалізації призвели до конфлікту загальнолюдських цінностей зі святинами національних культур, до зникнення рідного ґрунту. Страх перед майбутнім не полишає людей; загроза екологічної катастрофи, мілітаризм, подорожчання життя, багатократно збільшення її темпів ніяк не сприяє її стабільному розвитку як людини, так і держави.

3. Більш просунутими в майбутньому будуть вважатися країни і регіони, які зможуть запропонувати: 1) вирішення багатонаціональних проблем не просто цивілізованими способами, а й культурними способами; 2) моделі інститутів, що управляють біо/соціотехнічними процесами на основі розподілу влади; 3) альтернативні образи майбутнього світу на базі об'єктивного і всебічного оцінювання подій.

Список використаної літератури

1. Глобалистика : Энциклопедия / [гл. ред.: И.И. Мазур, А.Н. Чумаков] ; Центр научных и прикладных программ “ДИАЛОГ”. – М. : Радуга, 2003. – 1328 с.
2. Воронкова В.Г. Філософія глобалізації: соціоантропологічні, соціоекономічні та соціокультурні виміри : монографія / В.Г. Воронкова. – Запоріжжя : Вид-во ЗДІА, 2010. – 272 с.
3. Воронкова В.Г. Деконструкція гуманізму в умовах постмодерністської глобалізації / В.Г. Воронкова // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії : зб. наук. пр. – Запоріжжя : Вид-во ЗДІА, 2010. – Вип. 40. – С. 14–35.
4. Бех В.П. Соціальний організм країни / В.П. Бех. – Запоріжжя : ЗДУ, 1999. – 306 с.
5. Синергетическая парадигма. Когнитивно-коммуникативные стратегии современного научного познания. – М. : Прогресс-Традиция, 2004. – С. 90.
6. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна / Ж.-Ф. Лиотар. – СПб. : Алетейя, 1998. – 160 с.
7. Хабермас Ю. Современное сознание времени и его потребность в самоудовлетворении / Ю. Хабермас // Философские науки. – 1997. – № 2. – С. 46–54.

Мельник В.В. Человек в контексте культурно-антропологических вызовов глобализации и постмодерна

В статье обосновывается сущность и основные направления культурной глобализации, в контексте которой проявляются культурно-антропологические вызовы глобализации; определяются основные характеристики культурной глобализации как ведущей тенденции развития современного мира, который есть сложным и нелинейным, что рождает культурно-антропологические вызовы человеку; дается сравнение современной и постмодерной парадигм глобализации и выясняется место и роль человека в этих форматах.

Ключевые слова: *глобализация, культурная глобализация, модерн, постмодерн, глобальная культура, культурно-антропологические вызовы, культура как система символов, человек.*

Melnik V. The Man in the Context of Cultural and Anthropological Challenges of Globalization and Postmodernity

In the article the essence and the basic directions of cultural globalization in the context that it exhibits the cultural and anthropological challenges of globalization; defines the basic characteristics of cultural globalization as a major trend of the contemporary world, which is complex and nonlinear, which

gives rise to cultural and anthropological challenges to man; given savnenie modernist and postmodern paradigms of globalization and it turns out the place and role of people in these formats.

Key words: *globalization, cultural globalization, modern, postmodern, global culture, cultural anthropology calls culture as a system of symbols, a man.*

Надійшла в редакцію 25 вересня 2011 року

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Аксьонова В.І. – викладач, Кіровоградська льотна академія Національного авіаційного університету.

Андрущенко Г.І. – кандидат соціологічних наук, доцент, Криворізький національний університет.

Батюк А.М. – аспірант, Класичний приватний університет.

Батюк Г.Ю. – аспірант, Класичний приватний університет.

Безрукова О.А. – кандидат соціологічних наук, доцент, Запорізький національний технічний університет.

Бондар Г.Г. – здобувач, Класичний приватний університет.

Бутковська Н.Ю. – кандидат соціологічних наук, доцент, Житомирський державний університет імені Івана Франка.

Воронкова В.Г. – доктор соціологічних наук, професор, Запорізька державна інженерна академія.

Воропаєва В.Г. – кандидат філософських наук, доцент, Кіровоградська льотна академія Національного авіаційного університету.

Горбань О.М. – доктор фізико-математичних наук, професор, Класичний приватний університет.

Гугнін Е.А. – кандидат соціологічних наук, доцент, Запорізький національний університет.

Довгаль І.В. – кандидат економічних наук, доцент, Класичний приватний університет.

Зоська Я.В. – кандидат соціологічних наук, доцент, Класичний приватний університет.

Зубенко О.О. – аспірант, Класичний приватний університет.

Катаєв С.Л. – доктор соціологічних наук, професор, Класичний приватний університет.

Кириленко О.М. – кандидат соціологічних наук, доцент, Рівенський державний гуманітарний університет.

Козуб О.А. – народний депутат України

Кузьмін В.В. – аспірант, Класичний приватний університет.

Максименюк М.Ю. – асистент, Запорізька державна інженерна академія.

Мельник В.В. – кандидат філософських наук, доцент, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова.

Мосаєв Ю.В. – кандидат соціологічних наук, доцент, Класичний приватний університет.

Молчанов Ю.В. – аспірант, Класичний приватний університет.

Мосьондз М.В. – старший викладач, ДВНЗ “Національний гірничий університет”.

Огаренко Т.О. – кандидат соціологічних наук, доцент, Класичний приватний університет.

Петров О.В. – кандидат соціологічних наук, голова Всеукраїнського благодійного фонду регіональних досліджень “Єдність”.

Позднякова-Кирбят'єва Е.Г. – кандидат соціологічних наук, доцент, Запорізький національний університет.

Полтораєк В.А. – доктор філософських наук, професор, Дніпропетровський університет економіки та права імені Альфреда Нобеля.

Ровенчак О.А. – аспірант, Львівський національний університет імені Івана Франка.

Романенко Ю.В. – доктор соціологічних наук, доцент, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Рибаків О.О. – аспірант, Класичний приватний університет.

Серга Т.О. – кандидат соціологічних наук, доцент, Класичний приватний університет.

Сергієнко В.М. – аспірант, Класичний приватний університет.

Скідін Л.О. – кандидат соціологічних наук, Класичний приватний університет.

Слющинський Б.В. – доктор соціологічних наук, доцент, Маріупольський державний університет.

Сюсель Ю.В. – аспірантка, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова.

Терпан В.В. – МДУ.

Турба О.О. – кандидат соціологічних наук, Запорізька державна інженерна академія.

Тутова А.П. – аспірантка, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова.

Удовицька Т.А. – кандидат історичних наук, доцент, Харківський гуманітарний університет “Народна українська академія”.

Хрустальов Ф.С. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Хрустальова М.С. – кандидат політичних наук, доцент, Запорізький національний технічний університет.

Чигрин В.О. – доктор соціологічних наук, професор, Керченський державний морський університет.

Шапошнікова І.В. – кандидат філологічних наук, професор, Херсонський державний університет.

Швець Д.Є. – кандидат соціологічних наук, доцент, Запорізька державна інженерна академія.

Шинкаренко О.Є. – асистент, Мелітопольський державний педагогічний університет.

Щербина В.В. – кандидат соціологічних наук, доцент, Класичний приватний університет.

Щудло С.А. – кандидат соціологічних наук, доцент, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка.

Ядранський Д.М. – доктор соціологічних наук, доцент, Класичний приватний університет.

Наукове видання

**СОЦІАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ:
АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ**

Збірник наукових праць

Випуск 51

*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 15340-3912Р від 22 червня 2009 р.*

Редактори: Г.І. Гутман, С.А. Козиряцька, О.В. Лобода
Технічний редактор О.О. Івченко

Підписано до друку 31.10.2011 р.

Формат 60×84/16. Папір офсетний. Друк ризограф. Гарнітура Times.
Умовн.-друк. 23,13. Обл.-вид. арк. 26,90. Тираж 300 прим. Зам № 18-11Ж.

Видавець та виготовлювач
Класичний приватний університет
69002, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70-б
тел. (0612) 220-58-42, 63-99-73; Jadransky@yandex.ru, kov-vlad@yandex.ru

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК, № 3321 від 25.11.2008 р.